

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Бровар Олександр Віталійович

УДК 94(477.6) «1943/1964»:364:622

**СОЦІАЛЬНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
ДОНБАСУ (1943 – 1964рр.)**

Спеціальність: 07.00.01. – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук, професор
П.В. Добров

Донецьк – 2010

ЗМІСТ

	Стр.
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	13
1.1. Історіографія проблеми	13
1.2. Джерельна база дослідження	72
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	85
Розділ 2. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ У ВУГІЛЬНІЙ ІНДУСТРІЇ ДОНБАСУ	106
2.1. Нормативне забезпечення повоєнної відбудови вугільної промисловості регіону	106
2.2. Зміни у трудовому законодавстві за часів „відлиги”	115
2.3. Роль державних органів та професійних спілок у сфері охорони праці	128
Розділ 3. МАТЕРІАЛЬНЕ ТА МОРАЛЬНЕ СТИМУЛЮВАННЯ ПРАЦІ У ВУГІЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ	158
3.1. Форми оплати праці та преміювання	158
3.2. Соціальне забезпечення працівників вугільної промисловості Донбасу	189
3.3. Медичне обслуговування працівників вугледобувної галузі	201
Розділ 4. ЖИТЛОВО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ ПРАЦІВНИКІВ ВУГІЛЬНОЇ ІНДУСТРІЇ	221
4.1. Житлове будівництво у вугільних районах регіону	221
4.2. Функціонування системи комунального господарства в містах і робітничих селищах Донбасу	245

4.3. Повсякденний побут гірників	255
Розділ 5. РОЗВИТОК ГАЛУЗЕВИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ І НАУКИ	280
5.1. Діяльність науково-дослідних інститутів вугільного профілю	280
5.2. Підготовка кадрів у системі середньої професійної та вищої освіти	305
Розділ 6. РОЗВИТОК МЕРЕЖІ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИХ УСТАНОВ	338
6.1. Культурно-ідеологічні процеси	338
6.2. Розвиток бібліотечної мережі, художньої самодіяльності й театрального мистецтва	350
ВИСНОВКИ	367
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	379

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВНЗ – вищий навчальний заклад
ВПК – військово-промисловий комплекс
ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВУРПС – Всеукраїнська рада професійних спілок
ВЦРПС – Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ГУПВІ – Головне управління у справах військовополонених та інтернованих
ДАДО – Державний архів Донецької області
ДАЛО – Державний архів Луганської області
ДАРФ – Державний архів Російської Федерації.
ДКО – Державний комітет оборони
ІТП – інженерно-технічні працівники
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
МВП – Міністерство вугільної промисловості
НДІ – науково-дослідний інститут
НКО – Народний комісаріат освіти
НТП – науково-технічний працівник
Раднаргосп – Рада народного господарства
РМ – Рада міністрів
РНК – Рада народних комісарів
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних республік
ПТУ – професійно-технічне училище
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
ФЗК – фабрично-заводський комітет
ФЗМК – фабрично-заводські та міські комітети
ФЗН – фабрично-заводське навчання

ФЗО – фабрично-заводська освіта

ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК – Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність дослідження. Упродовж кількох століть вугільна галузь визначала основні вектори розвитку економіки України, була її енергетичним «локомотивом». У зв'язку з цим магістральним напрямом наукових зусиль істориків донедавна вважалися економічні аспекти вуглевидобутку, аналіз його впливу на інші параметри господарського комплексу, динаміка різних показників, що віддзеркалювали функціонування шахт. Останнім часом спостерігається зміщення пріоритетів у дослідженні вугільної промисловості Донбасу від суто економічних до соціальних питань, хоча розглядаються ці дві складові у нерозривній єдності.

Пояснення таких змін варто шукати не тільки у сучасних викликах (які, до речі, слід визнати дійовими імпульсами для наукового пошуку), а насамперед у привабливості й продуктивності дослідницьких методик соціальної історії, що поступово набуває в Україні статусу самостійного наукового напрямку.

Створена більшовиками суспільно-економічна система базувалась на безумовній домініанті економічної складової над соціальною. Реальні зовнішні загрози й амбіційні геополітичні наміри Кремля поставили країну в становище перманентного стресу, надзвичайних заходів форсованого нарощування економічних показників, формування й підтримки високих темпів зростання військово-промислового комплексу. При цьому матеріальні потреби й духовно-культурні інтереси народу перебували на другому плані, незважаючи на те, що в партійних та урядових документах декларувалася підвищена увага до соціальної сфери.

Відповідним чином така ситуація відбивалась і на історіописанні: на першому місці стояли економічні проблеми, а вже потім, у якості другорядного атрибуту, висвітлювалися соціальні. Не тільки в радянській, але й у сучасній науковій літературі не знайшли належної розробки такі питання, як причини аварійності та виробничого травматизму й недоліків в

організації виробничого процесу; тіньові сторони змагальних форм праці; проблеми її оплати, компенсаційно-соціальних виплат, пенсійного забезпечення; охорона здоров'я працівників галузі; ефективність впровадження напрацювань галузевої науки для поліпшення умов праці; особливості морального і матеріального стимулювання; роль профспілкових організацій у вирішенні трудових конфліктів; життєвий рівень, повсякденний побут і дозвілля гірників; вплив політичних перипетій та змін економічної стратегії на соціальну сферу тощо. Розширення джерельної бази, застосування новітніх методологічних підходів та наукових методик дозволяє вийти на якісно вищий рівень теоретичних інтерпретацій, забезпечити глибоке осмислення складного історичного періоду.

Суспільна актуальність дисертаційного дослідження визначається кризовими явищами не тільки у вуглевидобувній промисловості, а й загалом в економіці України, що призвело до негативних соціальних наслідків. Ґрунтовне вивчення механізмів і технологій відродження, стратегій розвитку однієї з провідних галузей економіки одночасно з вирішенням соціальних проблем у повоєнний період дає можливість спроектувати їх на сьогоднішній день і врахувати деякі уроки, а також досвід минулого в сучасній теорії та практиці управління соціально-економічними процесами.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами. Дисертаційний проект виконаний в рамках науково-дослідної держбюджетної теми «Історія Донбасу в контексті загальноукраїнської історії: нові підходи та оцінки» (шифр теми:Г-08/39, № державної реєстрації 0108U006412) кафедри історії України Донецького національного університету.

Об'єкт дослідження становлять соціально-економічні процеси у вугільній галузі повоєнного Донбасу, а також стратегія відбудови та розвитку регіону.

Предметом вивчення виступає комплекс проблем, пов'язаних з соціально-економічною політикою радянського уряду в 40 – першій половині

60-х років, технологією відродження вугільної галузі Донецького басейну, специфікою та особливостями життєдіяльності шахтарського соціуму краю, засобами розв'язання складних соціальних питань.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період повоєнної відбудови, а також розвиток і реконструкцію галузі у 50-ті – першій половині 60-х років. Нижня межа визначається початком відбудови промисловості Донбасу відразу після звільнення від гітлерівських загарбників, верхня – пов'язана з відстороненням М. Хрущова від керівництва державою та зміною соціально-економічного устрою.

Територіальні межі праці включають український сегмент Донецького басейну – найпотужнішого в економічному відношенні регіону не тільки республіки, а й СРСР. Події, що розглядаються в дисертації, стосуються Ворошиловградської (Луганської) і Сталінської (Донецької) областей.

Мета роботи полягає в науковій реконструкції соціальних аспектів процесу відбудови, аналізу розвитку вуглевидобувної промисловості регіону в контексті соціально-економічної політики радянського керівництва у 40 – першій половині 60-х років.

Досягнення вказаної мети передбачає розв'язання таких завдань:

- визначити стан опрацювання даної тематичної ніші в науковій літературі;
- дати характеристику джерельного комплексу, що є емпіричним підґрунтям дослідження;
- окреслити методологічні підходи і наукові методики, використані для виконання проекту;
- з'ясувати наслідки війни та окупації для вугільної промисловості Донбасу;
- проаналізувати мотиваційні чинники й концептуальні рішення керівництва країни у справі відбудови зруйнованої вугільної галузі та соціальної сфери, що знайшли відображення в

нормативно-правових актах, постановах партії та уряду, інших директивних документах;

- визначити реальний вплив законодавства про працю на стан її організації, охорону, безпеку на шахтах Донбасу;
- з'ясувати причини аварійності й виробничого травматизму, а також заходи, спрямовані на його зменшення;
- показати суперечливий характер змагальних форм праці та їх наслідки для безпеки й охорони праці;
- простежити еволюцію засобів матеріального і морального стимулювання працівників, зайнятих у вугільній промисловості;
- дослідити чинники, що визначали рівень життя мешканців регіону в означений період;
- розкрити спрямування соціальних програм, алгоритм їхньої реалізації та реальні наслідки для добробуту шахтарів;
- встановити роль галузевої науки у відбудові й модернізації шахт Донбасу, налагодженні технічних ліній та створенні безпечних умов праці;
- висвітлити функцію профспілок у справі підготовки кадрів, захисту інтересів гірників, розв'язанні соціальних питань, оздоровленні й організації культурного відпочинку, фізкультури і спорту;
- показати особливості повсякденного побуту і дозвілля шахтарського соціуму;
- виробити практичні рекомендації щодо оптимізації умов і безпеки праці, розв'язання нагальних соціальних проблем.

Наукову новизну дисертаційного дослідження обумовлює постановка низки наукових проблем, недостатньо опрацьованих в літературі. Історіографічний огляд дозволив визначити тематичні напрями, що потребують спеціальних пошукових зусиль. Типологічно-видова

класифікація і структурно-функціональна характеристика джерел дала можливість окреслити емпіричний потенціал дослідження цієї теми на перспективу.

У дисертації відображено концептуальні підходи попередників до висвітлення означеного кола питань, а також позиціонується власне методологічне кредо, що базується на поєднанні соціально-економічних і антропологічних вимірів тих явищ, які перебувають у центрі наукового дослідження. Поєднання міждисциплінарних принципів та методологічного інструментарію не лише створило підстави для досягнення макроекономічних і макросоціальних процесів, а дало можливість поглянути на них «знизу», з позицій мікроісторії, соціальної історії та історії повсякденності.

Певними елементами новизни позначені спроби простежити функціонування ланцюга «нормативно-правові акти – адміністрація підприємств галузі – реальний стан справ на виробництві», що дозволило сформулювати критерії ефективності законодавчого забезпечення інтересів працівників, створення відповідних умов для виконання ними своїх виробничих обов'язків.

Аналогічний принцип покладено в основу інтерпретації соціальної політики уряду, що втілювалася на місцях керівництвом підприємств та профспілковими комітетами.

Певні риси новизни мають фрагменти про місце галузевої науки в оптимізації умов праці гірників.

Аналіз подій на 20-річному часовому проміжку дав змогу здійснити низку концептуальних узагальнень. Одне з таких положень пов'язане з дисонансом популістських декларацій та ідеологічної риторики, з одного боку, і справжнім станом речей у соціальній сфері. Автор вбачає причину цього не лише в тимчасових труднощах, викликаних війною та гонкою озброєнь, а й принципових підходах керівної верхівки до співвідношення між потребами економіки й інтересами пересічених трударів, що забезпечувалися за залишковим принципом.

У дисертації під критичним кутом зору розглянуто сюжети про соціалістичні змагання, охорону праці та рівень її відшкодування.

Аналіз соціально-економічної стратегії керівництва країни дав підстави стверджувати, що зовнішньополітичні пріоритети й ігнорування найбільш нагальних матеріальних потреб людей пролонгували в часі схильність керівництва держави до насадження і пропагування аскетичних форм організації побуту й дозвілля шахтарів.

Зрештою, на широкому фактологічному й теоретичному підґрунті спростовано комуністичну міфологему про «переваги соціалістичного ладу над капіталістичним», що так і не знайшла підтвердження у багатьох аспектах організації, безпеки та оплати праці робітників вуглевидобувної галузі.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що зміщені у ньому емпіричний матеріал, теоретичні інтерпретації, узагальнення і положення можуть стати у нагоді при підготовці навчальних та спеціальних курсів для ВНЗ регіону, фундаментальних узагальнюючих праць, методичних розробок, навчальних посібників, довідково-енциклопедичних видань.

Сформульовані у праці рекомендації можуть бути використані під час підготовки фахівцями Міністерства праці та соціальної політики, Федерації профспілок України, інших установ і громадських організацій відповідних законопроектів, соціальних програм, заходів щодо удосконалення системи охорони й оплати праці, соцзабезпечення, а також розвитку інфраструктури культурно-просвітницьких та фізкультурно-спортивних установ у вугільних районах Донбасу, профілактики асоціальних виявів тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні результати й зміст дисертаційної роботи обговорено на засіданнях кафедри історії України Донецького національного університету.

Окремі фрагменти й положення праці оприлюднені на таких наукових форумах: Міжнародній науково-практичній конференції «Державотворчі процеси

і соціально-економічні моделі розвитку України на сучасному етапі» (м. Бердянськ, 2007 р.), Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 70-річчю історичного факультету ДонНУ (м. Донецьк, 2007 р.), Міжнародній науковій конференції присвяченій 65-річчю звільнення Донбасу від німецько-фашистських загарбників (м. Донецьк, 2008 р.), Международной научно-практической конференции «Украина в Великой Отечественной войне: осмысление прошлого – взгляд в будущее» посвященной 65 – летию освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков (м. Донецьк, 2009 р.), Наукова конференція професорсько-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів Донецького національного університету за підсумками науково – дослідної роботи за період 2007-2008 рр. Суспільно-гуманітарні науки (м. Донецьк, 2009 р.), «Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації» V Всеукраїнська наукова конференція(м. Тернопіль, 2009 р.), «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (до 65-ї річниці Перемоги над нацизмом та фашизмом. 2010р., м.Київ), III Международная научно-теоретическая конференция «Социально-политические и культурные проблемы современности» (г.Симферополь, 2010 г.), Международная научная конференция «Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества» (г. Ростов-на-Дону – г.Таганрог, 2010г.)

Публікації. Головний зміст дисертації викладено у 27 публікаціях: одній монографії, 21 наукова праця у виданнях, затверджених ВАК України як профільні для публікацій досліджень із спеціальності 07.00.01 – історія України.

Структура дисертаційного дослідження обумовлена поставленими метою та завданнями. Відповідно до нього робота складається зі вступу, 6 розділів, 16 підрозділів, висновків, списку джерел та літератури (614 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 435 сторінки машинопису, з них основна частина – 378 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історична традиція дослідження соціально-економічних аспектів функціонування вугледобувної галузі України у 40– 60-ті роки сформувалася завдяки науковим напрацюванням шести останніх десятиліть у різних сферах наукових знань, які, слід констатувати, відзначалися жанровою різноманітністю й оприлюднювались як у вигляді статей, повідомлень, історичних розвідок, так і монографій, науково-документальних видань, дисертацій тощо.

Зазвичай у працях узагальнюючого характеру подається періодизація історіографічної спадщини, де в якості основного критерію, як правило, береться зміна керівництва СРСР. Можливо, для викладу суто історичних, політологічних, культурологічних, етноконфесійних питань такий підхід є виправданим, однак коли мова заходить про соціально-економічні характеристики, він є малопродуктивним. За великим рахунком, практично до розпаду Союзу РСР методологічна парадигма переважної більшості історичних праць не зазнавала помітних трансформацій, хіба-що деякі акценти, пов'язані зі зміною оцінок персональної ролі керівників держави (Сталіна, Хрущова, Брежнєва), накладали певний відбиток на стандартні схеми відображення історичного процесу. Проте їхня критична маса виявлялася настільки малою порівняно з непорушними засадами заідеологізованої історичної науки, що це не могло істотно змінити суті і слугувати підставою для виокремлення самостійних історіографічних періодів у радянську добу.

У зв'язку з цим вважаємо за можливе відмовитися від штучного поділу наукової літератури, виходячи лише з часу керівництва генеральних секретарів ЦК комуністичної партії Радянського Союзу.

Оскільки без певної диференціації та групування наукового доробку з теми дисертаційного дослідження все ж не обійтися, в основу його

стратифікації покладено специфічні методологічні підходи авторів. У такий спосіб всю літературу з даної проблематики можна умовно поділити на три групи: радянську, сучасну українську та закордонну.

Відмітними ознаками публікацій радянської доби, як відомо, були їхня ідеологічна запрограмованість та наявність пропагандистських штампів. Поряд з пізнавальною, науковою функцією вони виконували особливе надзавдання: доводили переваги соціалістичної системи господарювання, апологетизували радянський лад, партійну економічну стратегію. Цілком логічне і зрозуміле використання суспільствознавчих дисциплін у принциповому ідеологічному протистоянні з капіталістичним оточенням (до речі, більшовики далеко не першими вдалися до цих прийомів) у суто науковому сенсі спричинило деформацію самого призначення науки, ігнорування її специфіки, а, отже, і певного спотворення результатів досліджень, що підлаштовувалися під ідеологічні кліше.

Ще однією характерною рисою радянської історіографії була схильність до маніпуляцій абсолютними та відносними цифровими даними, не підкріпленими неупередженим аналізом досліджуваних явищ і процесів, що перешкоджало з'ясуванню глибинних причинно-наслідкових зв'язків, а також результатів тих чи інших соціально-економічних заходів держави у близькій та віддаленій перспективі.

Публікації другої половини 40-х – першої половини 50-х років поєднує виразна домінанта відбудовчих мотивів. Як відомо, в тих умовах головними вважалися економічні проблеми, вирішення яких вимагало залучення величезних фінансових, матеріальних і людських ресурсів. Військово-промисловий комплекс і в період Другої світової, і після початку «холодної» війни потребував значної (коли не більшої) частини енергоносіїв. Крім того, практично жодна інша галузь виробництва, а також соціальна сфера не могли обійтися без вугілля. Тому серед першочергових державних завдань було визначено якнайшвидше введення до ладу шахт Донбасу. Відтак, саме виробничі аспекти фокусували увагу авторів у ці роки.

Вже у 1944–1945 рр. з'явилися перші публікації А. Гайового, М. Середенка, А. Терпигорєва, А. Судоплатова, присвячені відродженню шахтарського краю [314, 492, 517]. Звісно, по «гарячих слідах» складно було уявити справжні масштаби руйнувань та збитків, заподіяних війною, дати виважений аналіз стратегії відбудови. Таке розуміння прийшло згодом, через кілька років після завершення бойових дій, у процесі виконання першої повоєнної п'ятирічки. Саме таким контекстом були насичені праці, в яких узагальнювався перший досвід відбудовчих робіт [261, 300, 301, 318, 333, 402, 409]. Відмітною рисою тогочасних публікацій стало розгортання й наповнення епічним змістом перебігу відбудовчих робіт. Практично в кожному рядку пульсував ритм колективних зусиль гірників, будівельників, енергетиків, машинобудівників, спрямованих на введення в дію лав і забоїв. Так, у написаних в науково-популярному жанрі невеликих книгах А. Ярмалю і М. Бріля [289, 556] розповідається про конкретні кроки в цьому напрямі: пошук методів відкачування води (піка-всоси, ерліфти, скіпи, горизонтальні й вертикальні насоси тощо), вибирання породи, відновлення кріплень (зокрема, перехід на металеві та залізобетонні кріплення замість дерев'яних). Видання привертають увагу, насамперед, промовистими деталями, що дозволяють побачити маловідомі, приховані у фундаментальних фоліантах явища і навіть окремі (в тому числі негативні) тенденції. Так, у брошурі М. Бріля, присвяченій історії шахти № 2/7 «Лідиївка», зазначається, що у IV кварталі 1945 р. продуктивність праці шахтарів Донбасу становила трохи стратифікацію вугільників, автор вказує, що до кінця 1945 р. кількість робітників у Донбасі досягла 95% передвоєнної, однак при цьому зменшилась частка виробничої вугільної групи робітників з одночасним збільшенням обслуговуючої – інших підземних робітників та працівників на поверхні. Чи не вперше в літературі висвітлюються підходи до підготовки кадрів для власних потреб шахти у навчальному закладі, а також шляхом індивідуального та міжбригадного обміну досвідом.

Найпопулярнішим тематичним напрямом вже в 40-і роки стало соціалістичне змагання у вуглевидобувній галузі. Підвищена увага до цієї проблематики пояснювалася необхідністю пропагування змагальних форм праці, морального заохочення робітників, (оскільки матеріальними засобами держава практично не володіла). Довоєнні технології позаекономічного стимулювання й інтенсифікації праці виявили гігантський потенціал використання дешевої робочої сили, що в другій половині 40-х років стало чи не єдино можливим та надзвичайно ефективним засобом експлуатації трудових ресурсів. Слід зазначити, що у публікаціях 40–50-х рр. феномен соціалістичного змагання в найрізноманітніших його проявах виводився з самої сутності соціалістичної системи, масового патріотизму як органічної риси радянських людей. При цьому передові форми праці та новаторські рухи були зорієнтовані на дострокове виконання планів повоєнних п'ятирічок. Разом з тим, з точки зору нагромадження емпіричного матеріалу та формування історичної пам'яті про героїку відбудовчого періоду, ці та інші праці відіграли помітну роль [345, 360, 435, 481, 509, 535].

У радянські часи до тем, що мали певне табу на громадське висвітлення, належали аварійність, травматизм і смертність на шахтах. До цих питань верталися переважно інженери і медики, на яких покладалося генерування нових технологій захисту гірників у заботах від отруєння, запилення, пожеж, вибухів газопилової суміші тощо. В історичній літературі практично відсутні факти щодо порушень техніки безпеки і правил експлуатації механізмів у вугільних виробітках, а також їхні безпосередні наслідки. Натомість багато говориться про заходи, яких вживали спеціальні наглядові органи, профспілки у цій справі. Так, у книзі С. Дувамова «Робота комісій та громадських інспекторів з охорони праці» детально викладено функції ВЦРПС та Відділу охорони праці, які ще у 1933 р. перебравали на себе повноваження інспекції праці відповідного союзного наркомату, схарактеризовано нормативно-правову базу (зокрема, «Положення про технічного інспектора Центрального комітету профспілки», затверджене

Президією ВЦРПС 21 січня 1944 р.), а також громадський контроль у формі комісій з охорони праці. В одному з розділів наводяться приклади практичної роботи активу з охорони праці на різних шахтах. Необхідно звернути увагу на стислі, але досить важливі підрозділи про регресні позови, а також реєстрацію, облік та розслідування професійних захворювань і отруєнь [343].

Поряд з брошурами та невеликими повідомленнями у періодиці (зокрема, спеціалізованому виданні «Уголь Украины») [258, 282, 468, 474], вже у 50-ті роки з'явилися перші дисертаційні дослідження та монографії, присвячені проблемам підвищення безпеки праці на шахтах і будовах вугільної промисловості. Дисертація М. Петровича [599], хоча й виконана в апологетичному ключі, містить аналіз важкого виробничого травматизму на шахтах «Головпівдендонбасвугілля», показники тимчасової непрацездатності внаслідок травматизму, а також пропозиції щодо його зменшення та запобігання. Більш критично до матеріалів статистики і даних, що ілюстрували реальний стан справ з травматизмом і летальними випадками, підійшли московські фахівці у цій галузі А. Стугарьов і Я. Полесін [511]. Простеживши за 15 років (1940–1956 рр.) динаміку зростання газових і негазових шахт та співвідношення між ними за кількістю метану, виділеного на 1 т середньодобового видобутку вугілля, вони вказали на те, що газоносність пластів та кількість раптових викидів систематично збільшувалася зі зростанням глибини розробки. Зростання кількості шахт, небезпечних за газом, створювали ризики аварійності. Цінність даної праці полягає в тому, що дослідники на конкретних прикладах розкрили причини і передумови нештатних ситуацій і дали рекомендації щодо їхнього уникнення. Щоправда, й вони, критикуючи стан справ з технікою безпеки у вугільній галузі країн Західної Європи і США, наводили лише відносну статистику смертності й травматизму в Радянському Союзі, яка мала засвідчити тенденцію зниження важких і летальних випадків (при цьому з 1953р. до 1956 р. загальна кількість травм зростає). Однак без аналізу абсолютних цифр по галузі загалом, на окремих вугільних басейнах, трестах,

шахтоуправліннях і шахтах важко з'ясувати справжній стан справ з організацією безпечної праці гірників.

Надзвичайний характер заходів в організації праці в роки війни (СРСР у цьому відношенні не був унікальним) за інерцією певний час продовжував берігатися у повсякденній практиці й відбудовчого періоду. Так було простіше вирішувати нагальні економічні проблеми. Обов'язкові для виконання працівниками приписи незрідка вступали в суперечність з чинними законами і порушували трудові права робітників та службовців. Однак згодом, коли життя стало повертатись у мирну колію, проблема дотримання прав трудящих знову постала на порядку денному.

В одній з перших праць повоєнного періоду, присвячених проблемам різноманітних правопорушень у сфері трудових відносин, З. Вишинська зауважувала, що розширення і суворе регламентація трудових прав трудящих, природно, висували на порядок денний і принципове покращення системи ефективних гарантій дотримання трудового законодавства: «Встановлення основ робітничого законодавства неминуче вимагало обліку, нагляду за проведенням у життя цих положень, цих основ, боротьби зі всілякого роду порушеннями законодавства про працю» [303].

Війна спричинила гострий дефіцит не тільки кваліфікованої, а й малокваліфікованої робочої сили. Тому залучення трудових ресурсів на підприємства галузі, а також професійно-технічна освіта стали одним з найважливіших завдань повоєнних п'ятирічок. Якщо у стислому повідомленні начальника відділу кадрів раднаргоспу Сталінського економічного адміністративного району Є. Носика [450] подано загальний стан справ у цій сфері (при цьому вказані й «вузькі місця»), то в працях І. Лясникова, В. Белкіна, Ф. Блінчевського й І. Зеленка [275, 280, 429] висвітлюються підходи керівництва країни до організації цього процесу. І, хоча вказані праці підготовлені на загальносоюзному матеріалі, вони дозволяють зрозуміти лінію партії та уряду в питанні забезпечення вугільної промисловості фахівцями.

Введення в дію перших забоїв супроводжувалося майже суцільним використанням ручної праці. На шахтах, які щойно після вигнання окупантів вдавалося поставити до ладу, механізми використовувалися тільки там, де без них був неможливим технологічний процес. Лише згодом, коли вдалося ціною надзвичайних зусиль викачати воду з затоплених великих шахт, технологічний ланцюг поступово механізувався. Техніка надходила з різних куточків країни та інших басейнів нерегулярно, некомплектно, однак про це тоді не прийнято було згадувати. Публікації 40–50-х років акцентували увагу на іншому – самовідданому ставленні гірників до своєї праці, подоланні всіх перешкод на шляху до якнайшвидшого налагодження виробництва. У такому ключі виконані праці Ф. Безчеревного, А. Литвиненка й Г. Михайлова [278, 423].

У низці публікацій характеризується діяльність науково-дослідних установ, які займалися проблемами механізації й автоматизації виробництва, впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій та новітніх теоретичних розробок у виробництво [284, 498, 525, 528].

Поряд з максимальною інтенсифікацією технологічних процесів вживалися заходи, спрямовані на підвищення продуктивності праці. Пошуку додаткових резервів зростання одного з найважливіших показників виробництва присвячені брошури А. Довби й А. Шевченка [341, 545]. Та якщо перший автор розглянув питання на матеріалах всього Союзу, то другий – у межах Донбасу.

У післявоєнні роки власну нішу сформували історико-партійні дослідження. У руслі даної теми виконані дисертація І. Якушечкіна, публікації О. Беяшова, монографія М. Хорошайлова [277, 529, 614]. В праці останнього поряд з боротьбою партії за виконання п'ятирічки в основних галузях промисловості Сталінської області, подальший технічний прогрес, розвиток соціалістичного змагання два розділи висвітлено зусилля парторганізацій у соціальній сфері. За допомогою фактів і цифрових даних автор спробував змалювати безхмарну картину підвищення матеріального

добробуту та культурного рівня трудівників, зайнятих на фабриках, заводах і шахтах області. Однак, як і в інших виданнях, про труднощі й негаразди тут практично нічого не сказано.

Соціальну тематику безпосередньо опрацьовували Б. Брагінський та О. Вікентьєв, М. Амосов, М. Грановський, Д. Дегтяр, Я. Жуковський, М. Яковлева, Н. Мончадська [259, 288, 330, 337, 353, 443, 553]. Щоправда, йдеться про політику партії та уряду, місцевих Рад у масштабах усієї країни та республіки, тому відомості про матеріальний стан і побут гірників зустрічаються несистематично.

Однією з найгостріших соціальних проблем працівників вугільної промисловості упродовж багатьох повоєнних років залишалося забезпечення працівників паливно-енергетичної галузі житлом. Донбас і до війни відчував гострий дефіцит житлового фонду: чимало шахтарських родин мешкало в землянках, або в одному, спільному приміщенні, не маючи елементарних зручностей, а часто в несприятливих і навіть шкідливих санітарно-гігієнічних умовах. Не маючи змоги кардинально вирішити це питання, держава заохочувала індивідуальне будівництво, виділяючи під нього мінімальні ліміти будматеріалів, довготермінові позики під незначні відсотки та без них. До певної міри своєрідним посібником для індивідуальних забудовників можна вважати книгу «Жилые дома – силами самих рабочих», в якій викладався досвід забудови господарським методом [155].

Невелика книга І. Зеніна «Хорошо живут шахтеры» виконана за кращими канонами тогочасних «агіток» [361]. Та згадати її варто з однієї причини: вона виконана в руслі соціальної історії, хоча й з ідеологічних позицій. Характеризуючи працю підземних робітників, повсякденний побут, родинний бюджет гірняцьких родин, автор, по суті, започаткував новий напрям історіописання, який, на жаль, надалі не отримав поширення й потонув у суцільно глорифікаційному валі літератури. Відсутність критичного струменю збіднювала пізнавальний потенціал подібних публікацій і не давала уявлення про справжнє життя шахтарів.

У перших працях узагальнюючого характеру зроблені спроби осмислення досвіду повоєнної відбудови вугільної галузі й налагодження мирного життя. У ґрунтовній монографії Г. Бакулева «Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна» [266] близько половини матеріалу охоплює період 40-х – першої половини 50-х рр., а географічно – українські й російські області, що входили до цього регіону. Характеризуючи відбудовчу стратегію, автор зазначив, що незважаючи на централізоване надходження матеріалів, апаратури й механізмів, головний тягар відродження гірничого господарства мали взяти на себе три десятки рудоремонтних та гірничо-машинобудівних підприємств України (у Харкові, Сталінській і Ворошиловградській областях). Наслідуючи загальне правило, Г. Бакулев порівнював видобуток вугілля в СРСР і капіталістичних країнах (за абсолютними й відносними показниками валової продукції, продуктивністю праці й динамікою розвитку галузі). При цьому зовсім обійдено увагою соціальні аспекти: рівень матеріального заохочення, умови та безпеку праці, соціальні гарантії тощо. У досить кваліфіковано виконаній праці основна увага надавалася налагодженню роботи шахтарів та підвищенню видобутку вугілля. Поряд з цим йшлося також про характер праці, рівень її механізації та автоматизації. Наголошувалося, що навіть по завершенні двох повоєнних п'ятирічок, окрім буріння шпурів, сортування вугілля на поверхні, його вантаження в бункери (механізованих на 100 %) та частково механізованої відкатки вагонів від забоїв до клітки підйомника чи вугільного скиду, всі інші операції (з доставки лісу чи інших кріпильних матеріалів до забою включно) продовжували виконуватися за допомогою важкої ручної праці. На підставі аналізу розподілу робочої сили між підземними й наземними операціями автором надано оцінку якості основних видів робіт, продуктивності праці та якості вугілля. Також показано вплив руху новаторів і раціоналізаторів на темпи відбудови підприємств вугільної промисловості й збільшення видобутку «чорного золота». Соціалістичне змагання розглянуто крізь призму нових ініціатив: швидкісного проведення підготовчих робіт,

руху за зменшення собівартості виконання кожного циклу тощо. Не обійдено увагою й питання заробітної плати гірників.

Порівняно з працею Г. Бакулева, книги Ю. Левицького і Г. Красниковського виглядають дещо загальними й поверховими. Однією з перших спроб узагальнити досвід соціальної політики уряду в перше повоєнне десятиліття стала кандидатська дисертація Л.А.Сидоренка [603].

Значне місце у публікаціях другої половини 50 – початку 60-х років займала тема реформування управлінських структур, зміна підходів до керівництва господарським комплексом на основі оптимізації, відмови від застарілих моделей та підвищення ролі місцевих органів і директорського корпусу промислових підприємств.

Частина з них присвячена суто теоретичним питанням, апологетиці трансформацій, генерованих центром, підлаштуванням їх під концепцію будівництва основ комунізму в СРСР. Інші зосереджені довкола практичних питань, розкривають причини реформ, їхній перебіг, перші результати. Саме до таких належать монографії М. Колбенкова й А. Кочубея [391, 401], в яких, окрім означених проблем, йдеться також про участь громадських організацій і трудових колективів в управлінні виробництвом, підвищенні продуктивності праці, впровадженні нової техніки.

У низці видань висвітлено перший досвід функціонування реорганізованої системи управління економікою [206, 302, 305].

Розгортання діяльності громадських об'єднань, які в період функціонування раднаргоспів були спрямовані на активізацію трудових зусиль робітництва й ІТП, впровадження нових форм організації праці, поширення руху раціоналізаторів і новаторів – ці та інші аспекти розглянуто в працях В. Загоруйкіна, В. Мисниченка, Г. Нежевенка [355, 442, 449].

У літературі 60-х років зберігалися всі стрижневі концепти попереднього історіографічного періоду, хоча з'явилися й нові сюжетні лінії. Відмову від культу особи Сталіна можна простежити хіба-що за зміною акцентів суто ідеологічного оздоблення, які істотно не вплинули на загальне

спрямування праць. Наріжним каменем, як до, так і після цього залишалися тези про керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії, переваги соціалістичної системи господарювання та трудовий героїзм і патріотизм радянських трударів як іманентну рису за будь-яких обставин лояльних до радянської влади робітників і службовців та їхнього «передового загону – шахтарів».

Радянська традиція відзначати ювілейні події та «червоні дати» календаря знайшли вияв у підготовці двох фундаментальних видань, які можна вважати підсумком двадцятирічних досліджень, – 2-томника «Історія робітничого класу Української РСР», «Розвиток народного господарства Української РСР 1917 – 1967 рр.» і 5-томника «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму» [377, 478]. Книги дають досить повне уявлення про економічну стратегію керівництва держави у повоєнний період. Однак дисбаланс у обсягах матеріалів суто господарсько-технічного змісту, з одного боку, й соціального – з іншого, переконує в тому, що досягнення високих темпів розвитку економіки й обіцяного в найближчому майбутньому комуністичного ладу здійснювалося за рахунок добробуту трудящих.

Незважаючи на ювілейний характер видання «Вугільна промисловість СРСР. 1917 – 1957» [523], воно справляє враження ґрунтовним підходом до висвітлення 40-річного шляху розвитку галузі за роки радянської влади. Два підрозділи присвячені відповідно процесам, що мали місце в період IV і V п'ятирічок. Окремі нариси, що характеризують різноманітну проблематику, пов'язану з організацією вуглевидобутку, вміщено в розділах «Підземний видобуток вугілля», «Механізація й автоматизація робіт на вугільних шахтах», «Техніка безпеки та гірничорятувальна справа», «Вугільне машинобудування», «Продуктивність праці й організація виробництва», «Культура і побут радянських шахтарів» та підрозділах «Підготовка інженерно-технічних кадрів», «Науково-дослідні та проектно-конструкторські організації вугільної промисловості СРСР» та інші.

Архітектоніка іншого ювілейного видання «Вугільна промисловість СРСР. 1917 – 1967» схожа з попередньою, за одним винятком: тут відсутній окремий нарис історії розвитку вуглевидобувної промисловості. Натомість у ньому в концентрованому вигляді, із залученням значної кількості цікавого статистичного й ілюстративного матеріалу розкрито техніко-економічні та соціальні параметри функціонування галузі упродовж вказаного періоду, хоча регіональний фактаж дещо розчиняється в загальносоюзному. Однак, незважаючи на цю обставину, а також відомий тенденційний відбиток, згадані праці слід вважати важливим внеском радянських істориків та економістів у висвітлення історії вуглевидобувної промисловості краю.

Реалізація економічної доктрини в гірничодобувній галузі республіки висвітлена в праці «Вугільна промисловість Української РСР», виданій у Москві [524]. Проблемам технічного забезпечення вугільних об'єктів присвячено 2-томник «Історія технічного розвитку вугільної промисловості Донбасу» [372].

У 60–70-ті роки з'явилися праці, в яких спеціально розглядалися форми і засоби організації побуту робітництва на прикладі розвитку комунально-побутової сфери, сервісних служб, мережі дитячих дошкільних установ тощо. Помітними у цьому колі видань стали брошури і книги В. Синицина, Є. Зуйкової, Л. Гордона [327, 367, 494], в яких виявилось прагнення комплекснопідійти до висвітлення всіх компонентів проблеми, дати порівняльну характеристику повсякденного життя мешканців промислових регіонів. Водночас, у концептуальному плані ці та інші публікації грішать тенденційністю, адже надзавданням авторів (і це видно вже з назв) було показати, як формувалися соціалістичні риси побуту – засадничо «досконаліші» за капіталістичні.

Певною популярністю, як в історичному, так і в культурно-етнографічному плані, в цей час користувалися теми, що відображали форми дозвілля працівників, свята і масові заходи, які також пронизувала соціалістична ідеологія. У публікаціях таких авторів, як В. Зінич,

Г. Горобець, Б. Грушин, В. Патрушев і Б. Колпаков, В. Зазерський [329, 332, 356, 362, 464] висвітлюються політичні напрямки щодо «соціалістичного побуту», підходи до реалізації вказівок партії у цій площині, характеризуються найбільш поширені форми дозвілля, матеріальна база для задоволення культурних і духовних потреб населення.

Динаміка соціальних процесів у середовищі робітників Донбасу простежується в працях А. Мітюкова, Я. Підпригорщука, М. Суценка, О. Кудлая [411, 438, 595, 601, 606], а також колективних монографіях московських дослідників «Зміни кількісного складу робітничого класу» і «Розвиток робітничого класу в республіках СРСР» [161, 476]. Автори цих видань спробували показати ті структурні зміни й кількісні параметри, що характеризували ситуацію у середовищі повоєнного робітництва, галузеві пропорції трудових ресурсів, висвітлювали його участь у розвитку промислового виробництва, зокрема на вугільних об'єктах Донбасу.

Та все ж провідною тематичною лінією залишалася роль партійних організацій в проведенні у життя соціально-економічного курсу, обраного керівництвом країни. Виконані в різних жанрах – від статей до дисертацій – публікації О. Воробйова, І. Баюмова, В. Мавроді, В. Юрчука, М. Титенка, І. Нарчука, М. Хорошайлова [271, 294, 309, 430, 447, 518, 529, 530, 531, 532, 533, 552] продовжили апологетичний дискурс історико-партійних напрацювань попередніх років. У цих текстах годі шукати критичного осмислення складних соціально-економічних процесів, аналізу «вузьких місць» та невдач повоєнних п'ятирічок. У суцільній глорифікації заходів комуністичної партії губиться живий пульс повсякденного життя виробничих колективів, нелегкі трудові будні шахтарів, їхні повсякденні турботи, життєві негаразди, матеріально-побутові проблеми, які вирішувалися повільними темпами.

Співробітники Держплану СРСР під керівництвом Б. Братченка в 1960 р. підготували колективну монографію «Перспективи розвитку вугільної промисловості» [466]. Особливістю цього видання стало те, що

воно було звернено тільки в минуле, але й у майбутнє галузі. Поряд з питаннями економічного розвитку й потенціалу різних вугільних басейнів, передусім Донецького, у книзі розглянуто комплекс проблем соціального порядку: механізацію й автоматизацію технологічних ланцюгів пов'язано з підвищенням продуктивності праці, вдосконаленням структури управління, зростанням кваліфікації працівників. У звичних, некритичних ракурсах відтворено організацію соціалістичного змагання.

Кидається у вічі явна невідповідність у співвідношенні матеріалу економічного й соціального змісту. Так, розділ XVII «Поліпшення матеріально-побутових умов шахтарів» становить всього 10 сторінок (з усіх 435 с.), який до того ж виконано винятково на позитивних фактах, за відсутності будь-яких критичних оцінок.

У 1965 р. вийшов республіканський міжвідомчий збірник «Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964)», в якому були надруковані статті провідних фахівців Інституту економіки АН УРСР, Київського інституту народного господарства, інших відомчих структур республіки. У них висвітлювався широкий спектр питань повоєнної відбудови і розвитку різних галузей економіки, зокрема вугільної. Так, Л. Зацепіною було досліджено економічні аспекти вуглевидобутку в основних спеціалізованих регіонах – Донбасі та Львівсько-Волинському басейні [357]. Основну увагу автором було приділено таким проблемам, як реконструкція шахт, динаміка капіталовкладень і виробничих потужностей, комплексний розвиток вугільної промисловості у 50-х – середині 60-х років. На жаль, соціальні питання дослідниця не розглядала.

До 50-ї річниці Жовтневої революції вийшли друком ювілейні видання про Донецьку й Луганську області [152, 170]. У подібному позитивному ключі виконано низку інших праць [267, 322, 451, 452, 510, 551]. В зоні уваги істориків залишалися соціалістичні змагання, трудові почини, рухи новаторів та раціоналізаторів [458, 493].

Проблематика охорони і безпеки праці в літературі радянського часу розглядалась у двох площинах: 1) нормативно-правове забезпечення охорони праці; 2) практичні заходи державних органів та керівників виробництв щодо створення безпечних умов праці.

У 60–70-ті роки з'явився цілий блок публікацій з цієї тематики, що дозволяє зробити висновок про посилення уваги відповідних відомств до проблеми [328, 448, 522, 525].

В одній з праць І. Лановенка не тільки піддано аналізу директивні документи у сфері охорони праці, але й зроблено спробу простежити їхній вплив на оптимізацію динаміки виробничого травматизму, зменшення коефіцієнту частоти нещасних випадків та з'ясування чинників, які визначали ці показники [415].

У низці публікацій цього часу викладено правове забезпечення умов та охорони праці на промислових підприємствах, розглянуто питання про пільги, компенсації для працівників зі шкідливими умовами роботи, регресні зобов'язання в трудовому праві, надано коментарі до законодавства про працю [164, 269, 292, 382, 457]. Ці матеріали відтворили правове поле, в якому співіснували роботодавці й працівники (тобто, держава і зайняті у промисловості люди), розкрили сутність трудових відносин, форм і методи їхнього регулювання. Водночас вони замало дають для розуміння суперечностей між інтересами виробництва й робітників, реальних можливостей їхнього подолання, а також ступеню правової захищеності працівників.

Охороні трудових прав робітників та службовців фабзавкомаами присвячено працю О. Акопової [253]. І хоча дослідження виконано на загальносоюзному матеріалі й має загальний характер, воно окреслює можливості профспілок у цій важливій сфері.

Однією з концептуальних тез, що формувала ідеологічну спрямованість історіографії радянської доби, було твердження про постійне зростання добробуту трудящих. У 60-ті роки в цьому напрямі робилися тільки перші

кроки, однак вже в цей час відчувався істотний розрив між задекларованими орієнтирами та дійсним станом речей. Тогочасні публікації, попри всі намагання авторів завуалювати ці розбіжності, були неспроможні виконати це соціальне замовлення [279, 463, 604]. Правда проступала, так би мовити, між рядками, адже просте співставлення, скажімо, обсягів фінансування капітального будівництва у промисловості, з одного боку, й асигнувань на житлове будівництво, з іншого, переконували у тому, що першочерговими завданнями залишалися економічні, а соціальні вирішувалися за залишковим принципом. Разом з тим, у деяких публікаціях можна зустріти цікаву інформацію про заходи щодо поліпшення соціальної інфраструктури регіону, розбудову мережі комунально-побутових закладів, установ торгівлі та обслуговування місцевих трудівників. Так, у фундаментальному виданні «Історія технічного розвитку вугільної промисловості» висвітлено не тільки процес реконструкції галузі, а й комплекс проблем, пов'язаних із забезпеченням працівників житлом, побутовими зручностями, організацією безпечних умов праці тощо [373].

У книзі К. Кононова й А. Пяткіна досліджено вплив технічного прогресу на умови і продуктивність праці [392]. Основними чинниками при цьому виступали такі технологічні рішення, як застосування пересувних кріплень, нових поколінь вугільних комбайнів, освоєння зворотного порядку обробки шахтних полів, комплексна автоматизація і дистанційне управління, підвищення циклічності. Подібні впровадження, а також рух новаторів виробництва і змагальні форми організації праці були визнані вирішальними чинниками вдосконалення технологічних процесів та зміни характеру праці гірників й авторами вже згаданого двотомника «Історія технічного розвитку вугільної промисловості».

У монографічній літературі практично відсутній аналіз спеціальних питань розвитку галузі, пов'язаних з необхідністю колективних «мозкових атак». Таку можливість надавали вузькофахові наукові форуми: конференції, симпозіуми, «круглі столи» тощо, під час яких дискутувалися ті чи інші

проблеми. У січні 1960 р. в Донецькому НДІ надшахтного будівництва відбулася Всесоюзна науково-технічна нарада з питань вдосконалення шахтних адміністративно-побутових комбінатів [145]. У доповіді та виступах науковців висвітлювався досвід низки представлених на нараді науково-дослідних, проектних та експлуатаційних організацій з питань проектування, будівництва, устаткування й експлуатації адмінпобуткомбінатів, які поєднували в собі функції адміністративних споруд і приміщень комунально-побутового призначення. Мета проектантів полягала в тому, щоб максимально наблизити управлінські структури до виробництва та водночас створити сучасні умови для санітарно-медичного забезпечення й дотримання норм гігієни гірників.

На одній з наукових конференцій, що відбулася в Донецьку у квітні 1967 р., обговорювався стан і шляхи розвитку шахтного вентиляювання [308]. Ця проблема має життєзабезпечуюче значення для тих, хто працює в забої та в зоні виробітку, і залишається цілком невирішеною дотепер. У той час йшлося про більш досконалі моделі вентиляторів, їхню більшу потужність, меншу шумність, а також широке запровадження дегазації. До речі, у доповіді В. Лаврика зазначалося, що в 1965 р. дегазація застосувалася на 401 вугільній копальні світу, у тому числі й на 58 донбаських. Вага цих науково-організаційних зусиль визначалася життям шахтарів, адже більшість аварій з летальними випадками виникала внаслідок перевищеної частки метану (газопилової суміші), що спричиняло вибухи й пожежі у штреках.

Столиця шахтарського краю стала місцем проведення й науково-практичної конференції «Актуальні питання гігієни й епідеміології Донбасу» в 1963 році. Доповідачі запропонували до обговорення широкий спектр питань, як-то: впровадження раціонального харчування; вібраційна хвороба робітників різних галузей, хронічний бронхіт у підземних робітників вугільних шахт, інші професійні захворювання, їхнє лікування і профілактика; очищення шахтних стічних вод; дотримання санітарно-гігієчних норм у побуті й на виробництві та багато інших. Публікація й

популяризація цих матеріалів сприяла вирішенню (принаймні, частковому) багатьох проблем, що визначали стан навколишнього середовища й фізичного обстеження людей [254].

У ґрунтовній узагальнюючій праці П. Нирцева «Вугільна промисловість Української РСР» відображено процес створення і результати діяльності науково-дослідних інститутів та проектно-конструкторських бюро вугільної промисловості Донецького басейну. Впровадження у виробництво їхніх розробок дозволило отримати не тільки високий економічний ефект, а й підвищити рівень безпеки гірників під землею та на поверхні [451].

Новий тематичний блок формували дослідження соціально-побутової сфери гірників. Повоєнна руїна і несприятливі кліматичні умови спричинили гострий дефіцит продуктів харчування і товарів широкого вжитку. Наслідки війни та її вплив на ситуацію в продовольчому секторі розкриті у праці У.Г.Чернявського [541]. Чинники, що впливали на реальну заробітну плату, схарактеризовані у монографії С. Фігурнова [527].

Радянські методики підрахунків були покликані приховати той факт, що частка заробітної плати у загальному валовому продукті насправді була мізерно мала, а відтак, пропорційно й обсяг невідшкодованої праці. Йдучи далі, можна зробити висновок про те, що на фізичне відтворення робочої сили спрямовувалася недостатня кількість фінансових і матеріальних ресурсів. Отже, коли в абсолютних величинах зростання добробуту характеризувалося обнадійливою динамікою, то у порівнянні з іншими країнами цей поступ був зовсім не таким вражаючим, як про це писали.

Однією з найгостріших у 50-60-ті роки залишалася житлова проблема. Населення Донбасу, що стрімко зростало за рахунок трудових мобілізацій, забезпечувалося житлом у значно менших темпах. Багато мешканців регіону проживало у непристосованих, антисанітарних умовах. Які заходи вживалися для подолання дефіциту житлового фонду, розповідається у праці М.П.Приходька [470].

У невеликій брошурі В. Ачакрана на загальносоюзному матеріалі висвітлено питання матеріального забезпечення ветеранів праці [263].

В одній з колективних монографій характеризуються основні соціальні параметри радянського суспільства повоєнного двадцятиліття та докорінні зміни серед різних його верств, у тому числі й робітничому середовищі [394].

Серед популістських соціальних кроків радянського уряду, що мали сигналізувати про невпинне просування до висот комуністичного суспільства, було запровадження п'ятиденного робочого тижня. Історики підхопили ідеологічне замовлення й інтерпретували його в комплексі з іншими заходами керівництва держави. У липні 1968 р. було проведено конференцію «Організація праці й побуту шахтарів Донбасу в умовах п'ятиденки» [455], під час якої аналізувалися соціально-економічні показники до й після переходу на скорочений робочий тиждень, завдання, що стояли перед управлінськими структурами, державними органами й профспілками у справі організації побуту й культурно-освітніх запитів трудящих, розвитку сфери обслуговування шахтарських міст і містечок тощо.

Нові можливості для підвищення побутової культури працівників і задоволення їхніх духовних інтересів за умов п'ятиденки були висвітлені в брошурі Л. Гордона й Б. Левіна [327].

Дослідження В. Миронова [436] фактично орієнтувалося на відтворення нового соціального портрета гірника в культурно-побутовому інтер'єрі, тому воно заслуговує на детальнішу характеристику. Поряд з такими відверто заідеологізованими підрозділами, як «Формування комуністичних рис у громадському побуті гірників», «Інтернаціональні свята», «Боротьба з пережитками минулого в свідомості гірників», «Громадські свята», книга наповнена сюжетами, що розкривають повсякденні турботи гірняцьких родин (виховання дітей, шлюб, стосунки в сім'ях, родинні урочистості тощо), форми відпочинку (спорт, художня самодіяльність). Аналіз бюджету шахтарських родин супроводжується не зовсім коректним порівнянням з дореволюційним аналогом, а також

ілюстрацією додаткових соціальних преференцій у вигляді надходжень з «громадських фондів споживання» (соціальне страхування, безкоштовне лікування і санаторний відпочинок, піонерські табори, дошкільні установи, школи-інтернати тощо). Що стосується вирішення житлової проблеми, то за цифрами, що мали вражати своєю динамікою, приховується прагнення видати бажане за дійсне. Серед питань, які до того лише зрідка розглядалися в літературі, – бюджет вільного часу шахтарів та його використання. Взагалі ж праці бракує критичної оцінки ситуації, що існувала в гірняцькому соціумі у перші повоєнні десятиліття.

Брежнєвська епоха ознаменувалась апологетизацією нової фази еволюції радянської системи, яку ідеологи назвали «розвиненим соціалізмом», у зв'язку з чим попередні етапи розвитку радянського ладу мали слугувати підготовчими, базовими для цього «стрибка». Саме під таким кутом зору розглядалися всі соціально-економічні процеси другої половини 40-х – першої половини 70-х років.

Характеризуючи цей історичний період, не можна не помітити відсутності нових тематичних ніш. Враховуючи кількість публікацій, присвячених відбудові економічного потенціалу Донбасу у попередні десятиліття, праці 70 – 80-х можна вважати даниною традиції, що склалася [304, 471, 533, 596]. Значна увага в цих випадках приділяється проблемі трудових ресурсів. Так, у праці М. Хорошайлова простежується процес підготовки і забезпечення вугільної промисловості Донбасу кваліфікованими кадрами через систему гірничоремісничих шкіл ФЗО та училищ, динаміка зростання робітників, зайнятих на виробництві в Донецькій та Ворошиловградській областях. Разом з тим, про інші джерела залучення робочої сили у книзі не згадується. Однією з важливих сюжетних ліній праць автора є спроба комплексного підходу до висвітлення соціальних питань. Зокрема, дослідник детально зупиняється на характеристиці сільського господарства регіону й забезпечення гірників продуктами харчування, що

залишалося гострою проблемою не тільки в скрутні повоєнні роки, а й пізніше.

Компартійна тематика в цей час представлена, в основному, «малими формами», статтями та, в окремих, випадках дисертаціями й узагальнюючими працями [287, 384, 584, 589, 591]. Усі ці тексти насичені ретельно відсепарованим під ідеологічним кутом зору фактологічним матеріалом, покликаним дати широку картину «всенародного подвигу» під час повоєнного відродження «Всесоюзної кочегарки». Суто соціальні аспекти цього періоду позначені прагненням говорити тільки про успіхи і досягнення і практично повною відсутністю критичного підходу до висвітлення складного становища, в якому перебувала більшість трудівників у ті важкі часи. При цьому основоположна теза про керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії у розв'язанні нагальних соціально-економічних проблем набула нового звучання, обрамлюючись теоретичним антуражем і добре підкріпленою статистичними викладками аргументацією.

Концептуальним стрижнем колективної монографії російських науковців, зусиллями яких підготовлено ґрунтовну працю «Радянська економіка в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» [499], стала «економічна перемога СРСР». Статус членів авторського колективу (це – провідні співробітники Інституту економіки СРСР) визначив підходи до виконання проекту. Книга вирізняється високим вмістом суто теоретичних викладів та узагальнень, спрямованих, звичайно ж, на утвердження радянської версії війни в її економічному вимірі. Така заданість проступає вже в першому розділі «Основні риси та переваги соціалістичної економіки в умовах війни». Та оскільки до теми нашого дослідження мають відношення лише деякі фрагменти книги, зупинимося на них. У підрозділі «Паливна промисловість» стисло згадуються основні напрями відбудови Донбасу, а в сюжеті про відбудову промисловості наводяться лише дві цифри, що стосуються регіону: у 1945 р. тут відновили 54% шахтного фонду, видобуток вугілля досяг 43,6% довоєнного рівня, а його питома вага в загальному

вуглевидобутку по країні зросла з 4,8% у 1943 р. до 26,7% у 1945 р. Та все ж у 1945 р. цей показник в УРСР був меншим від довоєнного у 2,8 рази.

Розглядаючи проблеми праці й кадрового забезпечення індустрії, автори вказують на таку динаміку: у 1945 р. на шахтах і розрізах СРСР було зайнято 495 тис. робітників проти 407,8 тис. у 1940 р., а в Донецькому басейні – відповідно 272,5 та 208 тис. (утім, наведені дані залишилися без коментарів) [523, с.242-246].

Оскільки у книзі наведено загальносоюзний матеріал, а також факти, що ілюстрували ту чи іншу позицію в певній галузі, важко скласти більш-менш точне уявлення про явища, що характеризували вуглевидобувну промисловість Донбасу. Це зауваження стосується й проблеми підготовки кваліфікованих кадрів для роботи на шахтах, динаміки трудових ресурсів у галузі тощо. Власне соціальній тематиці присвячено 8-й розділ «Торгівля і постачання». У зв'язку з тим, що монографія охоплює тільки 1941 – 1945 рр., наведені в ній статистичні дані не дозволяють простежити динаміку виробництва окремих видів товарів споживання на тривалому проміжку. Ті ж позитивні зміни, що відбувались у 1943–1945 р., носять відчутний відбиток того, що держава продовжувала до переможного завершення виснажливу війну і збалансувати інтереси фронту і цивільного населення за тих умов було неможливо.

У книзі показано, що різке зменшення частки риночних фондів у товарній продукції спричинило значне скорочення абсолютних розмірів цих фондів. Тільки з 1944 р. поступово почали збільшуватися риночні фонди багатьох продовольчих і непродовольчих товарів. Керівництво держави стимулювало діяльність місцевпрому та споживчої кооперації, розвиток підсобних господарств на підприємствах, що позитивно вплинуло на пропозицію і частково задовольняло попит.

Характеристика карткової системи супроводжувалася зауваженням, що нормоване постачання в роки війни «підпорядковувало питання споживання трудящих інтересам суспільного виробництва, забезпечуючи найбільш

високий рівень постачання робітників вирішальних галузей промисловості» . До негативних проявів цього явища віднесено послаблення значення грошової заробітної плати як основного економічного важеля підвищення матеріального зацікавлення робітників у результатах своєї праці [523, с.297].

У монографії розглянуто роздрібний товарообіг, діяльність «орсів» (відділів робітничого постачання), системи громадського харчування, а також колгоспних ринків, однак практично всі дані ілюструють ситуацію по країні в цілому.

У розділі «Освіта, охорона здоров'я, наука в роки війни» на всесоюзному матеріалі розкрито ситуацію у цих сферах життєдіяльності суспільства, що склалася на час вигнання ворога, а також заходи, спрямовані на відродження культурно-освітніх, наукових, медичних установ, нормалізацію епідеміологічної картини на звільнених територіях.

У 1975 р. вийшла друком колективна монографія «Економіка Радянської України. 1945–1975 рр.» [350], підготовлена економістами (науковцями АН УРСР і Науково-дослідного економічного інституту Держплану УРСР). У ній на широкій емпіричній базі висвітлено основні етапи відбудови і розвитку економіки Радянської України від 1945 р. до 1975 р., а також наведено матеріали, що характеризували стан окремих галузей виробництва, зокрема і вуглевидобувної. Підрозділ «Вугільна промисловість», хоча й невеликий за обсягом, дає уявлення про динаміку поступу галузі, зростання основних показників, зміну характеру праці, вимог до працівників, пов'язаних з механізацією й автоматизацією та вдосконаленням усіх матеріально-технічних чинників виробництва (техніки, технології, організації праці, кваліфікації кадрів), що загалом сприяли поліпшенню якісних показників роботи. Окремий розділ присвячено питанням матеріального і культурного рівня життя трудівників. Подаючи абсолютні цифри, покликані ілюструвати зростання середньомісячної та мінімальної зарплатні, споживання основних продуктів харчування і товарів широкого вжитку, виплат пільг, одержаних трудівниками з громадських

фондів споживання, їхньої купівельної спроможності, автори ведуть мову про «виникнення умов для всебічного задоволення потреб працівників у матеріальних і духовних благах, здійснення соціальної програми підвищення їхнього життєвого рівня» [350, с.380-385]. У такий само спосіб висвітлено розвиток комунально-побутової, соціокультурної сфер, житлового будівництва й охорони здоров'я. Однак, у загальних цифрах розмиваються особливості й стан забезпечення комфортними умовами життя різних категорій трудівників, зокрема й гірників Донбасу.

Незважаючи на суто економічне визначення центрального об'єкта досліджень, низка видань дозволяє скласти уявлення про співвідношення виробничих і соціальних аспектів розвитку вугільної галузі [304, 349, 515]. У праці Ф. Сухопара й В. Удада розглянуто проблеми розвитку й розміщення продуктивних сил Донецько-Придніпровського району. В економічному нарисі колективу науковців інституту економіки промисловості АН УРСР знайшлося місце для характеристики соціального, культурно-освітнього розвитку регіону. Окремий розділ відведено для огляду досягнень галузевої та фундаментальної науки, зокрема діяльності провідних наукових спеціалізованих інститутів (Донецького науково-дослідного вугільного інституту, Донецького державного проектно-конструкторського та експериментального науково-дослідного інституту гідравлічного видобутку вугілля, Українського проектно-конструкторського і науково-дослідного інституту збагачення і брикетування вугілля, Донецького політехнічного інституту, Всесоюзного науково-дослідного інституту вибухонебезпечного електроустаткування та інших установ), результатом роботи яких стало впровадження автоматизованих ліній, механізація виробничих процесів, поліпшення умов праці, підвищення рівня її безпеки. На загальному тлі відбудови і розвитку важкої індустрії республіки київські науковці розглянули особливості цього процесу на вугільних об'єктах Донбасу.

Публіцистичні нариси «Країною звеличений Донбас» розповідають про характер відбудовчих робіт, реконструкцію вугільної галузі, соціокультурні

процеси в краї у 40-60-ті роки, його внесок у прискорення науково-технічного прогресу [510].

У 70 – 80-ті роки активно розроблялися питання соціальної структури радянського суспільства. Ці зусилля спрямовувалися в русло висвітлення позитивних змін, що сталися в середовищі марксистсько-ленінської соціальної тріади – «робітничий клас, селянство й інтелігенція». У цей час вже відпала необхідність доводити «нерозривний союз» цих класів та верств. Натомість постало завдання науково підтвердити сутність трансформацій, що відбулися всередині кожної з них. Звідси – концентрація на соціально-економічних та культурно-освітніх параметрах, крізь призму яких ці соціальні групи поставали як результат цілеспрямованої політики партії і набували відповідних соціалістичних якостей.

У першій половині 70-х років з'явилися праці Е. Котляра й А. Митрофанової [400, 437], в яких містилися кількісні й якісні характеристики трудових ресурсів та способів їхнього використання в період Великої Вітчизняної війни. Аналогічні процеси у повоєнний період розглядалися й у монографіях С. Сенявського й В. Тельпуховського, В. Романцова, Д. Шелеста [479, 490, 547]. Внесок робітничого класу в прискорення науково-технічного прогресу було висвітлено у низці колективних та індивідуальних видань [477, 548, 600]. Примітною рисою авторських концептуальних підходів було те, що робітництво виступало в них не лише як об'єкт впливу партії та уряду, але й як суб'єкт історичного дійства, виконуючи відповідальну місію рушія економічних процесів, творчої, активної та свідомої суспільної сили.

У праці Я. Чадаєва «Економіка СРСР в роки Великої Вітчизняної війни» [534] один з розділів присвячений відродженню індустрії на звільненій від ворога території, а в ньому один з сюжетів - відбудові економічного потенціалу Донбасу. При цьому автор зробив акцент на масовому залученні трудових ресурсів на об'єкти регіону, хоча серед засобів мобілізації називався тільки один – комсомольські путівки.

Та все ж не це головне у даній книзі. Окремий розділ у ній повністю побудований на апологетиці соціально-економічних законів в СРСР, зокрема таких, як: закон випереджального зростання виробництва засобів виробництва, закон якнайповнішого задоволення потреб народу, закон економії всієї суспільної праці, закон вартості, закон розподілу за працею, закон раціонального розміщення продуктивних сил. Характеризуючи особливості розвитку воєнної економіки та її вплив на соціальну сферу, автор поєднав дійсні явища з уявними процесами, підганяючи деякі з них під жорстоку схему переваг соціалістичного способу виробництва, планового й централізованого господарювання, керівної ролі партії. Для сучасного читача це становить поле для дискусій, звернених у часі назад, але від того неменш продуктивних, оскільки пошук істини примушує переглядати усталені погляди і шаблони, з одного боку, й підтверджувати ті теоретичні побудови, що знайшли підтвердження реальними фактами, - з іншого.

Праця В. Гирла «Розвиток Західного Донбасу (1954–1980 рр.)» виконана в руслі історико-соціологічного дослідження [321]. Оскільки оцінка запасів та можливостей видобутку вугілля у цьому регіоні (а він охоплює північну Дніпропетровщину, західну Донеччину, Лозовський район Харківської та південну частину Полтавської областей) завершилася лише у 50-ті роки, а формування комплексного проекту розвитку вугільної промисловості Західного Донбасу в 1962 р., соціально-економічні процеси, що відбувалися тут, практично виходять за хронологічні межі нашого дослідження. Та все ж деякі з них (геологічна розвідка, проектні, підготовчі й випробувальні роботи, шахтне будівництво, зведення соціальної і транспортної інфраструктури, житла, введення в дію перших об'єктів, зокрема шахти «Західно-Донбаська» № 1) відбувались у 50-ті – першій половині 60-х років і з цієї причини привертають увагу.

Попри те, що праця написана з позицій марксистської методології, вона містить низку критичних положень, що розкривають недоліки соціалістичної системи господарювання. Певна річ, ці зауваження зроблені

«у межах дозволеного», та все ж заслуговують на те, аби про них сказати. Насамперед, ідеться про те, що реалізація рішень партії та уряду не завжди спиралася на достатню організаторську роботу з боку партійних і господарських органів басейну. Автор пояснював це «обмеженістю господарсько-оперативних прав підприємств і будов, слабким використанням колективних та індивідуальних моральних і матеріальних стимулів для розвитку творчої ініціативи й активності робітників, формалізмом і шаблоном у застосуванні демократичних форм управління, особливо в справі організації соціалістичного змагання, недооцінкою колективного досвіду мас та ін.» [321, с.25-26]

Оглядаючи досвід роботи перших шахт басейну, автор зосередився на організаційних та ідейно-виховних аспектах, створенні безпечних умов праці.

У книзі висвітлено питання співпраці науковців з виробничниками у справі впровадження нової техніки, технологій, шляхи формування трудових колективів, організація побуту та умов для культурного відпочинку трудівників регіону (ці сюжети базувалися на матеріалах соціологічного опитування).

В окремому розділі розкриваються особливості соціального планування і прогнозування, що мали забезпечити стабільний розвиток галузі на перспективу.

У 1973 р. були захищені кандидатські дисертації В. Бурносова й О. Гурбина [585, 588], в яких відповідно аналізувалися кількісні та якісні зміни у складі робітників Донбасу у 1959–1970 рр., а також діяльність професійних спілок регіону в той самий часовий відрізок.

Покладаючи на профспілки місію консолідації трудящих, комуністична партія забезпечувала собі надійні мобілізаційні важелі. Якою була зона компетенції професійних об'єднань, на вирішення яких завдань вони спрямовували мільйони своїх членів, розповідається у працях з історії цих громадських організацій [276, 434, 461, 502, 508, 537, 544]. Окрім суто

виробничих зусиль, у них показано роль професійних спілок у вирішенні нагальних проблем соціального порядку: налагодженні побуту шахтарських родин, поліпшенні їхніх житлових умов, організації дозвілля, фізичної культури і спорту, задоволенні культурних потреб, лікуванні й відпочинку виробничників, турботи про категорії, які потребували соціальної підтримки. Автори вказаних видань висловлюють переконання, що профспілки відігравали роль консолідуючого чинника в робітничому середовищі й виховували у багатьох поколінь робітництва дисципліну праці, відповідальність за доручену справу, бережливість, почуття колективізму.

Близькими за змістом до цієї групи публікацій є праці, в яких реконструюється історія соціалістичного змагання [197, 319, 504, 543]. У них характеризуються особливості організації змагання трудових колективів у різних соціально-політичних контекстах, основні принципи соцзмагання (масовість, широка гласність і популяризація кращого досвіду, впровадження у виробництво винаходів та пропозицій передовиків виробництва, їх матеріальне й моральне стимулювання). Та основний акцент робиться на економічному ефекті змагальних форм організації праці, зміні психології трудящих, яким у такий спосіб прищеплювалося «соціалістичне» і «комуністичне ставлення» до праці.

У 1971 р. фахівці Інституту економіки промисловості АН УРСР підготували монографію «Продуктивність праці й зарплата на шахтах Донбасу» [472], в якій міститься визнання того, що на початок 70-х років «економічна реформа ще не знайшла дійових важелів, які сприяють швидкому зростанню продуктивності праці та поліпшенню її організації». Головна причина такого становища вбачалась у тому, що «в галузевих економічних науках все ще не сформувалися об'єктивні закономірності у зв'язках між економічними показниками (рентабельність, продуктивність праці та ін.) з матеріально-технічними й соціально-економічними умовами виробництва». Джерельну основу праці становлять статистичні дані, що ілюструють шкалу преміювання робітників, ІТП, службовців та керівників,

темпи зростання середньої заробітної плати, структуру та динаміку середньої додаткової оплати на шахтах комбінату «Донецьквугілля» в межах 1958–1965 років. Простежується залежність зарплати від таких економічних показників, як ступінь виконання норм виробітку, продуктивність праці, а потім рівень виконання плану видобутку, фондоозброєність по активній частині основних виробничих фондів. Автори констатують значний відсоток ручної праці, що навіть наприкінці 60-х років становив на підприємствах «Донецьквугілля» 54,7 %, «Артемвугілля» – 49%, «Горезантрацит» – 53%, «Ворошиловоградвугілля» – 53,2%, «Донбасантрацит» – 54,3% [472, с.39].

У книзі висвітлюється дискусія між провідними економістами з приводу критеріїв та чинників, що мають братися до уваги для математичних розрахунків оптимального співвідношення між темпами зростання продуктивності й середнього заробітку.

Непересічний характер та умови праці шахтарів вимагають уважного ставлення не тільки до основних складових технологічного процесу, а й до таких нюансів, які, на перший погляд, здаються другорядними й дрібними. Економісти, біологи, психологи, технологи, представники інших галузей знань не полишали осторонь цю проблематику, завдяки чому управлінці отримували кваліфіковані рекомендації щодо оптимальної організації кожної ланки виробничого процесу.

Прикладом такого підходу до справи може бути праця Ф. Процяя і Т. Миронової «Соціологія шахтарської праці і побуту» [473]. Автори розглядають соціальне планування на шахтах як продовження і логічне завершення техніко-економічного планування, оскільки воно включає планування праці і трудових ресурсів, освіти й охорони здоров'я, культури і матеріального забезпечення працівників.

У книзі проаналізовано склад зайнятих у гірничовидобувній галузі за соціальним становищем, рівнем освіти, кваліфікацією, віком, статтю, простежено динаміку за цими параметрами від 1959 р. до 1968 р. У руслі вдосконалення соціальних стосунків у колективі подано рекомендації з

приводу психофізичної сумісності, оптимальних відносин по лінії «керівник – підлеглі», дисципліни, матеріального й морального заохочення.

Змістовними статистичними викладками супроводжується аналіз робочого часу шахтарів, енергетичні й інтелектуальні затрати зайнятих на всіх ланках гірничої справи.

Детально характеризуються інтереси, потреби працівників на шахтах і засоби їхнього задоволення, умови життя і побут гірників, структура позаробочого й вільного часу, а також форми організації дозвілля й культурного відпочинку.

Навіть з поправкою на відчутну «марксистсько-ленінську» концепцію книги, вона видається корисною для вивчення соціальних аспектів праці шахтарів та відтворення трудових ресурсів.

В СРСР велика увага приділялася створенню безпечних умов праці на виробництві. Особливі зусилля у цьому напрямі робилися в кам'яновугільній галузі, де травматизм і летальні випадки залишалися традиційною платою за «чорне золото». Робота продовжувалась у двох напрямках: деталізація нормативно-правової бази, що спрямовувалася на жорстокі вимоги в справі охорони праці; регулювання питань, пов'язаних з соціально-компенсаційними заходами й виплатами (регреси), з одного боку, й практичні кроки (розробка більш чутливої сигнально-аварійної апаратури, удосконалення рятувальної техніки і технологій рятувальних робіт, навчання з техніки безпеки для працівників усіх ланок виробництва, впровадження нових систем кріплення лави і заходів дегазації тощо), – з іншого. Про ці та інші кроки йдеться у працях цього тематичного напрямку [163, 415, 587]. Деякі питання наукового обґрунтування й практичного забезпечення меншого рівня ризиків на вугільних шахтах розглянуто в колективній монографії «Розвиток гірничої науки, 1927–1977» [475].

Своєрідним підсумком напрацювань істориків у 40 – 80-ті роки стали фундаментальні узагальнюючі видання [350, 370, 375, 376, 377, 378, 379, 403]. Звичайно, питання, що перебувають у центрі даного дисертаційного

дослідження, знайшли в них нерівномірне віддзеркалення, однак вони репрезентують тогочасні методологічні підходи й справді вражаючу джерельну базу. Незважаючи на відому ідеологічну заданість, ці книги ілюструють тогочасний концептуальний і методологічний рівень у даній тематичній ніші.

Комплекс соціальних питань висвітлено у другому томі «Історії робітників Донбасу», який охоплює період 1938–1970-ті роки [370]. Хоча видання з'являлося друком у 1981 р., його концептуальну спрямованість визначає сама назва тому «Робітники Донбасу в період завершення будівництва соціалізму й поступового переходу до комунізму». У зв'язку з цим особливу увагу тут приділено підтвердженню положення про підвищення матеріального благоустрою, науково-технічного рівня й кваліфікації робітничого класу, а також його ролі у «формуванні та розвитку радянського способу життя». Демонструючи реальні й беззаперечні досягнення у соціальній сфері (скорочення тривалості робочого дня, абсолютне зростання заробітної плати, обсягів соціального страхування, внесків до ощадного банку, темпів житлового будівництва, поліпшення стану охорони здоров'я гірників та організації дозвілля), автори разом з тим обходять «гострі кути», пов'язані з травматизмом і смертністю на виробництві, матеріальним відшкодуванням інвалідам праці й родинам, що втратили годувальників, самотнім матерям, іншим категоріям малозабезпеченого населення. На фоні цілком благополучної картини з побутовим облаштуванням шахтарських родин «розчиняються» такі соціальні проблеми, як ступінь забезпечення робітничих сімей житлом, його якість, комунальне господарство в шахтарських містечках, співвідношення реальних доходів і вартості споживчого кошика, становище ветеранів праці та інші.

У праці детально простежується динаміка кількісних і якісних змін у складі робітничого класу Донбасу, джерела його поповнення, система підготовки робітничих кадрів та їхній професійно-кваліфікаційний рівень.

Серед позитивних моментів фіксується тенденція змін у складі шахтарів за статтю: у 1947 р. у вугільній промисловості було зайнято 35,1% жінок, 1950 р. – 30,7%, 1957 р. – 29,9%, 1959 р. – 19,3%, 1975 р. – 11,9% (крім того, постійно зменшувалась кількість жінок та робітників похилого віку на підземних роботах) [370, 375]. Зростала кваліфікація працівників завдяки розгалуженій системі підготовки кадрів. Якщо раніше вугільна галузь забезпечувалася робочою силою переважно за рахунок сільських вихідців, то у 50–60-ті роки основним джерелом поповнення шахтарських лав стала міська молодь.

Як ще один крок на шляху до поліпшення умов праці та її охорони подано діяльність медико-санітарних частин, створених на підприємствах, а також розгалуженої мережі лікувально-оздоровчих установ.

У книзі значну увагу надано питанням підготовки робітничих кадрів та підвищення їхнього професійно-кваліфікаційного рівня, що було не тільки одним з джерел поповнення лав гірників, а й чинником, який сприяв зростанню продуктивності праці, відтак і заробітної платні. У зв'язку з цим окреслено (хоча й не схарактеризовано детально) тенденцію, пов'язану зі сповільненням темпів зростання кількості робітників малопродуктивної фізичної праці, зміною соціального обличчя шахтарів.

Як відомо, для повоєнного Донбасу хронічною проблемою залишався дефіцит житла. Автори двотомника наводять цифри, що ілюструють підходи до вирішення цієї нагальної потреби, показують динаміку змін на краще. Та за в цілому позитивними цифрами (квадратними метрами зведеного і зданого до експлуатації житла, коштами, виділеними у вигляді кредитів на індивідуальне будівництво, особливо у післявоєнний період) не вказується, скільки ж людей могли поліпшити свої житлові умови. Єдина цифра, що ілюструє складність житлової проблеми, наведена на с. 339: у 1966 р. в Комунарську на Луганщині у 60% квартир мешкало по три родини. Звичайно, уряд і місцева влада вживали заходів до виправлення ситуації, однак вирішити її повністю за роки радянської влади не вдалося.

Описуючи зростання заробітної платні гірників, а також розвиток сфери торгівлі та обслуговування у 50–60-ті роки, дослідники не наводять індекс цін на товари першої необхідності і продукти харчування, що дозволило б у зіставленні з прибутками працівників вугільної галузі скласти враження про їхній реальний рівень.

У монографії розкриваються кроки, спрямовані на благоустрій шахтарського краю, налагодження комунального господарства, транспорту, вирішення назрілих економічних проблем, розвиток сфери побуту, охорони здоров'я, створення умов для занять фізкультурою і спортом.

Віддаючи належне усталеній традиції, авторський колектив відобразив такі форми соціалізації шахтарів, як участь у роботі рад, різноманітних громадянських об'єднаннях та суспільно-політичному житті краю і республіки, комуністичне виховання тощо.

70-ті роки стали апогеєм піднесення історико-партійної тематики. Жоден текст (як серед популярної літератури, так і праць фахівців-науковців) не обходився без глорифікації ролі комуністичної партії практично в усіх сферах життя. Значна частка видань присвячувалася теоретичним аспектам інтерпретації ролі та місця партії в державі та суспільстві. Результати цих напрацювань у вигляді «беззаперечних істин» входили до всіх історичних видань. Офіційним ідеологічним зразком та орієнтиром стала серія з історії обласних партійних організацій, зокрема Донеччини та Луганщини [459, 460]. Виконані в класично-ортодоксальному концептуальному ключі, ці праці не претендували ні на що, окрім того, аби стати матрицею для всіх історичних публікацій, присвячених радянській добі. Та навіть якщо не брати до уваги наскрізний ідеологічний стрижень – керівну і спрямовуючу роль партійних організацій в житті регіону, емпіричний матеріал у них подавався таким чином, що формував винятково позитивний імідж державної соціально-економічної політики.

Початку відбудови Донбасу відведено невеликий розділ у сьомому томі «Історії Української РСР» (у 8 т., 10 кн.) [378]. Однак він повністю

побудований на фактах економічного порядку. Забезпеченню матеріально-побутових потреб народу присвячено окремий підрозділ, в якому, зокрема, йдеться про налагодження постачання продуктами харчування й одягом шахтарів та відбудовників Донбасу.

Соціальні аспекти відродження і розвитку вугільної галузі висвітлено у восьмому томі вказаної праці. Скасування карткової системи, розширення мережі підприємств роздрібної торгівлі та закладів громадського харчування, позитивні зміни у структурі товарообміну, відбудова житлового фонду, спорудження нового житла, упорядкування міст – ці та інші сторінки повоєнної відбудовчої епопеї відображено у першій книзі тому, що охоплює 1945 – середину 50-х років. Цілий розділ книги присвячено заходам, спрямованим на поліпшення життєвого рівня трудівників, як-то: упорядкування тарифної сітки, заробітної плати, пенсій, розширення громадських фондів споживання, планомірне, поетапне зниження цін, що дозволило збільшити реальні прибутки робітників та службовців республіки у 1958 р. на 60% проти 1950 р. Одним з важливих результатів цих зусиль автори визначали той факт, що середній добовий раціон харчування радянської людини досяг 2700 ккалорій, тобто наблизився до науково-обґрунтованих норм.

Курс на оптимізацію умов праці у 50-ті роки знайшов вияв у поступовому скороченні робочого часу, комплексних заходах, покликаних підвищити рівень безпеки праці у вугільній промисловості, механізації та автоматизації технологічних процесів. У дещо «рожевих» тонах подано хід вирішення житлової проблеми в Донбасі, що залишилася гострою не тільки в цей час, а й надалі.

Вказавши на окремі недоліки й упущення в діяльності місцевих органів у соціальній сфері, авторський колектив загалом не порушив тенденційну концептуальну спрямованість викладу, що особливо відчувається у другій книзі. Соціальна політика початку 60-х років взагалі не була схарактеризована, натомість на передній план виступали сюжети щодо

прискорення науково-технічного прогресу у промисловості, трудового ентузіазму робітників, розширення соціалістичного змагання.

Незважаючи на вади методологічного порядку, восьмитомник довго залишався найбільш фундаментальним виданням з історії України, на яке орієнтувалися радянські дослідники.

Підсумком історико-економічних спрямувань радянської доби стало видання колективної узагальнюючої монографії «Історія народного господарства Української РСР». До написання цієї фундаментальної праці долучилися економісти, що надало їй глибини й ґрунтовності в аналізі суто економічних аспектів теми. Третій том (у 2-х кн.) охоплює період від 1938 р. до 80-х р. і зосереджує виклад соціально-економічної стратегії радянського уряду.

Оскільки соціальний сектор формується в залежності від характеру фінансової політики, важливого значення набувають підходи до її трактування. З огляду на це найбільшу цікавість викликають структура державного бюджету й акценти у фінансовій підтримці соціальної політики. Внаслідок того, що важка індустрія фінансувалася із загальносоюзного бюджету, а соціокультурні заходи – з республіканського, частка останніх у 1950 р. становила 64,7% бюджету УРСР [374, с.272]. Основна маса коштів, необхідних для розвитку засобів виробництва, до кінця 60-х років надходила з союзного бюджету, а республіканські орієнтувалися на розв'язання соціальних питань. Автори визнають, що під час повоєнної відбудови велику фінансову підтримку державі надавало населення шляхом передплати щорічних державних позик, а також надходжень від податків. У 1958 р. випуск держпозик, що розміщувалися серед трудящих за передплатою, припинився, натомість кошти населення залучалися шляхом продажу облігацій 3%-ї Державної внутрішньої позики. Упродовж усієї відбудови податковий тягар на громадян був досить відчутним. Тільки в другій половині 50-х років було вжито заходів до його зменшення. У поєднанні з кількарізним зниженням цін, підвищенням зарплати і соціальних виплат та

іншими заходами це сприяло поступовому поліпшенню матеріального становища людей.

Разом з тим той факт, що лише 2/3 загального обсягу споживання населенням матеріальних благ покривалося за рахунок заробітної плати, свідчить про те, що вона не покривала значної частини споживчого кошика, а це доводилося компенсувати іншими джерелами доходів (індивідуальним городництвом, торгівлею на базарах, соціальними преференціями з громадських фондів споживання, що становили 1/3 загальних обсягів споживання) [503, с.127].

У праці наведено й незаперечні свідчення поступового зростання рівня життя пересічених громадян завдяки ціновій політиці, зміцненню грошової одиниці, відновленню й розширенню мережі закладів охорони здоров'я, освіти, культури, поліпшенню постачання товарами широкого вжитку й продуктами харчування, газифікації й електрифікації, житловому будівництву тощо.

Остання книга тритомника, що охоплює період 60–80-х років, виконана у принципово іншому концептуальному ключі, про що свідчать хоча б такі назви підрозділів, як: «Основні напрями й етапи вдосконалення системи планування», «Вдосконалення виробничо-технічного апарату промисловості», «Якісні зміни в складі зайнятості населення» та інші. У підрозділі «Демографічні аспекти формування трудових ресурсів» показано, за рахунок чого у 50–60-х роках вдалося збільшити кількість зайнятих у суспільному виробництві, особливості міграційних процесів, джерела поповнення робітничого класу. Разом з тим у книзі нічого не сказано про деформації у статевих пропорціях населення промислово розвинених регіонів, викликані спеціалізацією, та інші соціальні наслідки інтенсивного розвитку промисловості загалом та вугільної галузі, зокрема. Щодо примусового переміщення робочої сили зазначено, що це є фактом «підвищення мобільності» трудових ресурсів, мобілізація яких має характер «планового перерозподілу». Така пропорція продовжувала існувати до кінця

80-х років. До середини ж 50-х років вона була іншою через мізерний рівень зарплатні. З цього часу уряд впровадив заходи, покликані закріпити за оплатою праці статус провідної форми підвищення добробуту трудівників. Це дозволяло хоча б частково задіяти механізм матеріального зацікавлення.

На загал тритомник можна вважати зразком того, яким чином вирішувалися складні теретико-концептуальні завдання у сфері соціально-економічної проблематики. Власне, в такому ключі виконувалися всі праці, присвячені аспектам соціально-економічної політики радянського уряду у другій половині 40-х – на початку 60-х років.

Ще до розпаду СРСР в історико-економічній літературі з'явилося багато публікацій [293, 295, 368, 521], позначених спробами неупередженого осмислення крутозламів радянської епохи, у тому числі й періоду керівництва державою М. Хрущовим. Провідні вчені (а серед них було чимало тих, хто не тільки був наближений до вищих ешелонів влади, а й брав участь у підготовці найважливіших політичних, соціальних, економічних рішень) сходилися в тому, що необхідність реорганізації управлінських структур та алгоритму їхнього функціонування не викликала сумнівну, але попри всі позитивні риси вона радикально не вплинула на ситуацію, оскільки, змінивши зовнішні атрибути, не зачепила основи централізованого, волюнтаристського, ручного керівництва виробничою сферою, що здебільшого ігнорувало економічні закони.

Показово, що значна частина публікацій такого змісту з'явилась у провідних наукових періодичних виданнях, зокрема тих, що спеціалізувалися на історії КПРС [323, 366, 389, 454].

Рубіжними в освоєнні даного комплексу питань стали події, пов'язані з розпадом Радянського Союзу і появою на його території незалежних держав. Зміна політичного режиму та суспільного устрою принесла представникам суспільствознавчих наук довгоочікувану свободу творчості, позбавила їх нав'язаних ідеологами і цензурою обмежень. Нові можливості доступу до історичних джерел, зарубіжної літератури, міжнародної інформаційної

мережі стимулювали перегляд й відмову від заполітизованих схем та віджилих, малопродуктивних методологічних побудов, освоєння нових дослідницьких методик, появу нових наукових напрямів, наукові зусилля і пошуки нових методологічних орієнтирів.

Слід визнати, що ця свобода була сприйнята деякими публіцистами від науки задля зведення політичних рахунків чи пошуку дешевої популярності, що купувалися шляхом публікації сенсаційних, гострополемічних матеріалів. Але не вони визначали магістральні маршрути поступу вітчизняної історіографії, а солідні, зважені, наповнені доказовими фактами праці.

У 1992 році було започатковано видання щорічника «Нові сторінки історії Донбасу», в якому публікується чимало цікавих матеріалів, присвячених розвитку вугільної галузі у ХХ ст. Статті за темою цього дослідження можна умовно згрупувати у такий спосіб. До першої групи відносяться публікації, в центрі яких перебувають суто економічні питання [336, 424, 425, 431]. З. Лихолобова, розглядаючи проблеми, що упродовж багатьох десятиліть накопичувалися, динаміку розвитку галузі із середини 60-х – до середини 80-х років, окреслила не досить оптимістичні перспективи, якщо підходи до цієї стратегічної справи кардинально не зміняться. Нинішня ситуація у вуглевидобувній промисловості слугує наочним підтвердженням невтішних прогнозів знаного фахівця. Л. Мазітова звертає увагу на те, що розквіт адміністративно-командної системи досягався за допомогою партократії, технократії та репресивної ідеології, що дозволило у стислі терміни створити монопольно-відомчу економіку, засновану на централізованому розподілі фінансів, матеріалів і трудових ресурсів. Констатуючи наростання кризових явищ в економіці, у тому числі у кам'яновугільній галузі, дослідниця пов'язувала їх, по-перше, з невиправданою методикою перспективного планування (відсутність щорічних планів по галузях), що викликало диспропорції в їхньому розвитку; по-друге, з тим, що Держекономкомісія не здійснила наукову експертизу паливного балансу, не розрахувала потреби різних видів енергоносіїв, що

спричинило надмірний попит на кам'яне вугілля, його дефіцит і форсований видобуток у Донбасі. Негативними явищами супроводжувалося спорудження нових шахт через гострий брак інженерно-технічних кадрів. Аналіз цих та інших процесів вуглевидобутку, зростання собівартості палива, низької продуктивності праці в галузі, збільшення золистості вугілля тощо дав авторці підстави для висновку, що економічне відставання галузі постійно підсилювало дестабілізацію всього господарського комплексу, що визначило необхідність здійснення кардинальних економічних змін на сучасному етапі.

Хронологічне продовження цієї теми знаходимо в статті А. Даніліна. Розгляд ситуації, що склалася у галузі, супроводжується критикою практики форсованої здачі об'єктів численними недоліками, неприпустимо повільних темпів реконструкції шахт, низької фінансової дисципліни, значного відсотку ручної праці, непродуктивного використання нової техніки, хронічної нерентабельності підприємств. Дослідник називає період 50-х – першої половини 60-х років «часом втрачених можливостей», коли за наявності сприятливих умов не відбувся перехід від екстенсивного до інтенсивного характеру розвитку вугільної промисловості з відповідною вимогам економічного прогресу зміною ролі цієї галузі в структурі промислового сектора, не були забезпечені умови для переходу до якісно нового етапу науково-технічного прогресу, що призвело б до ефективного переоснащення галузі і вже тоді необхідної її структурної перебудови» [336, с.225].

Цикл публікацій А Саржана в науковій періодиці [485, 487, 488] присвячено характеристиці концептуальних засад промислової політики радянського уряду у 40–60-ті роки, підходів до модернізації вугільної промисловості регіону, розвитку його науково-технічного потенціалу. Викладений в них фактологічний ряд і теоретичні інтерпретації та узагальнення підводять до розуміння того, яким чином економіка і соціальна сфера регіону поступово втрачали перспективи й зацікавленість з боку держави і наповнювалися кризовою симптоматикою.

До другої групи публікацій належать матеріали, присвячені трудовим ресурсам, задіяним у вуглевидобувній промисловості. У статтях М. Алфьорова [256, 257] демографічні процеси в Донбасі 50-х років проаналізовано в контексті економічного розвитку регіону та потреб індустрії в нових контингентах робочої сили. Оскільки забезпечення індустрії трудовими ресурсами здійснювалося воєнно-адміністративними методами – через молодіжні призови, мобілізації фахівців по лінії НКО, оргнабори, повернення і спрямування демобілізованих, репатрійованих та інтернованих, розконвойованих та амністованих, через депортації українського населення з земель, що відійшли до Польщі, – вони викликали невдоволення, дезертирство і виїзд за межі регіону великої кількості прибулих. Автор показує еволюцію підходів держави до міграційно-демографічних процесів, хоча стимулювання зовнішніх міграцій і надалі залишалось одним з важливих засобів поповнення шахт робочою силою.

Зміни чисельності й кількісного складу працівників вугільної промисловості Донецького економічного району 1957–1965 рр. проаналізовано у статті А. Даніліна [334]. Відштовхуючись від ґрунтовної емпіричної бази, автор дійшов висновку, що піднесення технічного оснащення об'єктів вугільної промисловості зумовило, з одного боку, скорочення абсолютної кількості шахтарів, а з іншої, – чисельне зростання ІТП, причому цей процес був пов'язаний не зі скороченням обсягу видобутку вугілля, а з його інтенсифікацією. Ще однією рисою динаміки якісного складу гірників стало зменшення питомої ваги жінок та молоді до 25 років. Збільшувалося значення регіональних трудових ресурсів як джерела комплектування штатів, а також зберігалась нестійкість кадрів, що знаходила вияв у їхній плинності.

Публікації Е. Кравченка [404, 405] концентруються довкола проблем забезпечення шахт робочою силою й містять характеристики всіх категорій зайнятих у вугільній промисловості Донбасу: від некваліфікованих робітників до інженерно-технічного персоналу.

Історіографічний огляд публікацій, в яких досліджено розвиток індустрії Донбасу в першій половині 50-х років, подано у матеріалі Ю. Лаєвської [414].

Участь жінок регіону у відбудові зруйнованих війною вугільної, легкої та харчової промисловості, без яких було б неможливим відродження економічної й соціальної сфери, схарактеризована в статтях І. Єсипа [347, 348]. Серед найбільш «болісних» проблем радянського способу життя упродовж усього повоєнного часу залишався рівень матеріально-побутового забезпечення шахтарських родин. Після тривалого періоду прикрашання ситуації настав час відтворення дійсної картини. Зразком таких підходів стала одна з публікацій А. Даніліна [335], в якій аналізуються структура доходів шахтарських родин у співставленні з динамікою індексів цін, номенклатура витрат і джерела надходжень до сімейного бюджету. У сукупності це дозволило досить стримано оцінити темпи підвищення добробуту гірників у 50–60-ті роки. Ці та інші статті з соціальної тематики окреслюють обриси третьої групи публікацій.

Так, у матеріалах Е. Кравченка йдеться про житлові умови шахтарів Донбасу на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни [406].

Глибокими теоретико-концептуальними підходами позначена стаття О. Стяжкіної [513], в якій розглядаються обставини, що супроводжували подолання спадщини «культу особи» Й. Сталіна у соціокультурній сфері. Незважаючи на те, що в основу публікацій покладено регіональні документи і матеріали, вона володіє широким, загальнореспубліканським асоціативним потенціалом і глибоко проникає у суперечливу драматургію змін вождів та акцентів у культурному житті радянських людей постсталінської доби.

У матеріалах, підготовлених М. Герасимовою [316, 317], простежуються історичні умови формування й основні засади організації повсякденного життя й культурного дозвілля мешканців Донецького басейну.

Основні форми офіційної обрядовості у Донбасі у 1960–1985 рр. розкрито у дослідженні О. Пенькової [465].

Низка цікавих публікацій вміщена ще в одному періодичному науковому виданні Донецького національного університету «Історичні і політологічні дослідження». Для прикладу можна навести статті К. Заблоцької [354] та Л. Мазитової [433]. У першій з них характеризуються кваліфікаційні параметри різних категорій робітників, зайнятих у вугільній промисловості України. Авторка другої статті звертається до історії соціального розвитку шахтарських містечок Донбасу в 50-ті роки минулого століття.

Загалом матеріали, опубліковані в «Нових сторінках історії Донбасу» та «Історичних і політологічних дослідженнях», складають цілу історіографічну нішу, що відзначається широтою і глибиною постановки наукових проблем та різноманітністю засобів їхнього вирішення.

Ще один важливий вектор досліджень виконується у дисертаційному жанрі. Кілька з них, зокрема виконаних Л. Суюсановим, М. Багліковою та Н. Шипік, присвячено подіям воєнної доби або явищам, що беруть свій початок з цього періоду [583, 607, 612]. У дисертаціях Г. Панчук та К. Заблоцької [590, 598] відтворено зміни у складі населення Донецької області в період від 1959 до 1989 р. та соціальну структуру робітників важкої промисловості України у 1960–1985 рр.

У 2004 р. А. Саржан завершив докторський дисертаційний проект, в якому досліджено комплекс проблем, пов'язаних з динамікою соціально-економічних процесів у Донбасі в другій половині 40-х – наприкінці 80-х рр. ХХ ст. [602]

Різноманітні форми громадської активності жінок регіону середини – 50-х – першої половини 60-х рр. висвітлено в дисертації А. Новгородської [597].

Підсумком багаторічного опрацювання проблем розвитку вугільної галузі регіону стала колективна монографія «Вугільний Донбас у другій

половині ХХ століття» під редакцією З. Лихолобової [313]. Досвідченим авторським колективом (В. Василенко, О. Данілін, Ю. Макогон, З. Лихолобова, Н. Шевченко, О. Шелепо) представлено на розсуд читача багатопланову роботу, метою якої визначено «простежити техніко-економічні процеси, які відбувалися у провідній галузі промисловості Донбасу протягом півстоліття у нерозривному зв'язку із станом та творчою діяльністю шахтарства» [313, с. 9]. Виразна економічна домінанта не завадила дослідникам приділити значну увагу питанням соціального змісту.

Базуючись на нових методологічних засадах, поважному колі джерел та літератури, донецькі науковці ґрунтовно проаналізували кадрову проблему у 50 – 60-і роки, зокрема, шляхи формування інженерно-технічного корпусу, зміни кількісних параметрів зайнятих у видобутку основного енергоносія, джерела поповнення та плинність робітників, професійний склад і загальноосвітній рівень, особливості виробничого навчання тощо. При цьому автори не уникали гострих питань, зробши промовисті співставлення з аналогічними процесами та показниками функціонування вугільної галузі в зарубіжних країнах, критично вказали на недоліки, їхні причини і наслідки.

Усупереч твердженням істориків радянської доби, вчені констатували, що у першій половині 50-х років помітного зростання зарплатні у вугільній промисловості не спостерігалось, а недосконала система оплати праці спричиняла гонитву «за різким перевиконанням норм виробітку, отриманням великих сум прогресивних доплат і незацікавленості у колективних результатах праці» [313, с. 603]. Оновлення тарифної сітки, витіснення відрядно-прогресивної оплати праці відрядно-преміальною дозволило виправити ситуацію.

У праці по-новому розглянуто засоби морального та матеріальною стимулювання праці («ідеологічна афектація» у формі змагальних форм організації праці, трудових ініціатив тощо).

Критичний аналіз соцзмагання дозволив показати його слабкі й сильні боки, відсепарувати організовану «згори» «штурмівщину» від вдумливої,

копіткої роботи, спрямованої на зниження собівартості вугілля, підвищення продуктивності праці, оптимізацію технологічних процесів тощо.

На цікавих сюжетах побудовано підрозділ «Умови життя шахтарів», в якому подано відомості про бюджет шахтарських родин. Характеризуючи структуру прибутків шахтарських сімей, дослідники дійшли висновків про те, що, по-перше, основним джерелом прибутків у них залишалася зарплата (у 1952 р. – 90%, у 1965р. – 87%), причому досить часто зайнятим залишався тільки один член родини; по-друге, індекс роздрібних цін з 1950 р. до 1965 р. зріс на 76%, індекс зарплати – 151% (отже, індекс реальної зарплати з урахуванням цін на товари широкого вжитку без вартості послуг становив 199%). Іншими словами, купівельна спроможність заробітної плати гірників за 15 років зростає вдвічі; по-третє, «замороження» на досить низькому рівні пенсій гірників визначило доволі невисоку їхню питому вагу в структурі прибутків шахтарських сімей [313, с. 86–87].

Як занадто сміливе сприймається твердження, що до середини 60-х років харчування шахтарів стало більш збалансованим та «наблизилося до європейських стандартів», хоча в цілому наведена картина переконує у зрушеннях на краще у найважливішій ділянці відтворення робочої сили.

Новими рисами позначено у тексті опис урбаністичних процесів та житлових умов гірників, рівень та спосіб задоволення матеріальних і культурно-освітніх запитів, становища жінок та дітей.

Серед тих, хто плідно працює над соціально-економічною проблематикою – А. Саржан, якому належить значний доробок у вигляді монографій, посібників, статей. У монографічному форматі напрацювання вченого з'явилися у 1998 р. [483] Перші розділи праці присвячені періоду другої половини 40-х – першої половини 60-х років і містять об'ємний матеріал, що ілюструє соціальні проблеми краю у повоєнний час, у тому числі й такі недостатньо вивчені, як цінова політика, репатріація та адаптація співвітчизників після визволення з фашистської неволі, засоби залучення

трудоу ресурсів з інших областей і регіонів, спосіб їхнього використання й інші.

Простежуються спроби реформування системи управління економікою, що супроводжувалися подоланням надмірного централізму, формальної опіки й засилля бюрократії. Та поряд з незаперечними перевагами нової системи у вигляді Донецького і Луганського раднаргоспів (з квітня 1962 р. об'єднаних у Раду народного господарства Донецького економічного району) розкриваються й її недоліки: відсутність цілісності господарського комплексу на республіканському і союзному рівнях, перешкоди на шляху проведення єдиної технічної політики, посилення місницьких тенденцій тощо [483, с. 69-70].

Серед розглянутих науковцем проблем розвитку промисловості звертають на себе увагу такі, як екстенсивний характер нарощування потужностей за низької продуктивності й ефективності використання нових технологій і техніки; непорушність пріоритетів важкої індустрії, що не підкріплювалась належними заходами відносно безпеки праці, охорони навколишнього середовища; зниження інвестиційної активності в економіці України загалом. Ці та інші чинники, на думку автора, надзвичайно негативно вплинули на економічний розвиток Донецького регіону. [483, с. 73].

Політика центру спричинила погіршення ситуації у вугільній промисловості краю вже з кінця 50-х років, що мало вкрай деструктивні економічні та соціальні наслідки в наступні десятиліття.

Небажання керівництва держави врахувати нові реалії в промисловості Донбасу накладалося на прорахунки у розвитку аграрного сектору, що спричинило труднощі у постачанні населення продуктами харчування.

Відтворюючи соціальні процеси, дослідник простежує відродження мережі установ культури, освіти, охорони здоров'я, але не обмежується цим і дає неупереджену оцінку таким явищам, як затримка зарплатні працівникам,

розрив між школою та вимогами виробництва, розміщення облігацій державних позик серед населення, що мала обов'язковий характер тощо.

У монографії А. Саржана «Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу, друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.» [486] на широкому історичному полотні розглянуто хід та результати реформування виробничої та соціальної сфер у регіоні. Серед основних завдань, поставлених дослідником, виокремлюються ті, що стосуються соціально-економічної політики, концепцій економічного розвитку, оцінки ролі науково-технічної компоненти у господарському комплексі, інтерпретації провідних тенденцій та змін у соціальній структурі краю.

На фоні масштабних економічних заходів, спрямованих на відбудову, реконструкцію і максимально можливе нарощування потужностей важкої та видобувної промисловості автор розкриває доволі скромні здобутки у соціальній сфері, що продовжувала перебувати в «затінку». Простежуючи еволюцію підходів радянського політичного істеблішменту до керівництва господарством, вказує на можливості, які не були використані для своєчасної переорієнтації та збалансування всіх галузей виробництва. До кінця керівництва країною М. Хрущовим оптимальна модель управління так і не була знайдена, оскільки без реальних ринкових відносин всі організаційно-структурні зміни виявилися напівзаходами, що кардинально не вирішували головну проблему – перехід від екстенсивного до інтенсивного і соціальноорієнтованого виробництва. У праці вказується, яким чином через непослідовні рішення нівелювалися спроби економічного стимулювання підприємств.

Другорядний статус безпосередніх інтересів та запитів громадян найкраще ілюструють такі дані, наведені в тексті: упродовж 1946–1950 рр. капіталовкладення в підприємства, що виробляли предмети споживання (група Б), становили всього 5,2% загальних інвестицій у відбудовчі роботи, або у 6,4 рази менше, ніж у галузі важкої індустрії.

Як популістські оцінюються заходи уряду у сфері постачання (відмова від карткової системи, розвиток усіх форм торгівлі), а також кількаразове зниження цін у 1947–1953 рр. Позитивні зрушення у соціальній сфері пов'язуються з «хрущовськими реформами», що мали на меті покращення умов праці, підвищення рівня прибутків населення, вдосконалення пенсійного забезпечення, вирішення житлово-побутових проблем, перебудову освітньої системи. Тут А. Саржан солідаризується з В. Бараном, який обстоює думку про те, що у 50–60-ті роки у цій справі мали місце досить істотні зрушення [268, с.169-186].

Розглядаючи основні тенденції відбудови паливно-енергетичного комплексу, автор перераховує позитивні й негативні чинники. Серед перших – механізація й автоматизація виробничих процесів, високі темпи відбудови шахт, позитивні зрушення в організації вуглевидобутку (циклічна форма), нарощування енергозабезпечення галузі. До других віднесено ставку на екстенсивні засоби збільшення вуглевидобутку, низьку продуктивність праці, неефективне використання трудових ресурсів і техніки, низький рівень кваліфікації гірничих кадрів, а також переорієнтацію керівництва країни на інші, дешевші й перспективніші райони, багаті вугіллям та корисними копалинами, що спричинило скорочення інвестицій у гірничо-шахтний сектор Донецького басейну. Ці та інші чинники пов'язувалися з наступними кризовими явищами в галузі.

Необхідно відзначити увагу до науково-технічного забезпечення вугледобувної промисловості, причому в монографії відображено не тільки наявний потенціал, що розвивався, а і його віддачу: розробки, що втілювались у життя і давали помітний приріст продукції, сприяли створенню безпечніших і придатних умов праці, прискорювали появу нових, досконаліших форм організації виробництва.

Останній розділ праці цілком присвячено соціальній проблематиці. Аналіз джерел поповнення робочої сили для вугледобувної промисловості супроводжується ілюстрацією зміни балансу сільського й міського населення

регіону, характеристикою форм і методів залучення нових трудових контингентів, а також шляхів формування кваліфікованих робітничих кадрів, вікових, статевих, соціальних, професійних та інших параметрів тих, хто був зайнятий на шахтах. Незважаючи на те, що наведені дані відображають ситуацію в цілому, по всіх галузях промисловості, вони дають можливість екстраполювати їх на вугільні об'єкти Донбасу. Зокрема, це стосується й висновку, що «зростання темпів приросту робочих місць до кількості залучених неминуче призводило до відносного дефіциту робочої сили». [483, с. 223].

Відносно проблеми організації постачання й системи забезпечення населення краю продуктами харчування й товарами першої необхідності, то вона була загальною для всіх категорій працівників. Динаміка позитивних змін у сфері роздрібної торгівлі, забезпечення людей житлом, вирішення побутово-економічних проблем, пенсійного забезпечення та оплати праці не лише підкріплена вагомими статистичними даними, а й критичним підходом до оцінки тих дій центральної та місцевої влади, що мали негативні наслідки.

Характеристика соціокультурної політики влади привела автора до висновку, що тут головна увага надавалася не якісним, а кількісним показникам, а ефективність функціонування лікувально-профілактичних та культурно-освітніх закладів залишалася низькою. Це не дозволяє говорити про кардинальний злам у справі підвищення рівня життя мешканців регіону у 50 – 60-ті роки [517, с.408].

Загалом монографію А. Саржана можна віднести до найбільш солідних праць, що посідають місце серед вагомих здобутків вітчизняної історіографії у даній тематичній ніші.

Ще одна праця дослідника виконана в жанрі навчальної літератури й містить цікаві додатки, представлені тогочасними документами [484].

Серед тих науковців, які інтенсивно розробляли соціально-економічний сегмент історії регіону, значний доробок має А.М. Михненко. У 1999 р. з'явився навчальний посібник для вузів «Історія Донбасу 1861 – 1945 рр.»,

один з підрозділів якого присвячений початковій фазі відбудови басейну після окупації[439].

У 2002 р. А.М. Михненко захистив докторську дисертацію на тему «Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.» [440]. Виконане на солідній джерельній базі дослідження охоплює кілька визначальних періодів, зокрема пореформеної модернізації другої половини ХІХ – початку ХХ ст., соціалістичної індустріалізації 20 – 30-х років ХХ ст., повоєнної відбудови та реконструкції другої половини 40-х років. Маючи узагальнюючий характер, праця охоплює основні галузі виробництва з аграрним сектором включно, що дало можливість автору комплексно реконструювати основні тенденції розвитку регіону, показати його місце в економіці російської імперії та радянського союзу. Можливо сюжети про робітничий рух в передреволюційні роки та рух Опору в період Другої світової війни, інші політичні події видаються такими, що переважають його, однак при уважному ознайомленні виявляється, що вони цілком органічно доповнюють загально історичну картину. Поряд з економічними питаннями у книзі наскрізною лінією проходять соціальна проблематика. Тривалий часовий відрізок, обраний для вивчення, дозволяє співставити зміст і спрямування культурно-освітніх процесів, особливостей побуту за різних політичних режимів, порівняти технології та механізми розв'язання соціально-економічних проблем регіону в формаційних площинах.

Окреслюючи наслідки війни та гітлерівської окупації Донбасу, автор з'ясовує підходи радянського керівництва до організації відбудовних робіт, показує шляхи і засоби реконструкції провідних галузей господарства краю, змальовує специфіку соціальних процесів, а також еволюцію настроїв місцевого населення.

Монографічний формат дисертаційного проекту вийшов друком наступного року, що дозволило ознайомитися з його результатами широкому колу дослідників[441].

Публікації А.М. Михненка стали ще одним кроком до відтворення багатомірної, складної, а часом і суперечливої історії одного з найбільш розвинених регіонів України.

До ґрунтовних праць, в яких аналізується соціальна політика радянської влади середини 40-х – середини 60-х рр., слід віднести монографію А. Боровського та В. Нікольського [285]. Написана на широкому колі джерел, з нових методологічних позицій, вона охоплює практично всі прояви життєдіяльності радянської системи у сфері задоволення матеріальних потреб населення Донбасу. Не оминаючи суто теоретичних проблем (характеристики понятійного апарату, концепцій провідних фахівців, що вивчали більшовицьку соціальну політику), автори акцентовано розглянули грошові надходження різних категорій тогочасного соціуму, що дозволяє зробити певні порівняння. Як і належить глибокому дослідженню, у ньому подається не тільки аналіз структури прибутків, розподіл видатків, але й оцінка купівельної спроможності трудівників. Зіставлення індексів середньої зарплатні та ринкових цін, вивчення матеріалів бюджетних обстежень дали дослідникам підстави констатувати зростання купівельної спроможності, «однак при цьому воно перебувало в значному розриві з можливостями задоволення попиту» [285, с. 95].

Якщо сюжети про пенсійне забезпечення, охорону материнства й дитинства можна вважати традиційними для літератури такого змісту, то підрозділ, в якому йдеться про реабілітацію інвалідів, належить до нових, недостатньо опрацьованих науковцями тем.

В останньому розділі книги показано шляхи і методи відбудови й розвитку соціальної мережі, комунального господарства, житлового фонду, що для Донецького регіону мало життєво важливе значення.

У «Висновках» у концентрованому вигляді викладено теоретичні узагальнення дослідників, які містять досить критичні, але цілком аргументовані положення, що дають можливість скласти неупереджене

уявлення про тогочасний стан справ у чи не найбільш важливому для пересічних громадян сегменті функціонування тогочасного соціуму.

Серед комплексних видань останнього часу слід виокремити книгу, підготовлену за участі тодішнього міністра вугільної промисловості України В. Тополова, голови правління ВАТ «Науково-дослідний інститут гірничої механіки ім. М.М. Федорова» Б. Грядущого та провідного наукового співробітника того ж інституту С. Петренка. Чверть праці становить розгорнутий історичний нарис, в якому поважне місце посідає і період 1945–1965 років (підрозділ 2.4). Поряд з проблемами становлення галузі у повоєнні десятиріччя в книзі можна зустріти цікаві замальовки-спогади про непересічного організатора, міністра вугільної промисловості СРСР та УРСР О. Засядька. У праці детально проаналізовано економічні показники, що ілюстрували темпи розвитку вугільних підприємств регіону, причини негараздів і чинники, що забезпечували їхнє подолання. На жаль, видання не містить аналізу соціального блоку питань, які для працівників вугільних об'єктів завжди були актуальними [520].

Не можна обійти увагою видання, присвячені історії спеціалізованих науково-дослідних установ та навчальних закладів, що готували кадри гірників для підприємств галузі не тільки Донецького, а й інших басейнів країни. Група авторів під керівництвом О. Брюханова підготувала книгу про Миколаївський науково-дослідний інститут, що розробляв проблематику безпеки проходження вугільних пластів на різних горизонтах [364]. Саме науковий колектив цього НДІ першим у світовій практиці виконав комплексні «дослідження природи та механізму викиду породи й газу, розробив гіпотезу, встановив їхню спільність з викидами вугілля й газу. Були розроблені й запроваджені методи прогнозу викидонебезпечності пород за даними розвідувального буріння, ступеню викидонебезпечності піщаників при проведенні виробіток, способи локалізації та попередження викидів породи і газу» [364, с. 85].

В. Красовський підготував нарис з історії Стахановського промислово-економічного технікуму [408], випускниками якого були Герой Радянського Союзу, головний інженер шахти Родаково-Південна Федоричев, Герой соціалістичної праці, начальник ділянки № 10 шахти ім. Артема Акименко та інші відомі представники управлінського корпусу галузі.

У центрі нарису «Скарби Центрального Донбасу» [255] – 70-річний трудовий шлях колективу виробничого об'єднання «Артемвугілля». Історичний екскурс в минуле цього індустріального регіону супроводжується аналізом складних економічних і соціальних процесів, пов'язаних з повоєнною руїною, відновленням вуглевидобувної інфраструктури, її розбудовою, вирішенням нагальних потреб трударів «підземних полів». У тексті досить детально характеризуються гірничо-геологічні, технологічні, технічні аспекти видобутку вугілля, кадрові проблеми, соціальні питання. На відміну від багатьох інших книга містить у якості органічної складової відомості з історії спорту, фізкультури, культури, літературної творчості гірників.

На початку ХХІ ст. з'явився цілий ряд праць, в яких були висвітлені різні аспекти діяльності робітничого класу України, у тому числі й одного з найбільших його загонів – гірників, у роки Другої світової війни. У деяких з них відбудовчі зусилля у 1943–1945 рр. згадуються побіжно [272], в інших – більш розгорнуто. До останніх належить кілька індивідуальних і колективних видань, в центрі яких професійні об'єднання республіки. Так, у відповідному підрозділі «Нарисів історії профспілок України» й навчального посібника «Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» [324, 445] М. Головка й О. Лисенко відобразилипоказують форми і методи діяльності наймасовішої організації трудівників на початку відбудовчих робіт, що дозволило у стислі терміни реанімувати вугільну промисловість Донбасу, організаційні заходи, спрямовані на розвиток спілчанської мережі, змагальних форм праці, руху раціоналізаторів та винахідників. Окремі підрозділи відведено характеристиці патріотичних акцій професійних спілок

на завершальній фазі війни, а також шефства робітничих колективів над пораненими і хворими воїнами Червоної армії, інвалідами, дітьми-сиротами, родинами військовослужбовців. На узагальненому матеріалі розкриваються питання організації праці, підготовки кадрів для промисловості, підходи до вирішення житлово-побутових проблем, створення умов для культурного дозвілля різних професійних груп трудівників.

Монографія П. Чернеги містить кілька положень, що визначають її концептуальне спрямування. Одне з них відштовхується від того, що з 75 млрд. крб, виділених з державного союзного бюджету на відбудову, частка УРСР становила тільки 18,3 млрд., покриваючи 6,4% суми збитків, яких республіка зазнала в роки війни. У зв'язку з цим дослідник наголошує, що уряду довелося «вести пошук внутрішніх резервів: залучати шляхом масово-політичних і організаційно-мобілізаційних заходів широкі верстви трудівників, особливо сільську молодь, жінок, підлітків, пенсіонерів, інвалідів війни і праці, організовувати масові кампанії збору коштів у «фонд оборони», продаж лотарей та підписки на державні грошові позики, що нерідко державні органи проводили примусово; усіляко мобілізувати трудові зусилля й творчу активність робітників на самовіддану працю» [538].

Внаслідок того, що центр вважав недоцільним повертати все евакуйоване обладнання, автор погоджується з позицією М. Ковалю й П. Брицького, які вважали, що поряд з «допомогою союзних республік» значну, коли не більшу, частину тягара відбудовчих робіт змушені були взяти на себе трудівники республіки [290, 387]. У праці аналізується ефективність виробничого змагання у різних галузях промисловості, результати технічної творчості виробничників.

Характеризуючи участь робітників в організації та врядуванні виробництвом, П. Чернега наголошує, що це «ускладнювало до неможливого» виконання профспілками захисних функцій. Вочевидь, що не тільки завантаженість заважала їм виконувати належні за призначенням функції, а зосередження уваги профспілкових комітетів на виробничих

питаннях. Головною причиною того, що професійні спілки стали «привідними пасами» компартії у масах, стала більшовицька доктрина про політичну структуру держави, яка вихолощувала сутність та призначення профспілок, перетворивши їх на один з додатків державно-управлінського апарату.

Серед важливих аспектів, розглянутих у монографії, - охорона праці й техніка безпеки на виробництві, а також соціальне страхування робітників та членів їхніх родин.

Критично оцінюється політика партії та уряду у сфері задоволення найбільш нагальних потреб промислових працівників: у житлі, харчових продуктах, товарах першої необхідності. Визначається спрямованість (зокрема, ідеологічна) заходів керівництва держави в галузі освіти, культури та організації відпочинку.

Разом з тим, відсутність конкретних характеристик робітництва як класу, помітне, домінування опису діяльності органів влади заважають сприймати його як силу, що відіграла дійсно вагомую роль у відродженні індустріального потенціалу республіки.

Своєрідним літописом 80-річної історії професійних об'єднань Донбасу стала книга «Соціальний щит. Профспілки Донбасу» [506]. Це синтетичне видання зосереджує хроніку подій 40–60-х років, де відображені такі віхи, як відродження галузі після війни, її реконструкція і розвиток у 50–60-ті роки. Укладачі книги подали матеріали, що розкривають різні аспекти соціального й економічного змісту. Незважаючи на відсутність комплексного аналізу стану справ у вугільній промисловості, наявні тут нариси, статті й довідки містять чимало цікавих деталей, які важко знайти в інших публікаціях.

У монографії П. Доброва та І.Єсипа [338] центральним об'єктом дослідження виступають жінки Донбасу та їхня трудова діяльність у роки війни. Відштовхуючись від стратегії відбудовчих робіт, викладених у низці директивних ухвал ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, автори простежують процес залучення жіноцтва до активної участі у відродженні вугільної галузі,

специфіку підготовки та особливості працевикористання, констатують примусовий, недиференційований підхід до трудових мобілізацій, а також репресивні санкції за ухилення чи порушення встановлених приписів. Автори вказали на вражаючі обсяги робіт, виконаних домогосподарками, які не мали спеціальної кваліфікації будівельників, монтажників, слюсарів чи ін., на відродженні вуглевидобувної інфраструктури. На підставі аналізу вибіркового даних вчені дійшли висновку, що більшість передовиків виробництва в 1943–1944 рр. становили місцеві мешканці, що є досить переконливим свідченням ставлення до праці мобілізованих категорій робітників «Всесоюзної кочегарки». У тексті наведено дані, що ілюструють наслідки руху за опанування жінками гірничих професій, визначено кількість жінок, які працювали на шахтах і безпосередньо в забоях. Не замовчується той факт, що наслідком примусової мобілізації жінок у вугільну промисловість стало і таке явище, як дезертирство новачків. Детально аналізуються й інші причини втеч з робочих місць. З іншого боку, наводяться відомості про заходи, що були покликані матеріально зацікавити виробничників. У поєднанні із засобами ідеологічного та морально-психологічного впливу вони стали дійовими стимулами до праці, руху новаторів, раціоналізаторів та винахідників, соціалістичного змагання, патріотичних акцій.

Під критичним кутом зору розглянуто й проблеми кадрового забезпечення галузі, підготовки кваліфікованих фахівців середньої та нижчої ланки.

Висвітлюючи проблему зайнятості жіноцтва в соціокультурній сфері, дослідники констатували ще більше «ожіночення» професій, що традиційно були сферою їхнього працевикористання. На підтвердження думки про вирішальний внесок працівників жіночої статі у відродження мережі закладів культури, освіти, охорони здоров'я наводяться численні цифрові дані.

Один з сюжетів пов'язаний з організацією комунально-побутового обслуговування, що істотно впливало на характер повоєнного побуту, визначало обсяги вільного часу та форми проведення дозвілля.

У цілому книга підводить до логічного висновку про те, що жінки своєю трудовою та громадською активністю зробили вагомий внесок у подолання руїни, заклавши тим самим міцний фундамент для відбудови та реконструкції вугільної галузі.

Дослідження матеріально-побутових умов робітництва України у повоєнні десятиліття вийшли на якісно новий рівень у 90-ті роки, чому сприяло розширення джерельної бази й зняття ідеологічних пут. Своєрідні напрямки прориву тут позначила Т. Вронська [311, 312]. Дослідниця однією з перших у вітчизняній історіографії звернулася до цієї тематики з нових методологічних позицій, перевівши в центр подій не систему, а людину з її повсякденними турботами і сподіваннями.

У подібному ключі виконано дисертаційний проект О. Замлинської [591], хоча нею спеціально не розглядаються культурні аспекти функціонування шахтарського соціуму Донбасу.

Комплексний характер має монографія Л. Ковпак «Соціально-побутові умови життя населення в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.)» [388]. Незважаючи на широкі хронологічні межі, дослідниця зуміла виокремити визначальні тенденції розвитку цієї сфери, показати підходи керівництва країни до вирішення «наболілих» соціальних питань на різних етапах, простежити незаперечні успіхи і недоліки, що мали місце і негативно позначалися на становищі широких верств населення республіки.

Особливості процесу урбанізації та його вплив на соціальний склад населення у повоєнній Україні висвітлено в публікації М. Плюща [467].

Розробки різних аспектів соціально-економічного розвитку вугільної галузі активно здійснювалися й у дисертаційному жанрі. Н. Ткачук присвятила своє дослідження виробничій діяльності робітників УРСР в період нетривалої лібералізації режиму (1953–1958 рр.), що виявлялася в

участі в управлінні промисловими об'єктами, рухові винахідників і раціоналізаторів, змагальних формах організації праці, різноманітних заходах з підвищення кваліфікації робітничих кадрів, засобах поширення передового досвіду тощо[608].

У дисертації О. Ворошилова [586] аналізуються причини, перебіг та наслідки економічної реформи 1957–1965 рр. в Україні; діяльність раднаргоспів, спрямована на вдосконалення організації виробництва; функціонування нової мережі постачальницько-збутових органів; участь державних структур і громадських об'єднань у створенні передумов для технічного прогресу. У праці міститься критична оцінка новацій та експериментів (зокрема, стосовно централізації та координації науково-дослідної роботи, економічного районування, місцевої промисловості та промкооперації тощо). Однак, замість висновків автор обмежився положеннями рекомендаційного змісту, які можуть бути використані сучасними управлінцями для розв'язання складних проблем менеджменту.

2006 року О. Ісайкіна захистила кандидатську дисертацію на тему «Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.)». На основі теоретичних напрацювань попередників та ґрунтовної джерельної бази дослідниця відтворила ситуацію в урбанізованому соціумі, до межі загострену руйнівними наслідками війни та окупації. Спираючись на соціальні методики, авторка зуміла детально проаналізувати заходи, спрямовані на подолання руїни, відродження комунального господарства міст, установ охорони здоров'я, освіти і культури.

Активно працюють в даній тематичній площині російські історики. У працях М. Зінича, О. Зубкової, Г. Андрієвського [260, 362, 365], виконаних переважно на російських матеріалах, міститься чимало інформації, що дає можливість реконструювати загальну картину життєдіяльності міських мешканців в роки Другої світової війни та після її завершення, показати настрої різних верств населення, його ставлення до соціально-економічної політики радянського уряду та її наслідків.

У літературі далекого зарубіжжя висвітлювалися питання організації та охорони праці гірників. Історіографія країн «народної демократії» також відзначалась апологетичними підходами, хоча для цього й було чимало підстав, адже в той час питання охорони праці стояли на рівні принципових і надзвичайно відповідальних, а кожна надзвичайна подія ставала предметом розгляду на найвищому рівні й супроводжувалася суворими дисциплінарними санкціями стосовно винуватців. У низці публікацій дослідників Німецької Демократичної Республіки теоретично обґрунтовується «органічна властивість соціалістичної охорони праці», що полягала в «її тісному зв'язку з охороною здоров'я» [557, 558, 562].

Не тільки в СРСР, а й в інших соціалістичних країнах не обходилося без кампанійщини й формалізації нововведень. Автори закордонних публікацій наголошували, що наукова організація праці – це не данина моді, а необхідність, обумовлена ризиками виробничих технологій вугільної промисловості, зокрема [579, 600].

Особливістю соціалістичних держав було те, що розробкою теоретичних проблем трудових прав займалися не тільки представники трудового права, а й багатьох інших дисциплін, що з урахуванням інтересів та побажань трудівників робило їх більш адаптованими до реальних потреб [577]. Так, Х. Радтке висловлює думку, що персональна й активна участь трудівників у формуванні соціалістичних умов праці є як природньою, так і обов'язковою в соціалістичному суспільстві [573].

Оскільки значну роль в охороні праці відіграє рівень психологічного навантаження, закордонні дослідники приділили увагу розробці цих питань. Автори з колишніх країн соціалістичного табору виокремили такі аспекти аналізу проблеми психологічного навантаження: характер завдання; вимог; трудових передумов; задоволення від завдання; психічна напруга; стан монотонності та інші [559].

У руслі тодішніх марксистських теоретичних розробок виконано праці, в яких висвітлюються процес формування «комуністичного ставлення до

праці», а також чинники, що цьому сприяли: спосіб життя, вплив трудових колективів тощо [561].

Велика увага закордонних юристів, соціалістів, психологів надавалася профілактиці правопорушень на виробництві. Так, угорські автори вивчали, яке місце у відверненні травматизму в промисловості належить прокуратурі, зокрема загальному нагляду [489].

Важливою соціальною проблемою визначалося працевлаштування молоді, формування її самосвідомості, трудових навичок, взаємовідносин у виробничому колективі тощо. Цим питанням присвячені публікації в болгарській періодиці.

Автори, які мешкали в капіталістичних країнах, на відміну від своїх колег з держав «соціалістичного табору», хоч і не приховували скепсису щодо економічних експериментів та перспектив розвитку некерованих відносин, все ж у більшості випадків намагалися виходити з наукових, а не ідеологічних позицій. Часто їм бракувало джерел, статистичних даних, що давали б підґрунтя для глибокого аналізу стану радянської економіки. Та, незважаючи на це й інші недоліки, напрацювання західних дослідників містять вагомі теоретичні положення, хоча їх гостро критикували борці проти фальсифікацій в Радянському Союзі.

Серед науковців 60-х років, які звернулися до характеристики соціально-економічних процесів у СРСР, було чимало українських емігрантів та вчених з українським корінням (О. Оглоблин, І. Коропецький, І. Лисяк-Рудницький та інші) [563, 565, 567, 568, 571, 572, 574, 578,].

Значну кількість праць закордонних советологів, соціологів, економістів присвячено проблемам регіональної економіки Радянського Союзу та союзних республік. У дисертаціях Д. Бонда й Д. Шиффера, монографіях Г. Шрьодера та Ф. Вайтхауза розкриваються особливості політичних підходів Кремля до відбудови й розвитку різних економічних районів, зокрема й Донбасу [560, 570, 575, 578, 582].

1.2. Джерельна база дослідження

Соціально-економічні процеси, що супроводжували відродження вуглевидобувної галузі та її реконструкцію і розвиток у 50–60-ті роки, знайшли відбиток у широкому комплексі джерел.

Інтенсивне використання радянським керівництвом засобів морально-психологічної мобілізації зумовило видання значної кількості документів, що слугували відправною точкою політико-виховної роботи партійних, комсомольських і профспілкових організацій у масах й мали переконувати в успішному і невпинному просуванні вперед.

Звичайно, опубліковані матеріали вирізняються вибірковістю, незрідка – тенденційністю і заідеологізованістю, дискретним характером відібраних для оприлюднення документів і статистичних даних. Однак без них дослідникам було б важко реконструювати загальну картину подій, виявити закономірності й особливості алгоритму й технологію ухвалення і реалізації доленосних для країни соціально-економічних програм, їхньої глибокої мотивації й детермінованості.

Оскільки Комуністична партія знаходилась над усіма іншими державно-управлінськими структурами, саме матеріали пленумів ЦК, партійних з'їздів, постанови ЦК ВКП (б) / ЦК КПРС з господарських питань є маркерами економічної політики керівництва СРСР, що визначали всі її етапи, повороти і внутрішнє наповнення [150, 151, 165, 166, 200].

Правову базу соціально-економічних перетворень становили укази Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР, союзного та республіканського уряду, а також ухвалені ними закони, постанови й розпорядження, що набували статусу директивних документів і були обов'язковими для виконання всіма нижчими інстанціями [148, 158, 159, 160, 201, 202, 217].

У компактному вигляді видано документи і матеріали, в яких відображено діяльність професійних об'єднань на різних етапах відбудови й реконструкції промисловості [196].

Визначальним блоком джерел слід вважати партійно-урядові документи, що стосуються економічного та соціального блоку питань. Саме в них закладалися основні показники, що слугували орієнтиром для виконавців на місцях.

Незважаючи на авторитетність цих джерел, все ж слід мати на увазі деякі особливості, пов'язані, насамперед, з тим, що вони, так би мовити, підретушовували дійсність, містили завищені параметри соціально-економічних процесів.

Як найважливіші стратегічні документи, п'ятирічні плани містили характеристику соціальної сфери й окреслювали основні шляхи її розвитку. Так, вже перший п'ятирічний план ставив за мету «піднесення сільського господарства і промисловості, що виробляє засоби споживання, для забезпечення матеріального благоустрою народів Радянського Союзу». У документі містився спеціальний розділ, що конкретизував ці завдання: «На основі підвищення виробництва, розгортання товарообігу та підвищення витрат на житлове й культурно-побутове обслуговування трудящих ... відновити довоєнний рівень народного доходу більш ніж на 30%» [167]. Цей та подібні пасажі демонструють схильність радше до популізму, аніж до відповідального соціально-економічного прогнозування. Використання цього пласту джерел вимагає критичного сприйняття, коли мова заходить про конкретні статистичні викладки. Водночас вони дають можливість простежити деякі тенденції розвитку повоєнного соціуму, основні напрями соціальної політики та її пріоритети.

На жаль, тексти постанов партії та уряду у повному своєму обсязі не опубліковані, а в архівосховищах не завжди доступні. Тому в характеристиці соціально-економічних умов життя гірників доводиться відштовхуватися від усіх інших доступних документів директивного змісту: рішень партійних

пленумів, обласних рад, міністерств і відомств, інших управлінських структур, профспілок.

Серед документів третього тому «Директив КПРС і Радянського уряду з господарських питань» привертає увагу Постанова Ради Міністрів СРСР від 21 травня 1947 р. «Про порядок проведення організованого набору робітників», якою встановлювався порядок оргнабору робітників для промисловості, чорної і вугільної металургії, будівництва електростанцій, підприємств важкої і вугільної промисловості [151].

Цікаву інформацію для роздумів дають, на перший погляд, сухі статистичні дані в опублікованих «Контрольних цифрах розвитку народного господарства СРСР на 1959–1965 роки» [167]. Якщо в розділі «Основні завдання розвитку народного господарства СРСР» наводяться лише загальні цифри, то в розділі «Розміщення продуктивних сил і розвиток господарства союзних республік» немає й цього. Усі орієнтири вміщуються в одному реченні, в якому йдеться про те, що у вугільній промисловості України плануються «великі роботи з будівництва нових та реконструкції діючих шахт Донбасу» [167, с.69]. Звісно, існували й інші документи, в яких ці перспективи деталізувалися, однак це мало втішає дослідників, які намагаються за допомогою тогочасних статистичних збірників та директивних документів з'ясувати соціально-економічну стратегію радянського керівництва.

За іншим принципом укладено статистичний довідник «Вугільна промисловість СРСР за 50 років» [214]. У ньому вміщено розділи «Видобуток вугілля в СРСР», «Видобуток вугілля підприємствами Міністерства вугільної промисловості СРСР», «Шахтний і кар'єрний фонд Міністерства вугільної промисловості СРСР», «Збагачення і якість вугілля», «Гірничотехнічні показники по шахтах», «Гідротехнічні показники по розрізах», «Продуктивність праці робітників та чисельність трудящих» та інші.

Низка видань, що містять конкретизацію загальних вказівок партії та уряду, дозволяє предметніше ознайомитися з концептуальними підходами розвитку вугільної галузі УРСР в цілому й Донбасі, зокрема. До таких слід віднести «Основні технічні напрями розвитку вугільної промисловості СРСР на 1959–1965 роки» [184], підготовлені на основі матеріалів вугільних комбінатів, науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій під керівництвом колишнього міністра вугільної промисловості СРСР та УРСР О. Засядька. Серед загальносоюзного матеріалу містяться й дані регіонального характеру, у тому числі й ті, що характеризують основні параметри розвитку галузі в цей період у Донецькому басейні.

Особлива роль у підготовці документальних видань належала Центральному, республіканським та обласним статистичним управлінням, що періодично випускали збірники відповідного змісту.

Незважаючи на брак паперу, друкарського обладнання, цю справу було поставлено на належний рівень відразу по закінченні війни. Вже 1946 р. Донецьке обласне статистичне управління опублікувало «Основні показники відновлення народного господарства Донецької області». Збірка містить розлогі статистичні виклади, що ілюструють позитивні зрушення у вирішенні найбільш болючих питань. Так, у документі зазначається, що за час від звільнення області тут відбудовано і зведено 2,3 млн. м² житлових площ у містах і 21929 житлових будинків (з них 7629 нових) – у селах (житлові умови поліпшили 86 тис. громадян) [184, с.59-60]. Перевірити чи уточнити ці та інші дані складно, та навіть зважаючи на схильність статистичних служб до прикрашання дійсного стану речей, слід визнати, що це був помітний крок вперед, враховуючи, які труднощі переживала в цей час країна. Інша справа, коли співставити ці дані з кількістю людей, які потребували житла і зруйнованого фонду, – тоді вони виявляються не такими вражаючими й оптимістичними.

За існуючою в радянські часи традицією до «червоних» дат календаря виходили друком фундаментальні видання, що окреслювали віхи поступу

соціалізму. Незважаючи на парадність, глорифікацію подій й очевидні замовчування труднощів і недоліків, ці книги містили чимало цікавих промовистих фактів, які давали уважним дослідникам багато інформації для роздумів.

Матеріали, вміщені у статистичному довіднику «Вугільна промисловість СРСР» [213], стосуються здебільшого технічно-економічних параметрів розвитку галузі, однак все ж дають уявлення про рівень механізації основних робіт на шахтах, загальну кількість зайнятих у галузі та їхній розподіл по виробничих процесах країни загалом й Донецького басейну, зокрема, продуктивність праці та ін.

Статистичні щорічники «Народне господарство Української РСР» поряд з загальними показниками містять дані про розвиток вугледобувної промисловості республіки [172, 173, 174].

До 50-річчя Жовтневої революції статистичні управління Донецької та Луганської областей упорядкували статистичні збірники [152, 170], в яких вміщено документи, що характеризують основні кількісні та якісні параметри соціально-економічного розвитку регіону від 1917 р. до 1967 р. Ситуацію у вугільній промисловості ілюструють дані про видобуток вугілля, механізацію робіт на вугільних шахтах, темпи зростання продуктивності праці. Соціальні аспекти віддзеркалюють матеріали про житлове будівництво, торгівлю, побутово-комунальне обслуговування, транспорт, освіту, культуру, охорону здоров'я, матеріальний добробут мешканців регіону.

Вибірковість статистики й діаграм, відсутність коментарів ускладнюють сприйняття загальної картини, однак деяку інформацію з цих збірників можна використати для її доповнення.

Але й у проміжках між ювілеями статистичні управління періодично випускали збірники, в яких групувалися матеріали з інформацією про різні напрями розвитку краю. Так, у 1963 р. з'явився статистичний збірник «Народне господарство Луганської області», а в 1966 р. – аналогічне видання по Донецькій області [177, 178]. Вони мали структуру, подібну до згаданих

ювілейних збірників, за одним винятком: Луганське статистичне управління, окрім цифрових даних, вмістило стислий огляд розвитку економіки і культури області, в якому вони подаються в контексті загальних подій, логічній послідовності й динаміці.

У 1990 р. фахівці Державного комітету статистики СРСР підготували збірник «Народне господарство СРСР у Великій Вітчизняній війні 1941–1945» [180]. Ювілейний характер видання до певної міри відбився на його компонуванні. Так, до першого, зведеного розділу увійшли не тільки матеріали, що ілюструють основні економічні показники СРСР у роки війни, а й дані (щоправда, в процентному виразі), що дозволяють порівняти потенціал Радянського Союзу, США, Англії, Франції, Німеччини, співвідношення основних видів промисловості продукції в СРСР та Німеччині.

Промисловий блок містить інформацію про видобуток вугілля по регіонах і видах, «кадровий» – про чисельність робітників та службовців у вугільній промисловості, підготовку фахівців для галузі та підвищення їхньої кваліфікації.

У розділі «Товарообіг» наводяться цифри, що розкривають такі аспекти, як: товарний обіг державних і кооперативних установ, його структуру, централізовані ринкові фонди, індекси державних роздрібних цін та цін на міських колгоспних ринках та інші, що дає можливість співставити їх з доходами громадян і в такий спосіб скласти уявлення про рівень споживання та життя в той час.

Загальну картину доповнює статистика, що ілюструє державне постачання хлібом різних категорій трудівників.

Розділ «Культура й охорона здоров'я» насичений відомостями про кількість навчальних закладів, клубів, бібліотек, лікарняних ліжок та лікарів, дитячих ясел в кожній союзній республіці тощо.

У джерельному масиві особливе місце посідають документи, в яких віддзеркалюється функціонування професійних комітетів галузі, адже вони

були не тільки найбільш масовими організаціями трудівників, а й долучалися практично до всіх сторін організації виробництва, розв'язання соціальних та побутових проблем. Маючи статус «привідних пасів» від Комуністичної партії до широких робітничих мас, професійні об'єднання дійсно були одним з дійових інструментів мобілізації мас.

Так, у постановах I з'їзду профспілки робітників кам'яновугільної промисловості західних регіонів по звітній доповіді ЦК спілки за період від 1939 р. до 1947 р. міститься стисла історична ретроспектива, констатація здобутків за час, що прийшов від моменту вигнання гітлерівських загарбників та початку відбудови, а також недоліків у роботі ЦК, обласних, районних, шахтних, заводських та місцевих комітетів профспілки. З'їзд визначив перелік заходів у справі розгортання соцзмагання і масово-виробничої та організаційної роботи, охорони праці, державного соціального страхування, житлово-побутового обслуговування робітників та службовців, робітничого постачання, культурно-масової та політико-виховної роботи, фізкультури і спорту, фінансів.

Згідно з рішенням I з'їзду профспілки гірничих робітників на основі єдиної тарифної сітки, затвердженої ВЦРПС, було розроблено 55-розрядну тарифну сітку зі співвідношенням крайніх розрядів 1:5. Цей документ багато в чому визначив характер змін в системі заробітної плати на тривалу перспективу.

Рішення третього пленуму ЦК профспілки вугільної промисловості свідчать, що навіть у важкий період відбудови, браку ресурсів ВЦРПС постійно тримав у полі зору питання підвищення культурного рівня трудівників та їхнього фізичного виховання. У постановах про хід виконання постанови Президії ВЦРПС від 24 серпня 1949 р. «Про стан культурно-масової роботи на підприємствах вугільної промисловості» та «Про заходи з розвитку фізкультури та спорту в профспілках» (від 11 лютого 1949 р.) викладено низку вказівок щодо активізації зусиль професійних комітетів на місцях у цьому напрямі [189].

16–18 травня 1950 р. відбувся четвертий пленум ЦК профспілки робітників вугільної промисловості, на якому було ухвалено постанову про роботу Сталінського обкому спілки та про виконання бюджету державного соціального страхування за 1949 р. й затвердження бюджету на 1950 р. [190] Якщо перший документ містив загальні положення рекомендаційного характеру, то другий – конкретні цифри, зокрема витрати по всіх статтях соцстраху, а також вказівки щодо збору членських внесків, оптимізації витрат, налагодження роботи кас взаємодопомоги, суворої звітної дисципліни тощо.

IV Пленум ЦК профспілки працівників вугільної промисловості (липень 1957 р.) ухвалив постанову «Про завдання профспілки робітників вугільної промисловості у зв'язку із заходами щодо подальшого вдосконалення організації управління промисловістю й будівництвом» [187, 191], в якій, окрім іншого, була запропонована нова схема організаційної побудови структури профспілкових органів: первинні організації – райком (міськком) – ЦК профспілки, або: первинні організації – обком (республіканський комітет) – ЦК спілки.

Проблеми налагодження культурно-масової роботи знайшли відбиток у стенографічному звіті Першої республіканської наради-семінару працівників культурно-освітніх установ профспілки робітників вугільної промисловості України з обміну досвідом клубної роботи, (що відбулася 13–17 листопада 1956 р. в Рутченковому) [187]. У виступах учасників незрідка звучали доволі критичні зауваження на адресу місцевого керівництва з приводу його ставлення до організації культурного дозвілля гірників.

Соціальні гарантії і страхування працівників зафіксовані в низці документів, що увійшли до збірки «Соціальне забезпечення і страхування в СРСР» [208].

У 1947 р. Міністерство вугільної промисловості для західних регіонів СРСР видало брошуру «Про переваги та пільги для підземних робітників, гірничих майстрів, керівних та інженерно-технічних працівників вугільної

промисловості та будівництва вугільних шахт» [186], в якій були зібрані Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження орденами і медалями працівників галузі за вислугу років та звитяжну роботу, заснування медалі «За відбудову вугільних шахт Донбасу», встановлення щорічного свята «Дня шахтаря», запровадження персональних завдань для керівників різних рангів, переваги та пільги перелічених у назві брошури категорій працівників, накази міністра щодо Положення про звання «Почесний шахтар» та проходження служби й порядку присвоєння персональних звань тощо.

Законодавчо закріплені рішення мали морально і матеріально стимулювати всі гірничі кадри до самовідданої праці.

Значна кількість видань містить нормативні акти, якими регулювалися питання охорони й безпеки праці, правила відшкодування підприємствами шкоди, заподіяної здоров'ю на підприємствах вугільної галузі [185, 193, 198, 204].

У 1958 р. окремою брошурою було видано «Правила безпеки у вугільних і сланцевих шахтах», які доводилися до кожного працівника галузі. Цей документ дає уявлення про вимоги, які в той час висувалися до керівників, ІТП та робітників галузі, а також визначав основні критерії безпеки праці [192].

Одним з важливих видів джерел при підготовці дисертації стала періодична преса. У центральних («Правда», «Известия», «Труд»), республіканських («Радянська Україна», «Правда Украины», «Уголь Украины») періодичних виданнях широко висвітлювалися хід відбудовчих робіт, розвиток вугільної галузі, засоби вирішення тих проблем, які виникали на цьому шляху, організація праці, побуту та відпочинку гірників. Так, 24 квітня 1946 р. газета «Правда Украины» опублікувала матеріал Л. Голоколосова «Нове в змаганні шахтарів», в якій розповідалося про пошук нових форм організації змагальних форм праці та їхній вплив на підвищення її продуктивності.

Інше офіційне видання – «Радянська Україна» – 25 квітня 1945 р. вмістив на своїх шпальтах доповідь наркома фінансів союзного уряду А. Зверєва «Про державний бюджет СРСР на 1945 рік і виконання державного бюджету СРСР за 1943 рік», виголошену на спільному засіданні Ради Союзу і Ради Національностей. У ній, зокрема, йшлося і про асигнування для вуглевидобувної галузі, що вважалась основою енергетичного потенціалу не тільки республіки, а й усього Союзу РСР.

Підсумки виконання четвертого (першого післявоєнного) плану Української РСР на 1946–1950 рр. Були оприлюднені в тій само газеті 5 липня 1951 р.

Загальноукраїнські часописи надавали свої площі для публікацій, що сприяли популяризації передового досвіду, руху раціоналізаторів та винахідників, нових форм організації технологічних процесів. Так, у номері за 9 січня 1945 р. в «Радянській Україні» з'явився текст доповіді наркома вугільної промисловості В. Вахрушева «Начальник дільниці і майстер – повноправні командири забоїв», з якою він виступив на нараді гірників у м. Сталіно.

В обласній та спеціалізованій періодиці – «Уголь», «Мастер угля» (з 1961 р. – «Советский шахтер»), «Радянська Донеччина», «Социалистический Донбасс», «Ворошиловоградская правда», «Комсомолец Донбасса», «Знамя индустрии», «Кочегарка», «Артемовский рабочий», «Магистраль угля», «Гудок» – регулярно вміщувалися матеріали, в яких розкривалися сторінки відбудовчої епопеї, реконструкції гірничовидобувних підприємств, питання матеріально-технічного забезпечення, перебіг соціалістичного змагання, соціально-побутова проблематика тощо.

Архівні джерела, залучені до написання роботи, відзначаються різноманітністю. У комплексі опрацьованих документів особне місце займають постанови ЦК КП(б)У та РНК (Ради Міністрів) УРСР, що зберігаються у фонді 1 – ЦК Компартії України Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Вони є своєрідними

«наріжними каменями» для аналізу політичного курсу керівництва держави у всіх сферах життя. Закладені у директивних документах кількісні показники, що слугували орієнтирами для функціонерів усіх рівнів, «командирів виробництва», аргументація і критика стану справ на місцях, які містилися в цих документах, дають змогу не лише відтворити збірний «образ влади», але й, що найважливіше, - наблизитися до розуміння мотиваційних імпульсів, технології ухвалення рішень і засобів їхнього виконання. У всій своїй сукупності цей джерельний блок віддзеркалює концептуальні підходи партійно-радянської верхівки до вирішення надзвичайно складних соціально-економічних проблем, а також пріоритети на різних етапах розвитку повоєнного суспільства. Звичайно, ці документи є специфічним джерелом, адже вони носять переважно розпорядчий характер й окреслюють межі, на які лідери держави і республіки прагнули вивести економіку і соціальну сферу. Однак засоби, за допомогою яких передбачалося досягати результатів, незрідка мали риси адміністративно-командних підходів і не спиралися на об'єктивний аналіз ситуації в кожному конкретному випадку, науково обґрунтоване прогнозування. Коли ж доводилося зазнавати невдачі, пошук причин вівся в тому ж ключі, а заходи, які пропонувалися, також мали, як правило, організаційно-силовий характер.

Аналогічний за своєю спрямованістю масив документів зберігається у фонді 2 (Рада Міністрів УРСР) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). Крім того, тут містяться інформаційно насичені довідки, звіти, листування з місцевими органами влади, в яких знайшло відбиток широке коло питань, що стосувалися соціально-економічних процесів у республіці й Донбасі, зокрема.

Важливе значення для з'ясування впливу реформи управлінської системи на паливно-енергетичний комплекс мають матеріали, виявлені у ф. 4820 – Українська рада народного господарства. Велику масу кількісних даних, що характеризують стан вугільної промисловості і соціальні аспекти,

запозичено з ф. 582 – Центральне статистичне управління при Раді Міністрів УРСР.

Серед інших особливу увагу привернули увагу документи фонду 4624 – Міністерство вугільної промисловості УРСР, в яких зафіксовано основні етапи відродження галузі у повоєнні роки, розв'язання цілого комплексу складних економічних і соціальних питань.

Діяльність профспілкових організацій, спрямована на виконання планів відбудовчих робіт, виробничих завдань, розвиток руху новаторів і раціоналізаторів, вирішення побутових проблем, організацію дозвілля й відпочинку гірників тощо, відображено в документах фонду 2605 – Українська республіканська рада професійних спілок та фонду 4957 – Уповноважений Всесоюзної Центральної ради професійних спілок по Українській РСР.

У фонді П-179 – Ворошиловградський обком КП(б) України, відділ вугільної промисловості Державного архіву Луганської області (ДАЛО) та фонді Р.2504 – Державні кам'яновугільні комбінати «Ворошиловградвугілля» опрацьовувалися доповідні записки про відбудову галузі, довідки, звіти, відомості, листування партійних, господарських та військових органів різноманітних питань, у тому числі і про роботу первинних партійних та комсомольських організацій шахт, стан культурно-побутового обслуговування гірників, використання праці військовополонених на об'єктах гірничодобувної промисловості та інше.

Архіви Ворошиловградського обласного комітету професійної спілки робітників вугільної промисловості (ф. 2440) наповнені цифровими даними про економічні показники вугільної галузі та розвиток соціальної сфери.

Широкий спектр фактологічного масиву залучено з фондів Державного архіву Донецької області (ДАДО). Матеріали, що ілюструють зусилля профспілки працівників вугільної промисловості у сфері охорони праці, Комітету з нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості й гірничого нагляду при Раді Міністрів СРСР, розслідувань причин травматизму, звіти

техінспекторів про техніку безпеки праці тощо, зосереджені у справах фондів 326 та 2895. Місячні та річні звіти, зведені плани собівартості вугілля і плани чисельності трудящих, з експлуатації, середніх заробітків і фонду зарплати, акти нещасних випадків та відомості про виробничий травматизм, квартальні й річні плани та звіти про виконання норм виробітку, форми й системи оплати праці виявлені у фонді 4249. Основу фонду 5739 становлять статистичні звіти про виконання планів з продуктивності праці, чисельність зайнятих, фонд зарплати, рівень кваліфікації ІТП також у справах цього фонду зафіксовано заходи з навчання і перепідготовки молодшого техперсоналу, підвищення кваліфікації робітничих кадрів, організації змагання між колективами шахт і трестів. Огляди, звіти про захворювання і соцстрах, аналіз професійних захворювань і заходи щодо зниження їхнього рівня, причин тимчасової непрацездатності Сталінського обкому профспілки працівників вугільної промисловості сконцентровані у фонді 2865.

Значний обсяг документів, що розкривають основні напрями наукових розробок у сфері безпеки праці у вугільній промисловості, механізації та автоматизації технологічних процесів, організації роботи гірничорятувальних служб, а також науково-дослідних установ, що спеціалізувалися на цій проблематиці, зібрано у фондах 5802, 1096, 6070, 5912, 6299, 4217 (Державний Макіївський науково-дослідний інститут з безпеки робіт у гірничій промисловості, Донецький інститут з підвищення кваліфікації, ІТП шахт і будов МВП СРСР, Донецький науково-дослідний інститут МВП УРСР, Державний інститут з проектування й дослідження вибухонебезпечного електрообладнання, Центральна науково-дослідна лабораторія управління воєнізованих гірничорятувальних частин м.Макіївки, Інститут гірничої механіки ім. М.М. Федорова АН УРСР, Донецьке обласне правління науково-технічного гірничого товариства).

Незважаючи на доволі відчутний суб'єктивізм в інтерпретаціях та оцінках тогочасних подій, значний інтерес становить мемуаристика. При цьому йдеться не тільки про ті видання, авторами яких були представники

вищого ешелону влади (Й. Сталін, М.Хрущов [210, 250], а й рядові трудівники «вугільного фронту» – О.Стаханов, Т.Михайлов та інші) [248, 249].

Заслуговують на увагу публікації тогочасних управлінців різних ланок, які сьогодні можна віднести до окремої групи джерел. Адже по суті це – не історичні праці, а матеріали, в яких пульсує живий струмінь подій, наживо висвітлюється хід реформ у промисловості 50–60-х років. Саме такий досвід викладено у публікаціях голови Донецького раднаргоспу І.Дядика [245] та голови Луганського раднаргоспу А.Кузьмича [246].

1.3. Теоретичні засади дослідження

Методологічні підходи до вирішення важливих наукових проблем визначають не тільки підбір адекватних дослідницьких методик, оперування відповідним понятійним апаратом, а, врешті-решт, і кінцеві результати пошукових зусиль.

У цьому підрозділі окреслимо методологічні орієнтири, на яких базуються праці попередників, а також концептуальні основи даного дисертаційного дослідження.

Визначаючи особливості вказаного тематичного сегменту, необхідно звернути увагу, перш за все, на беззаперечну економічну домінанту у висвітленні різних аспектів розвитку одного з найважливіших секторів економіки республіки. Навіть тенденційна схильність до макроісторичних підходів не здатна виправдати ставлення до соціальної проблематики як чогось другорядного, менш важливого. Така традиція формувалася з перших років існування радянської влади, коли інтереси економіки (а вони завжди були пов'язані з обороноздатністю країни й амбіційними геополітичними планами Кремля) посідали центральне місце й підпорядковували собі всі інші.

Вчення про «соціалістичну економіку», зовні проголошуючи нерозривність з класичним марксизмом, з часом все більше перетворювалося на суто теоретичний концепт, до якого «підтягувалися» реальні події. Виправдовуючи грубе порушення загальновизначальних законів господарювання і соціального буття, більшовики - теоретики вульгаризували марксизм і постійно шукали переконливу аргументацію для чергового експерименту.

Родовою ознакою цього вчення стала непримиренна конфронтація з теорією і практикою капіталізму у всіх його фазах і формах. Оскільки це протистояння мало високий ідеологічний градус, радянські суспільствознавці були зобов'язані доводити переваги соціалістичного ладу над капіталістичним загалом і у кожному його компоненті, зокрема. Це «змагання» в теоретичному плані не мало жодного сенсу, оскільки практика доводила безперспективність штучних моделей економічного розвитку, що ігнорували демократичні свободи, особисту матеріальну зацікавленість трудівників та консервували їхню повну відчуженість від засобів виробництва. Більшовицькі підходи зводили нанівець усі соціальні програми (безкоштовні освіта, охорона здоров'я, доступ до культурних і духовних цінностей, дошкільне виховання тощо), оскільки вони фінансувалися за залишковим принципом, а декларувалися як першочергові.

Таким чином, основний закон соціалізму, що ставив найвищою метою суспільного виробництва якомога повніше задоволення потреб трудівників, виявив свою «дію» в режимі «ручного управління» соціально-економічними процесами.

Основою методологічних підходів для інтерпретації економічної та соціальної політики уряду в радянській історико-економічній літературі став теоретичний концепт, згідно з яким основний тягар забезпечення виробництва товарів групи «А» і розвитку ВПК лягав на загальнодержавний бюджет. Так, група авторів згаданого в історіографічному огляді тритомника «Історія народного господарства Української РСР» обстоюють думку про те,

що всі «кошти, необхідні для прискореного розвитку засобів виробництва, зміцнення оборонного потенціалу країни, соціалістична держава концентрувала і розподіляла через союзний бюджет. Державні бюджети республік у цьому відігравали допоміжну роль. Вони являли собою по суті бюджети соціально-культурних заходів» [375, с.71-72]. На перший погляд може здатися, що весь тягар розвитку стратегічно важливих галузей промисловості з «оборонкою» включно добровільно брав на себе «центр», а республіканські бюджети «розвантажувалися» і програмувалися на полегшений режим. У дійсності ж, у таких композиціях проглядається прозоро-популістський маневр, покликаний продемонструвати «соціально-орієнтовану» політику Москви: мовляв, найважчі проблеми ми звалюємо на свої плечі, у вас же, в республіках, відкриваються всі можливості для зосередження на соціальній сфері. Те, що бюджетний процес функціонував за принципом «сполучних судин», коли перекачування коштів з загальносоюзного бюджету в республіканський і навпаки здійснювалося безперешкодно з волі центру, – не афішується. Так само, як і той факт, що соціальні програми фінансувалися за залишковим принципом і під час відбудови (що цілком знаходить не тільки пояснення, а й розуміння), і в період будівництва «комунізму» на початку 60-х років.

Такі підходи до формування бюджетної політики й дозволили оперувати привабливими в соціальному плані цифрами: так, у 1940 р. близько 70% коштів держбюджету УРСР витрачалися на культурно-освітні заходи й охорону здоров'я і лише 16% – на економічні потреби [375, с.73].

Потребує пояснення й ще одна тенденція: поступове зменшення питомої ваги союзного бюджету в загальних видатках (з 73,9% у 1955 р. до 41, 2% у 1960 р.) й відповідне збільшення частки республіканських бюджетів (з 26,1% до 58,8%) [149, с.6]. Ці зміни пояснювалися підвищенням ролі союзних республік у вирішенні питань господарського будівництва. Однак не має жодних підстав для перегляду балансу компетенції між центром і республікою. Механічне перекачування певних сум до республіканських

бюджетів, з яких фінансувався розвиток промисловості, у тому числі вугільної, ще не означало, що стратегічні рішення ухвалювалися не в Москві, а в Києві.

Для оцінки соціальної політики радянського уряду важливо врахувати один малопомітний, на перший погляд, факт. У 50-ті роки зарплатня покривала $2/3$, а громадські фонди споживання – $1/3$ матеріальних потреб і послуг населення.

У радянських виданнях такий стан справ, якщо і коментується, то винятково як свідчення соціально орієнтованого курсу керівництва країни. Але з таким же успіхом (коли не більше аргументовано) можна вести мову про те, що держава продовжувала тримати важелі регулювання і перерозподілу доходів, привласнюючи значну частку заробітної плати й переадресовуючи її трудівниками в інших формах під виглядом державних соціальних програм.

Відправними точками соціально-економічної політики в СРСР вважалися п'ятирічні плани розвитку країни, в які закладалися основні показники по всіх галузях економіки і соціальної сфери. Згідно з офіційною статистикою, майже всі вони виконувалися й перевиконувалися, хоча встановити справжню картину досить важко. Радянська статистика обслуговувала соціальне замовлення партійного центру й подавала такі дані, які створювали враження динамічного поступу економіки, вражаючого розвитку культури, освіти, поліпшення умов праці, підвищення зарплатні й матеріального добробуту народу. Разом з тим, добре відомо, що практично жодна постанова ЦК ВКП(б) та уряду в повному обсязі виконана не була. Управління економікою в ручному режимі, відсутність реального самоврядування й автономності у вирішенні питань соціально-економічного життя стримували розвиток країни загалом, союзних республік та окремих регіонів (навіть таких, як Донбас, що постійно перебував у центрі уваги й одержував фінансово-матеріальне забезпечення у першу чергу). Аби отримати уявлення про дійсний стан речей, необхідні комплексні зусилля

цілих колективів істориків, економістів та соціологів, адже йдеться про колосальний обсяг інформації, яку слід перевірити, співставити, проаналізувати. Та навіть апріорі проступає очевидна тенденція: проголошуючи сповнені оптимізму плани, які, начебто, виводили країну на все нові рубежі, керівництво держави часто потрапляло в дискомфортну ситуацію, коли бажане і дійсне далеко не у всьому співпадали. Знаючи справжній стан справ, Кремль вдавався до фальсифікації, натяжок, а то й відвертого обману, маніпулюючи суспільною свідомістю.

Саме ці обставини слід брати до уваги, коли доводиться мати справу з матеріалами партійних з'їздів, різноманітними директивами з економічних та соціальних питань. Радянські інтерпретації таких документів є зразком антинауковості, оскільки відштовхуються від ідеологічних настанов, а не об'єктивних дослідницьких методик.

У науковій літературі початку 70-х років обґрунтовувалася як самостійна категорія «соціальна ефективність виробництва і праці». Вона визначалася рівнем задоволення потреб людей, формуванням гармонійно розвиненої особистості, утвердженням соціалістичного способу життя, вдосконаленням соціальної структури суспільства та іншими атрибутами «розвиненого соціалізму» [154, с.31-38]. Однак, якщо соціологи й історики особливо не заперечували проти впровадження нової категорії, то економісти поставилися до цього дещо обережніше, мотивуючи свою позицію тим, що соціальний ефект не завжди можна виміряти кількісними показниками.

Деякі з них, аби уникнути очевидних труднощів з аргументацією, зверталися до трактування соціального ефекту крізь призму зростання продуктивності праці [376, с.230-234].

З огляду на різницю між темпами економічного зростання й підвищенням життєвого рівня населення, дане поняття від самого початку стало сприйматися як ідеологема, що потребувала відповідного науковоподібного підкріплення. Але виснажлива гонка озброєнь та суперництво з США за роль світового лідера (шляхом участі у локальних

війнах, збройних конфліктах, субсидування «національно-визвольних рухів» та одіозних «демократичних» режимів у Латинській Америці, Африці, Азії) не дозволяли спрямувати величезні кошти на соціальні потреби. Мільярди нафтодоларів йшли у ВПК, а соціальна сфера продовжувала фінансуватися за залишковим принципом.

Ставлячи у двадцятирічній перспективі завдання побудови основ комуністичного суспільства, М. Хрущов на початку 60-х років не зміг вирішити нагальних проблем забезпечення людей продуктами харчування і найнеобхіднішими товарами широкого вжитку.

Не вдалося подолати хронічний дефіцит і в добу Л. Брежнєва. Так званий «розвинений соціалізм» виявився «тупіковою» стратегією соціально-економічного розвитку, що вів до стагнації, диспропорцій в економіці й глухого соціального невдоволення широких мас.

Оскільки одним з найважливіших чинників відродження і розвитку галузі стало її забезпечення трудовими ресурсами, особливого значення набуває характеристика заходів керівництва держави у цій сфері. Підходи радянських науковців щодо цього відзначалися, у кращому разі, констатаціями й узагальненнями, коли йшлося про масове залучення некваліфікованої робочої сили на шахти Донбасу. Користуючись терміном «плановий перерозподіл трудових ресурсів», історики та економісти завуальовували примусові засоби працевикористання, що фактично порушували права людини. Та співставляючи значні переміщення людських контингентів з ситуацією в західноукраїнських областях, логічно приходимо до розуміння того, що поряд з економічними в цьому випадку вирішувалися й політичні проблеми. За певними критеріями, оргнабори мали ознаки депортацій. Та навіть у більшості сучасних публікацій відсутній глибокий аналіз політики центру, стрижнем якої ще у довоєнні роки, зокрема в період індустріалізації, стали так звані «оргнабори». Навіть з урахуванням катастрофічної ситуації, що склалася після війни з робітничими кадрами й ІТП, практичні кроки уряду слід характеризувати як примусові, причому

вони тривали майже до початку 70-х років (цей час ідеологи КПРС позначили як «період переходу до комуністичного будівництва»), хоча й у значно менших масштабах, ніж у 50-ті роки. При цьому слід мати на увазі й соціальні наслідки такої політики.

З методологічної точки зору, важливу роль відіграють підходи до оцінки соціальної політики держави. Так, у вирішенні однієї з найгостріших (після продовольчої) проблем – житлової - апологети соціалістичного устрою акцентували увагу на всіякій підтримці державними органами індивідуального будівництва. Критики більшовицького курсу в цьому питанні наголошували на тому, що держава переклала цей тягар на трудівників, оскільки матеріальна й фінансова підтримка забудовників була мізерною, а за гострого дефіциту на будматеріали та їхнє суворе лімітування далеко не кожна шахтарська родина змогла впоратися з таким завданням. Тим часом державний житловий фонд зростав дуже повільно, і позитивна динаміка виявилася тільки в ході реалізації житлової програми М. Хрущова.

Серед численних форм залучення робітників до вирішення економічних завдань однією з основних стало соціалістичне змагання. Надзвичайне поширення різноманітних змагальних форм організації праці пояснювалося більшовицькими підходами до мобілізації трудящих на реалізацію планів компартійної верхівки. Не маючи достатніх матеріальних засобів, керівництво держави максимально експлуатувало моральні інструменти заохочення. За цих умов соціалістичне змагання виявилось найефективнішим знаряддям інтенсифікації виробництва. У цьому русі, що базувався на патріотизмі й відповідальності виробничників, не було б нічого негативного, коли б не його зобов'язувальна природа й майже повна відсутність матеріальних стимулів для більшості його учасників.

Соцзмагання поєднувалися з рухом новаторів, раціоналізаторів і винахідників, що дозволяло без будь-яких істотних капіталовкладень отримувати додаткові резерви для розвитку виробництва і, зрештою, – значний економічний ефект. Однак помітного впливу на матеріальний

добробут це не виявляло. Різниця між вартістю валового продукту та послуг, з одного боку, й матеріальною винагородою працівникам, - з іншого, продовжувала зростати.

Оскільки найбільш масовою організацією трудівників були професійні спілки, саме на них покладалася місія об'єднання й консолідації працівників. Попри свій неполітичний характер, профспілки виконували роль «привідного паса» від Комуністичної партії до широких верст працівників й слухняно виконували її волю. Однак справжнє місце професійних об'єднань у той час приховувалося за такими масштабними й резонансними справами, як-то: організація соціалістичного змагання, рух новаторів виробництва, раціоналізаторів та винахідників, дозвілля й відпочинку і т.ін.

Профспілки трансформувались у підконтрольний партійним структурам номенклатурний апарат, що виконував функцію мобілізації робітничого класу на виконання поставлених завдань. При цьому використовувався широкий спектр засобів впливу на свідомість та волю громадян.

У цьому руслі виникає необхідність інтерпретації поняття «радянський колективізм», що набував у деякі періоди рис колективного заручництва. Пов'язані колективними зобов'язаннями, трудівники потрапляли в особливу форму залежності від роботодавців та різних органів (партійних, профспілок, комсомольських).

Водночас важко заперечити наявність природного почуття колективізму, взаємовиручки, що складалося в морально здорових виробничих колективах.

Однією з важливих складових соціального статусу робітників є правові гарантії праці та її нормативне регулювання. У роки війни всі держави вдавалися до надзвичайних заходів у справі працевикористання. Але радянська влада і по завершенні війни продовжувала використовувати силові методи з метою мобілізації трудових ресурсів та їхнього використання в певних регіонах і галузях промисловості. При цьому порушувалося чинне

законодавство і вступали в силу підзаконні нормотворчі документи. Аби провести чітку грань між виправданими в умовах війни, вимушеними діями влади й свідомими кроками, що порушували права працівників, дослідникам необхідно співставити чинні закони про працю й численні підзаконні акти різноманітного походження й оцінювати їх співвідношення й пріоритети за шкалою юридичної субординації й основних принципів права.

При цьому міркування економічної стратегії та політичної доцільності мають накладатися на правову матрицю, що дозволить без зайвих ідеологічних спекуляцій об'єктивно оцінювати стан справ з дотриманням основних прав робітників та службовців, зайнятих на виробництві.

У радянській літературі наголошувалося, що трудові права громадян СРСР «детально регламентовані», адже становлять один з елементів радянського суспільного ладу і є безпосереднім виразом соціалістичної організації праці, витікають з неї й, у свою чергу, впливають на неї та закріплюють її.

У цьому сенсі трудові права радянських громадян набували принципового значення. Їхній захист «не зводиться тільки до формальної вимоги дотримання законів у діяльності підзаконних органів держави, він завжди одночасно потребує наявності істинно демократичного за своїм змістом законодавства та дійової системи засобів, спрямованих на відновлення порушеного права» [555, с.204-205].

У спеціальній літературі зазначалося, що трудові права радянських людей можна вважати забезпеченими за наявності двох основних умов: усебічності забезпечення (достатньої кількості різноманітних засобів, способів та умов забезпечення у кожному виді гарантій) та ефективності забезпечення (дієвості самих засобів, способів, умов й активності їхнього використання). «У соціалістичному суспільстві, – визнавав В. Скобелкін, – успішно розвиваються обидві вказані сторони забезпечення, однак друга сторона (особливо у правовому забезпеченні) децю відстає у своєму розвитку від першої. В галузі трудових правопорушень особливо необхідне подальше

підсилення ефективності забезпечення і, зокрема, всебічної активізації використання юридичних гарантій» [495, с.26].

Водночас ідеологічна запрограмованість тогочасних дослідників приводила їх до встановлення реальних причин травматизму, викликаних порушеннями правил безпеки і трудового законодавства. Показовим у цьому сенсі є концептуальний пасаж В. Звірбуля: «У зв'язку з тим, що причини злочинності в теперішній час в основному носять «пережиточний» характер і є свого роду «несистемними» елементами соціалізму, їхній прояв можна обмежити як шляхом створення умов, що перешкоджають їм, так і шляхом виявлення й усунення умов, що сприяють здійсненню злочинів». Ця дещо наївна теза насправді виводила соціалізм за межі критики, вважаючи правопорушення в трудовій сфері такими собі рудиментами минулого, що невдовзі відімруть. Подібним чином трактувалася й проблема бюрократизму, що вважався бставиною, яка сприяла правопорушенням у сфері трудового права. У тогочасній юридичній літературі бюрократизм подавався як «один з пережитків експлуататорської держави» [359, с.58].

У 50-х – першій половині 60-х років більше половини звільнень громадян з роботи визнавалися судами незаконними [550, с.17]. Але ця важлива проблема розглядалася переважно в юридичній площині [542, с.40]. Однак це було також гострою соціальною проблемою, адже працівник, позбавлений робочого місця у примусовому порядку, втрачав джерело для матеріальної підтримки власної родини, а також потрапляв у стресову ситуацію. При цьому часто до вказаної справи були залучені трудові колективи, профспілки й ін.

Цілком очевидно, що це питання потребує комплексних методологічних підходів і багатовимірної оцінки. До певної міри концептуальні орієнтири для опрацювання даної теми можна зустріти у кількох працях [320, 346, 507].

Те ж можна віднести й до таких аспектів правопорушень у сфері організації праці, що пов'язані з виробничим травматизмом. Окремий аналіз

причин і наслідків цього явища – в правовому чи технологічному полі – не дає повної його картини, коли не доповнюється детальною характеристикою соціальних наслідків [390].

Разом з тим, моніторинг травматизму загалом на промислових об'єктах УРСР показав, що організаційні його причини становили 75%, причому в кожному четвертому випадку – це свідоме порушення правил техніки безпеки, в кожному шостому – відсутність технічного нагляду, кожному десятому – незадовільна організація робіт, кожному чотирнадцятому – незадовільне утримання робочого місця [415, с.277].

Вибірковий аналіз кримінальних справ про травматизм на вугільних шахтах за 1961 – 1973 рр. довів, що організаційні причини смертельного й важкого травматизму становили 82%, а технічні – близько 18% [544, с.3]. Такі випадки найчастіше траплялися з робітниками з 8-класною освітою (фахівці з вищою освітою порушували правила безпеки вкрай рідко), найчастіше у ранковий час, передсвяткові дні чи після вихідних (бригадири, майстри, машиністи вибоїв). Ці дані вказують, що особливо ретельно слід вивчати соціальні параметри, які характеризують спосіб життя і роботи шахтарів, постановку профілактично-виховної роботи на підприємствах, організацію побуту й культурного дозвілля.

Методологічні підходи до вивчення питань охорони праці учнів та поєднання навчання і трудової діяльності окреслені в праці А. Гастева «Трудові установки» [315]. Особливо актуальними вони є щодо повоєнного періоду, коли мільйони підлітків-переростків, не маючи належної освіти через окупацію та війну, змушені були влаштовуватися на роботу, аби полегшити матеріальний стан родин, значна частина яких втратила годувальника.

Основним показником добробуту шахтарів у досліджуваний період залишалася заробітна плата. У соціалістичній економіці було вироблено моделі, що включали велику кількість пропорцій між галузями виробництва, сферами відтворення, підприємствами. Планове господарювання

засновувалася на такому співвідношенні в темпах розвитку відтворення, зростання галузей і частин суспільного виробництва, яке мало забезпечувати їхню взаємну відповідність та неухильне збільшення суспільного виробництва в цілому.

Врахування чинників, що впливали на динаміку та рівень заробітної плати шахтарів, дозволяє зрозуміти мотиваційні аспекти підходів до проблеми оплати праці й відтворення трудових ресурсів галузі взагалі.

Отже, однією з найважливіших загальноекономічних пропорцій вважалося співвідношення між виробництвом та споживанням. А співвідношення темпів зростання двох основних показників впливали з основного закону соціалізму. Науковці Інституту економіки промисловості АН УРСР зазначали з цього приводу, що «зростання продуктивності праці взаємопов'язане зі збільшенням заробітної плати, рівень якої за соціалізму визначається встановленим державою співвідношенням між фондом споживання і фондом нагромадження й обумовлюється піднесенням суспільної продуктивності праці» [472, с.4]. У свою чергу, підвищення матеріального й культурного рівня трудівників вважалося одним з найважливіших стимулів зростання продуктивності праці. Темпи підвищення продуктивності праці мали випереджати темпи зростання зарплатні, що забезпечувало відповідність між купівельною спроможністю населення і ринковими фондами, стабільністю валюти й зниженням собівартості продукції.

Внаслідок цього проблему оптимізації темпів зростання зарплатні і продуктивності праці неможливо було вирішити локально, в межах однієї галузі чи регіону. Мова могла вестися тільки про оптимізацію використання встановленого державою фонду заробітної плати та визначення раціональних співвідношень темпів збільшення середньої заробітної плати і продуктивності праці по окремих підприємствах у межах встановлених загальноекономічних пропорцій.

Автори праці «Продуктивність праці й заробітна плата на шахтах Донбасу» висловили думку, що важливе значення в цьому сенсі мало б встановлення для окремих підприємств твердої залежності між підвищенням продуктивності праці і середньою заробітною платою, що могло б гарантувати кожному колективу стійке зростання тарифної частини зарплати за стабільного поліпшення результатів господарської діяльності. На їхню думку, така залежність могла бути встановлена у вигляді певного коефіцієнту чи нормативу [472, с.5]. Та, враховуючи час дискусій з цього приводу (кінець 60-х – поч. 70-х років), у першій половині 60-х до розв'язання цих питань не приступали, покладаючись на старі методики оплати праці.

Однак методологія аналізу впливу основних чинників виробничої діяльності підприємств на трудомісткість, продуктивність праці й зарплатню, методики вивчення впливу низки чинників (рівня механізації праці, середнього тарифного розряду, ступеню виконання норм виробітку та ін.) на параметри матеріального стимулювання) заслуговують на увагу з точки зору орієнтирів, за якими рухалися керівники галузі у такій важливій соціально-культурній ніші, як оплата праці.

У пострадянській історіографії доволі довго пробивали собі дорогу нові методологічні підходи, що базувалися на авангардних дослідницьких методиках. Мікроісторія, соціальна, гендерна, інтелектуальна, історія побуту та повсякденності на відміну від макроісторичних методів вимагали від науковців пошуку й обробки нових джерельних пластів, більшої довіри до суб'єктивних оцінок минулого його безпосередніми творцями – людьми різних верств, освіти, національностей, віку, професій тощо.

Поступово незворушний примат «об'єктивності» втратив повагу з боку істориків, і вони почали сміливо влітати в історичне полотно спогади, інтерв'ю, щоденникові записи, листи безпосередніх учасників історичного дійства, що робило загальну картину багатоплановою, суперечливою й більш наближеною до тогочасних реалій.

Саме до таких належать кілька праць російських вчених О. Зубкової, О. Осикіної, А. Голубєва, С. Шинкарука та інших [325, 365, 366, 456, 480, 549]. У більшості видань центральним персонажем стає не черговий вождь, партійний функціонер, а пересічний громадянин, якого оточують такі самі люди з тягарем повсякденних турбот. Виокремлюючи з «сірої маси» індивіда з його особистим життєвим досвідом, світоглядом, ставленням до описуваних подій, автори дали шанс побачити їхнє щоденне життя, так би мовити, зсередини, очима громадян. Цей зворотній зв'язок перетворив пересічних робітників, селян, митців, науковців, керівників нижчих ланок управлінського апарату з об'єкта на суб'єкт історії.

По суті, це і є квінтесенцією методологічної революції, що відбулась у пострадянській історичній науці в останнє двадцятиріччя. У центрі досліджень перебувають не «доленосні рішення» Комуністичної партії, її «керівна і спрямовуюча роль», не геніальні, пророчі передбачення вождів, а індивідуальні стратегії людей, що прагнули пристосуватися до завжди складних умов життя в радянській дійсності. Погляд на політику, економіку, соціокультурні явища, етноконфесійні процеси крізь призму пересічного громадянина, відмова від типового, загального на користь індивідуального – такою стала нова дослідницька парадигма, що видається доволі перспективною для вивчення шахтарського соціуму у повоєнному Донбасі.

Створена більшовиками соціальна система функціонувала за особливими законами. Позиціонуючи себе як «провідну суспільну силу», комуністична партія монополізувала право розпоряджатися всіма матеріальними ресурсами. Обмежені можливості промисловості, що працювала на повсякденні потреби громадян, створювали постійний дефіцит на більшість товарів широкого вжитку. Тому споживання регулювалося системою розподілу – штучно дозованого й лімітованого спрямування продукції різними каналами (роздрібна торгівля, преміювання, надання квартир за чергою, спецобслуговування, «пайки» на виробництві тощо).

Безроздільне панування неринкових відносин і централізація постачання сформували в суспільстві «комплекс утриманства» (О. Зубкова). Люди постійно жили в очікуванні зниження цін (до цього призвичаїли щорічні «подарунки» – «сталінське» зниження роздрібних цін на основні товари споживання), інших популістських заходів партії та уряду.

Як тільки траплялися випадки відмови від цієї практики (саме до таких, викликаних економічною необхідністю, кроків слід віднести здорожчання у 1962 – 1963 р. цін на м'ясопродукти і вершкове масло), населення потрапляло у стресову ситуацію, що породжувала ажіотаж і накопичувальний попит.

Ці обставини слід враховувати, вивчаючи соціальну політику керівництва держави й алгоритми соціальної поведінки робітничих мас у повоєнні десятиріччя.

Для комплексної соціальної характеристики шахтарського «стану» важливе значення має з'ясування середовища його повсякденного побутування, умов проживання. При цьому слід звернути увагу на два моменти. Перший пов'язаний особливостями урбанізації Донбасу, який, за словами О. Даніліна, став наслідком «наздоганяючої» та примусової модернізації, що, у свою чергу, «виходила не з органічного розвитку суспільства, а з нав'язаної правлячим режимом моделі, набула специфічних рис, які не дозволяють класифікувати радянський «урбаністичний перехід» за допомогою класичних критеріїв». Не маючи відповідної соціальної структури, (не кажучи вже про традиції самоорганізації й суспільної самодіяльності населення), такі утворення ставали «поселенським додатком» (О. Сенявський) форсованої індустріалізації [371, с.409].

Другий аспект впливає з першого, оскільки спосіб формування урбанізованого лише за характером праці середовища визначав й особливості побуту. Його організація мала не міські, а змішані риси, оскільки значна частка «нових міщан» у великих робітничих селищах, що в 50 – 60-х роках

отримали статус міст, мали города, велику рогату худобу, свійських птахів та інші атрибути сільського життя.

У свою чергу, це суттєво впливало на соціальний образ гірників, їхню психологію, поведінку, дозвілля, культурні та духовні запити тощо.

Якщо в суто теоретичних питаннях перехід на рейки „нового мислення” здійснювався досить стрімко, то в такій галузі, як статистика, „зміна віх” відбувалася надто повільно. На цю обставину звертає увагу І. Коропецький у праці „Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки” [395, с.273]. Зосереджуючи увагу на тому, що певна кількість показників стосувалася тільки загалом Союзу РСР, а не окремих республік, він вказує на два методи, якими тоді послуговувалися при зборі та підготовці економічної статистики в СРСР. Перший – похідний від подвійної структури економічного планування та управління. Певна частина економіки функціонувала за регіональним принципом, і тому відповідна статистика мала бути доступною для регіональних органів. Інша частина була організована за галузевим принципом: галузеві міністерства мали республіканське, союзно-республіканське та союзне підпорядкування. Статистична інформація доводилася до Москви двома каналами: через республіканські органи й безпосередньо до центру.

Інший сегмент статистики (переважно демографічного й соціального змісту) одержувався вибіркоким методом. Регіональні статистичні управління здебільшого проводили опитування населення щороку. На підставі них фахівці „осучаснювали інформацію і генералізували її, звичайно виходячи зі статистики населення”.

З урахуванням інформації, що надходила з обох джерел, союзний Держплан готував економічні плани для всього СРСР за секторальною та, в найважливіших випадках, галузевою організацією виробництва. Держплан СРСР мав формувати такі плани і в територіальному розрізі у співпраці з республіканськими Радами міністрів.

Дослідник вважає, що і центральні і республіканські уряди мали у своєму розпорядженні повну інформацію про економіку, зосереджену на території даної республіки, та про її суспільство. Це, до речі, підтверджували і колишні співробітники радянських планових органів, що свого часу емігрували на Захід. До винятків учений відносить хіба-що дані про об'єкти, які працювали на ВПК.

Логічно виникають питання: а) чому деякі остаточні дані публікувалися по всьому Радянському Союзу, а не по кожній республіці? б) чому деяка статистична інформація була доступна для інших республік, але не для України ?

Шукаючи відповідь на ці питання, І. Коропецький артикулює кілька гіпотез. Поряд з нестачею паперу, прерогативами центрального уряду, оборонними міркуваннями, мізерним економічним розвитком до таких чинників науковець відносить концентрацію виробництва, зменшення темпів виробництва деяких видів продукції, сировини та енергоносіїв (у тому числі й вугілля), низькі життєві стандарти, міжреспубліканський перерозподіл національного доходу, випадковість, необачні рішення. Далеко не довершені й не у всьому переконливі, ці припущення все ж дають поживне підґрунтя для подальших зусиль у напрямі з'ясування мотиваційних рушіїв і алгоритму, за якими функціонувала радянська статистика.

У методологічному плані вирішального значення набувають оцінки соціально-економічної стратегії керівництва СРСР. Один з провідних фахівців А. Саржан звертає увагу на те, що дискусія з приводу лібералізації та більш збалансованого розвитку економіки, впровадження ринкових та конкурентних елементів, запропонованих головою Держплану СРСР М. Вознесенським, завершилася перемогою старих підходів. Та якщо завдання «забезпечити першочергову відбудову важкої промисловості й залізничного транспорту» [199, с.250] в роки IV п'ятирічки можна розглядати як виправдані, то пріоритети форсованого нарощування індустрії (а водночас

і ВПК) як стрижня довготермінової стратегії виводили на периферію її інноваційну складову [486, с.39].

Після війни кардинальних змін зазнали регіональні економічні пріоритети. Поява потужної військово-промислової бази у східних районах країни зумовила зменшення темпів капіталовкладень у господарську та соціальну сфери УРСР загалом й Донбасу, зокрема [395, с.86].

Порівнюючи алгоритм повоєнного розвитку європейських держав, А. Саржан вказує на такі особливості економічної моделі в СРСР: 1) залежність господарської політики від ідеології; 2) домінування екстенсивних засобів модернізації економіки; 3) фетишизація групи «А» спричинила перетворення всіх інших галузей на «пасинків» соціальної економіки [486, с.40-41].

Монографія виконана в руслі соціально-економічної історії, причому економічні питання розглядаються крізь призму соціальних процесів, що супроводжували розвиток однієї з найважливіших галузей господарства.

У зв'язку з цим автор спирався на теоретичні напрацювання адептів соціальної історії, що, власне, вирости з історії промислового пролетаріату. У 1993 р. науковці Міжнародного інституту історії в Амстердамі (Нідерланди) висловилися за інтеграцію робітничої історії в соціальну та використання різних методологічних підходів й дослідницького інструментарію для освоєння даної проблематики [393].

Комплексний характер дослідження визначив міждисциплінарні підходи до вирішення поставлених завдань, а також понятійно-категоріальний апарат. Економічний блок термінологічного інструментарію спирається на кілька базових понять. Це, насамперед, – «соціалістичний лад», «спосіб виробництва», «державна форма власності», «планове господарство», «централізоване управління економікою», що передають іманентну сутність радянської соціально-економічної системи, особливості її пріоритетів, субординаційних зв'язків, механізму ухвалення рішень, проведення їх у життя і засобів контролю за виконанням директивних вказівок. Не вдаючись

у детальну їхню характеристику, зазначимо, що ці та всі інші поняття вживаються без ідеологічного навантаження і використовуються виключно для означення й характеристики тих чи інших явищ.

Під «економікою» і «соціальною політикою» розуміється комплекс теоретичних положень і практичних заходів, спрямованих на розв'язання нагальних господарських і соціальних проблем, що постали перед країною після вигнання гітлерівських військ з території Української РСР.

Автор свідомо відмовився від використання словосполучення «народне господарство», погоджуючись з науковцями, що відносять його до ідеологеми радянської доби [422].

Оскільки значна частина «законів соціалізму» віднесена сучасними вченими до міфологем, суто ідеологічного продукту, що не відображає реальних процесів, автор відмовився від характеристики соціально-економічних явищ з позицій дії таких законів і закономірностей. При цьому залишається місце для прояву тих соціальних та економічних законів, які продемонстрували свою універсальність і залишаються невід'ємною складовою наукового дискурсу упродовж кількох століть (закон вартості, закон відповідності грошової маси обсягу товарів та послуг й ін.).

Радянське суспільство як соціум і господарський комплекс у 50-х – першій половині 60-х років трактується як «індустріальне». У цьому сенсі більш обґрунтованими видаються міркування західних вчених Г. Вільчинського [581], Г. Раупаха, аніж деяких сучасних дослідників, які механічно екстраполюють категорію «постіндустріальне суспільство» на радянську країну цього періоду. На наш погляд, евакуаційна епопея 1941 р., спустошливі бої, грабіжницька політика німецько-румунських окупантів мали наслідком таку руїну, що період відбудови республіки, який тривав щонайменше 10 років, заслуговує на окрему оцінку, випадаючи з усталених і новомодних схем. Адже йшлося практично про повне оновлення економічного потенціалу УРСР. А деякі види робіт доводилося починати

практично з нульової позначки. Отже, з певною часткою умовності можна вести мову про другу індустріалізацію в Україні повоєнної доби.

Концентруючи увагу на тих аспектах організації виробництва, що безпосередньо чи опосередковано впливали на умови і характер праці шахтарів, виконавець даного дослідження лише побіжно, принагідно зупинявся на характеристиці таких його сторін, як ефективність капіталовкладень і темпи їхнього освоєння, рентабельність, собівартість і ціна вугілля, видобутого гірниками Донецького басейну, чинники піднесення продуктивності праці, відтворення виробничих фондів та обігових засобів, економічне планування тощо. Ці й інші явища та відповідні дефініції присутні у тексті в якості другого плану.

Натомість детальніше розглядаються проблеми модернізації та реконструкції галузі, механізація й автоматизація технологічних процесів, засоби інтенсифікації праці, матеріальне і моральне стимулювання, змагальні форми організації праці, рух новаторів та раціоналізаторів, створення умов для безпечної роботи, форми оплати праці, громадські фонди споживання. Окремий сегмент праці присвячений розширеному відтворенню робочої сили, матеріальному забезпеченню шахтарських родин, вирішенню житлової проблеми, що упродовж багатьох десятиліть залишалася серед «вузьких місць», налагодженню комунально-побутового обслуговування мешканців населених пунктів регіону, організації культурного дозвілля, відпочинку й оздоровлення цієї категорії трудівників. У цих фрагментах основними поняттями стали: «соціальна політика», «соціальний статус», «соціальне середовище», «соціальна сфера», «добробут», «рівень життя», «родинний бюджет і доходи» та інші, за допомогою яких реконструюється невиробнича життєдіяльність шахтарського соціуму, спосіб відтворення трудових ресурсів.

Сформовані завдання визначили вибір дослідницьких методик. Завдяки джерелознавчим прийомам вдалося виявити, систематизувати, проаналізувати і ввести до тексту різноманітні джерела. Методи, що

застосовуються в усноісторичних дослідженнях, дозволили використати спогади тих, хто працював у різних ланках вуглевидобувної промисловості 50–60-х років. Це суттєво доповнило інформацію про характер і умови праці та побуту тогочасних гірників. Просопографічні прийоми застосовані для характеристики найбільш помітних «дійових осіб», завдяки яким шахтарський край вдалося підняти з руїн і перетворити на сучасну економічну інфраструктуру і соціальне середовище, в якому існували шахтарі.

Статистичні методи були покликані зорієнтувати автора в розмаїтті цифрових даних, вийти на якомога точніші кількісні параметри, що відображали основні етапи відродження вугільної галузі, динаміку забезпечення шахт трудовими ресурсами і т.ін.

Методики соціальних досліджень стали в нагоді для аналізу соціальних процесів, що відбувались у регіоні, з'ясування ефективності соціальних програм уряду, ступеню їх впливу на становище гірників та їхніх родин.

Компаративістські прийоми забезпечили лінійно-часові асоціації та співставлення ситуації в різних галузях виробництва, вугільних басейнах СРСР та окремих трестах і підприємствах.

Ці та інші методи дозволили комплексно підійти до вивчення блоку соціально-економічних проблем розвитку вуглевидобувної промисловості, що розглянуто як єдину систему.

Розділ 2. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ У ВУГІЛЬНІЙ ІНДУСТРІЇ ДОНБАСУ

2.1. Нормативне забезпечення повоєнної відбудови вугільної промисловості регіону

Напередодні війни Донецький басейн був головною паливною базою СРСР: якщо у 1940 році видобуток вугілля взагалі по країні становив 165,9 млн.т, то на УРСР припадало 83,8 млн.т, з них на Донбас – 83,2 млн.т або 52,2% всесоюзного вуглевидобутку [426, с.31]. У наступні роки лише по комбінату „Ворошиловградвугілля” передбачалося збільшити видобуток вугілля вдвічі і довести його у 1942 році до 52,2 млн.т. Планувалося повністю механізувати всі основні процеси вугледобування, широко застосовувати врубові машини та комбайни, батьківщиною яких була саме Ворошиловградщина, збудувати, реконструювати та здати в експлуатацію також десятки шахт. Вживалися заходи щодо прискорення будівництва заводів вугільного машинобудування. Вже у 1937 році 90% вугілля в Донбасі видобувалося за допомогою механізмів. За рівнем механізації Донбас посідав перше місце серед вугільних басейнів світу [265, с.54].

Лише шахти м.Сталіно (м. Донецька) давали 7% загальносоюзного видобутку вугілля. У 1940 році шахтарі міста видобули 10,2 млн. т вугілля, проти 5,9 млн. т у 1931 році. На шахті «Підземгаз» м. Горлівки було втілено в життя ідею Д. Менделєєва про підземну газифікацію вугілля. Якщо у 1930 році шахта №1 не могла впоратися з добовим планом і давала лише 9 тис. т, то у передвоєнні роки з її вибоїв гірники видавали на добу 36 тис.т вугілля. Успішно працювали й інші горлівські шахтарі. На кінець 1940 р. добовий видобуток вугілля на шахтах міста досяг 20 тис. т. Наступного року стала до ладу найбільша в Донбасі шахта №4-5 «Микитівка». Усього напередодні війни в місті працювало 13 шахт, які в 1940 р. видали 7,2 млн. т вугілля. У Селідівському районі діяли 4 великі шахти (№10, 40 і 42 «Курахівська») і кілька дрібних шахт, які у 1941 р. видобували 4,2 тис.т на добу [293, с.13].

Шахта №17-18 ім. РСЧА тресту «Добропільвугілля» давала щодоби 1 тис. т вугілля за норми 800 т, а 1 квітня 1941 р була пущена в експлуатацію потужна шахта «Гігант» ім. О.М.Горького, добовий видобуток якої становив згідно з проектом 1 тис. т. Щорічно перевиконували план вуглевидобутку колективи шахт «Давидівка-1», №12, 15, 1-біс ім. 1 Травня, на яких виймання і доставку вугілля було механізовано більш як на 90%, відбивання – на 72%, відкатка електровозами становила 50% [286, с.18].

Таким чином, вугільна промисловість Донбасу напередодні Великої Вітчизняної війни була найпотужнішою і перспективною галуззю, що відігравала провідну роль в економіці країни.

Якщо об'єктивно та неупереджено підходити до питання про стан вугільної промисловості Донбасу після визволення регіону від німецько-фашистських загарбників, то слід нагадати, що демонтаж і вивезення шахтного устаткування й техніки, руйнування шахтних споруд почалося ще до окупації: цього вимагали обставини воєнного часу та тяжке становище, в якому опинилася країна на початку війни. У липні 1941 р., незважаючи на мобілізацію частини робітників до лав діючої армії, шахти Донбасу не зменшували, а деякі навіть підвищили видобуток вугілля. Війна вимагала швидкої перебудови вугільної промисловості регіону на військовий лад. Замість кадрових робітників у забоях працювали юнаки, дівчата, домогосподарки, які у стислі терміни опановували шахтарські спеціальності. Разом з досвідченими робітниками вони самовідданою працею досягали високих виробничих показників. Забійник горлівської шахти І. Голубцов з перших днів війни став видобувати у три – чотири рази більше вугілля, ніж передбачалося планом. Сотні й тисячі шахтарів перетворили рекорди мирного часу на звичайне явище. Так, 1 липня 1941 р. комплексна бригада шахти ім. Дзержинського у складі врубомашиніста Солдатова, забійників Зайцева та Івлева виконали норму на 305%, а дільниці майстрів Васильченка, Павленка та Таранова видобули понад план сотні тонн вугілля [594, с.14].

Проте, швидке просування німецьких військ углиб території України зробили реальною загрозу захоплення Донбасу і змусили проводити евакуацію промисловості регіону. Офіційна військова доктрина СРСР стверджувала, що війна буде відбуватися на ворожій території, малою кров'ю та у стислий термін. Не передбачалося ані тяжких оборонних боїв, ані залишення значної частини західної території СРСР, ані тим більше, проведення повномасштабної загальної евакуації матеріально-технічних ресурсів і населення у глибокий тил. Тому забезпечення евакуаційних заходів, їхня реалізація здійснювались у надзвичайно тяжких умовах, людьми, які фактично не мали досвіду такої роботи. Утім, беручи до уваги всі ці несприятливі чинники, евакуація вугільної галузі такого густонаселеного регіону, як Донбас, на території якого було розташовано десятки потужних та сотні середніх і малих шахт, налічувалися тисячі одиниць різноманітної шахтної техніки, пройшла загалом успішно [295, с.332-333].

Утім, стрімкий рух ворога та брак рухомого складу, залізничного транспорту не дали змоги вивезти частину устаткування. З метою знищення вимушено залишеного обладнання, приведення у непридатний для експлуатації ворогом стан шахтних механізмів, споруд, під'їзних колій з шахтарів і фахівців були створені спеціальні команди, які знищували майно, що залишилося. Вони виконували покладене на них завдання навіть тоді, коли бої точилися вже на околицях м.Сталіно.

Коли німецько-фашистські війська захопили Донбас, вугільна промисловість регіону внаслідок евакуаційних заходів та знищення устаткування, яке неможливо було вивезти, майже не існувала. Але Донбас цікавив окупантів насамперед можливістю видобутку вугілля. Гітлерівці мали на меті одержувати щонайменше 300 тис. т вугілля щомісячно, з них 180 тис. т – тільки для вермахту [358, с.56]. Але від самого початку цей план пограбування Донбасу зазнав невдачі. На шахтах регіону, які мали під'їзні

шляхи, із запланованих 277 150 т на місяць було видобуто у червні – 54 408 т, липні – 57400 т, серпні – 75000 т, разом - 186808 т, або 22,5% від плану.

Головними причинами зриву видобутку вугілля, крім низької продуктивності праці, були невиходи шахтарів на роботу, створення простоїв механізмів, організація завалів стволів штреків та лав, навмисне псування механізмів [176, с.62-67].

Після початку широкого наступу в напрямі Донбасу військ Південного та Південно-Західного фронту у серпні 1943 року окупанти намагалися реалізувати план «випаленої землі». Про наміри загарбників свідчить наказ рейхсфюрера СС Генріха Гімmlера вищому керівництву військ СС та поліції в Україні про руйнування Донбасу (№147/43 від 7 вересня 1943 р.): «...Необхідно домогтися того, щоб при відході не залишалося жодної людини, щоб не лишилося жодної придатної будівлі, жодної шахти, яка б не була виведена з ладу на довгі роки...Ворог повинен знайти дійсно тотальну випалену та зруйновану країну» [38, арк.44].

Під час відступу спецкоманди майже повністю зруйнували об'єкти вугільної промисловості Донбасу, а найбільш цінне устаткування вивезли до Німеччини.

Так, лише у Сталінській області окупанти вивели з ладу та зруйнували 140 шахт, вціліли лише 12 невеликих шахт із загальним видобутком 500 т вугілля. Було висаджено в повітря та знищено 154 шахтні стволи загальною довжиною 15 517 метрів, 192 копри, 292 підймальні машини, 189 вентиляторів. З 528 парових котлів було виведено з ладу 393 з поверхнею нагріву 37 615 кв.м. З 268 надшахтних будівель знищено та спалено 241 об'ємом 385 430 куб.м. Окупанти зруйнували машинні споруди об'ємом 260067 куб.м, 183 будівлі трансформаторних підстанцій об'ємом 328 куб.м, 161 естакаду довжиною 17571м, а також компресори, сортувальні, матеріальні склади, механічні майстерні. Перед відступом вони підірвали, пошкодили й затопили у шахтах 1 900 врубових машин, 1 209 конвеєрних

пристроїв, 802 електровози, 1651 електросвердло, 700 насосів, 1 065 скреперних лебідок та 4 155 відбійних молотків.

Не обмежуючись нищенням шахт, виробничих споруд та обладнання, німецькі загарбники нищили та палили житлові будинки робітників, клуби, дитячі садки та ясла, їдальні, школи, лікарні, магазини, парки культури та відпочинку. Лише по комбінату «Сталінвугілля» було знищено 1 126 кв.м житлової площі [141, арк.84].

Таким чином, унаслідок евакуації, здійсненої радянськими господарськими органами, бомбардувань і артилерійських обстрілів під час бойових дій та особливо застосування окупантами тактики «випаленої землі» при відступі, матеріальна база вугільної промисловості Донбасу була майже повністю зруйнована.

До того ж, за період з червня 1941 р. до вересня 1943 р. десятки тисяч шахтарів були мобілізовані до діючої армії й перебували на фронті, тисячі загинули або були вивезені до Німеччини. Тому під час відбудови вугільної промисловості регіону, беручи до уваги стратегічне значення цієї галузі, потрібно було терміново вирішувати цілий комплекс важливих питань, матеріально-технічного плану, й забезпечення галузі трудовими ресурсами, особливо кваліфікованою робочою силою та інженерно-технічними фахівцями [294, с.90].

З огляду на величезну складність і масштабність завдань, пов'язаних з відбудовою промисловості Донбасу, необхідно було законодавчо підкріпити вирішення багатьох важливих питань, й передусім які безпосередньо стосувалися відновлення галузі.

В умовах війни надзвичайним загальносоюзним органом, на який покладалося вирішення спеціальних завдань, став Державний Комітет Оборони (ДКО), створений 30 червня 1941 року спеціальною постановою Президії Верховної Ради СРСР. Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) [234, с.2]. У ньому концентрувалося військове, політичне та господарське керівництво країною. Він об'єднував діяльність усіх державних, військових установ та

громадських організацій. Рішення та розпорядження ДКО мали силу законів воєнного часу і підлягали безумовному виконанню партійними, радянськими, військовими і господарськими органами, а також усіма громадянами. Очолив ДКО Й. Сталін, який був одночасно Генеральним секретарем ЦК ВКП(б) та головою Раднаркому СРСР.

Уже 26 жовтня 1943 року, враховуючи стратегічну важливість вугільної промисловості Донбасу, Державний Комітет Оборони видав наказ „Про першочергові заходи щодо відбудови вугільної промисловості Донецького басейну”, в якому констатовалося, що „Державний Комітет Оборони вважає найважливішим політичним та військово-господарським завданням усіх партійних радянських організацій відбудову в Донецькому басейні, насамперед вугільної промисловості” [292, с.92].

Державний Комітет Оборони зобов’язав Народний комісаріат вугілля, ЦК КП(б)У, Раднарком УРСР, Сталінський і Ворошиловградський обкоми КП(б)У провести наступні невідкладні заходи щодо забезпечення вугіллям залізничного транспорту, електростанцій, чорної металургії та заводів військової промисловості Півдня і центральної частини Радянського Союзу:

а) першочергова відбудова середніх та малозруйнованих великих шахт, відбудова та спорудження малих шахт, організація найшвидшого видобутку вугілля;

б) відновлення профільних машинобудівних заводів, житла та культурно-побутових закладів працівників вугільної промисловості;

в) мобілізація на відбудову шахт, заводів вугільного машинобудування та шахтних селищ усіх місцевих матеріальних ресурсів, а також робочої сили у визволених районах [449, с.143].

ЦК КП(б)У та Раднарком УРСР, який згідно з постановою РНК СРСР від 1 липня 1941 року, з метою більш оперативного керівництва господарством отримав розширені права і компетенцію, 15 лютого 1943 року ухвалили спільну постанову „Про організацію видобутку вугілля та відбудову шахт Донбасу”, що в умовах воєнного часу фактично мала силу

закону і була обов'язковою для виконання на всій звільненій території республіки. У ній вказувалося, що „інтереси нашої Батьківщини і фронту вимагають негайної реорганізації видобутку вугілля”.

У документі ставили завдання:

1) зобов'язати обкоми і виконкоми облрад Ворошиловградської і Сталінської областей поновити діяльність державних трестів «Лисичанськвугілля», «Червоноармійськвугілля», «Ворошиловградвугілля» та інших трестів у міру звільнення районів їхньої діяльності, тимчасово підпорядкувати державним трестам Наркомвугілля всі шахти інших наркоматів та місцевих організацій;

2) організувати видобуток вугілля на дрібних і середніх шахтах;

3) взяти на облік устаткування, матеріали, майно, наявні запаси вугілля і організувати їх охорону;

4) провести облік робітників, інженерно-технічних працівників і службовців, спрямувавши їх на роботи з видобутку вугілля, відбудову шахт і підсобних підприємств, житла та комунально-побутових установ [110, арк.2].

У межах виконання цієї постанови у день визволення м. Сталіно – 8 вересня 1943 року – відновили роботу 13 вугільних трестів комбінату «Сталінвугілля». Протягом року необхідно було відбудувати 176 шахт. Ці роботи розпочались у надзвичайно важких умовах: бракувало робітників і фахівців, обладнання й інструментів, майже відсутні були транспортні засоби та електроенергія. Керуючись згаданими директивами, державні та господарські органи, ЦК Спілки робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу вжили організаційних заходів щодо формування трудових колективів. У листопаді працювало 57 тисяч шахтарів і будівельників, які здали до експлуатації 218 малих шахт. Щодоби їхні колективи видобували близько 8 тис. т вугілля. У 1943 році гірники Донбасу відновили понад 466 невеликих й 26 основних шахт. Економіка і соціальна сфера України отримали 4,3 млн. тонн палива. У перші післявоєнні роки головним правовим

документом, який на вищому рівні законодавчо забезпечував відбудову вугільної промисловості Донбасу, став „Закон про п'ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 роки”, ухвалений Верховною Радою СРСР 18 серпня 1946 року [182, с.463].

Вирішення проблеми кадрів для вугільної промисловості вимагало ухвалення та застосування спеціальних законодавчих та правових актів різного рівня. Основними нормативними документами були Указ Президії Верховної Ради СРСР „Про воєнний стан”, що передбачав запровадження трудової повинності у місцевостях, оголошених на воєнному стані, та постанова РНК СРСР „Про порядок залучення громадян до трудової повинності у воєнний час” від 10 серпня 1942 року [297, с.220].

Поширилася така форма залучення робочої сили до промисловості, як робота колгоспників на підприємствах вугільної галузі за договорами, укладеними з колгоспами. Так, постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 27 серпня 1944 року «Про участь колгоспів УРСР у відбудові зруйнованої німецькими загарбниками вугільної промисловості Донбасу» зобов'язувала виконками обласних рад та обкоми КП(б)У, поряд із подальшим розвитком шефства над вугільними трестами і проведенням роботи за закріпленням мобілізованого населення в Донбасі, організовувати залучення робочої сили до участі у відбудові вугільної промисловості на договірних засадах. У цій постанові наголошувалося на необхідності беззастережно відпускати колгоспників, які виявили бажання постійно працювати на шахтах Донбасу.

ЦК КП(б)У та РНК УРСР ще 31 травня 1944 року ухвалили постанову «Про шефство областей України над вугільними трестами Донбасу». Керуючись цим документом, Сталінський обком партії і облвиконком визначили конкретні шахти, трести і комбінати, над якими брали шефство трудівники республіки.

Враховуючи нагальну потребу в інженерно-технічних кадрах для відбудови вугільної галузі Донбасу, ДКО ухвалив спеціальне розпорядження, згідно з яким з лав Червоної армії відкликалися та достроково

демобілізувалися кваліфіковані фахівці вугільної галузі. Вже у 1944 році на відбудові шахт Донбасу працювало 265 фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою, які до цього перебували на фронті [200, с.164-170].

Проблема поповнення робочої сили вирішувалась також залученням німецьких військовополонених до праці на підприємствах регіону. Використання так званого „спецконтингенту” регулювалося «Положенням про військовополонених», показами Головного управління у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ), розпорядженнями ЦК КП(б)У, які закріплювали полонених за певними господарськими організаціями, та постановами, що регулювали їх працевикористання [29, арк.24-25].

Ухвалювалися також правові акти, що встановлювали більш стимулюючу систему оплати шахтарів, премії для окремих категорій робітників за виконання виробничих планів з відбудови шахт. Було встановлено почесне звання «Ударник відбудови вугільної промисловості у роки Великої Вітчизняної війни», а у вересні 1947 року Президія Верховної Ради СРСР схвалила Указ про встановлення медалі «За відбудову вугільних шахт Донбасу», якою було нагороджено 24 тисячі трудівників регіону [501, с.448].

Отже, внаслідок вимушеної евакуації та вивезення матеріальної бази вугільної промисловості Донбасу восени 1941 року, тотального знищення вцілілих та відновлених вугільних підприємств окупантами під час відступу вугільна галузь на момент визволення регіону була майже повністю зруйнована. Відбудова вугільної промисловості Донбасу потребувала нормативно-правового забезпечення, що обумовлювалося надзвичайними обставинами режиму воєнного стану, які вимагали максимальної мобілізації матеріальних та людських ресурсів з метою відродження цієї важливої стратегічної галузі, що забезпечувала виробництво військової продукції, а також була важливим чинником всього господарства Радянського Союзу у воєнний період.

2.2. Зміни у трудовому законодавстві за часів „відлиги”

У результаті спрямованої політики КПРС у Радянському Союзі на початку 50-х років сформувалася і досягла розквіту адміністративна система, що функціонувала за допомогою партократії, технократії та репресивної ідеології. За короткий час партійно-владними органами була створена монопольно-відомча економіка, заснована на централізованому розподілі фінансів і трудових ресурсів.

Завдяки чіткій вертикалі управління, Комуністична партія направила всі економічні, людські ресурси на відродження промислового потенціалу держави. Форсована індустріалізація мала досягатися за рахунок першочергового розвитку стратегічно важливих галузей промисловості, зокрема, паливно-енергетичної, металургійної та важкого машинобудування. Видобуток сировини, особливо вугілля, мав забезпечити енергозатратні галузі промисловості дешевим паливом та зменшити собівартість продукції.

Розвиток у 50-ті роки паливної бази економіки за рахунок переважно інтенсивного видобутку кам'яного вугілля, зумовив перекося у розвитку основних галузей промисловості та назрівання кризи у вугільній промисловості.

Необхідно зазначити, що вбачаючи ці загрозливі тенденції, директивні органи республіки з метою покращення управління галуззю ще на початку 50-х років постійно ставили перед союзними органами питання про створення в Україні міністерства вугільної промисловості України. І лише 19 квітня 1954 року Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про перетворення загальносоюзного міністерства вугільної промисловості СРСР у союзно-республіканське міністерство вугільної промисловості СРСР та створення союзно-республіканського міністерства вугільної промисловості Української РСР», на виконання якого Рада Міністрів СРСР та Рада Міністрів Української СРСР ухвалили, відповідно, постанови від 3 червня 1954 року №1094 та від 18 червня 1954 року №853 «Питання організації

Міністерства вугільної промисловості Української СРСР». Тоді ж вугільні комбінати, розташовані в Україні, були перетворені у Головні управління [416, с.8].

Створення Міністерства вугільної промисловості України було викликане необхідністю значного покращення рівня керівництва галуззю, що відрізнялася специфічними умовами: небезпечністю виробництва, важкими умовами праці, потребою постійного відновлення очисної лінії забоїв, наявністю великої кількості підприємств та значною чисельністю робітників.

Однак стан справ у вугільній галузі республіки не змінився на краще. Не дивлячись на те, що загальний обсяг вуглевидобутку щорічно зростав та перевищив 100 млн. т, завдання як 1953 так і 1954 р. не були виконані. У 1956 р. Мінвуглепрому УРСР були передані шахти місцевого підпорядкування у зв'язку з ліквідацією Міністерства місцевої та паливної промисловості УРСР. Незважаючи на ці та інші заходи, стан справ у вугільній галузі продовжував залишатися напруженим.

Швидко зношувався шахтний фонд. У 50-ті роки діючі шахти Донбасу умовно можна було розділити на дві групи.

До першої належали «шахти-ветерани», які були введені в експлуатацію у довоєнний або навіть у дореволюційний період, зазнали руйнації під час війни та були відбудовані у 1945 – 1952 рр. Найстаріші з них у 60-ті рр. наближалися до свого сторічного ювілею. Ці шахти характеризувалися значною глибиною виробіток, розсіяністю гірничих робіт, багатоступінчатістю підземного транспорту, величезною довжиною гірничих виробіток, складними схемами вентиляції. Як правило, за потужністю вони відносилися до середніх та великих шахт, але проведена у першу повоєнну п'ятирічку реконструкція, що відбувалася у надто стислі терміни, супроводжувалася системним використанням застарілого та малопродуктивного обладнання, не сприяла подальшому зростанню ефективності виробництва на цих підприємствах. Тому подальший розвиток

більшості з цих шахт залежав від нових кроків, спрямованих на їхню реконструкцію.

Другу групу шахт можна умовно назвати «шахтами нестатку» – за аналогією з терміном, що використовувався для подібних підприємств у вугільній промисловості Західної Німеччини. Будувалися вони швидкісним способом за найпростішими проектами з метою якнайшвидшої ліквідації дефіциту вугілля. Сюди необхідно віднести дрібні шахти, закладені на виходах пластів у 1945-1952 рр., а також 37 «комсомольських шахт», збудованих форсованим методом під час призову молоді 1957 р. Введення цих малопотужних підприємств дозволило на певному етапі покривати нестатки у запланованому видобутку, але значно погіршило загальні характеристики шахтного фонду. Крім того, ці шахти мали досить обмежені перспективи розвитку. 16 з 37 «комсомольських» шахт мали термін експлуатації 10-15 років.

Реальне становище галузі на початку 50-х років, назрівання кризових явищ у ній зумовлювало і погіршення безпеки експлуатації шахт.

Довготривала експлуатація вугільних родовищ Донецького басейну й екстенсивне зростання видобутку вугілля у післявоєнні роки мали результатом неминуче погіршення гірничо-геологічних умов. Донбас завжди мав репутацію одного з найнебезпечніших вугільних басейнів, а у післявоєнний час умови видобутку вугілля у «всесоюзній кочегарці» все більше набували рис екстремальності. У 1950-1965 рр. середня глибина розробок зросла із 238 м до 397м, або на 47%.

Уже з 1949 року починається перехід до будівництва шахт із глибиною закладки перших основних робочих горизонтів нижче 500 м. У 1951 р. розпочалося будівництво шахт «Бутівка –Глибока» з глибиною стволів 1026 м, шахти «Ігнатівська» – 822 м. У 1953р. – шахти №2 «Мушкетівська – Заперевальна» – 953 м та №2 «Чайкіно-Глибока» з глибиною стволів 1010 м. У 1960 - 1965 рр. питома вага вугілля видобутого з шахт глибиною розробки понад 700 м, зросла з 5% до 10%. За ці ж 5 років питома вага надкатегорійних

за газом шахт підвищилася з 40% до 52%, а видобуток вугілля з них збільшився з 46% до 54% від загального. Стрімко зростала питома вага шахт, небезпечних за раптовими викидами отруйних речовин. Вже у 1945 році такі шахти становили 13,7% від загальної кількості, а шахти з температурою понад +26⁰С становили майже 10% шахтного фонду.

Отже, у період 1951-1964рр. вугільна галузь все більше розвивалася екстенсивним шляхом. Збільшення видобутку вугілля в Донецькому басейні досягалося переважно за рахунок відкриття нових копалень, збільшення кількості робітників, які працювали в лавах. Цю динаміку ілюструють наступні дані:

Таблиця №1.

Зростання виробничих потужностей (тис. тонн)		
Роки	За рахунок нового будівництва	реконструкції
1951	4975	-
1952	7970	-
1953	5235	-
1954	11130	-
1955	8125	-
1956	11175	-
1957	15435	-
1958	10288	-
1959	6500	-
1960	10810	-
1961	6730	-
1962	4455	-
1963	5970	-
1964	4400	-

Звітні цифри, що подавалися «нагору», не відповідали дійсності. У вугільній галузі все більше поширюється таке явище, як «приписки», подвійні звітні стандарти. Зменшувалися реальні асигнування на створення

безпечних умов праці гірників. Кошти, виділені на покращення побутових умов гірників, досить часто перерозподілялися на місцях керівництвом шахт на інші потреби, зокрема здешевлення палива.

Покращенню стану техніки безпеки на шахтах Донбасу заважало зменшення кількості шахтних потужностей, а також низькі темпи оволодіння працівниками новим устаткуванням та технікою.

З середини 50-х років у регіоні поступово вкорінюється практика здання в експлуатацію недобудованих шахт і тривалі терміни ліквідації недоробок, що затягувалися на кілька років. На шахті «Мушкетівська-Заперевальна №1» підготовлена лінія для очисних забоїв на час здачі в експлуатацію становила тільки 12% від запланованого, на шахті «Холодна балка» №3 – 14% , «Краснолиманська» – 16%. На 10 шахтах Донбасу, що були здані в експлуатацію до 1960 року, не було побудовано передбачені проектами захисні системи [513, с.94].

На стан охорони праці на новозбудованих шахтах суттєво впливало зменшення передбачених у проектних кошторисах асигнувань на виконання робіт з безпеки праці вугільників. Контрольні цифри спочатку занижувалися проектними установами, а у ряді випадків мінімальні обсяги робіт занижувалися також Донецьким і Луганським раднаргоспами з метою прискорення здачі шахт у експлуатацію. Не випадково багато шахт були у надзвичайно короткі терміни побудовані і введені у експлуатацію саме за сприяння раднаргоспів. Останні часто штучно змінювали баланс капітального будівництва, знімаючи з незавершеного будівництва великі суми. У результаті рішенням листопадового пленуму ЦК КПРС в 1962 р. капітальне будівництво вивели з підпорядкування раднаргоспів [511, с.15]. Але практика форсованої здачі об'єктів в експлуатацію з багатьма недоробками продовжилась .

Неприпустимо повільно здійснювалася реконструкція шахт. Керівництво вугільних трестів для економії коштів розтягувало час, відведений на реконструкцію та модернізацію копалень. Часто

реконструкція проводилася без створення та затвердження проектної документації, а у наявних проектах нехтувалися питання безпеки праці гірників.

Високий відсоток травм становили ті, що були отримані внаслідок обвалу і падіння шматків породи і вугілля, через порушення паспортів кріплення лав і забоїв, підготовчих виробіток. Нехтування нормами технічної документації крім травмування робітників, призводило і до простоїв лав. Так, за один місяць роботи шахт тресту «Краснолучвугілля» сталося 129 аварій.

4 лютого 1951 року на шахті № 13 внаслідок обвалу породи під час роботи транспортера було смертельно травмовано прохідника Гнатюка. Лава не працювала сім днів. 25 лютого 1951 року аналогічна аварія сталася на шахті «Основна». Загинув машиніст потягу, лава простояла 5 днів [203, с.382].

За лютий 1951 року Гірничотехнічна інспекція внаслідок небезпечності робіт і грубих порушень правил безпеки зупинила роботу: 126 лав, 144 підготовчих виробіток і 230 агрегатів по комбінату «Ворошиловградвугілля»; 1 шахту, 97 лав, 82 підготовчі виробітки і 220 агрегатів - по комбінату «Донбасантрацит» [224, с.2].

Архівні матеріали свідчать про масову практику незаконного вилучення і перерозподілу фінансових коштів копалень, приписок невиконаних будівельно-монтажних робіт, складання фіктивних підрядів, розтрат і крадіжок. Наприклад, у 1952 році по тресту «Сталінпромбуд» було вчинено розкрадання коштів на суму 1,6 млн. крб., по тресту «Сталіншахтбуд» - 1,9 млн. крб. [513, с.56]

Все це зумовлювало необхідність докорінних змін у системі охорони праці та техніки безпеки. На середину 1950-х рр. стало очевидним, що наявна система правового регулювання праці на підприємствах вугільної промисловості є вкрай неефективною, неспроможною забезпечити ті показники розвитку цієї стратегічно важливої галузі важкої індустрії, які

були зазначені у показниках п'ятирічних планів розвитку господарства країни.

Зміни в суспільному житті та спроби економічних реформ, які відбулися за часів М.С. Хрущова, змусили вище партійно-радянське керівництво більше уваги звертати на забезпечення охорони праці, ввести більш жорстку персональну відповідальність керівників підприємств за порушення у сфері безпеки праці. З одного боку, це пояснювалося тим, що постійно зростаючі виробничі плани вимагали більш ефективного використання на робочих місцях кожного працівника, а збитки від виробничого травматизму завдавали досить суттєвої шкоди; по-друге, значно скоротився контингент ув'язнених у виправно-трудовах таборах та військовополонених, які використовувалися майже на всіх об'єктах під час відбудови і на умови безпеки праці яких уваги майже не звертали; по-третє, це була зайва нагода ще раз показати пересічним громадянам, що керівництво держави піклується про поліпшення умов праці простих трудівників.

У першу чергу, ці зміни торкалися тих галузей промисловості, де умови праці були найбільш небезпечними – кам'яновугільної, гірничо-видобувної, металургійної та хімічної.

Відповідальними за стан охорони праці радянське законодавство визначало насамперед персонально директора і головного інженера. На дільницях і в гірничих виробітках за техніку безпеки відповідали начальники, майстри, виконавці робіт, головні механіки.

Оперативне керівництво організацією охорони праці покладалося на головного інженера шахти. На великих вугільних копальнях йому підпорядковувалися групи або відділи, на середніх – інженери з техніки безпеки, які здійснювали безпосередній контроль і нагляд за діяльністю адміністративно-технічного персоналу у сфері охорони праці [199, с.246-319].

У 50-х – на початку 60-х років радянське законодавство зобов'язувало адміністрації шахт вживати тих заходів з охорони праці, перелік яких включався до спеціальної державної номенклатури. Даний перелік був складовою частиною всіх виробничо-фінансових планів підприємств вугільної галузі і здійснювався за рахунок асигнувань, які щороку перераховувалися з бюджету республіки і використовувалися лише за прямим призначенням.

Планово-номенклатурні заходи з техніки безпеки проводились у двох напрямках. Перший передбачав обладнання на копальнях різних додаткових огорож, встановлення пристроїв на машинах, верстатах, заземлення електроустаткування, переобладнання механізмів і апаратів. Другий мав забезпечити належну виробничу санітарію: поліпшення освітлення, посилення безпечності роботи з опалювальними пристроями, герметизацію устаткування, капітальний ремонт припливно-витяжної вентиляції та санітарно-побутового обладнання. До номенклатури охорони праці включалися і питання створення й удосконалення комплексів обезпилення підземних виробіток вугільних шахт і ефективності засобів з раптовими викидами вугілля і газів [296, с.114].

Як вже зазначалося вище, законодавство 50 – 60 років передбачало низку правових норм, спрямованих на поліпшення умов праці робітників, які працювали на виробництві зі шкідливими умовами праці. До даної категорії відносилися майже всі категорії працівників вугільної галузі. Для них встановлювали скорочений робочий день (до середини 50-х років він становив 8 год, згодом знизився до 6 год при п'ятиденному робочому тижні), додаткові відпустки, перерви для відпочинку (вони надавалися вантажникам на вантажно-розвантажувальних роботах у копальні); видача молока і спеціального харчування; проведення медичних оглядів тощо. Шахтарі користувалися правом на одноразову винагороду за вислугу років, отримання пенсії підвищених розмірів і правом на допомогу з тимчасової

непрацездатності, отримання інвалідності внаслідок виробничого травматизму.

Окремі заходи з охорони праці мали фінансуватися і за рахунок вугільної шахти чи відповідного комбінату або тресту. Зокрема, додатково фінансувалася механізація важких і трудомістких робіт на копальнях.

Кожна шахта мала щоквартально та щорічно звітувати перед союзним та республіканським Міністерством вугільної промисловості про витрачання коштів на охорону праці [225, с.1]. Неповне освоєння цих коштів вважалося недоліком у роботі адміністрацій шахт. Розробка проектних заходів у сфері охорони праці розпочиналося зі складання проекту виробничо-господарського плану на наступний рік. У цьому безпосередньо брали участь фабрично-заводський комітет профспілки та комісія з охорони праці, які докладно формулювали та обговорювали пропозиції разом із профспілковим активом. У відповідності до плану вугільним комбінатам виділялися асигнування і фондове обладнання.

Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР ВЦРПС від 23 січня 1962 року „Про заходи з дальшого поліпшення охорони праці на підприємствах і будовах”, на кожній копальні розроблявся комплекс заходів щодо системного забезпечення належних умов праці шахтарів. Після обговорення цих заходів на зборах шахтарів та працівників шахти, вони включалися до колективних угод.

Важливе значення для створення безпечних і здорових умов праці у 50-ті – на початку 60-х років мали організаційні заходи, здійснення яких покладалося на адміністрацію в оперативному порядку. Серед них слід назвати постійний обов’язковий інструктаж і навчання працівників безпечним методам роботи.

Навчання робітників та інженерно-технічних працівників шахт здійснювалося за спеціальною інструкцією про безпечні прийоми і методи роботи для окремих професій, що розроблялась на кожній вугільній шахті і

затверджувалася головним інженером. Порядок проведення інструктажу визначався в колективних угодах. Інструктаж мав наступні форми:

- а) первинний інструктаж при зарахуванні на роботу або при переведенні на іншу роботу;
- б) практичний інструктаж на робочому місці;
- в) поточний інструктаж;
- г) повторний інструктаж.

Термін навчання робітників, які до того не працювали на шахтах, становив 10 днів, а для робітників, які переходили з негазованих на газовані шахти, – не менше 5 днів.

Новоприбулі працівники, згідно з правилами безпеки на шахтах мали ще протягом місяця працювати на навчальних лавах, а також раз на три місяці ознайомлюватися з планами виходу на поверхню під час аварій.

Але практика показувала, що на половині шахт Донецької області працівники не знали про зміни у планах евакуації. Так, на одній із шахт тресту „Донецьквугілля” під час пожежі загинуло 20 чол. через відсутність плану евакуації [51, арк.43].

Ще 30 червня 1932 року постановою Ради праці і оборони на шахтах було введено обов'язкове навчання з технічного мінімуму [416, с.8]. Техмінімум включав усі необхідні для шахтаря знання з техніки безпеки даного виробництва. Вугільники мали допускатися до роботи в лаві тільки після його складання й отримання відповідного посвідчення. Робітники і службовці, які не склали іспиту з правил техніки безпеки, згідно з чинним законодавством, не допускалися до роботи в лаві.

Обов'язкове навчання з техніки безпеки і виробничої санітарії поширювалося також на осіб адміністративно-технічного персоналу, які відповідали за стан охорони праці на шахті.

Згадана вище постанова Ради Міністрів СРСР і Всесоюзної центральної ради професійних спілок (ВЦРПС) від 23 січня 1962 року вимагала від директорів вугільних шахт включити вивчення питань охорони праці до

програми занять з підвищення кваліфікації робітників та інженерно-технічних працівників.

На адміністрації вугільних шахт Донбасу покладалося доведення до відома працівників усіх постанов, правил та інструкцій з питань охорони праці. Інструкції з техніки безпеки повинні були видаватися робітникам на руки.

Законодавством передбачалося для осіб, які виконували підземні або пов'язані зі шкідливими, важкими, небезпечними умовами праці роботи, обов'язкові медичні огляди: первинні (при зарахуванні на роботу) та періодичні.

Відповідальність за правильне та своєчасне розслідування й облік нещасних випадків покладалася на адміністрації підприємств вугільної промисловості. Порядок розслідування й обліку нещасних випадків, встановлений спеціальною постановою Президії ВЦРПС від 4 вересня 1959 року, покладалася на адміністрацію підприємств [583, с.7].

Реєстрації та розслідуванню підлягали всі нещасні випадки, що спричиняли втрату працездатності хоча б на один день. Адміністрація повинна була протягом 24 годин з'ясувати причину нещасного випадку, скласти акт і повідомити профспілкову організацію. Нещасні випадки, що спричиняли втрату працездатності на час понад три робочі дні, підлягали ще і спеціальному обліку: про них складався відповідний звіт, що надсилався у вищестоящий господарський орган, раду профспілок і статистичне управління. Групові нещасні випадки (тобто ті, що сталися одночасно з трьома і більше працівниками) та смертельні випадки підлягали окремій реєстрації.

Зважаючи на особливі умови праці у вугільній галузі, норми і правила у сфері техніки безпеки, гігієни праці та виробничої санітарії, які діяли на шахтах Української РСР у 40-60-х роках, поділялися на загальні та галузеві.

Загальні правила стосувалися питань організації безпечних і здорових умов праці, незалежно від місця роботи працівників шахти. До них,

наприклад, належали норми, що враховувалися при будівництві та реконструкції всіх промислових будов шахти, правила використання на шахті праці жінок і неповнолітніх тощо. Так, ще в березні 1944 року постановою РНК СРСР для підлітків до 16 років встановлювався гарантований день відпочинку щотижня та чергова відпустка тривалістю 12 робочих днів.

Спеціальні правила техніки безпеки та виробничої санітарії стосувалися тільки кам'яновугільної промисловості. Вони відбивали специфіку виробництва даної галузі і тому діяли лише на її підприємствах. Спеціальні правила поширювалися на всі без винятку підприємства вугільної промисловості.

До 1933 року загальні і спеціальні правила з охорони праці і техніки безпеки видавалися народним комісаріатам праці СРСР. Після його ліквідації загальні правила розроблялись ВЦРПС, а з середини 50-х років вони затверджувалися Радою Міністрів СРСР і Президією ВЦРПС. Правила і норми техніки безпеки кам'яновугільної промисловості затверджувалося ЦК профспілки гірників за погодженням з профільним міністерством, відомствами і раднаргоспами.

Правила з техніки безпеки, розроблені для вугільних шахт передбачали ряд заходів, які гарантували безпечність устаткування технологічного процесу і мали запобігти виробничому травматизму серед гірників.

Ці правила виділяли основні засоби забезпечення безпеки виробництва, до яких в першу чергу належали різні огорожі, запобіжне та сигналізаційне обладнання, попереджувальні знаки та написи, дистанційне або автоматичне керування, спеціальні пристрої безпеки тощо.

Введені санітарно-гігієнічні та санітарно-протиепідемічні правила забор'язували адміністрацію шахтоуправлінь здійснювати запобіжний нагляд, тобто вони повинні були стежити за тим, щоб на виробництві додержувалися вимог техніки безпеки і виробничої санітарії, щоб вже при самому будівництві чи реконструкції шахти закладалися об'єкти санітарно –

побутового обслуговування гірників, виробітки належним чином оснащувалися комбайнами, машинами, і механізмами для організації технологічних процесів. Жодна нова чи реконструйована шахта або її окрема частина не могли бути введені в експлуатацію без санкції органів промислового нагляду та технічної інспекції ради профспілок. Під час приймання новозбудованої або переобладнаної копальні обов'язково мала проводитися перевірка, метою якої було встановлення відповідності шахти вимогам охорони праці.

Для запобігання нещасним випадкам, професійним захворюванням і отруєнню законодавством передбачалось забезпечення шахтарів спецодягом, спецвзуттям і безкоштовними засобами індивідуального захисту, як-то: захисні окуляри, респіратори, протишумові пристрої, різні пасти і мазі, пристрої проти враження електричним струмом тощо. [171, с.78-79]

З урахуванням специфіки і технології видобутку вугілля на кожній шахті здійснювалося безкоштовне видання спецодягу, спецвзуття і захисних пристроїв. Прання, ремонт і дезінфекція всіх видів спецодягу та спецвзуття проводилися за рахунок шахти.

Згідно з чинним законодавством про працю Української РСР, шахтарям безкоштовно видавалося по 400 г мила щомісяця, а там, де була ймовірність впливу шкідливих речовин, – миючі або знешкоджуючі засоби. Наприклад, на ізоляційних роботах у шахті, щоб запобігти шкірним захворюванням, застосовувалися так звані «біологічні рукавички» (змащення шкіри рук спеціальними мазями).

Шахтарям, відповідно до чинних у 50-ті роки санітарно-технічних правил, видавалися за рахунок підприємства як протитрута жири, переважно риб'ячий, або нейтралізуючі речовини, зокрема 0,5 л молока на добу.

Законодавство відносило шахтарів до категорії робітників, трудові процеси яких відбувалися в умовах високої температури та були пов'язані з великим фізичним напруженням. Для них передбачався питний режим,

відповідно до якого адміністрація вугільних шахт була зобов'язана забезпечувати гірників безкоштовно газованою, підсоленою водою з розрахунку 4-5 літрів на людину за зміну.

Отже, у період хрущовської „відлиги” стан охорони праці та техніки безпеки на підприємствах вугільної промисловості Донбасу дещо поліпшився. Адміністрації вугільних шахт і трестів більше уваги стали звертати на умови праці гірників, ініціювали систему запобігання виробничому травматизму серед шахтарів, внаслідок чого той почав знижуватися. Варто відзначити вдосконалення нормативно-правової бази щодо охорони праці на вугільних підприємствах регіону у другій половині 1950-х рр., включення до неї багатьох аспектів, пов'язаних із виробничою санітарією та дотриманням правил техніки безпеки. Останні мали тенденцію до розширення, їх почали більш активніше роз'яснювати робітникам, що справило позитивний вплив на динаміку виробничого травматизму. Утім, багато проблем так і залишилися нерозв'язаними: поширеним явищем було нераціональне використання коштів, що передбачалися на поліпшення стану охорони праці та промислової санітарії; мало місце приховування випадків виробничого травматизму тощо.

2.3. Роль державних органів та професійних спілок у сфері охорони праці

Загальний нагляд за дотриманням законодавства з охорони праці та виконанням законів про працю, правил і норм безпеки та виробничої санітарії покладался на органи прокуратури. Контроль за організацією належних умов праці здійснювало і галузеве міністерство та Державний комітет Ради міністрів СРСР у питаннях праці та заробітної плати. В Україні нагляд за безпечним веденням робіт у гірничо-видобувній галузі покладался на Державну гірничотехнічну інспекцію, яка здійснювала контроль за видобутком вугілля та правильним використанням надр.

Загальний нагляд за діяльністю Державної гірничотехнічної інспекції здійснював Комітет з нагляду за безпечним проведенням робіт у промисловості і гірничого нагляду при Раді Міністрів СРСР. Він мав розробляти нормативну базу щодо правил безпеки на копальнях.

На покращення ситуації з виробничим травматизмом серед працівників вугільної промисловості в 40-ті – 60-ті р. ХХ ст. впливали заходи державних органів за підтримки профспілкових організацій технічного розвитку вугільної промисловості Донбасу, особливо проведення кампанії з механізації основних виробничих процесів. Повністю були механізовані процеси з видобутку, транспортування вугілля всередині копальні та підняття на поверхню, завантаження у залізничні вагони. Всередині шахти для транспортування вугілля по горизонтальним шляхам з кінця 40-х років масово стали впроваджуватись електровози, які до 1954 р. повністю витіснили коногонів.

Найбільш відчутні зміни відбулись у найбільш працезатратних та небезпечних виробничих процесах – навалці вугілля, – завдяки застосуванню вугільних комбайнів. З середини 40-х років одночасно з відбудовою Донбасу партійні органи оголосили кампанію з покращення умов праці шахтарів. В її рамках Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову від 25 березня 1948 р. „Про проведення конкурсу на кращі вугільні комбайни і вуглевантажні машини для роботи в підземних умовах”. Протягом року інженери тресту „Гіпровуглемаш” створили комбайн „Донбас”, який мав покращити працю наваловідбійників, а також підвищити техніку безпеки у лаві завдяки ліквідації буровибухових робіт та створенню умов встановлення постійних кріплень одразу після проходження комбайну [599, с.8].

Комбайн передбачалося передусім застосовувати для роботи на вузьких лавах донецьких вугільних пластів, де умови праці шахтарів були особливо важкими, оскільки видобуток вугілля відбувався у лежачому положенні, що ускладнювало будь-які рухи робітника і спричиняло швидку втому та високий травматизм. За даними державної комісії з техніки безпеки,

що працювала у 1948 р. в Донбасі, робота в лежачому положенні призводила до 20% аварій на шахтах регіону [599, с.10].

За перший рік реалізації програми механізації копалень Донбасу на шахтах запрацювало 443 комбайни, 2260 важких врубмашин, 3134 електровози, 43 бурові машини, 966 вугленавалочних та породовідвантажувальних машин, також діяло 7873 конвеєрних прилади. Якщо в 1950 р. рівень механізації навалки на Донбасі становив 21,5% від загальної кількості видобутого вугілля, то в 1958 р. досягнув 50%, а 1965 р. – 70,7% (з них 65% комбайнами). Незважаючи на звітні цифри, запровадження нових комбайнів у регіоні відбувалося дуже повільно. Станом на 1 січня 1956 р тільки на 45,6 % шахт було повністю механізовано процеси, пов'язані з навалом вугілля. На інших рівень механізації видобутку вугілля ледве сягав 50%.

Ще однією особливістю промислової модернізації радянського зразка стало проведення механізації виробництва не за рахунок модернізації комбайнів, а завдяки їхнього кількостного збільшення. Протягом 1959-1961 рр. 2/3 приросту механізації було досягнуто за рахунок збільшення кількості комбайнів [336, с.220]. На копальнях, де розробляли антрацит або в'язке і міцне вугілля, навалка вугілля проводилася тільки вручну, тому що комбайни наявної модифікації не були пристосовані до даних гірничих умов.

Але незважаючи на авральні і несистемні заходи з покращення умов та безпеки праці гірників до кінця 50-х років все ж було досягнуто певних позитивних результатів. Уже на початок 1951 р. зарубка і транспортування вугілля в очисних лавах були повністю механізованими, а навалка вугілля в пластах пологого падіння була механізована на 21,4% , в тому числі навалка комбайнами становила 17,6%.

Повністю було механізовано підземний транспорт: ручну і кінську відкатку в шахтах повністю замінили електричною. Парк електровозів на кінець 50-х років збільшився у 4,5 рази. Механізація витіснила ручну працю в

маневрових роботах в пунктах завантаження, на приймально-відвантажувальних ділянках бремсбергів [407, с.13].

Виконання правил і норм щодо створення сприятливих санітарно-гігієнічних умов праці контролювала Всесоюзна державна санітарна інспекція та санітарно-протиепідемічна служба Міністерства охорони здоров'я СРСР.

Ще у 40-і роки з правового регулювання трудових відносин були усунені обмеження, введені у зв'язку з воєнним часом, що дозволило перевести провідні шахти на 8-годинний робочий день.

Специфіка видобутку вугілля визначала посилену увагу органів охорони праці та професійних спілок цієї галузі. Саме профспілкам належала ключова роль у розгортанні на виробництві системи охорони праці, техніки безпеки та промислової санітарії. Основні методичні засади цієї важливої ланки діяльності профспілкових організацій були закладені упродовж 20-х – 30-х рр. Саме на концептуальних засадах, вироблених упродовж міжвоєнної доби, базувалася діяльність профспілок у сфері охорони праці упродовж 40 – 60-х рр. і навіть у подальшому. Звісно, що окремі аспекти підлягали докорінному перегляду, однак базові засади було збережено. Саме тому досягнути стан охорони праці на підприємствах вугільної промисловості Донбасу повоєнного періоду та участь професійних спілок у її системному поширенні можна лише у разі звернення до історичного досвіду формування підвалин цієї системи, тобто, до досвіду міжвоєнної доби.

Ще на початку 20-х рр. контроль за дотриманням норм охорони праці на виробництві компартійною владою було покладено на професійні спілки, які в радянських умовах виступали фактично як придатки державного апарату. Таким чином, широкі повноваження профспілок щодо запровадження та підтримки системи охорони праці на промислових підприємствах можна розглядати в контексті прагнення більшовицького керівництва звільнити свої інституції від зайвої роботи, переклавши її на профспілкові органи, які виступали слухняними виконавцями волі держави.

Основною ланкою профспілкової роботи у сфері охорони праці на виробництві виступали низові органи професійних спілок індустріального типу – фабрично-заводські комітети (ФЗК). Фабрично-заводські комітети стежили за дотриманням адміністраціями підприємств усіх норм охорони праці. На тих підприємствах, де працювало не менше 1 тис. осіб, вони здійснювали такий контроль за допомогою делегованих зі свого складу цехових уповноважених. ФЗК профспілок формували спеціальні комісії з охорони праці. Останні брали участь у розробці планів промислових підприємств із охорони праці та техніки безпеки. Комісії формувалися зусиллями ФЗК з когорти громадських інспекторів охорони праці, стахановців і ударників, інженерно-технічних працівників тощо. Особовий склад комісій охорони праці затверджувався пленумами фабрично-заводських комітетів. У своїй діяльності комісії були повністю підпорядковані ФЗК, фактично ставши їхніми допоміжними органами. Головним методом роботи комісії з охорони праці було обстеження стану охорони праці на промислових підприємствах, яке здійснювалося здебільшого членом комісії, делегованим від ФЗК [396 с.81].

Активісти комісій з охорони праці залучалися до діяльності комісій оздоровлення умов праці та побуту, які функціонували при медичних установах; у виробленні угод щодо будівельно-ремонтних робіт на промислових підприємствах, спрямованих на поліпшення санітарно-гігієнічного стану фабрик і заводів. Також вони брали участь у делегатських зборах при страхових касах. До компетенції комісій охорони праці входило спостереження за періодичними медичними оглядами працівників підприємств; сприяння інспекції праці, органам Народного комісаріату охорони здоров'я та Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції (РСІ) у проведенні ними обстежень стану охорони праці на підприємствах. Члени комісій охорони праці також запрошувалися на засідання, наради і конференції з питань охорони праці, які організовувалися профспілковими органами [397, с.81-82].

Незважаючи на те, що основну частину роботи у сфері охорони праці компартійна влада переклала на професійні спілки, вона могла легко контролювати цю діяльність. Насамперед це пояснюється жорстко централізованою вертикальною організаційною структурою профспілок. Формуючись на засадах так званого „демократичного централізму”, ця структура передбачала тотальне підпорядкування низових органів вищим, а тих, – у свою чергу, – партійному керівництву. Це звужувало функціональні можливості профспілок, обмежувало їх креативний потенціал у виробленні методичних засад системи охорони праці та техніки безпеки на виробництві [398, с.60].

Для вирішення своїх завдань у сфері охорони праці профспілки ще у 30-х рр. почали залучати інші громадські об'єднання виробничого спрямування. Так, винахідницькі та раціоналізаторські товариства під керівництвом професійних спілок спрямовували свої зусилля на створення на промислових підприємствах належних санітарно-гігієнічних умов, поліпшення умов праці робітників та налагодження ефективної системи техніки безпеки [399, с.155].

З метою підвищення рівня знань робітників щодо правил безпеки підприємств вугільної промисловості профспілкове керівництво ще у 30-х рр. розгорнуло спеціалізовану мережу виробничо-технічної освіти. Зусиллями профспілкових органів було створено мережу короткотермінових курсів з техніки безпеки, заняття на яких проводилися зазвичай у вечірній, чи позаробочий час. Також профспілковими активістами влаштовувалися спеціальні бесіди, присвячені питанням техніки безпеки, які проходили у робітничих клубах і „червоних кутках” підприємств вугільної індустрії Донбасу. Лекції з питань техніки безпеки читалися і безпосередньо на вугільних підприємствах. Для популяризації у шахтарському середовищі системи знань з техніки безпеки профспілками широко використовувалися засоби кіно, радіо, газети та масова література. Всі ці заходи продовжували активно реалізовуватися профспілками на підприємствах вугільної

промисловості Донбасу й упродовж 40-х рр., зазнаючи, утім, певних трансформацій, зумовлених насамперед змінами у виробничих процесах у роки війни та у перші роки післявоєнної відбудови [396, с.69-70].

Необхідність швидкого повернення Донбасу до промислового комплексу Радянського Союзу диктувала прискорення введення в дію шахт, які не відповідали нормативам техніки безпеки. Так, комбінат "Ворошиловградвугілля" відновив діяльність у лютому 1943 р., а начальники гірничотехнічних інспекцій були призначені й приступили до роботи лише у травні-червні 1943 р. Тільки у січні 1944 р. після неодноразових телеграм Центрального комітету спілки призначили начальника Сталінської обласної гірничотехнічної інспекції, а районні залишалися неуккомплектованими до квітня 1944 р.

У серпні 1943 р. ЦК профспілки гірників Донбасу наголошував, що значна частина лав на шахтах Донбасу введена в дію без запасних виходів і не має паспортів кріплень. Ряд шахт не мав аварійних планів. Аварійні гальма на них не приведені до робочого стану, нагляд за контактами не організовано. Вентиляція і на малих, і на великих об'єктах перебувала в незадовільному стані. Все це створювало постійну небезпеку для життя працівників. У III кварталі 1943 р. на 51 239 гірників тресту "Ворошиловградвугілля" припадало 1062 нещасних випадки, з них 12 смертельних, у I кварталі 1944 р. в тресті "Сталінвугілля" сталося 2009 нещасних випадків, з них 97 тяжких і 40 смертельних [144, арк.65-68].

Складну ситуацію з безпекою праці на шахтах регіону констатувала нарада з питань безпеки праці на копальнях тресту „Ворошиловградвугілля”, що проходила 5 жовтня 1945 року. На нараді вказувалося на факти пересидження робітниками у лавах до 18 годин на добу, зіпсованість, а подекуди і відсутність в лавах підйимально-спускового обладнання, кріплень [127, арк. 18-19].

31 серпня 1943 р. президія Центрального комітету галузевої спілки працівників вугільної промисловості ухвалила постанову „Про стан охорони

праці й техніки безпеки на шахтах звільнених районів Донбасу". Констатуючи недоліки у постановці даної справи, вона запропонувала не лише карати винних після ретельного розслідування причин нещасних випадків, а й висувати позови на відшкодування збитків соцстраху, завдані внаслідок порушення техніки безпеки [142, арк.72] .

У листопаді 1944 р. ДКО ухвалив постанову „Про поліпшення гірничотехнічного нагляду за правильним веденням гірничих робіт, поліпшення техніки безпеки й охорони праці на шахтах Наркомвугілля". На виконання цього розпорядження спрямовували свої зусилля і державні органи, і професійні спілки. Після перевірки трестів "Куйбишеввугілля", "Будьоніввугілля", "Чистяковантрацит", "Артемвугілля", "Красноармійськвугілля" бригада відділу охорони праці ВЦРПС підготувала доповідну записку, в якій вказувалися наявні недоліки. Особливу тривогу викликали недосконалі вентиляція, кріплення лав нестандартними підпорами, незабезпеченість шахт інертним пилом, незадовільний стан підйомників, відсутність достатньої кількості запасних виходів з лав, спуск на підземні роботи недосвідчених гірників без належної попередньої підготовки і навчання. Навіть восени 1944 р. формування воєнізованих гірничорятувальних частин не було завершено. Після перевірки було вжито заходів для ліквідації вказаних вузьких місць. Відновлено 56 і створено 8 нових гірничорятувальних станцій, посилено кріплення лав довжиною 634 км, встановлено досконалішу вентиляцію та інше обладнання. Ці та інші кроки дозволили подолати небезпеку аварій на 60 шахтах [276, с.130].

З 1943 р. профорганізації запровадили практику укладання договорів з питань охорони праці між фабрично-заводськими комітетами й адміністрацією підприємств. Разом з відповідними відділами наркоматів розроблені додаткові положення та інструкції про організацію вентиляційного господарства на заводах, планово-профілактичний ремонт механічного обладнання та ін. ВЦРПС та ЦК профспілок тих галузей, в яких використовувалися новітні технології, підготували додаткові списки

професій, пов'язаних з шкідливими умовами праці [143, арк.26]. Для них встановлювався скорочений робочий день. Ще в роки війни заходи, спрямовані на вдосконалення всієї системи виробництва й організації праці, дозволили перевести провідні шахти на 8-годинний робочий день.

Професійні спілки стежили за дотриманням нормативів, які регламентували працю жінок і підлітків. У березні 1944 р. постановою РНК СРСР для підлітків до 16 років встановлювався гарантований день відпочинку щотижня та чергова відпустка тривалістю 12 робочих днів [199, с.194].

Ці та інші документи створювали нормативно-правовий фундамент для діяльності профорганізацій у сфері охорони праці.

Уже в роки війни уряд знайшов можливості для збільшення асигнувань на охорону праці. У 1944 р. надходження з бюджету до цієї сфери становили 370 млн. крб., а в наступному – 560 млн. крб. Професійні спілки мали забезпечити їх нераціональне використання. Але це вдавалося не скрізь внаслідок нерозпорядливості чи байдужості господарських працівників та керівників окремих підприємств. Кошти на заходи у сфері охорони праці розподілялися між шахтоуправліннями з великим запізненням і використовувалися несвоєчасно. На кількох підприємствах не було укладено договори між шахтними комітетами і господарськими керівниками на проведення заходів з техніки безпеки й оздоровлення умов праці. Лікарське обслуговування було поставлено погано, багато медпунктів не мали елементарного обладнання, медикаментів, інструментів. Ради соцстраху на більшості підприємств вугільної промисловості навіть не створювалися. Внаслідок відсутності належного контролю з боку профорганізацій за роботою лікувальних установ у боротьбі за зниження захворюваності перевитрати коштів на виплати по тимчасовій непрацездатності у I кварталі 1945 р. становили 1 млн. 470 тис. крб. [24, арк.86-87] Секретаріат ВЦРПС доручив ЦК галузевої спілки якомога

швидше ліквідувати вказані недоліки і надалі більш відповідально займатися питаннями охорони праці та здоров'я працівників.

Значну роль у організації ефективної системи техніки безпеки відіграло налагодження трудової дисципліни на підприємствах вугільної індустрії Донбасу. Саме підвищення рівня трудової дисципліни зумовлювало зниження рівня виробничого травматизму. Ситуація з трудовою дисципліною постійно перебувала в зоні особливої уваги ВЦРПС. У грудні 1944 р. вона ухвалила постанову „Про роботу профспілкових організацій по боротьбі з плинністю кадрів на підприємствах”. У документі відзначалися позитивні зрушення, що відбулися у вирішенні цієї проблеми на підприємствах важкої промисловості, у тому числі й на вугільних шахтах. Утім, питання закріплення робітничих кадрів усе ще не стали предметом постійної уваги господарських і профспілкових організацій на більшості підприємств. Наркомати вугільної промисловості, а також відповідні центральні комітети галузевих спілок обмежувалися епізодичними перевітками окремих підприємств вугільної індустрії, фактично не впливаючи на основну масу вугільних шахт і підсобних підприємств, де зростала плинність кадрів. ВЦРПС скеровував профспілки на особливо уважне ставлення до молодих робітників, їхнього забезпечення інструментом, спецодягом, створення належних житлово-побутових умов. Пропонувалося ліквідувати неправильну тарифікацію, незаконні утримання, посилити контроль над постановкою табельного обліку, виявляти й своєчасно усувати причини прогулів і дезертирства, домагатися покарання винних. Як один із засобів запобігання плинності кадрів профактиву рекомендувалося систематично відвідувати гуртожитки, робітничі їдальні, дитячі дошкільні установи, поліклініки, заклади побутового обслуговування з метою виявлення недоліків та вжиття заходів щодо їх усунення.

Поєднання профілактичної й репресивної форм впливу дозволило стабілізувати ситуацію з плинністю кадрів та дисципліною праці, хоча кардинальних зрушень тут очікувати не доводилося. Зрештою, умови війни, а також усвідомлення того, що кожен працівник на власному робочому місці наближав закінчення війни, формували ставлення людей до своїх обов'язків, сприяли подоланню перелічених негативних явищ.

На шахтах Донбасу багато в чому зусиллями профспілкових організацій протягом другої половини 40-х років були здійснені значні перетворення у сфері поліпшення умов праці. Зокрема, це досягалося завдяки поступовому забезпеченню шахт новою технікою, покращенню стану гірських виробіток і шляхового господарства, широкому застосуванню металевих кріплень в очисних забоях та гірничих виробітках, покращенню провітрювання і протипожежної безпеки у вугільних шахтах.

З 1946 р. у забоях почалося впровадження металевого і залізобетонного кріплення. До кінця першої післявоєнної п'ятирічки таким чином уже було закріплено 554 км (15% усієї довжини) гірничих виробіток, на металеве кріплення переведено 360 лав. Упродовж першої половини 50-х рр. кількість лав із металевим та збірним залізобетонним кріпленням досягла 55%, а винятково металевим кріпленням було охоплено близько 50% діючих лав на пластах похилого падіння [407, с. 14].

Упродовж другої половини 40-х парові підіймальні машини були повністю замінені електричними. Набули широкого застосування більш продуктивні осьові вентилятори. Парк електродвигунів у 1950 р. збільшився порівняно з 1940 р. в 1,5 рази. Підвищення технічного рівня механізації шахт сприяло зростанню вуглевидобутку. Однак виробничі потужності використовувалися не повністю через окремі недоробки в ході відбудовчих робіт, а також розрив у рівні механізації на різних дільницях виробничого процесу.

Загалом упродовж 1946-1949 років під контролем обласної організації професійної спілки працівників вугільної промисловості на копальнях

Луганської області було введено в роботу 196 врубових машин, 172 конвеєрних приводи, 114 електровозів, 161 накидачів [122, арк.18-19].

Станом на 1948 рік у Сталінській області лише 6 % гірничих виробіток мали січення менше, ніж передбачалося паспортом, що стало наслідком введення систематичної перевірки та ремонту, широкого застосування металу при кріпленні, поступової заміни ним виробів з деревини. До 1956 року було відремонтовано 1937,5 км гірських порід, що становило 110% від запланованого, а в 1957 р. – 1930,2 км.

Комісія шахти „Нежданна” 1952 року в рамках кампанії щодо приведення у відповідність до паспортів кріплень лав на шахті разом з громадським інспектором виявила невідповідність з отриманим паспортом 80% кріплень. Ремонт кріплень призвів до зменшення виробничого травматизму серед шахтарів на 45% [343, с.67].

Відомості, зібрані під час місячника перевірки виробничого травматизму, проведеного в 1957 р., свідчать, що під час монтажу шахтної покрівлі металічним кріпленням було значно зменшено кількість нещасних випадків. Крім того, обвали породи виключали можливість застосування вибухових робіт при керуванні кривлею, що полегшувало умови праці шахтарів, які розробляли нові пласти, небезпечні за кількістю метану та кам'яновугільного пилу. Тільки протягом 1955-1958 років кількість лав пологого і похилого падіння пластів, переведених на управління кривлі повним обрушенням, досягло 44% від загальної кількості лав, тобто подвоїлось.

У відповідності дщ постанови Президії ЦК профспілок від 18 березня 1961 року обласні, районні та шахтні комітети профспілок організували кампанію з виконання адміністраціями шахт рішення Всесоюзної наради щодо боротьби із загазованістю шахт і вугільним пилом. У кампанії взяли участь 74200 гірників. За результатами конкурсу на комбінаті „Сталінвугілля” та „Куйбишевугілля” було премійовано 209 гірників та 80 найактивніших технічних інспекторів. На шахтах комбінатів технічними

інспекторами було виявлено 674 лави, де застосовувалося вологе буріння, 1195 лав, де перед вибуховими роботами проводили змащування порід пилезахисними засобами. На шахтах комбінату було прокладено 1827 км магістральних трубопроводів для зрошування забоїв [67, арк.14].

Значні зміни відбувалися і на підземному транспорті. Якщо на 1 січня 1955 р. перевезення людей було механізоване на 138 похилих і 98 горизонтальних виробітках, то вже на 1 січня 1958 року перевезення відбувалось по 259 похилих і 192 горизонтальним виробітках.

У 50-ті р. збільшилися державні та профспілкові асигнування за покращення стану техніки безпеки і охорони праці шахтарів. Тільки за 1955 – 1957 р. вони зросли з 45,7 до 72,6 млн. крб. Завдяки освоєнню цих коштів профспілкові органи отримали змогу ефективніше налагоджувати роботу щодо профілактики виробничого травматизму серед працівників вугільної промисловості Донбасу.

Одночасно з механізацією виробничих процесів профспілки розгорнули кампанію за нову організацію праці на шахтах регіону, в основу якої було покладено пропозицію керівника ділянки №29 Олексія Бочарнікова. У вересні 1949 року Донецький науково-дослідний інститут розробив рекомендації щодо впровадження на шахтах області програми нової організації праці за наскрізним графіком [45, арк.18-19]. Реалізація цієї програми дозволила в 1950 році зменшити виробничий травматизм на 20% та покращити продуктивність праці на 50%.

Утім, діяльність державних органів і профспілок носили половинчастий характер. Аналіз причин виробничого травматизму кінця 40-х – початку 50-х років свідчить, що 38,7 % нещасних випадків відбувалося під час виймання вугілля, близько 20,6% – при проходженні підготовлених виробіток, 10,3% – при підбутовці лав і встановленні кривлі, 8,9% – під час пересування по лаві і транспортування лісу, 8,6% – в ході ремонтних робіт.

Найбільша кількість нещасних випадків від падіння породи і вугілля припадала на робітників очисних забоїв (45,6%), прохідників (15,7%),

кріпильників (7,8%). Основною причиною аварійності було невчасне або неякісне зведення постійної чи тимчасової крівлі.

У 1948 р. на шахтах Луганської області сталося 6379 нещасних випадків, з яких 130 смертельних, 94 особи залишились інвалідами. Серед них 40-50% складали нещасні випадки від падіння шматків породи та вугілля, 20% – під час транспортування вантажів та людей [134, арк. 1-3].

Великий відсоток виробничого травматизму серед шахтарів припадав на недосвідчених робітників (молодь, новоприбулих та робітників з малим досвідом роботи на шахті). Партійно-владні органи та профспілки намагалися використати для зменшення виробничого травматизму виховні важелі. Комісії з охорони праці разом з громадськими інспекторами з охорони праці регулярно, раз на два місяці організовували на виробництві зустрічі з інженерним складом, досвідченими шахтарями. На шахті ім. Калініна комбінату „Сталінвугілля” у 1953 року було організовано 24 зустрічі та проведено 20 семінарів [343, с.66].

Керівництво трестів Донецької області раз на півроку організовувало збори робітників основних спеціальностей, гірничих майстрів і начальників ділянок з питань техніки безпеки та виробничого травматизму. Не дивлячись на задекларований в законодавстві первинний інструктаж, посилення кураторства досвідчених шахтарів над молоддю, заходи, спрямовані на покращення ситуації з технікою безпеки, носили виключно формальний характер. Так, проведений у 1952 р. аналіз тяжкого виробничого травматизму на шахтах тресту „Головпівдендонбасвугілля” показав, що більшість нещасних випадків серед шахтарів припадала на робітників зі стажем роботи до п'яти років (67%), та новоприбулих, зі стажем до одного року (34%) від загальної кількості нещасних випадків.

Обмеження фінансування з боку держави заходів на поліпшення техніки безпеки на гірничих виробітках призводило до збільшення виробничого травматизму.

Аналіз даних стосовно виробничого травматизма на транспорті для пересування всередині шахти показав, що 61% всіх випадків відбувся на горизонтальних виробітках, 34,7% – на похилих виробітках і 8,3% – на поверхні шахти й у вертикальних стволах. При цьому, на горизонтальних виробітках 41,3% випадків був викликаний порушенням правил керування електровозами, 17,6% – незадовільним станом відкаточних виробіток, 15,7% – недотриманням правил техніки безпеки потерпілими, 13,8% – несправними коліями, стрілочним обладнанням та вагонним парком.

На похилих виробітках 24,2% нещасних випадків сталися через пересування на вагонетках і сківах, 15,8% – через розрив кріплень вагонеток, 14,2% – внаслідок несправності колії та вагонного парку і стільки ж – через пересування по виробітках під час їхнього ремонту [66, арк.8-12].

Ситуацію не могли покращити і дисциплінарні стягнення, які з середини 50-х років стали застосовуватись у вугільній галузі. Залишалася велика кількість виробіток, які не відповідали технічним характеристикам, встановленим паспортами.

Високий рівень травматизму на шахтах регіону спричиняли гонитва за рекордами та штурмівщина, що фактично призводило до нехтування з боку шахтного керівництва трудовим законодавством. На кінець 40-х років на заборонених роботах у шахтах Луганської області працювало близько 2 тис. жінок. Проведені профспілками перевірки комбінатів області 1948 року виявили, що забійниками та наваловідбійниками працювало 769 жінок (зокрема на комбінаті „Донбасантрацит” – 403, „Ворошиловоградвугілля” – 266, „Первомайськвугілля” – 100) та 1021 підліток. За результатами перевірок профспілкою вугільників було підготовлено матеріали до обласної прокуратури, за якими прокурор області домогся переведення 1021 особи з заборонених робіт на наземні ділянки [134, арк. 10].

Масового поширення на початку 50-х років набула практика проведення кампаній з додаткових виробіток. Згідно із звітом завідувача відділу охорони праці Сталінського обкому профспілки вугільників протягом

1953 року на шахтах області було проведено 24 дні додаткових виробіток. Вони організовувались у неділю, а на деяких шахтах додатковим робочим днем був четвер (так званий „безремонтний день”). Офіційно дні додаткових виробіток не афішувалися і додатково не оплачувалися. До роботи в виробітках у ці дні залучалися всі наземні робітники та конторські працівники, що призводило до підвищеного травматизму. Робітників відправляли в шахту без належного інструктажу з техніки безпеки та не забезпечували належними засобами захисту, спецодягом і взуттям. Зокрема, тільки на шахті „Лідіївська” протягом додаткових днів травмувалося від 5 до 8 чоловік за зміну, при звичайному травматизмі 1-2 особи [64, арк. 86].

На шахті №27 тресту «Сніжнянськантрацит» під час червневих додаткових днів було офіційно зареєстровано 4 смертельні випадки та 3 тяжких каліцтва серед наземних робітників, залучених до підземних робіт [64, арк. 83].

Уже з 1 липня 1945 р. постановою РНК СРСР від 21 червня 1945 р. "Про переведення робітників, інженерно-технічних працівників на нормальний робочий день" та Указом Президії Верховної Ради СРСР "Про відновлення з 1 липня 1945 р. чергових і додаткових відпусток" було поновлено надання чергових та додаткових відпусток, грошових компенсацій трудівникам за відпустки, що не були використані під час війни. Скасовувалися щоденні понаднормові роботи. Держава відмовилася від трудових мобілізацій та трудової повинності. У 1945-1952 рр. було звернуто увагу на забезпечення трудових гарантій. Постанова Секретаріату ВЦРПС від 21 липня 1947 р. зобов'язала ФЗМК установити суворий контроль за дотриманням адміністраціями підприємств і установ чинного законодавства про робочий час, відпустки, роботу жінок і підлітків; вимагала від ФЗМК більшої обачливості при наданні дозволів на понаднормові роботи, проведення яких допускалося законом; пропонувала обкомам профспілок перевіряти, чи була необхідність у проведенні понаднормових робіт, і вживати заходів до усунення причин, які викликали цю необхідність.

Документ також зобов'язував фабзавкоми не допускати до понаднормових робіт підлітків, вагітних жінок (з п'ятого місяця вагітності), матерів, які годували дітей, а також осіб, хворих на відкриту форму туберкульозу [286, с.54].

Окремим аспектом у роботі профспілкових органів з покращення умов праці та техніки безпеки стала їхня участь від імені трудових колективів копалень в укладенні колективних угод. Ініційована партійними органами в 1947 році, вона слугувала засобом формування серед шахтарів позитивного ставлення до влади та її заходів щодо покращення умов праці. Так, у березні 1947 року бюро Сталінського обкому КП(б)У оголосило договірну кампанію з укладання договорів серед шахтарів Донбасу [336, с.219].

Міські та районні партійні комітети провели наради голів шахтних комітетів і керівників вугільних підприємств, присвячені питанням укладення колективних договорів. Велику роботу під час цієї кампанії провели профспілкові організації шахт Ворошиловградської області. Особливо активно ці заходи розгорталися на шахтах тресту „Куйбишеввугілля” [461, с.409, 424].

У договорах в обов'язковому порядку адміністрації підприємств брали на себе зобов'язання перед трудовими колективами виділяти кошти на організацію належних виробничо-побутових умов для шахтарів. Обов'язковим пунктом типових договорів стало щорічне звітування адміністрацій перед трудовими колективами за виконанням протягом року взятих зобов'язань. Про розмах договірної кампанії свідчить той факт, що у 1952 році при обговоренні проектів колективних договорів робітниками Сталінської області було внесено 17 тис. пропозицій стосовно покращення роботи адміністрації та діяльності підприємств [412, с.50-51].

Державний нагляд та громадський контроль за охороною праці у гірничо-вугільній промисловості України здійснювали профспілкові організації, починаючи від ВЦРПС і закінчуючи фабзавмісцевками, цеховими комітетами та профгрупами. З цією метою у ВЦРПС, радах

профспілок, центральних і обласних комітетах профспілок створювалися спеціальні відділи з охорони праці, а при шахтних та цехових комітетах— комісії з охорони праці [130, арк.3]. У радах і обкомах профспілок та фабзавмісцевках діяли оперативні групи з контролю за дотриманням законодавства з охорони праці.

На профспілкові організації покладалися додаткові обов'язки щодо здійснення контролю за дотриманням встановленої законом тривалості робочого дня, наданням працівникам обідніх перерв, вихідних днів, боротьбі проти незаконних понаднормових робіт на підприємствах, переведених на нормальний робочий день. Крім того, центральні, обласні місцеві організації брали участь у складанні графіків відпусток, їх затвердженні, наглядати за дотриманням їх черговості.

Нагляд за дотриманням законодавства з охорони праці на вугільних копальнях профспілки здійснювали через технічних інспекторів, а також правових інспекторів (які діяли при Сталінській обласній раді профспілок). Технічним інспектором міг бути лише працівник з вищою або середньою технічною освітою за напрямом вуглевидобування. На посаду інспектора призначав пленум Центрального Комітету профспілки. Головним завданням технічного інспектора був нагляд з безпечністю робіт на конкретній шахті чи шахтоуправлінні.

Згідно з «Положенням про технічного інспектора ради профспілок», він мав право безперешкодно у будь-який час відвідувати копальні і вимагати від адміністрації потрібні йому матеріали, документи, довідки з питань, що стосувалися охорони праці шахтарів. Він також міг давати обов'язкові для адміністрації, конкретних службових осіб розпорядження про усунення в певні терміни порушень законодавства про охорону праці. Якщо технічний інспектор встановлював, що виконання робіт, за наявних на даній ділянці умовах може призвести до каліцтва або захворювання робітників, він міг зачинити і в разі потреби опломбувати відповідні машини та приміщення. Технічний інспектор міг виступити перед президією ради профспілок з

питанням про припинення роботи окремих лав і вугільних шахт у разі виявлення фактів порушення там правил техніки безпеки та виробничої санітарії. Йому також надавалося право притягати службових осіб, винних у порушенні законів про охорону праці, до адміністративної відповідальності, накладаючи на них штрафи чи ставлячи питання про відсторонення винних від роботи і накладання на них дисциплінарних стягнень. У випадках серйозних порушень інспектор міг передати матеріали на порушників до слідчих органів.

Станом на 1946 р. серед профспілкового активу Сталінського обласного комітету професійної спілки працівників вугільної промисловості налічувалося понад 1,6 тис. членів комісій з охорони праці та понад 5,5 тис. громадських інспекторів з охорони праці. У цей час з метою навчання голів комісій з охорони праці і технічних інспекторів обласний комітет провів семінар та інструктивні наради з громадськими інспекторами та членами комісій з охорони праці на шахтах без відриву від виробництва. Обком профспілки протягом року заслухав на своїх засіданнях доповіді головних інженерів чотирьох вугільних трестів про стан охорони праці й техніки безпеки. Завдяки цим заходам на багатьох вугільних шахтах були певним чином поліпшені умови праці. Особливо варто відзначити роботу щодо покращення умов праці гірників, яка здійснювалася профспілковою організацією шахти №29 тресту „Рутченківвугілля”. На підприємстві працювали одна шахтна та дев'ять дільничних комісій з охорони праці, а також десятки громадських інспекторів. За допомогою та під контролем громадських інспекторів кожен новий робітник проходив обов'язковий десятиденний інструктаж з техніки безпеки, після чого його знайомили з гірничими виробітками. До молодих робітників прикріплялися досвідчені шахтарі, які контролювали не лише засвоєння робітниками правил техніки безпеки, а й їх невиконання. На шахті було доволі ефективно організовано навчання громадських інспекторів. Було виділено спеціальний день, в який проводилися заняття та семінари. На цих заняттях виступали з лекціями

головний інженер шахти, гірничотехнічний інспектор і медичні працівники. Така організація роботи сприяла скороченню рівня виробничого травматизму. Утім, на більшості підприємств вугільної промисловості Донбасу такий позитивний досвід не переймався належним чином [461, с.425].

Упродовж 50-х рр. громадські інспектори праці налагодили на вугільних підприємствах Донбасу контроль за використанням адміністраціями підприємств коштів, асигнованих на потреби техніки безпеки та охорони праці [445, с.463].

За даними органів прокуратури Ворошиловградської області, протягом 1950 року до кримінальної відповідальності за порушення законодавства в галузі безпеки та охорони праці було притягнуто 295 осіб з керівного складу шахт. З них було засуджено 9 начальників шахт, 16 головних інженерів, 6 головних механіків, 18 керівників дільниць, 69 гірничих майстрів і десятників та 119 відповідальних за стан техніки безпеки на копальнях [130, арк. 9].

Адміністрації шахт з метою виконання контрольних показників видобутку вугілля практикували також „пересиджування” (додаткові неоплачувані роботи понад встановленої зміни) робітників відбійників і комбайнових бригад. „Пересиджування” практикувалися на всіх без винятку шахтах і тривали від 2 до 6 годин понад нормовану працю. Випадки травматизму під час „пересиджування” не фіксувалися, офіційно шахтарі працювали протягом восьми годин [64, арк. 87]. Так, на зазначеній раніше шахті №27 протягом другого кварталу 1953 року було виявлено 147 випадків „пересиджування” в 442 години, такі випадки мали місце на всіх шахтах тресту [64, арк. 83]. На шахті № 17-17-біс комбінату „Сталінвугілля” бригада майстра Кірсанова в червні 1953 року пересиджувала в шахті щозмінно по 2 години, бригада відбійників майстра Шліхового по 3-5 годин [64, арк. 57].

Після появи нового Положення про права фабзавкомів, за яким ФЗМК надавалося право встановлювати перед адміністраціями шахти розміри

регресних виплат та виплат щодо тимчасової непрацездатності, на вугільних шахтах Донбасу набула поширення практика приховування адміністраціями фактів виробничого травматизму, віднесення їх до побутових травм.

За даними спільних перевірок копалень працівниками прокуратури і профспілок Ворошиловградської області, на шахтах комбінату „Ворошиловоградвугілля” та „Донбасантрацит” для покращення звітності з питань охорони праці керівники трестів Фадєєв та Архангельський запровадили практику притримання матеріалів за фактами виробничого травматизму на копальнях. Адміністрація комбінатів у випадках аварій чи виробничого травматизму, які мали місце на шахтах комбінатів, своїми рішеннями змінювали кримінальні вироки на більш м’які дисциплінарні покарання. Таким чином на шахтах Донбасу на початку 50-х років поширилася практика кумівства та допомоги „своїм людям” серед керівництва копалень. Звісно, що доволі часто інспектори праці були безсилимими перед керівництвом підприємств вугільної промисловості, яке покривало „своїх людей”, використовуючи для цього всі можливі важелі адміністративного впливу.

У той же час, професійні спілки не завжди сумлінно ставилися до своїх обов’язків щодо виявлення деструктивних дій господарських керівників. У своєму виступі на VI пленумі Української республіканської ради професійних спілок (УРРПС), який відбувся у Києві 18 січня 1958 р., голова ради К. Москалець зазначав: „Слід визнати, що чимало господарських організацій України ще безвідповідально ставляться до питань створення здорових і безпечних умов праці робітників, а профспілкові організації змирилися з таким становищем, принципово не вимагають від них усунення серйозних недоліків. Внаслідок цього й деяких інших причин стан охорони праці, техніки безпеки й промсанітарії у народному господарстві України продовжує залишатися незадовільним” [445, с.475].

На шахті №3-біс тресту „Свердловвугілля” комісія з розслідування нещасного випадку з вагонщицею Іщенко виявила факти порушення

керівництвом шахти законодавства щодо проведення робіт з кріплення ділянок. Комісія мала передати матеріали обласній гірничотехнічній інспекції для порушення кримінальної справи, але адміністрація комбінату вилучила матеріали справи і притягла винних тільки до дисциплінарної відповідальності попри всі зусилля інспекторів праці [130, арк. 8].

Аналогічні кроки були зроблені адміністрацією комбінату „Ворошиловоградвугілля” у справах розслідування нещасних випадків з летальними наслідками на шахті №3-біс тресту „Краснодонвугілля”, адміністрацією тресту Кадіїввугілля щодо аварій на шахті №1-біс „Сорокіно”, шахті №36 [130, арк. 8].

Починаючи з 1950 року кількість нещасних випадків на всіх трестах і комбінатах Донецького вугільного басейну поступово зростала. Якщо наприкінці 1949 року Комісіями з розслідування нещасних випадків на вугільних шахтах комбінату „Ворошиловоградвугілля” було офіційно зареєстровано 1437 випадків виробничого травматизму, то вже у 1950 році – 13657 [130, арк. 1].

Загалом же кількість нещасних випадків на виробництві у 1950 р. порівняно з попереднім роком зростає: по тресту „Ворошиловоградвугілля” – на 16,6%, по тресту „Лисичанськвугілля” – на 15%, по тресту „Краснолучвугілля” – на 20, 5%. Багато в чому це пов’язано з тим, що окремі господарські керівники при потуранні профспілкових організацій брутально нехтували чинним законодавством щодо охорони праці жінок і підлітків, залучаючи їх до нічних робіт, змушуючи переносити вантажі, вага яких перевищувала нормативно визначену [445, с.463].

У 1958 р. Сталінський обком профспілок виявив серед шахтарів різке зростання виробничого травматизму з 32,296 тис. випадків до 35,913 тис. [66, арк. 7]

Вугільна промисловість в Українській РСР була беззаперечним лідером за такими показниками як виробничий травматизм. Так, за перше півріччя 1957 р. показник частоти виробничого травматизму у вугільній

промисловості УРСР утричі перевищував середньореспубліканський рівень. Наприклад, по тресту „Чистяківвугілля” за вказаний проміжок часу на тисячу працівників було зафіксовано 96 випадків травматизму, „Рутченковвугілля” – 98. У тресті „Ленінвугілля” Ворошиловградського раднаргоспу у першому півріччі 1957 р. рівень виробничого травматизму зріс майже вдвічі [445, с.475].

Протягом 1959 року на шахті № 20/20-біс тресту „Шахтарськантрацит” директор шахти В. Виростов разом із головою шахткому К. Бурдило не склали акти на 34 випадки виробничого травматизму, а віднесли їх до побутового. На шахті №1/6 того ж тресту було приховано від профспілкової комісії 80 випадків тяжкого травматизму [66, арк. 7].

Варто відзначити, що доволі часто у виробничому травматизмі були винні й самі робітники, які порушували трудову дисципліну. Неодноразово траплялися нещасні випадки внаслідок появи шахтарів на робочому місці у нетверезому стані, паління у шахтах, необережного поводження з обладнанням [445, с.474].

Додамо, що крім ненормованого робочого дня техперсонал вугільної промисловості на кожному кроці стикався з незадовільними умовами праці. Особливо це стосувалося побуту. На шахтах не дотримувалися елементарні санітарні норми. Великою проблемою у 40–50-і рр. для шахтарів залишалося отримання питної води. Комісія з охорони праці при шахткомі шахти ім. Сталіна разом з головним лікарем під час перевірки санітарного стану виявила незадовільний стан лазень та пральних комбінатів. Вода, яка використовувалася для купання гірників не відповідала санітарним нормам. Гірники доволі часто хворіли дизентерією, висипними та дерматологічними захворюваннями [64, арк. 71].

Подолання професійних захворювань стало упродовж 50-х – початку 60-х рр. одним з головних завдань професійної спілки працівників вугільної промисловості. З цією метою створювалася та модернізувалася мережа

профільних лікарень і санаторіїв, медичних пунктів при вугільних шахтах [445, с.491].

Утім, медико-профілактична робота на підприємствах вугільної промисловості Донбасу не була поставлена належним чином. Так, станом на 1 квітня 1948 року заборгованість із видання спеціального дезінфекційного мила на шахтах комбінатів „Ворошиловоградвугілля” та „Донбасантрацит” сягнула 53390 шматків [134, арк. 7].

Ніяк не вдавалося налагодити і забезпечення працівників спецодягом. Затримка з його видачею шахтарям іноді доходила до одного року. Так, на шахтах Ворошиловградської області заборгованість по костюмах з парусини становила 2898 штук, по спецвзуттю – 2329 пар [134, арк. 8].

Окремим напрямом у роботі профспілкових комітетів та комісій з охорони праці наприкінці 40-х – упродовж 50-х років стала боротьба з деструктивною практикою понаднормових робіт. Цілком природно, що ненормований робочий тиждень, важкі умови праці призводили до хронічного перевтомлення, передчасного виснаження організму, поширення виробничого травматизму та профзахворювань. Особливо це стосувалося найчисленнішої групи робітників регіону – гірників.

Перше місце у повоєнний період Донбас посідав і за кількістю нещасних випадків та рівнем травматизму. Так, кожен шостий професійний вугляр хоча б раз зазнав нещасного випадку.

Найбільшого ризику отримати травму піддавався, звісно, середній та нижчий технічний персонал. Крім того, 10-20% нещасних випадків призводили до тяжких ушкоджень, несумісних з життям. При цьому ситуація з охороною праці на багатьох підприємствах з року в рік тільки погіршувалась.

На подолання всіх цих негативних тенденцій спрямовувалася робота інспекторів праці. Крім того, інспектор обов’язково включався до складу комісії з приймання новоспорудженої або реконструйованої шахти чи

окремих лав, ділянок. У роботі комісій участь брали також представники фабзавміщевкому.

Згідно з законодавством про працю, технічний інспектор контролював хід будівництва та монтаж нової копальні, вживав заходи щодо забезпечення адміністраціями підприємств вугільної промисловості своєчасного й якісного виконання робіт з техніки безпеки та виробничої санітарії, а також санкціонував введення в експлуатацію нових об'єктів.

Функції нагляду в галузі охорони праці виконували також позаштатні технічні інспектори, які працювали на громадських засадах й до компетенції яких належав нагляд за дотриманням законодавства про працю, правил та інструкцій з техніки безпеки, промислової санітарії та здійснення заходів щодо попередження нещасних випадків на виробництві. До виконання обов'язків позаштатних технічних інспекторів залучалися інженерно-технічні працівники та кваліфіковані шахтарі. Вони затверджувалися президією ради профспілок і користувалися всіма правами штатних технічних інспекторів, за винятком права накладати грошові штрафи на службових осіб, винних у порушенні законодавства про охорону праці. До їхньої компетенції належав нагляд за дотриманням законодавства про працю, правил та інструкцій з техніки безпеки, промислової санітарії та здійснення заходів щодо попередження нещасних випадків на виробництві. У місцевих профорганізаціях створювалися комісії з охорони праці, до яких залучалися кращі виробничники. Восени 1944 р. за вказівкою ВЦРПС завкоми звітували про роботу активу з охорони праці. У кінці війни на підприємствах країни працювали близько 500 тис. членів комісій з охорони праці [446, с.265].

У листопаді 1944 р. ВЦРПС керувала роботою 23 технічних та 4363 громадських інспекторів, а в комісіях з охорони праці налічувалося 2075 активістів. Протягом 10 місяців 1944 р. працівниками спілки було проведено 807 інструктажів та нарад з техніки безпеки. Завдяки заходам профспілкових організацій та адміністрацій на шахтах комбінату "Сталінвугілля" вдалося вдвічі зменшити травматизм і кількість смертних

випадків, на шахті № 20 "Гуковвугілля" – на 15,2% кількість нещасних випадків і на 58% – час простоїв, причиною яких були аварії [110, арк.2].

У своїй повсякденній роботі технічна інспекція спиралася на допомогу первинних профспілкових організацій та активу. На початку 50-х років на кожній вугільній шахті Донбасу була введена посада громадського інспектора з охорони праці. Основною формою роботи громадських інспекторів було проведення зборів профактиву, організація постійно діючих семінарів з техніки безпеки [130, арк.4].

Безпосередньо на шахтах постійний громадський контроль за дотриманням законодавства про працю, прав і норм техніки безпеки та виробничої санітарії здійснювали фабзавкоми, права і обов'язки яких визначало «Положення про права фабзавмісцевкомів», затверджене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 липня 1958 року. Відповідно до положення фабзавкоми укладали з адміністраціями колективні договори та особливі угоди з питань охорони праці, здійснювали запобіжний контроль за діями адміністрації в напрямі охорони праці, давали дозвіл у виняткових випадках на провадження понаднормових робіт, погоджували питання щодо прийому на роботу осіб віком від 15 до 16 років, санкціонували звільнення працівників з ініціативи адміністрації, а також проводили повсякденний контроль за дотриманням трудового законодавства, а також наглядали за роботою комісій з охорони праці [110, арк.2].

Станом на 1961 р. на промислових підприємствах Української РСР налічувалося понад 2 тис. позаштатних технічних інспекторів і близько 300 тис. членів комісій і громадських інспекторів з охорони праці. З-поміж них значну частку складали інспектори та члени комісій, які працювали на вугільних шахтах Донбасу. Особливо ефективними були їхні зусилля на шахтах тресту „Краснолучвугілля”. На окремих шахтах цього вугільного об'єднання виробничий травматизм до середини 60-х рр. було майже повністю подолано. Профспілковими організаціями окремих вугільних підприємств також вживалися заходи щодо озеленення території навколо

шахт, очищення її від бруду, поліпшення роботи вентиляційних систем, освітлення виробничих ділянок, боротьби з професійними захворюваннями тощо [461, с.459].

Завдяки активній діяльності профспілкових організацій щодо поліпшення охорони праці та техніки безпеки на виробництві стан справ у цьому напрямку суттєво покращився. Лише на початку 60-х рр. ВЦРПС і центральні комітети профспілок розробили понад 500 нових галузевих правил з техніки безпеки, провели на підприємствах і новобудовах масові громадські огляди стану охорони праці та виробничої санітарії. Унаслідок вжитих професійними спілками заходів виробничий травматизм у період від 1959 р. до 1963 р. знизився на 25%. Також були запроваджені єдині норми безкоштовної видачі спецодягу, які одразу ж почали масово застосовуватися [445, с.507].

До участі в комісіях з охорони праці залучалися „передовики виробництва”, інженерно-технічні працівники та інспектори з охорони праці. Кількість членів таких комісій залежала від місцевих умов, обсягу роботи шахти та коливалася від 3 до 21 чол. на чолі з членом шахткому. Голова комісії з охорони праці водночас був і старшим громадським інспектором з охорони праці.

Для реалізації своїх функцій вказані комісії користувалися правом у будь-який час проводити обстеження шахтних лав і робочих місць, побутових приміщень, ознайомлюватися з документами, що стосувалися питань охорони праці. Свої зауваження і пропозиції комісії передавали для виконання адміністраціям шахтоуправлінь. Громадські інспектори, які входили до складу цих інституцій, виконували свої обов'язки у неробочий час і мали право в межах шахти відвідувати будь-яку лаву, відділи, а також приміщення побутового обслуговування. Вони були вповноважені вимагати від адміністрацій пояснень, документів та інших даних, що стосувалися охорони праці. У разі невиконання майстром чи бригадиром вимог громадського інспектора останній повідомляв про це старшого шахтного

інспектора. Громадський інспектор мав також право через технічного інспектора або за попередньою домовленістю з ним давати обов'язкові для адміністрації розпорядження про усунення порушень у сфері охорони праці.

У боротьбі з виробничим травматизмом профспілкові органи використовували повсякденну пропаганду техніки безпеки і виробничої санітарії. Форми і методи такої пропаганди були найрізноманітнішими. Це – випуск ілюстрованих плакатів, влаштування фотовітрин, проведення лекцій, бесід, доповідей, організація оглядів-конкурсів, виставок, використання кінофільмів, преси, радіо і телебачення тощо.

На вугільних шахтах Донбасу проводилися систематичні заняття з питань техніки безпеки, широка громадськість залучалася до участі в контролі за додержанням правил і норм з техніки безпеки та виробничої санітарії. Питання охорони праці регулярно висвітлювалися в багатотиражній газеті „Угольщик” і в стіннівках.

Велика робота з охорони праці робітників завдяки зусиллям профспілкових органів проводилася в шахтоуправлінні «Холодна балка» Донецького раднаргоспу (начальник І. Белохвостов, головний інженер І. Антонкін). Усі основні гірничі виробітки поступово були забезпечені металевим і залізобетонним кріпленням, широко застосовувалося металеве кріплення і в очисних забоях. Діяв суворий контроль за вентиляцією шахт, регулярно провадилися сланцювання і білення гірничих виробіток. Постійно проводилися на шахтах раднаргоспу зустрічі інженерно-технічних працівників з молодими працівниками та колективом шахт. Під час зустрічей обговорювалися лекції з питань техніки безпеки та доповіді з охорони праці. Систематично інспектори з техніки безпеки організовували безпосередньо на робочих місцях інструктаж щодо методів безпечної роботи.

У своїй діяльності з дотримання безпеки праці профспілки керувалися визначеними вимогами та рекомендаціями інститутів охорони праці ВЦРПС. До евакуації працівники Харківського інституту активно розробляли не лише цивільну, а й військову проблематику, зробивши свій внесок в оборону

країни. Відділ промислової вентиляції, окрім інструкцій щодо вентиляції газосховищ, розробив конструкцію вентилятора для роботи в умовах аварії електромережі. Відділ техніки безпеки розробив інструкцію для маскувannya вольтової дуги при електрозварюванні, рекомендації щодо безпечної організації робіт у паровозних і вагонних депо, а також вантажних робіт. Відділ промислової гігієни виготовив тканину, що могла замінити гуму, і тканини спеціального призначення. Фізико-хімічна лабораторія поряд з перевіркою цивільних протигазів сконструювала індикатор для швидкісного визначення отруйних речовин, світлові елементи для арматури електростанцій. З окупацією України інститут було евакуйовано, а відновлено його діяльність у 1943-1944р. Після цього він повернувся до цивільної тематики, пов'язаної з інтенсивною відбудовою на визволеній території.

Отже, протягом 50-х років в радянському трудовому законодавстві поступово відбувалося формування нормативно-правових актів у напрямку покращення умов праці шахтарів. Особливе місце в модернізації трудового законодавства відіграли нові положення з безпеки праці. Зміни мали на меті покращити умови праці всіх категорій шахтарів.

Покращення правового регулювання умов праці шахтарів розглядалося партійними та державними органами з точки зору впливу на збільшення продуктивності праці шахтарів, модернізації виробничих процесів та більш раціонального використання трудових ресурсів на підприємствах вугільної галузі.

Чинне наприкінці 40-х – початку 60-х років ХХ ст. законодавство з охорони праці та технічної безпеки виробництва на вугільних шахтах загалом було спрямоване на створення для гірників умов більш безпечної праці. Профспілкові органи всіх рівнів отримали право на контроль за діями адміністрації у галузі реального забезпечення вимог техніки безпеки, захисту робітників від професійних захворювань, нещасних випадків, виконання санітарних норм. Умови праці працівників вугільної промисловості Донбасу

багато в чому поліпшилися завдяки автоматизації виробничих процесів, механізації найбільш трудомістких і шкідливих робіт, що було пов'язано зі стрімким науково-технічним прогресом у 50-х рр. ХХ ст.

Але ситуація на місцях часто не відповідала задекларованим правовим та технічним нормам. Незважаючи на позитивні зрушення у сфері охорони праці, упродовж 50-х – на початку 60-х років, зберігалася значна кількість недоліків, що перешкоджали зменшенню загального рівня шахтного травматизму. Неякісне будівництво нових шахт, що підганялося під терміни виконання планів, технічна відсталість нових та особливо старих шахт, розтягнення в часі реконструкцій, що відбувалися при постійному погіршенні виробничих умов, свідчили про явно недостатню увагу з боку керівництва до створення безпечних умов праці.

Розділ 3. МАТЕРІАЛЬНЕ ТА МОРАЛЬНЕ СТИМУЛЮВАННЯ ПРАЦІ У ВУГІЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ

3. 1. Форми оплати праці та преміювання

Як відомо, підвищення ефективності праці робітників прямопропорційно залежить від співвідносного стимулювання як матеріального, так і морального характеру. Матеріальними стимулами в досліджуваній період були грошові винагороди за виконану роботу: заробітна платня, премії, кваліфікаційні надбавки тощо. Моральними ж стимулами виступали різноманітні офіційні подяки від державних органів, урядові нагороди (ордени та медалі), почесні звання, грамоти та ін. Засобами морального стимулювання варто також вважати частину соціальних заходів, які вживалися владою стосовно робітників. Певним моральним стимулом праці могло виступати й налагоджене на належному рівні медичне обслуговування робітників. Оптимальне поєднання зазначених чинників підкріплювало мотивацію працівників, робило їхню працю більш комфортною, створювало відчуття захищеності, певності у тому, що її цінують, а отже, цінують і їх. Свою специфіку матеріальне та моральне стимулювання мало на підприємствах вугільної промисловості Донбасу. Вивчення особливостей, форм та засобів матеріального та морального заохочення працівників вугільної індустрії Донбасу дає змогу врахувати як позитивний, так і негативний історичний досвід радянської політики щодо стимулювання праці в ході оптимізації цього процесу в умовах сучасної України. Адже, як відомо, невдоволення шахтарів Донбасу неадекватною, на їх переконання, винагородою за надто важку та небезпечну вуглярську працю неодноразово упродовж усього періоду існування незалежної держави Україна виступало джерелом значного соціального напруження не лише на Донбасі, але й у всеукраїнському масштабі.

Вугільна промисловість завжди належала до числа пріоритетних. Її стратегічне значення пояснювалося тим, що вона значною мірою

підтримувала інші галузі радянської індустрії, забезпечувала функціонування військово-промислового комплексу країни. Зважаючи на це, компартійна влада спрямовувала значні кошти на розвиток цієї ключової галузі промисловості, зокрема й у Донбасі. Задля швидшого відновлення потужностей вугільних шахт та їхнього подальшого облаштування необхідні були кошти не лише на зміцнення технічної бази вугільної індустрії Донбасу, але й на виплату заробітної платні працівникам підприємств вугільної промисловості: останні мусили мати належну мотивацію до важкої праці. Однак з матеріальним стимулюванням праці у радянської влади існу хронічні проблеми. Вимагаючи від робітників великих трудових досягнень, високої продуктивності праці, влада належним чином не бажала їх винагороджувати. В умовах війни це ще можна було пояснити першочерговими інтересами фронту і ВПК, у перші післявоєнні роки – труднощами відбудови, однак після смерті Й.В. Сталіна, коли розпочався процес детоталітаризації радянського суспільства, лише догани та подяки вже не могли суттєво впливати на якість роботи гірників. Тож компартійна влада була змушена змінити свою політику стосовно оплати праці шахтарів з урахуванням їхніх інтересів.

У 1944 р. середня зарплатня у вугільній промисловості дорівнювала 729 крб. [505, с.138] й була більшою, ніж середня зарплатня промислових робітників, що пересічно становила в той час 573 крб. [307, с.117-118] Навіть у робітників чорної металургії зарплатня була нижчою – 697 крб. взагалі ж рівень зарплатні промислових робітників, особливо гірників, був вищим, ніж до війни, оскільки компартійна влада розуміла, що без жодних матеріальних стимулів не зможе відродити радянську індустрію. Вугільна ж промисловість Донбасу залишалася пріоритетною, а тому її відновлення та розвиток належали до першочергових завдань управлінських структур і партійних органів [338, с.83].

У 1943-1945 рр. існували різноманітні форми оплати праці: прогресивно-відрядна, преміальна, погодинно-преміальна. Останню

застосовували переважно там, де потрібно було виконувати найбільш складні, відповідальні види робіт [70, арк.64]. Преміальна система здебільшого застосовувалася на ключових ділянках виробництва, а прогресивно-відрядна – на менш кваліфікованих роботах. На підприємствах вугільної індустрії Донбасу у згаданий час були задіяні всі три форми оплати праці, однак найбільш поширеною була преміальна. Преміювання дозволяло матеріально стимулювати працівників вугільної промисловості [70, арк.64]. Так, частка премій у заробітках робітників зросла у 1944 р. порівняно з 1940 р. на 4,5%, а інженерно-технічних працівників – з 11% до 28% [324, с.184-185].

Протягом цих же років на підприємствах вугільної промисловості Донбасу тарифні ставки робітників було підвищено у середньому на 45%–115%. Задля прискорення відновлювальних робіт як під землею, так і на поверхні було запроваджено преміювання керівних інженерно-технічних працівників за дострокову передачу в експлуатацію шахт й основних об'єктів. Для робітників, які працювали на відкачуванні води з шахт, було встановлено преміальну оплату праці. Було також знижено норми виробітку для жінок гірничих професій та підлітків віком до 17 років. Дедалі частіше в цей час у вугільній індустрії Донбасу застосовували відрядну форму оплати праці. Вона мала, на думку компартійного та профспілкового керівництва, сумістити матеріальну зацікавленість гірників із загальнодержавними інтересами [537, с.146].

У 1944 р. профспілками Української РСР на підприємствах було організовано комісії із заробітної плати, які виступали проти „зрівнялівки” в оплаті праці, стежили за дотриманням норм заробітної плати адміністраціями підприємств, зокрема й у вугільній промисловості [25, арк.10]. Ці комісії загалом займалися широким колом питань щодо нарахування заробітної плати та нормування праці, преміювання робітників-вугільників [22, арк.77]. На вугільних шахтах Донбасу такі комісії функціонували при органах

профспілки працівників вугільної промисловості і нараховували у своїх лавах 1372 працівника [537, с.146].

Рівень реальної зарплатні забезпечувався стабільно низькими цінами на комунальні послуги та транспорт, деякі види товарів, що видавались у вигляді пайків. Також варто вказати на існування виплат з громадських фондів споживання за цільовим призначенням. Зокрема, здійснювалися виплати на освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення. Утім, у цей час додатковими чинниками погіршення матеріального становища гірників виступили такі явища, як різке скорочення товарних ресурсів та їхній перерозподіл, зниження купівельної спроможності карбованця тощо [324, с.185].

Найбільш оплачуваними у вугільній промисловості Донбасу були професії забійника та наваловідбійника. Це зумовлювало той факт, що саме ці фахи вважались найбільш престижними серед населення регіону. У скрутних повоєнних умовах життя на ці важкі роботи йшло і чимало жінок, незважаючи на те, що така праця була їм протипоказана [404, с.120]. Також високу платню отримували машиністи врубових машин та гірничих комбайнів [266, с.606].

Згідно з постановою Державного Комітету Оборони від 15 травня 1944р. на вугільні шахти Донбасу мали бути спрямовані 22300 осіб з інших регіонів Української СРР. Особливо заохочувався переїзд до Донбасу сімейних робітників, яким було легше закріпитися на шахтах. Цим робітникам виплачувалася грошова допомога для облаштування, що коливалась у межах 2,5 – 5 тис. крб. [38, арк.50]

У лютому 1946 р., за розпорядженням Наркомату паливної промисловості УРСР здійснювалося безкоштовне надання вугілля гірникам, що теж здійснювалося з метою закріплення робітників на вугільних підприємствах Донбасу. Матеріальній зацікавленості гірників у поліпшенні якості своєї роботи мало також сприяти впровадження акордної оплати праці

з виплатою премії за прискорення відновлювальних робіт у розмірі до 50% відрядного заробітку [338, с.83].

Попри це, робітники, які належали до „спецконтингенту”, отримували просто мізерну зарплатню. Так, середній заробіток наваловідбійників у таборах тресту „Сніжнянськантрацит” ледь сягав 25 крб., а робітників на поверхні – 13-14 крб. на місяць [39, арк.64]. Хоча формально цим робітникам мали виплачувати від 35% до 80% їхнього заробітку, насправді їм виплачувалося значно менше грошей. Доволі часто такий робітник, отримуючи 35 % своєї зарплатні, у той же час сплачував податок з її повного нарахування, тому отримував „на руки” мало – не більше 1/20 від заробітку. Особливо мало заробляли мобілізовані робітники, які отримували найменшу платню, оскільки не мали кваліфікації [39, арк.9].

Зважаючи на згадані негативні явища у сфері оплати праці, у перші повоєнні роки на шахтах Донбасу спостерігалася велика плинність кадрів [297, с.106]. В умовах мілітаризації промисловості та прикріплення робітників до підприємств самовільна зміна місця роботи розглядалася компартійною владою як „виробниче дезертирство”. Такі „дезертири” розшукувалися міліцією й мали відповідати перед законом [37, арк.8]. Особливо значних масштабів „виробниче дезертирство” набуло у 1944 р., коли ті робітники, які самовільно залишали свої робочі місця, становили майже половину всіх, хто покинув шахти [36, арк.39].

Варто також зазначити, що незадовільна оплата праці цілком природно знижувала виробничу активність шахтарів. Так, у 1944 р. більше половини гірників не виконували норм виробітку [71, арк.23].

Профспілкові організації вживали заходів до вдосконалення системи оплати праці, усунення застарілих тарифів і норм, вели боротьбу з „перегинами”, які допускала адміністрація на підприємствах у питаннях оплати праці [25, арк.10].

З другої половини 40-х рр. зарплатня робітників поступово стала збільшуватися. Так, у 1946 р., згідно з урядовою постановою було підвищено

зарплатню мало- та середньооплачуваним робітникам: працівникам, які отримували менше 300 крб. на місяць, нараховувалася доплата в розмірі 110 крб.; тим, хто отримував до 500 крб., - 100 крб. доплати; робітникам, зарплатня яких становила 500 – 700 крб., - 90 крб. доплати; 700-900 крб. - 80 крб. доплати. Загалом у 1950 р. середньомісячна зарплатня робітників порівняно з 1946 р. зросла з 480,1 крб. до 640,2 крб. [287, с.291]

Дію цієї постанови відчули на собі перш за все окремі категорії працівників вугільних шахт, передусім допоміжний персонал наземних об'єктів. Робітники, зайняті на підземних роботах, традиційно належали до високооплачуваних професій, тому динаміка зростання їхньої зарплатні у другій половині 40-х рр. була дещо нижчою, ніж в інших галузях промисловості [301, с.172].

Утім, оплата праці певних категорій підземних робітників, передусім, забійників зросла упродовж згаданого періоду більш ніж на третину [296, с.480, 489]. У 1946 р. середньорічна заробітна платня робітників вугільних шахт Донбасу становила 4800 крб., а інженерно-технічних працівників підприємств вугільної індустрії – 1200 крб. [75, арк.2]

Довоєнний рівень оплати праці гірників наприкінці 40-х рр. став вищим на 48%. Між тим, варто наголосити, що загалом на той же час середня зарплата робітників перевищувала довоєнну на 78% [304, с.47]. Як на той час, це були доволі значні гроші. Однак шахтарям та їхнім родинам вистачало цих коштів лише на найнеобхідніші речі, хоча порівняно з працівниками інших галузей промисловості вони жили ліпше [361, с.56].

З 1947 р. підземні робітники вугільних шахт Донбасу, гірничі майстри та інженерно-технічні працівники шахт почали отримувати від держави щорічну разову винагороду за вислугу років. Робітники, зайняті на підземних роботах, та гірничі майстри, які відпрацювали на шахті понад рік, отримували за вислугу років 10% річного окладу чи тарифної ставки; якщо вони відпрацювали на шахті від 3 до 5 років, - 15% надбавки; при стажі роботи на шахті від 10 до 15 років - 25%, а понад 15 років – 30% доплати за

вислугу років. Доволі багато було на вугільних підприємствах гірників, які отримували 4 – 5 тис. крб. на рік за вислугу років. Упродовж кінця 40-х – початку 50-х рр. спостерігалось поступове зростання кількості працівників вугільних шахт Донбасу, які отримували винагороду за вислугу років, що пояснювало збільшення на підприємствах вугільної промисловості Донбасу кількості робітників й інженерно-технічних працівників з тривалим виробничим стажем. Це можна простежити на прикладі шахти „Горська” комбінату „Сталінвугілля”. Так, якщо у 1947 р. загальна сума виплат підземним робітникам, гірничим майстрам, інженерам і технікам цієї шахти становила 1,27 млн. крб., то у 1950 р. вона зросла до 2,883 млн. крб., а у 1953 р. становила вже 4,7 млн. крб. [361, с.64, 72]

Впровадження доплат за вислугу років викликало зростання зарплати шахтарів Донбасу у 1947-1948 рр. на 37% [484, с.22]. Лише у період 1947–1952 рр. працівники вугільної промисловості Донбасу отримали за вислугу років 125,7 млн. крб. [411, с.247]

Наприкінці 40-х рр. мало місце збільшення кількості гірників, охоплених прогресивною відрядною системою оплати праці [75, арк.1]. Їх було вдвічі, а по окремих трестах - і втричі більше, ніж гірників, які отримували зарплатню у формі прямої відрядної системи оплати праці [72, арк.39]. Характеризуючи охоплення шахтарів Донбасу погодинною системою оплати праці, мусимо відзначити вдвічі більшу кількість гірників, охоплених преміальною погодинною системою порівняно з простою погодинною [82, арк.5, 33], що, у свою чергу, сприяло зростанню наприкінці 40-х рр. продуктивності праці робітників й інженерно-технічних працівників вугільної індустрії Донбасу [73, арк.3]. Лише упродовж 1946-1947 рр. вона зросла пересічно на 11% [74, арк.47-48], а в наступних 1947-1948 рр. – ще на 14% [80, арк.23]. З 1950 р. пряма відрядна система оплати праці знову стала домінувати так само, як і проста погодинна система: у цей час стрімко зросла кількість гірників, охоплених цими формами нарахувань [83, арк.1].

Аналізуючи матеріальне стимулювання праці військовополонених, які у примусовому порядку працювали на шахтах Донбасу упродовж другої половини 40-х рр., маємо вказати, що воно знаходилося на низькому рівні. Однак, розуміючи неможливість домогтися від них більш-менш ефективної роботи суто примусовими методами, адміністрації таборів вдавалися до виплат певних матеріальних винагород за сумлінну працю. Вони надавалися як у грошовій формі, так і у вигляді додаткових продуктивних наборів. Утім, на практиці це реалізовувалося не скрізь. Наприклад, у тресті „Рутченківвугілля” у 1945 р. відповідного стимулювання не існувало. У таборі № 20, в’язні якого працювали на шахтах згаданого тресту, грошова винагорода тим військовополоненим, які перевиконували норму виробітку, не виплачувалася і так само не видавалося їм і додаткове харчування (друга гаряча страва). Варто нагадати, що у цьому таборі не видавалися навіть ті продукти, які мусили забезпечуватися згідно з нормою: холодні сніданки та додатковий хлібний пайок. Як бачимо, матеріального стимулювання праці військовополонених тут практично не проводилося. Відповідно, вони й працювали погано [339, с.125-126].

Загалом оцінюючи систему заробітної плати працівників вугільної індустрії Донбасу другої половини 40-х рр., слід зазначити, що вона не була поставлена належним чином. Матеріальне стимулювання гірників Донбасу не залежало від обсягів виконання плану видобутку вугілля чи проведення підготовчих гірничих виробіток. Непропорційно малою була у складі заробітку гірника частка власне прямої заробітної плати, тоді як частка ж різноманітних премій, доплат та ін. виявилася зовеликою. Тарифні сітки, за якими працівникам вугільної промисловості Донбасу нараховувалася заробітна платня, у другій половині 40-х рр. вже застаріли, однак не змінювалися. Практично не дотримувався декларований компартійною владою принцип випереджаючих темпів зростання продуктивності праці порівняно зі зростанням заробітної плати – так званий „закон соціалістичного виробництва”. Варто відзначити, що були й інші суттєві вади у виплаті

заробітної платні шахтарям Донбасу та їхнього преміювання у згаданий період [497, с.8].

Попри це, на 1950 р. рівень оплати праці у гірників Донбасу був вищим, ніж загалом по СРСР. Так, у цей час середньомісячна заробітна плата радянського робітника становила 68,7 крб., а інженерно-технічного працівника – 120,8 крб. Водночас зарплатня шахтаря складала того ж року 115-120 крб. (тоді як пересічного робітника Донбасу – у середньому 97,3 крб. на місяць) [316, с.117].

Середньомісячна платня робітника вугільної шахти в 1951 р. становила 125 крб., інженерно-технічного працівника – 200 крб., десятника – 141 крб., службовця – 83 крб., працівника охоронних структур – 42 крб., а учень отримував на місяць лише 38 крб. [76, арк.28] У 1953 р. середньомісячна заробітна платня гірника вугільних шахт Донбасу становила 123 крб. Інженерно-технічний працівник вугільної індустрії Донбасу отримував у 1953 р. у середньому близько 200 крб. [19, арк.11]

Характеризуючи заробітну плату гірників Донбасу на межі 40-х – 50-х рр. по окремих професіях, можемо конкретизувати, що зарплатня машиніста врубової машини становила 91,50 крб., відбійника відбійним молотком – 84,05 крб., машиніста вугільного комбайна – 81,65 крб., наваловідбійника – 67,05 крб., кріпильника в лавах – 66,80 крб., машиніста підземних електровозів – 41 крб. [411, с.236]. Упродовж 1945-1953 рр. відносна заробітна платня працівників вугільної промисловості Донбасу зросла в 1,5 рази, а в порівнянні з зарплатнею працівників інших галузей промисловості Української РСР - майже вдвічі [266, с.580, 582].

З огляду на це, доречно простежити підвищення оплати праці гірників Донбасу на прикладі окремих вугільних шахт. Так, протягом 1949–1952 рр. на шахті ім. Румянцева (м. Горлівка) середньомісячна зарплатня гірника зросла зі 110 до 145 крб. Станом на 1952 р. відбійник отримував 257 крб. щомісяця, а машиніст вугільного комбайна – близько 700 крб. Вагому частку у заробітку гірників цієї шахти становили різноманітні премії та винагороди.

Так, лише у 1951 р. гірникам вказаної шахти було видано колективних премій за високі показники в роботі та за вислугу років понад 530 тис. крб. Однак варто зауважити, що у цей же період поширеними були випадки нерегулярної виплати заробітної платні гірникам Донбасу взагалі [19, арк.32].

Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР „Про державний план розвитку народного господарства СРСР” від 31 грудня 1950 р., Рада Міністрів Української РСР мала переглянути чинні норми виробітку з метою їхнього підвищення з одночасним зниженням відрядних розцінок: по вугільних підприємствах Міністерства місцевої та паливної промисловості УРСР відсоток виробітку мав бути підвищений на 17,1%, водночас відсоток відрядних розцінок - знижений на 14,6%. При перегляді норм виробітку відповідним господарським органам і профспілковим організаціям заборонялося здійснювати бодай найменше збільшення розцінок і тарифних ставок [432, с.175-176].

Станом на 1949 р. шахтарі Донбасу поділялися на 10 тарифно-економічних розрядів. Водночас деякі гірники перебували поза розрядною системою [82, арк.33]. У 1950 р. працівники вугільної промисловості мали вже 12-розрядну систему оплати праці. Шофери підприємств вугільної промисловості оплачувалися згідно зі спеціальними класами, а вантажники – за своєю специфічною тарифікацією [83, арк.1].

Гірники у 50-х рр. продовжували належати в СРСР до категорії найбільш оплачуваних професій. Так, у 1952 р. середньомісячний прибуток на одну шахтарську родину на 17% перевищував прибуток родин металургів і на 45% – робітників машинобудівної промисловості. У 1955 р. 25% родин гірників Донбасу мали щомісячний прибуток на одну особу близько 35 крб., 53% – від 36 до 75 крб., 12% - від 76 до 100 крб., і лише 10% мали прибуток понад 100 крб. на місяць. З 1952 р. до 1965 р. середньомісячний прибуток на одну шахтарську родину зріс на 46%, а в розрахунку на одного члена родини – на 30%. При цьому спостерігалось паралельне збільшення як номінальних, так і реальних прибутків гірників, оскільки індекс цін на товари

широкого вжитку та продукти протягом згаданого періоду залишався практично незмінним. Однак не варто забувати, що часто у шахтарських селищах не було розвиненої інфраструктури, а тому жінки та підлітки не могли працевлаштуватися. Голова родини, який працював на шахті, був фактично єдиним годувальником. Якщо зважити на цей факт, прибутки шахтарів не видавалися надто високими [335, с.161-162, 164].

У першій половині 50-х рр. денна ставка машиніста вугільного комбайну становила 50 крб., прохідника – 40 крб. Місячний оклад гірничого майстра коливався у межах 1100 – 1450 крб. Керівник вугільної ділянки отримував на місяць від 1500 до 2100 крб. Загалом, варто констатувати, на початку 50-х рр. ставки та оклади працівників вугільної індустрії Донбасу були вдвічі вищими, ніж у довоєнний період. У 50-х рр. на вугільних шахтах Донбасу дедалі частіше застосовувалася відрядно-преміальна система оплати праці: чим вищим був виробіток шахтаря, тим більшими були для нього розцінки за одиницю виконаної роботи. Так, машиністи вугільних комбайнів і члени комплексних видобувних бригад за виконання місячної норми на 101% отримували оплату за розцінками, збільшеними втричі, а більшість інших категорій підземних робітників - за вдвічі більшими розцінками. Питома вага прогресивної доплати у загальному заробітку у першій половині 50-х рр. становила близько 50-60% [361, с.62].

Залежно від особливостей нарахування заробітної платні та наявності різного роду доплат, які мали місце упродовж 50-х рр., існували наступні види відрядної оплати праці: пряма відрядна, відрядно-преміальна, відрядно-прогресивна, опосередковано-відрядна та акордна. Найбільш простою та зрозумілою для гірників була система прямої відрядної оплати праці. Вона викликала у шахтарів зацікавленість у збільшенні виробітку, однак не сприяла поліпшенню загальних результатів роботи лави, ділянки та шахти у плані економного витрачання матеріальних ресурсів, підвищення якості видобутого вугілля. У цьому відношенні найбільш прогресивною на той час вважалася відрядно-преміальна система оплати праці. Остання передбачала,

окрім оплати відповідно відрядних розцінок, також виплату премії за вчасно та якісно виконану роботу [281, с.134-137].

Використовувалася також опосередковано-відрядна система оплати праці. Вона передбачала пряму залежність заробітку гірника, зайнятого на допоміжних роботах, від виконання виробничих завдань основними робітниками. Однак ця доволі своєрідна система оплати праці не прижилася у вугільній промисловості Донбасу [380, с.12].

Відрядно-преміальна система у вугільній індустрії Донбасу здебільшого застосовувалася для оплати праці основної категорії шахтарів: робітників очисних забоїв, прохідників, кріпильників та інших. Для гірників, які працювали в очисних забоях, премії нараховувалися потижнево, а для прохідників та кріпильників – помісячно. Критерієм нарахування премії для прохідників виступав обсяг проходження гірничих виробіток, а для кріпильників – обсяг кріплення [381, с.34-40].

У 50-х рр. дедалі більше зарплатня стала залежати від виконання робітниками місячного плану видобутку вугілля, тобто система оплати праці стала більш справедливою. Завдяки цьому вже у 1950 р. заробітна платня гірника Донбасу стала вдвічі більшою, ніж у 1940 р. [215, с.49]. Упорядкування питань щодо заробітної платні гірників сприяло появі так званих „комплексних бригад”, які почали створюватися на шахтах Донбасу в 1954 р. [3, арк.23, 28] У цей час темпи зростання заробітної платні почали навіть випереджати темпи зростання продуктивності праці на кілька відсотків [484, с.22].

Упродовж першої половини 50-х рр. для робітників, безпосередньо зайнятих у видобутку вугілля та проходженні гірничих виробіток, встановлювалася розлога система заохочень за успішне опанування нової техніки та досягнення високих техніко-економічних показників. Робітники та керівники лав отримували премії за перевиконання місячних нормативів циклічності, робітники підготовчих виробіток – за швидкісне проходження штреків, схилів та квершлагів. Гірники, які досягали високих кількісних і

якісних виробничих показників, отримували звання „Майстер вугілля Донбасу” та грошові премії у розмірі від 100 до 300 крб. Ці коливання у розмірах премії були зумовлені специфікою професій. За перевиконання норми вуглевидобутку на 150-200% гірник міг отримати на початку 50-х рр. 4-5 тис. крб. Із цієї суми близько чверті становили різноманітні премії. Представники деяких гірничих професій отримували до 3 тис. крб. на місяць без урахування премій [361, с.62-63]. Утім, часто керівництво вугільних трестів значно зменшувало розміри преміального фонду, мотивуючи це браком коштів. Такі факти були виявлені у трестах „Сталінвугілля” та „Чистяковантрацит” [88, арк.3].

У 1953 р. середньомісячна заробітна платня кріпильника на вугільній шахті становила 250 крб. (разом із виплатою за вислугу років – до 400 крб.), машиніста вугільного комбайна – 400 крб., відбійника - до 800-900 крб. [239] До кінця 50-х рр. прохідник заробляв 3500 крб. на місяць, відбійник - близько 1600 крб., тобто заробітна платня цієї категорії працівників вугільної промисловості зростає більш ніж удвічі [331, с.16].

Робітники вантажно-транспортного управління вугільних трестів отримували по 737 крб., а інженерно-технічні працівники – 1026 крб. щомісяця. Тарифна ставка чергового бригадира залізниці становила 500 крб., шляхового майстра – 790 крб., інженера транспортної служби – 1 тис. крб., а старшого нормувальника – 1100 крб. [103, арк.7, 21-22, 25]

У 1962 р. всередині інфраструктури вугільної промисловості Донбасу відбулося різке збільшення вантажообігу, що змусило керівництво вантажно-транспортних управлінь підвищити зарплатню своїм працівникам, насамперед робітникам [105, арк.3]. Робітник згаданого структурного підрозділу вугільного тресту отримував тепер у середньому 766 крб. щомісяця. Зарплатня ж інженерно-технічних працівників залишилася незмінною [104, арк.7].

Варто вказати, що у 50-х рр. фактичний заробіток гірників значно перевищував тарифні ставки. Так, тарифна ставка працівників вугільних

комбайнів становила 50 крб. на день, тоді як фактичний заробіток складав 109 крб. Працівники комбайнових комплексних бригад щоденно отримували за тарифною ставкою 45 крб., а реально на руки - 97 крб. У прохідників вугільних шахт розмір тарифної ставки і реальної денної зарплатні становив відповідно 40 і 71 крб., кріпильників лав – 36 і 77 крб., машиністів електровозів – 25 і 43 крб. Опанування циклічного графіку у видобувних і підготовчих забоях також сприяло збільшенню заробітної платні шахтарів. Чим краще гірники виконували норми, тим більшою була у них зарплатня. Премія за перевиконання нормативу циклічності інколи сягала від 15% до 25% загального заробітку працівника вугільної індустрії Донбасу. Часто премія нараховувалася не конкретним особам, а на всю ділянку вугільної шахти, а потім уже розподілялася серед гірників цих ділянок. Загальна сума таких виплат могла коливатися у межах 5 – 50 тис. крб., а індивідуальні премії – від 800 до 1200 крб. [361, с.63].

З другої половини 50-х рр. компартійна влада знову почала вживати заходів, спрямованих на підвищення зарплатні гірників, оскільки потрібний був новий матеріальний стимул для збільшення продуктивності праці. Моральні стимули вочевидь не могли замінити собою матеріальні, вони могли їх лише певною мірою доповнити. Тож, у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про невідкладні заходи з розвитку вугільної промисловості УРСР” (травень 1956 р.) було передбачено збільшення тарифних ставок підземних робітників, що мало відбуватися паралельно з переведенням їх на 7- та 6-годинний робочий день [431, с.211]

Зарплатня гірників, які працювали в очисних забоях, зросла після реалізації згаданої постанови на 18 – 19 крб. за зміну. Звісно, це спонукало їх краще працювати. Відтак, у цей час спостерігалось підвищення продуктивності праці [256, с.183].

З жовтня 1956 р., згідно з розпорядженнями ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР на вугільних шахтах Донбасу здійснювалося подальше впорядкування системи оплати праці та матеріального стимулювання виробничої активності

гірників. Особлива увага надавалася поліпшенню оплати праці шахтарів, зайнятих на підземних роботах. скорочувалася кількість професій, докорінним чином було перебудовано тарифну систему: кількість тарифних ставок знижено зі 106 до 50, збільшено їхні розміри, запроваджено окрему тарифікацію для підземних робітників тощо. Відповідно до партійних директив запроваджувалося положення про новий порядок преміювання гірників. Тепер вони отримували премії за виконання плану вуглевидобутку чи проведення підготовчих гірничих виробіток по забою, лаві, ділянці та шахті. Премії робітникам, які працювали за відрядною системою, почали нараховувати не за місячними, а за тижневими результатами. Тим же шахтарям, які працювали погодинно, стали оплачувати фактично відпрацьований час (робочі дні) у відсотках до тарифних ставок. Таким чином, було ліквідовано малозрозумілу робітникам систему численних, складних прогресивних і преміальних форм оплати праці, яка диференціювалася за професіями та видами робіт. Для керівних та інженерно-технічних працівників, молодшого допоміжного персоналу у ході впорядкування системи заробітної платні було визначено нові посадові оклади. Основними плановими показниками, за якими відтепер нараховувалася премія, стали видобуток вугілля й обсяг проходження підготовчих гірничих виробіток (на ділянках підготовчих робіт). Нова система посадових окладів дала змогу оплачувати працю інженерно-технічних працівників залежно від обсягу, умов, ступіню відповідальності та складності виконуваних ними робіт [497, с.8-9].

Доцільність впровадження нової системи оплати праці для працівників вугільної промисловості була декларована і наступними директивами вищих партійних органів, схваленими у 1957 р. З метою збільшення зарплатні гірникам уряд надав підприємствам вугільної індустрії Української РСР значні субсидії [168, с.181-182].

З 1956 р. відбулося підвищення заробітної платні шахтарів, що було пов'язано з упорядкуванням системи оплати праці, переведенням її

переважно у відрядно-преміальну форму. Одночасно з цим також було збільшено питому вагу тарифної ставки у зарплатні. У 1957 р. середньомісячний заробіток гірника зріс порівняно з попереднім роком на 35%. У той же час питома вага прямого заробітку збільшилася з 65% до 72%, а питома вага премій у шахтарському заробітку - з 7% до 14% [334, с.318-330]. Утім, всі ці заходи не змогли радикально змінити основні показники виробництва: продуктивність праці гірників Донбасу зростала повільно, поширеним було недовиконання шахтарями норм виробітку [370, с.106-108].

У 1957 р. гірникам Донбасу були присвоєні нові розряди та встановлені нові тарифні ставки. Згідно з новою тарифною системою ставка машиніста-механіка вугільного комбайна становила 90 крб., а робітника очисного забою – 75 крб. Оплата праці велася тепер наступним чином: за тонну виданого з лави вугілля платили 9,35 крб., а за ремонтно-підготовчі роботи, завдяки яким було видано тонну вугілля, – 5,75 крб. Преміювання робітників очисного забою та гірників-вантажників тепер проводилося у розмірі 20% від відрядного заробітку та 2% за кожен відсоток перевиконання плану. Оплата праці гірникам комплексної бригади проводилася згідно з розцінкою за тонну видобутого вугілля, а робітникам внутрішньошахтного транспорту – погодинно [497, с.16-17].

Необхідність зміни системи оплати праці у вугільній індустрії Донбасу в 1957 р. була пов'язана з тим, що наявна система оплати праці гірників стала суттєвим гальмом зростання вуглевидобутку, продуктивності праці у вугільній промисловості. Численні нашарування в оплаті праці підземних робітників у вигляді різноманітних прогресивних і преміальних доплат призвели до того, що тарифна ставка втратила своє значення, а заробіток гірників на 40-50% складався з усіляких доплат. Така система формування зарплатні була відірвана від виконання плану вуглевидобутку. Поширеними стали випадки, коли на тих ділянках, де гірники виконували план вуглевидобутку, зарплатня виявлялася меншою, ніж там, де план не виконувався. За цієї системи оплати праці робітники однієї професії, в одній

лаві, через різницю у продуктивності праці на 3-5% , могли мати коливання у заробітку на 50-100%. За нової ж системи було збільшено тарифні ставки підземних робітників, передусім тим, хто працював безпосередньо у забоях, ремонтував машини та механізми, оскільки праця цих робітників була найбільш кваліфікованою, важкою та вирішальною для виконання плану і подальшого зростання вуглевидобутку. Водночас було спрощено нарахування заробітної плати, ліквідовано численні різновиди прогресивних і преміальних доплат, встановлено єдине колективне преміювання за виконання плану вуглевидобутку та підготовчих робіт. У цей час також було збільшено оклади основним інженерно-технічним працівникам, які безпосередньо залучалися до процесу вуглевидобутку [244, с.38].

Кожна вугільна шахта самостійно розробляла положення про преміювання. У ньому зазначалися порядок, умови та розміри премії по кожній ділянці та цеху. Положення про преміювання затверджувалося директором шахти після узгодження з шахтним комітетом. Розмір премій керівникам шахти встановлювався вугільним комбінатом [251, с.22].

Отже, замість численних і складних прогресивно-відрядних і преміальних систем оплати праці, наприкінці 50-х рр. була встановлена єдина колективна преміальна система оплати праці за виконання та перевиконання тижневого плану видобутку вугілля чи підготовчих робіт по лаві, забою, ділянці та шахті. Ця система охоплювала всіх підземних робітників і мала диференціацію лише у розмірах премій залежно від вагомості виконаних робіт. Унаслідок запровадження такої системи оплати праці питома вага прямого заробітку гірника, як вже зазначалося, збільшилася з 64% до 72%, а премій – з 7% до 14%. У підсумку встановлення нової системи оплати праці на вугільних підприємствах Донбасу значно скоротилася кількість професій: замість 97 підземних професій залишилося 20, а в очисних забоях замість 25 – лише 2 [90, арк.45-47].

Керівні та інженерно-технічні працівники, робітники та службовці апарату управління шахти, майстри вантажних ділянок преміювалися, згідно з новою тарифно-економічною системою, за місячними показниками роботи з виконання та перевиконання плану реалізації чи видобутку вугілля. Інженерно-технічні працівники та гірничі майстри видобувних ділянок преміювалися за виконання та перевиконання місячного вуглевидобутку на тій ділянці, яку вони обслуговували. Інженерно-технічні працівники та гірничі майстри ділянок шахтного транспорту, пиловентиляційної служби, буро-вибухових робіт, ремонтно-відновлювальної ділянки, енергомеханічного відділу, дегазації опорного пункту та ін. преміювалися за місячними результатами роботи за виконання та перевиконання плану видобутку вугілля. Варто зазначити, що згідно з цією системою не передбачалося преміювання робітників за зниження собівартості, економію матеріалів і перевиконання продуктивності праці [410, с.20].

За новою системою 1957 р. було суттєво змінено порядок оплати праці нових робітників. Оплата праці учнів у навчальних лавах та робітників, які навчалися, проводилася тепер у відрядній формі відповідно до чинних норм і розцінок за виконані роботи. При заробітку менше 50% тарифної ставки, встановленої для відповідної професії, новий робітник отримував за перші два місяця навчання до 50% місячної тарифної ставки. Робітники, які навчалися у виробничих бригадах, мали у перші два місяці навчання на 40% нижче звичайної тарифної ставки у даній професії, у наступні два місяці – на 20% менше, а при навчанні понад 4-х місяців і до складання іспиту – на 10%. Незважаючи на згадані вище недоліки у системі оплати праці працівників вугільної промисловості Донбасу, перехід на нову систему дозволив у перші ж місяці збільшити рівень вуглевидобутку, підвищити продуктивність праці гірників, матеріально стимулювати їхню працю [244, с.39].

У другій половині 50-х рр. вугільні шахти Донбасу почали також переходити з безперервного режиму на роботи з перервами, що дозволило більш ефективно проводити ремонт, переобладнання вугільних підприємств.

Зарплатня робітників, які працювали за новим графіком, була вищою, що було пов'язано з її залежністю від виконання плану видобутку вугілля згідно з новою системою оплати праці [505, с.199]. Тому більшість шахт наприкінці 50-х рр. перейшла на циклічний режим роботи. Нова система оплати праці дозволила значно підвищити продуктивність праці. Так, у 1959 р. гірниками Донбасу було досягнуто довоєнного рівня продуктивності праці [241, с.2].

Станом на 1959 р. середній розмір зарплатні працівника вугільної промисловості Донбасу становив 64,90 крб., а розмір премії – 9,26 крб. Коливання в оплаті праці шахтарів були доволі значними. Ці розбіжності у заробітній платні були, передусім, зумовлені ступенем тяжкості та небезпечності виконуваних робіт. Так, найвищою була зарплатня робітників комплексних бригад, які займалися прохідкою: вона налічувала 79,50 крб. Премія ж становила 16,70 крб. Робітники, зайняті ж на поверхневих роботах, мали зарплатню лише 37,90 крб., а премію – 2,90 крб. [112, арк.8]

У цей час при підприємствах вугільної промисловості Донбасу було створено спеціальні „фонди матеріального стимулювання”, з яких виплачувалися премії гірникам, які досягали значних результатів у своїй роботі. Фонди матеріального стимулювання включали у себе кошти з фондів заробітної плати, передбачені для преміювання інженерно-технічних працівників, службовців і молодшого допоміжного персоналу; кошти, виділені на преміювання робітників за виконання додаткових завдань у процесі вуглевидобутку; відрахування до фонду підприємства, передбачені фінансовим планом; весь додатковий прибуток, який отримувало підприємство при переході на нову систему оплати праці та преміювання; 90% понадпланового прибутку. Витрачання фонду матеріального стимулювання проводилося переважно за такими напрямками: поточне преміювання інженерно-технічних працівників і службовців; преміювання робітників за виконання якісних показників; преміювання робітників за виконання особливо важливих завдань; преміювання робітників за виконання умов соціалістичного змагання; одноразова винагорода за підсумками роботи

за річний термін; надання матеріальної допомоги. За умови невиконання плану з реалізації продукції або недоотримання підприємством прибутку планова сума фонду матеріального стимулювання вугільної шахти зменшувалась у встановленому порядку [497, с.14].

Значними були премії у керівництва підприємств вугільної промисловості Донбасу. Так, є відомості кінця 50-х рр., що начальник шахти отримав премію у розмірі 25253 крб., а начальник шахтного транспорту – 13139 крб. [112, арк.9].

Значні кошти виділялися на преміювання інженерно-технічного персоналу вугільних шахт Донбасу. Так, у 1959 р. 23 інженерно-технічних працівника тресту „Жовтеньвугілля” отримали премій загальною сумою 433479 крб., з них: за виконання та перевиконання плану вуглевидобутку – 373186 крб. та за перевиконання нормативу циклічності – 72288 крб. 39 гірничих майстрів і десятників цього ж тресту були премійовані на суму 262383 крб., зокрема за виконання та перевиконання плану вуглевидобутку – 196960 крб., а 34296 крб. – за перевиконання нормативу циклічності [112, арк.9].

На 1960 р. зарплатня робітників вугільної індустрії Донбасу мала таку варіативність: найбільше отримував забійник – 202 крб., прохідник - 189 крб., машиніст бурильного устаткування - 152 крб., слюсар – 132 крб. Таку платню отримали кваліфіковані робітники. З-поміж некваліфікованих робітників шляховий робітник отримував 121 крб., а робітник-відкатник – лише 84 крб. Пересічно ж зарплатня робітника вугільної індустрії Донбасу становила у цей час 201 крб. Як бачимо, значної різниці в оплаті праці кваліфікованих і некваліфікованих гірників не було [102, арк.45].

На цей час у вугільній промисловості Донбасу знову зросла питома вага погодинної оплати праці. На межі 50-х – 60-х рр. існувало дві форми погодинної оплати: проста погодинна та погодинно-преміальна. Найбільшого розповсюдження набула погодинно-преміальна система, за якого гірник, окрім погодинного заробітку, отримував також премію за виконання

конкретних кількісних і якісних показників роботи забою, лави та шахти. Водночас продовжувала широко застосовуватися відрядно-преміальна система оплати праці [310, с.154-156].

Характеризуючи купівельну спроможність заробітної плати (співвідношення індексу реальної зарплатні до індексу цін на промислові товари та харчові продукти), маємо відзначити її зростання упродовж 50-х – початку 60-х рр. майже вдвічі [335, с.164-165].

На початку 60-х рр. були встановлені нові комплексні норми виробітку та відповідні розцінки на гірничопідготовчі роботи. Під час розробки вказаних розцінок враховувалися різні аспекти процесу вуглевидобутку: проведення його вузьким чи широким забоєм, у відкатних штреках, схилах і бремсбергах тощо. При встановленні розцінок враховувалися також такі чинники, як матеріал і вид кріплення, спосіб видобутку вугілля та породи, потужність вугільного пласту тощо [216, с.21-27].

Оплата праці гірників визначалася згідно з тарифними сітками. У цей час діяли 7- та 8- розрядні тарифні сітки [354, с.140].

На початку 60-х рр., у той час, як гірник, приступаючи до своїх обов'язків, вивчав виробництво, йому нараховували зарплатню. На середину 60-х рр. він уже мав навчатися, безпосередньо працюючи на виробництві, що мало зекономити, на думку профспілкового керівництва, витрати з оплати праці у вугільній індустрії Донбасу [417, с.102].

З огляду на динаміку зростання заробітної платні працівників вугільної індустрії Донбасу слід констатувати, якщо у 1956 р. на одного шахтаря припадало 1605 крб. річної зарплатні, то у 1958 р. – уже 1962 крб. Річна оплата праці інженерно-технічного працівника вугільних підприємств Донбасу у 1956 р. становила 2346 крб., а в 1958 р. зросла до 2977 крб. Середньомісячний заробіток робітника-вугільника у 1956 р. складав 121,4 крб., 1957 р. – 153,3 крб., 1960 р. – 171, 9 крб., а 1965 р. – 202,6 крб. Тобто протягом 1956 – 1965 рр. заробіток робітників вугільної промисловості зріс на 40%. У інженерно-технічних працівників середньомісячний заробіток у

1956 р. складав 198 крб., 1957 р. – 245,7 крб., 1960 р. – 236 крб., 1965 р. – 242,7 крб., тобто за вказаний період зріс на 18,4% [334, с.226]. На середину 60-х рр. середньомісячний заробіток працівника вугільної промисловості Донбасу перевищував відповідний заробіток робітника інших галузей промисловості майже вдвічі [181, с.286]. В окремих категорій гірників заробіток зріс на третину лише за 1956-57 рр. [420, с.23]. До того ж у 50-х – 60-х рр. шахтарям почали присвоювати персональні звання, на підставі яких щорічно встановлювався розмір виплати за вислугу років [520, с.63].

Доволі відчутне зростання заробітної плати гірників зафіксовано у 1955 р. Шахтар, який працював у відбійній групі, отримував за місяць на цей час близько 200 – 250 крб. У нього могла бути доплата за вислугу років у розмірі 300 – 400 крб. на рік. Тобто, гірник за рік міг отримувати близько 3 тис. крб. [484, с.143]. Якщо ж дружина гірника, працюючи у допоміжних службах, отримувала 60 – 70 крб. на місяць, то шахтарська родина могла жити більш-менш нормально [436, с.82]. Утім, темпи зростання добробуту гірників та їхніх родин були набагато меншими, ніж це декларувалося офіційною компартійною пропагандою [520, с.63].

У період 1959– 1964 рр. реальна заробітна плата працівників вугільної промисловості Донбасу зросла пересічно на 25%, зокрема основна зарплата – на 20%, а премія – на 60%. Доплата за вислугу років за цей же період зросла у середньому на 7-8%. У той же час основна заробітна платня інженерно-технічних працівників вугільних шахт Донбасу за згаданий період збільшилась у середньому на 5%. А от премії в інженерно-технічних працівників (ІТП) суттєво не збільшилися за цей період. Це пов'язано з тим, що наприкінці 50-х – початку 60-х рр. став більш жорстким контроль відповідних державних органів за участю ІТП вугільних шахт Донбасу у збільшенні виробничих показників, за тим, щоб не було перевитрати фонду заробітної платні. Так, з 1952 р. до 1962 р. питома вага премій ІТП лише по комбінату „Донецьквугілля” зменшилася з 16,0% до 7,6%. З 1959 р. преміювання інженерно-технічних та керівних працівників вугільної

промисловості мало проводитися за виконання та перевиконання плану зі зниження собівартості продукції та перевиконання загального виробничого плану. А в 1963-1964 рр. відбулося збільшення частки премій у заробітку ІТП. Це було пов'язано з тим, що з цього часу преміювання стало проводитися за результатами роботи ділянки вугільної шахти за рахунок і в межах фонду заробітної плати, встановленої даній ділянці, незалежно від стану витрат фонду заробітної плати по шахті загалом. Майстри, старші майстри, начальники та інші інженерно-технічні працівники ділянок преміювалися за результатами роботи їхньої ділянки, а не всієї шахти [497, с.20-27].

У цей час поширеним явищем стала невчасна виплата зарплатні [486, с.228]. На деяких підприємствах вугільної індустрії Донбасу допускалися кількомісячні систематичні затримки виплати зарплатні. Станом на 1 лютого 1955 р. у Сталінській області заборгованість по заробітній платі на підприємствах вугільної промисловості становила 53,8 млн. крб. Затримки зарплати часто викликали невдоволення серед робітників, причому багато з них зверталося до суду. Основною причиною невчасної виплати зарплатні була систематична перевитрата фонду заробітної плати у великих розмірах. Так, у загальній сумі неоплаченої зарплати, станом на 1 лютого 1955 р., перевитрата по шахтах становила 34 млн. крб. Ситуація багато у чому була зумовлена порушенням керівниками шахт фінансової та штатної дисципліни. Часто керівники вугільних підприємств здійснювали прийом на роботу за відсутності штатних вакансій, залучали людей до виконання понаднормових робіт за відсутності коштів на їхню оплату. Допускалися надмірності при оплаті та преміюванні праці керівників. Деякі з них, не виплачуючи робітникам заробітну платню, рекомендували їм звертатися до суду. Зарплатня виплачувалася після судового рішення, але тим самим керівник знімав із себе відповідальність за перевитрату фонду заробітної плати, оскільки виконував рішення суду [484, с.144].

На середину 60-х рр. близько 10% шахтарських родин мали прибуток до 1200 крб. щорічно на одну особу – це була досить значна сума на той час. Звичайно, такий прибуток своїм родинам могли забезпечити, передусім, гірники, зайняті на підземних роботах. У середньому ж на одного члена родини шахтаря припадало близько 850 крб. на рік [98, арк.31].

Утім, заробітна платня також не у повній мірі задовольняла гірників Донбасу й у першій половині 60-х рр. Це змушене було визнати компартійне керівництво, вказуючи на недостатній рівень матеріальної зацікавленості робітників у підвищенні продуктивності праці [169, с.21].

Незавжди у системі оплати праці працівників вугільної промисловості Донбасу враховувалися чинники, які знижували продуктивність праці, ускладнювали процес видобутку вугілля. У згаданих вище тарифних сітках не враховував рівень складності праці шахтарів різних професій [444, с.24-26].

Не маючи змоги, та й незавжди бажаючи матеріально стимулювати гірників, влада намагалася компенсувати це стимулюванням моральним. З ініціативи партійних органів широко організовувалося так зване „соціалістичне змагання” [291, с.14]. Працівники вугільної промисловості Донбасу активно включились у нього. Державні органи та адміністрації підприємств вугільної індустрії Донбасу закликали шахтарів наслідувати приклади („почини”) робітників, які досягли значних показників у своїй роботі : М. Мамаєва, О. Кольчика, І. Буряка та інших [304, с.172, 182]. Часто соцзмагання приурочувалося до професійного свята працівників вугільної індустрії – Дня шахтаря чи здійснювалося у межах масштабних кампаній, спрямованих на дострокове виконання п’ятирічного плану розвитку економіки [291, с.44, 59].

Низький рівень технічного обладнання вугільної індустрії на початку 50-х рр. і наявність на вугільних шахтах великої кількості професій з вузькою спеціалізацією сприяли зародженню такої форми заохочення, як індивідуальне соціалістичне змагання та виконання особистих планів

підвищення продуктивності праці. Ініціатором останнього став машиніст вугільного комбайну шахти „Никанор” тресту „Ворошиловградвугілля” Тихон Михайлов. Бригадир гірничопрохідницької бригади шахти № 1- 2 ім. Мельникова тресту „Лисичанськвугілля” І. Побока виступив з ініціативою створення бригад з комплексною організацією праці [432, с.177].

У 1945 р. близько 85% гірників Української РСР були залучені до соціалістичного змагання. Партійні органи ж декларували необхідність охоплення соцзмаганням усіх працівників вугільної індустрії Донбасу [610, с.16].

Одним із найвідоміших ініціаторів „ударницького” руху серед гірників Донбасу був Микола Мамай – бригадир забійної бригади шахти №2 „Північна” тресту „Краснодонвугілля” Ворошиловградської області. Його ініціатива зводилася до того, що замість штурмівщини, встановлення одноразових рекордів мало бути „щоденне виконання змінних норм і завдань на кожному робочому місці” [247, с.8].

Передовиком соціалістичного змагання у вугільній промисловості Донбасу став бригадир Олександр Кольчик, який працював на шахті ім. Лутугіна тресту „Чистяківантрацит” [445, с.478]. О. Кольчик у своїй ударній праці у цілому наслідував М. Мамаю [319, с.185]. З ініціативи забійника М.Касая у 1944 р. гірники Донбасу розпочали змагання за вирубку 500 т вугілля на одну особу в місяць [21, арк.78].

Соціалістичне змагання організовувалося між бригадами, ділянками, цехами, змінами та окремими гірниками [113, арк.17]. Набуло поширення соцзмагання за окремими професіями. Переможцям таких змагань давалися звання кращого гірничого майстра, врубмашиніста, забійника, кріпильника тощо. Ці особи заносилися на шахтні „дошки пошани” та у спеціальні „книги пошани”, їм надавалися грошові премії [291, с.20].

Так, у березні 1950 р. на вугільних шахтах тресту „Жовтеньвугілля” проходило змагання гірничих майстрів [114, арк.293-300], за підсумками

якого 17 майстрів отримали премії у розмірі 500 крб. Це була середня премія для майстра – переможця соцзмагання.

Переможці ж змагання між представниками робітничих професій отримували в середньому по 200 крб. Зазвичай таких переможців було десь по 5 – 10 осіб на кожній вугільній шахті [114, арк.329, 347-350, 354]. Щоб отримати таку премію, потрібно було перевиконати норму виробітку щонайменш на 105% [114, арк.373-375]. Також соціалістичне змагання відбувалося між машиністами врубових комбайнів, врубових машин, робітниками очисних забоїв, забійниками, прохідниками та машиністами електровозів [114, арк.301-305]. Преміювання переможців соцзмагання часто здійснювалися за рахунок спеціального „преміального фонду голови Ради народного господарства УРСР” [114, арк.276].

У другій половині 40-х–50-х рр. набули поширення такі форми соцзмагання, як за швидкісну прохідку гірничих виробіток, циклічну організацію праці на шахтах, впровадження та опанування на вугільних шахтах нової техніки [370, с.104], а в 60-х рр. – за економію матеріалів [520, с.63, 76].

Доволі часто у змагальних формах організації брала участь переважна більшість робітників шахти, інколи кількість учасників на одній шахті перевищувала 1 тис. осіб [113, арк.17]. При цьому укладалися індивідуальні та бригадні угоди на соцзмагання [291, с.19].

Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 14 квітня 1947 р. Міністерство вугільної промисловості СРСР мало встановити грошові премії для переможців Всесоюзного соціалістичного змагання гірничопрхідницьких бригад [146, с.189], а за наказом ЦК КП(б)У колективам підприємств, які ставали переможцями у республіканських соціалістичних змаганнях, також видавали перехідні Червоні прапори Ради Міністрів УРСР, центрального та республіканських комітетів профспілок і міністерства вугільної промисловості [146, с.48-49, 70-72, 90-91].

Усього таких прапорів було 10, потім їхня кількість зростає до 12. До них також додавалися премії у розмірі 10-25 тис. крб. [519, с.47]. У 1950 р. 4 шахти тресту „Жовтеньвугілля” здобули перехідні Червоні прапори від Ради народного господарства УРСР та обласної ради профспілок, а також отримали грошові премії в сумі 10 тис. крб. [114, арк.357-358]. У січні 1957 р. гірники 3-ої ділянки шахти „Жовтнева” за перемогу у Всесоюзному соціалістичному змаганні отримали перехідний Червоний прапор ВЦРПС і Міністерства вугільної промисловості СРСР та грошову премію у розмірі 15 тис. крб. Як бачимо, у даному випадку моральне стимулювання вдало поєднувалося з матеріальним. Напевно, таке поєднання і було найбільш дієвою формою стимулювання праці гірників Донбасу [496, с.17].

Перехідні Червоні прапори вручалися також гірникам від імені ЦК ЛКСМУ. Часто до цих прапорів додавалися почесні грамоти, видані цією ж установою [114, арк.292]. Інколи грошові премії видавалися без інших заохочувальних атрибутів [114, арк.294].

Гірників, які досягали високих показників у соцзмаганні, нагороджували почесним званням „Ударник комуністичної праці”, їхні портрети вивішувалися на дошках пошани підприємств вугільної промисловості [291, с.60]. Відсоток таких „ударників” традиційно був доволі високим. Так, на початку 50-х рр. на шахті „Комуніст-Нова” тресту „Жовтеньвугілля” з 1113 осіб, охоплених соцзмаганням, 271 гірник отримав звання „Ударника комуністичної праці”; у шахтоуправлінні №4 із 1170 учасників соцзмагання 91 здобув вказане звання; шахтоуправлінні №3 це співвідношення становило відповідно 126 і 15, шахтоуправлінні №1 – 218 і 86, шахтоуправлінні №2 - 124 і 22, шахтоуправлінні №5/6 – 428 і 17, шахтоуправлінні „Комсомольське” - 420 і 17 [113, арк.22-30, 118]. Гірники – переможці соцзмагання відзначалися й почесним званням „Відмінник соціалістичного змагання вугільної промисловості” [536, с.54].

Соціалістичне змагання було доволі ефективною формою стимулювання виробничої активності гірників. Так, у 1947 р. на комбінаті

„Сталінвугілля” завдяки соцзмаганню було зафіксовано збільшення вуглевидобутку на 23%, підвищення продуктивності праці шахтарів - на 11%, зростання продуктивності врубових машин - на 27% [291, с.17]. По окремих же шахтам збільшення продуктивності праці гірників до сягало 25% [289, с.30].

Розмір премій, виданих на одну шахту, коливався у розмірі від 5 до 140 тис. крб., але найчастіше не перевищував 60 тис. крб. [114, арк.411]. Видавалися фіксовані премії, розмір яких був чітко прив'язаним до обсягу перевиконання норм виробітку. Наприклад, так звана «перша» премія становила 20–10 тис. крб. для однієї шахти, „друга премія” – 15–7 тис. крб., а „третя премія” – 10-5 тис. крб. [114, арк.277-292, 308, 312, 336].

Утім, преміювання працівників вугільної промисловості Донбасу за досягнення високих виробничих показників не мало системного характеру. Адміністрація підприємств вугільної промисловості, здебільшого, не дбала про матеріальне стимулювання учасників соціалістичного змагання. Так, кошти, виділені для преміювання шахтарів, які виявили себе у соцзмаганні, доволі часто спрямовувалися на вирішення суто виробничих проблем, нарахування премій керівному складу та інженерно-технічним працівникам цих підприємств. Протягом 1950 – 1952 рр. такі фінансові порушення мали місце на багатьох шахтах Сталінської та Ворошиловградської областей, навіть на таких „зразкових”, як „Никанор”, де працював уже згаданий раціоналізатор Тихон Михайлов. Були поширеними випадки, коли за досягнуті успіхи преміювали лише керівників підприємств. Інколи вони отримували одноразові премії до 10 тис. крб. Про це йшлося у наказі міністра вугільної промисловості СРСР О. Засядька від 11 жовтня 1956 р. [432, с.178-180]

Були випадки, коли керівництву вугільних шахт й інженерно-технічному персоналу (найчастіше – головному інженеру шахти) знижували персональні премії через високий рівень виробничого травматизму. Зазвичай премії за це знижували на 15- 25%, однак були випадки, коли таке зниження

сягало 50% [114, арк.411]. Інколи премії знімалися з винних осіб повністю [114, арк.275, 310, 313].

Преміювання працівників вугільної індустрії Донбасу здійснювалося за перевиконання державних планів вуглевидобутку [445, с.467], зростання продуктивності праці, успішне опанування новою технікою, зниження собівартості продукції, економію коштів, сировини, матеріалів, пального, електроенергії тощо [114, арк.411].

Компартійне державне та відомче керівництво вугільної індустрії Донбасу щедро роздавало подяки за „ударну” працю. „Передовиків виробництва” звеличували у пресі, що значною мірою було наслідком відповідної діяльності компартійних, профспілкових і комсомольських організацій, які докладали значних зусиль до морального стимулювання учасників „соціалістичних змагань” [484, с.108].

Однією з форм морального стимулювання підвищення продуктивності праці у вугільників Донбасу стало нагородження орденами та медалями [289, с.37].

Особливо активно нагороджували орденами та медалями підземних робітників та інженерно-технічних працівників – представників найбільш відповідальних професій у вугільній промисловості. Одну з таких нагород - медаль „За відновлення вугільних шахт Донбасу” почали вручати кращим гірникам у 1948 р. згідно з відповідним указом Президії Верховної Ради СРСР (вересень 1947 р.) [146, с.293].

Шахтарів у другій половині 40-х рр. масово нагороджували медалями „За відновлення вугільних шахт Донбасу” [147, с.41]. Цю медаль у зазначений період отримали 44 тис. осіб [551, с.157]. Також заслужені працівники вугільної індустрії Донбасу нагороджувались орденами Леніна та Трудового Червоного Прапора, „Знаком пошани”, значками „Відмінника соціалістичного змагання” [243, с.1], медалями „За трудову доблесть” і „За трудову відзнаку” [290, с.61], „За доблесну працю в роки Великої

Вітчизняної війни 1941-1945 рр.” тощо [537, с.54]. Існував і спеціальний знак „Шахтарська слава” [520, с.63].

Орденом Леніна нагороджувалися сотні гірників Донбасу щороку. У 1957 р. цією престижною нагородою було відзначено 1270 осіб, які працювали на спорудженні нових вугільних шахт [407, с.18]. Усього впродовж другої половини 40-х рр. орденами та медалями (окрім вже згаданої медалі „За відновлення вугільних шахт Донбасу”) було нагороджено 22757 гірників Донбасу [370, с.104, 108]. У першій половині 50-х рр. ця цифра була ще більшою [420, с.23].

Підприємства вугільної індустрії Донбасу також нагороджувалися різноманітними орденами та відзнаками. Так, у січні 1948 р. Президією Верховної Ради СРСР шахта „Ново-Мушкетове” тресту „Будьонніввугілля” була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Орден Леніна тоді ж вручили колективу шахти №13-біс тресту „Радянськвугілля” та шахти №27 тресту „Сніжнянськатрацит” [235, с.4]. Того ж року були нагороджені комбінат „Ростоввугілля”, трести „Несветайантрацит”, „Гуковвугілля” та ін. [147, с.41]

Шахтарям, які досягали значних виробничих успіхів, вручали також почесні грамоти. Деякі гірники мали більше десятка різноманітних почесних грамот. Сумлінним працівникам вугільної промисловості Донбасу присвоювалося звання „почесного шахтаря”. Наприкінці 40-х рр. на деяких вугільних шахтах Донбасу працювали цілі бригади „почесних шахтарів”. Лише у 1952 р., до професійного свята гірників – Дня шахтаря цим званням було удостоєно понад 6 тис. гірників шахтарів Донеччини [232, с.1].

Ще раніше, упродовж 1943 – 1945 рр. ті шахтарі, які демонстрували високі виробничі показники, згідно з наказом Наркомату вугільної промисловості СРСР і Центрального Комітету профспілки вугільників Донбасу від 1 грудня 1943 р., здобули почесне звання „Майстер вугілля у дні Вітчизняної війни” [290, с.60]. У зазначений період це звання отримали 6329 гірників Донбасу, з них 600 жінок. Вказане звання надавалося забійникам,

машиністам врубових машин, прохідникам шахтових стовбурів, гірникам інших спеціальностей, які виконували місячну норму щонайменш на 150%. Особам, які отримували звання „Майстер вугілля”, надавалася й грошова винагорода в розмірі від 200 до 500 крб. Окрім цього, вони мали можливість придбати промислові товари на суму до 30% від отриманої за минулий місяць грошової винагороди за майстерність. В умовах щойно звільнених від гітлерівської окупації місцевостей подібні пільги були доволі суттєвими [338, с.88, 94, 188].

Гірникам, які мали особливі трудові успіхи, присвоювали звання Героя Соціалістичної Праці. У 50-х рр. осіб, удостоєних цього звання, було доволі багато у вугільних трестах „Первомайськвугілля” та „Краснодонвугілля” [407, с.23]. Лише у 1957 р. понад 100 працівників вугільної промисловості Донбасу отримали це почесне звання [420, с.22-23].

Працівники вугільних підприємств Донбасу, які виступали з новаторськими пропозиціями, ставали лауреатами Державної премії. Насамперед відзначалися такими преміями ефективні інноваційні методи вуглевидобутку [469, с.38]. У другій половині 40-х рр. 222 працівника вугільної промисловості Донбасу стали лауреатами Сталінської премії [147, с.41].

Портрети заслужених гірників вивішувались у „червоних кутках” вугільних підприємств Донбасу. Як правило, це були ті, хто досягнув значних результатів у соціалістичному змаганні, високих показників у роботі, опануванні новою технікою, економії. Також у „червоних кутках” розвішувалися плакати і транспаранти, які повідомляли громадськості про ті ділянки та бригади, які досягли найбільших виробничих успіхів [361, с.55-61]. Були організовані спеціальні „стаханівські” школи, в яких проводилася робота з морального стимулювання робітників. Успіхи гірників широко висвітлювались у пресі, зокрема у центральній газеті „Правда”. Звичайно, найширше досягнення гірників популяризувались на шпальтах таких газет, як „Социалистический Донбасс” і „Радянська Донеччина”, у міській,

районній пресі, виданнях підприємств вугільної промисловості Донбасу. Редакторів газет зобов'язували друкувати якомога більше матеріалів про гірників, які перевиконували плани чи брали участь у соцзмаганнях. Звеличення успіхів „ударників виробництва” велося і за допомогою радіомовлення. На всіх вугільних підприємствах Донбасу існували спеціальні „дошки пошани”, фотовітрини з портретами гірників - „ударників” [146, с.92, 117].

Отже, компартійна влада упродовж 40-х – 60-х рр. ХХ ст. намагалася вживати заходів з метою підвищення виробничої активності працівників вугільної індустрії Донбасу, застосовуючи як матеріальне, так і моральне стимулювання праці. Утім, матеріальне стимулювання не було достатнім, що зумовлювало низьку продуктивність праці гірників. Незважаючи на те, що заробітна платня працівників вугільної промисловості була вищою, ніж у робітників інших галузей, вона не задовольняла достатньою мірою їхні потреби. Неадекватність грошової оплати праці шахтаря компартійне керівництво прагнуло компенсувати розлогою системою морального заохочення у вигляді різноманітних державних нагород, почесних звань, грамот, популяризації у пресі тощо.

3. 2. Соціальне забезпечення працівників вугільної промисловості Донбасу

Одним з важливих напрямів державної політики, спрямованої на стимулювання трудової активності працівників вугільної промисловості Донбасу, вважалася система соціального забезпечення. Компартійне керівництво розуміло, що шахтарі будуть краще працювати, коли матимуть надійну систему соціального захисту, яка гарантуватиме стабільність їхнього становища у суспільстві.

До реалізації соціальних програм керівництва держави залучалися різні управлінські структури і громадські об'єднання. Профспілкові організації розгорнули низку заходів, спрямованих на соціальне забезпечення гірників Донбасу та їхніх родин, одразу ж після звільнення цього українського регіону від гітлерівської окупації. У перші роки після визволення від гітлерівців, коли бойові дії ще тривали, особлива увага зверталася на соціальне забезпечення родин тих гірників, які перебували на фронті. Ці заходи реалізувалися згідно з постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 січня 1943 р. „Про заходи з поліпшення роботи радянських органів і місцевих парторганізацій з надання допомоги родинам військовослужбовців” [369, с.386]. Також профспілкові органи мали слідувати у цьому питанні вказівкам свого вищого керівництва, викладеним у постанові Президії ВЦРПС від 1 лютого 1943 р. „Про заходи з поліпшення роботи профспілкових організацій з надання допомоги родинам військовослужбовців” [195, с.381].

Через завкоми профспілковими організаціями розподілялися між такими родинами вугілля, взуття, одяг й інші промислові товари, харчові продукти тощо. Робилося це під загальним керівництвом як центральних профспілкових органів, так і керівництва галузевих профспілок [27, арк.3].

Громадські об'єднання та відповідні державні організації докладали зусиль до нагромадження фонду матеріальної допомоги родинам військовослужбовців й інвалідів війни. Якщо у 1944 р. в Українській РСР він становив 64 млн. крб. і 80, 3 тис. тонн продуктів, то у 1945 р. – 107 млн. крб. і 100 тис. тонн продуктів. Протягом 1944–1945 рр. інваліди війни та родини фронтовиків отримали 92 млн. крб., 500 куб.м дров, 46 тис. голів худоби, 69 тис. т продуктів харчування, 600 тис. т палива, 1782 тис. одиниць одягу та взуття, 923 тис. м мануфактури та ін. [324, с.175-176]

З метою певної соціальної стабілізації у робітничому середовищі, особливо у такій пріоритетній галузі, як вугільна індустрія, влада одразу ж після визволення Донбасу від гітлерівських окупантів розпочала активне відновлення системи соціального страхування у цьому регіоні. Уже у 1945 р.

бюджет соціального страхування досяг довоєнного рівня [276, с.131]. Упродовж другої половини 40-х рр. відбулося подальше зростання виплат за соціальним страхуванням гірникам Донбасу [230, с.19]. Подальше розширення коштів, які виділяла партійна влада на потреби соціального страхування працівників вугільної індустрії Донбасу, здійснювалося наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. [227, с.3]

Значна увага приділялася проблемам охорони материнства і дитинства. Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами надавалася згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. „Про підвищення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства та дитинства, про встановлення почесного звання „Мати-героїня” і заснування ордена „Материнська слава” та медалі „Материнство” [324, с.187].

Одразу ж після звільнення Донбасу від гітлерівської окупації у 1943 р. розмір державної допомоги багатодітним становив у середньому 2 тис. крб. Протягом другої половини 40-х рр. виплати багатодітним матерям зростали [153, с.350]. Цей процес тривав і впродовж 50 – 60-х рр. З початку 50-х рр. до 1963 р. виплати самотнім матерям і багатодітним родинам зросли у 2,6 рази [98, арк.44].

Після війни в Донбасі залишилося багато дітей, які втратили батьків. Їх брали на облік, а потім відправляли у дитячі будинки, спеціальні ремісничі училища тощо. Активну роль у цьому відігравали профспілки [303, с.114]. На підприємствах було організовано збір коштів для організації ясел і дитсадків для таких дітей з метою поліпшення їхнього харчування, організації відпочинку. Також проводився збір одягу для них [386, с.131]. У рамках програми соціального забезпечення родин працівників вугільної індустрії у краї створювалася мережа дитячих садків і ясел [60, арк.105].

Проблема безпритульності в Донбасі в перші повоєнні роки постала дуже гостро. З ініціативи гірників тресту „Макіїввугілля” дитячі будинки створювались у шахтарських селищах [537, с.158].

Також упродовж другої половини 40-х рр. зріс розмір різноманітних виплат, пільг і грошових допомог [351, с.418]. Загалом варто відзначити, що відповідні дотації становили суттєве джерело прибутків шахтарських родин і в 50 – 60-ті рр. Так, упродовж 1952 – 1965 рр. питома вага грошових дотацій, допомог, пенсій і стипендій у загальному обсязі прибутків родин гірників зросла з 5% до 8%. Серед них питома вага грошової допомоги становила близько 3% [94, арк.54].

Варто наголосити, що соціальне страхування на ділі означало доволі значну матеріальну підтримку гірників, особливо у найскрутніші часи – одразу після звільнення Донбасу від гітлерівських окупантів і у перші повоєнні роки. Існували різноманітні виплати по соціальному страхуванню: допомога у випадку тимчасової втрати працездатності, оплата відпусток у зв'язку з вагітністю та пологами, оплата різноманітних оздоровчих заходів. Виплати з соціального страхування становили окрему частину надходжень до бюджету працівників вугільної промисловості [324, с.187].

У 50–60-х рр. простежується тенденція, пов'язана із суттєвим зростанням виплат з фондів соціального страхування для гірників Донбасу та їхніх родин. Протягом 50-х – першої третини 60-х рр. згадані виплати зросли більш ніж у 2,5 рази [98, арк.32].

На підприємствах соціальне страхування перебувало у підпорядкуванні профспілок [538, с.239]. На об'єктах, де працювало понад 100 осіб, організовувалися страхові ради, а на тих, де було менше 100 працівників, діяли страхові делегати. Останні обиралися членами профспілкового осередку. Як страхові ради, так і страхові делегати на виробництві підпорядковувалися фабрично-заводським комітетам (у даному випадку, шахтним комітетам спілки працівників вугільної промисловості). Утім, часто у 40-х рр. як страхові ради, так і страхові делегати не діяли, оскільки профспілкові органи не спромоглися їх обрати. Одним із основних завдань страхових рад і страхових делегатів вважалося спостереження за дотриманням нормативних актів про соціальне страхування та правильністю

нарахувань коштів з фондів соціального забезпечення. Найбільш типовим порушенням у цій сфері стало недотримання інструкції Наркомату охорони здоров'я СРСР „Про порядок видачі лікарняних листів” [324, с.187-188].

Поширеними були випадки, коли лікарняні листки оформлювали без належних на те підстав [25, арк.83]. На лікарняних листах працівниками органів соціального страхування самовільно робилися примітки про наявність чи відсутність осудження у працівників підприємств вугільної промисловості. Гірникам, яким мало бути виплачено 100% коштів за лікарняним листом, надавали 60%, а тим, які мали отримати лише 30%, „по блату” оплачували всі 100%. Соціальну допомогу часто надавали тим особам, які не мали права її отримувати [61, арк.46]. Особливо розповсюдженим це явище було на початку 50-х рр. у Сталінській області [54, арк.2].

Робота профспілкових комітетів, орієнтована на налагодження системи соціального страхування на підприємствах вугільної промисловості Донбасу, перебувала під безпосереднім керівництвом Секретаріату Всесоюзної центральної ради професійних спілок (ВЦРПС) [538, с.247]. Останній координував роботу місцевих профспілкових організацій Донбасу, надсилав їм необхідну літературу з питань соціального страхування робітників. Секретаріат ВЦРПС наполягав на тому, щоб місцеві профспілкові організації активізували роботу з організації страхових рад і проведення виборів делегатів до цих структур [221, с.42].

Утім, налагодження процесу соціального страхування на виробництві, у тому числі й на підприємствах вугільної індустрії Донбасу, суттєво гальмувалося значною нестачею підготовлених страхових працівників. Профспілкові органи взялися за справу організації мережі спеціальних курсів і семінарів із соціального страхування, однак вони не могли у повній мірі забезпечити потреби шахт Донбасу у цій сфері [25, арк.86].

Щоб активізувати розгортання системи соціального страхування, профспілкові органи налагодили регулярний розгляд питань щодо соціального страхування на засіданнях Всеукраїнської ради професійних

спілок (ВУРПС) та обласних і фабрично-заводських (шахтних) комітетів профспілки вугільної промисловості. Профспілкові органи розглядали активізацію соціального страхування передусім у контексті посилення продуктивності праці на підприємствах вугільної індустрії Донбасу та забезпечення соціальної стабільності у шахтарських колективах [12, арк.29-32].

Бюджет рад соціального страхування поповнювався переважно за рахунок надходження страхових внесків. Річне надходження цих внесків здебільшого коливалося у межах 500 тис. крб. [52, арк.42].

Одним із важливих напрямів роботи страхових рад і страхових делегатів стали виплати гірникам на лікування й оздоровлення [13, арк.63]. Загалом упродовж другої половини 40-х рр. обсяг виплат із фондів соціального страхування зріс майже вдвічі [516, с.10]. Багато в чому цим можна завдячувати зусиллям державних органів, які упродовж 40-х рр. збільшили видатки на соціальне страхування майже вчетверо [16, арк.90].

Кількість застрахованих гірників та членів їхніх родин була доволі значною. Так, у липні 1950 р., за даними Сталінського обласного комітету профспілки вугільників, кількість застрахованих працівників вугільної індустрії у цій області сягала 385 тис. осіб [52, арк.42].

Одним із вагомих аспектів соціального забезпечення родин гірників Донбасу була виплата грошової допомоги родинам загиблих шахтарів. Виплати такі мали одноразовий характер. У 1964 р. їхній розмір становив 564 крб. [99, арк.30]

Окремим вектором соціальної підтримки гірників стали соціальні програми. Підприємствами вугільної індустрії Донбасу організовувалися пільгові поїздки шахтарів та їхніх родин у санаторії, будинки відпочинку та на курорти [445, с.491]. Лише у 1944 р. профспілка працівників вугільної промисловості Донбасу організувала санаторний відпочинок понад 1 тис. шахтарів, витративши на це 700 тис. крб. [538, с.245]

Якщо працівник вугільної індустрії Донбасу їхав до санаторію або будинку відпочинку, то він отримував путівку від шахткому за рахунок коштів державного соціального страхування: безкоштовно або з оплатою лише 30% її вартості, тобто близько 300 крб. [63, арк.2] Зі знижкою надавалися шахтарям Донбасу також туристичні путівки, а їхнім дітям – путівки до піонерських таборів [445, с.464]. Тут за дітьми гірників проводився постійний медичний нагляд, здійснювалися необхідні лікувально-профілактичні процедури зі зміцнення їх здоров'я [60, арк.37].

Надання гірникам путівок до санаторіїв і будинків відпочинку проводилося за рішенням ради соціального страхування. Рада мала негайно повідомляти свої рішення шахтарському колективу, який перебував під її опікою [57, арк.36]. Розподіл путівок на місцях і перевірка правильності такого розподілу відбувалися на засіданнях шахтних комітетів [63, арк.3].

При вході до шахткому профспілки вугільників розміщувалися дошки, на яких позначалося, коли і де той чи інший гірник даної шахти відпочиває у поточному місяці. Путівки, які були призначені шахтарям, видавалися заздалегідь, щоб гірник міг без поспіху підготуватися до від'їзду та вчасно прибути до санаторію чи будинку відпочинку. Путівки до кращих санаторіїв і в найліпші пори року отримували вугільники провідних підземних професій, які особливо потребували санаторно-курортного лікування. На початку 50-х рр. працівники вугільної індустрії Донбасу відпочивали та поліпшували своє здоров'я у 35 будинках відпочинку та санаторіях, розташованих на Північному Кавказі, у Грузії, на узбережжі Балтійського моря у екологічно чистих лісах Уралу [60, арк.32] та Південному березі Криму: в Ялті, Алушті та Євпаторії [388, с.52].

На Чорноморському узбережжі функціонували великі санаторії для працівників вугільної промисловості „Донбас” і „Гірник”. Кожен з них міг прийняти по кількасот шахтарів одночасно. Шахтарі Донбасу також поправляли своє здоров'я у пансіонатах, які знаходилися на узбережжі Азовського моря [436, с.122-124].

Кількість санаторіїв і будинків відпочинку, в яких зміцнювали своє здоров'я шахтарі Донбасу, лише протягом 1946 – 1952 рр. зросла майже вдвічі. Більш ніж удвічі зросла за вказаний період кількість санаторіїв і будинків відпочинку, які перебували у підпорядкуванні профспілки працівників вугільної промисловості. Близько 15% гірників Донбасу мали змогу поїхати до санаторію чи будинку відпочинку безкоштовно, решта ж сплачувала 30% вартості путівок [411, с.243].

У сфері державної допомоги на оздоровлення були поширеними випадки зловживання, незаконної виплати коштів соціального страхування. Унаслідок того, що часто відпустки видавалися „по блату”, їхня кількість зазвичай значно перевищувала встановлену норму. Так, станом на 1 липня 1950 р. замість норми у 754 путівки за 30 % ю вартістю було видано 1671 відпустку, що спричинило збитки майже на 300 тис. крб. [52, арк.42] Це було характерним і для видання путівок дітям гірників [61, арк.46]. Кращі санаторні путівки часто видавалися не гірникам, зайнятим на підземних роботах, а інженерно-технічним працівникам і службовцям – цьому сприяли особисті зв'язки і знайомства. Поширеним явищем було видання путівок, призначених для робітників вугільних шахт і їхніх дітей, стороннім особам [63, арк.2]. При наданні путівок доволі часто не враховувався матеріальний стан особи, якій видавалася путівка. Так, сторож шахти чи учень міг отримати путівку за 30 % її вартості, а завідувач розрахунковим відділом – безкоштовно, хоча він мав доволі пристойну заробітну платню [52, арк.11]. У той же час багато організацій спілки вугільників не могли забезпечити необхідної кількості поїздок для працівників вугільної індустрії до санаторіїв і будинків відпочинку [62, арк.20].

Щоб ліквідувати такі шкідливі явища, обласний комітет профспілки вугільників у 1952 р. заборонив видавати путівки до піонерських таборів дітям осіб, які не працювали у вугільній промисловості та не були членами профспілки. За порушення цієї директиви винні мали нести матеріальну відповідальність [57, арк.36].

У рамках державних програм соціального забезпечення організовувалися також спеціальні системи пільгового дієтичного харчування для гірників у їдальнях шахтарських міст і селищ [63, арк.2]. Працівник вугільної індустрії мав отримати у шахтному комітеті профспілки вугільників спеціальну путівку, що забезпечувала триразове харчування у подібній їдальні. Рада соціального страхування при шахткомі визначала відсоток доплати залежно від матеріального становища шахтаря, який подав заяву з проханням перевести на лікувальне харчування, завдяки чому для деяких гірників вартість згаданої путівки становила всього-навсього 50 – 100 крб. [49, арк.46]

Відпустки, які надавалися шахтарям, були оплачуваними. На час відпустки гірнику надавалася грошова сума у розмірі середньомісячного заробітку. Для дітей шахтарів призначалися спеціальні пільгові путівки, які видавалися профспілкою працівників вугільної промисловості. Лише у 1952 р. дітям гірників Сталінської області було видано 27383 пільгові путівки [57, арк.49]. Ці путівки розподілялися наступним чином: безкоштовні надавалися дітям загиблих гірників, дітям інвалідів Великої Вітчизняної війни, дітям із багатодітних і неповних родин. Усі інші мали сплачувати 30% вартості путівки. Профспілка компенсувала проїзд залізницею до місця призначення, а назад діти мали їхати за кошти батьків [57, арк.45].

У період 1952 – 1965 рр. державні дотації на відвідування шахтарями та членами їхніх родин згаданих оздоровчих закладів зросли втричі. У 1965 р. вони становили 21 крб. на одну гірницьку родину на рік [93, арк.43].

Шахтарі щомісячно отримували безкоштовно для опалення своїх квартир вугілля. Щоб зробити гірничі професії більш привабливими в очах населення, компартійна влада на початку 50-х рр. ініціювала запровадження 50% знижки для дітей працівників вугільної промисловості, які навчались у середніх і вищих гірничих навчальних закладах.

Також у межах соціальної політики влади, спрямованої на посилення лояльності гірників та соціальну стабілізацію Донбасу, можна розглядати

щорічні зниження цін на продовольчі та промислові товари. За повідомленнями у радянській пропагандистській літературі, кожна шахтарська родина могла економити внаслідок такого зниження цін від 100 до 250 крб. щомісяця. Утім, дану інформацію варто сприймати з певною часткою скепсису [361, с.65].

Держава йшла назустріч шахтарським родинам у справі утримання їх дітей у дитячих садках. Батьки дитини фактично сплачували лише 25% суми, необхідної для належного догляду за дитиною у дитячому садку (загалом же ця сума становила близько 30 крб.) [436, с.84] Протягом 50-х – початку 60-х рр. дитячі садки та ясла з'явилися вже у багатьох шахтарських селищах, навіть невеликих [238, с.2]. Однак, порівняно небагато дітей гірників відвідували дитсадки та ясла – близько 45%. На початку 60-х рр. у шахтарських містах Донбасу у середньому на 1 тисячу мешканців діяло близько 10 дитячих установ [100, арк.17].

Характеризуючи діяльність органів соціального страхування на підприємствах вугільної індустрії Донбасу, слід визнати, що вони доволі часто не справлялися зі своїми обов'язками, що завдавало значної шкоди справі соціального страхування гірників і членів їхніх родин. Не виявляли активності у цьому питанні й профспілкові органи. Так, Рутченківський районний комітет профспілки вугільників у 1950 р. жодного разу не обговорював на своїх засіданнях роботу рад соціального страхування, не провів жодного семінару з питань соціального страхування. Ці семінари мали слугувати підвищенню кваліфікації та орієнтацію в цих питаннях голів шахтних і місцевих комітетів. Не проводилися також наради страхового активу, не вівся належний контроль за витрачанням коштів, спрямованих на потреби соціального страхування [52, арк.1].

Не можна оминати увагою і пенсійне забезпечення гірників Донбасу, що стало ваговою складовою соціальної політики партійної влади у регіоні. Коли гірнику виповнювалося 50 років, йому встановлювалася пожиттєва пенсія у розмірі 50% окладу або місячної тарифної ставки. Наприкінці 40-х

рр. пенсія гірника могла сягати 500 – 1500 крб. на місяць [361, с.56, 64]. Держава витрачала на пенсійне забезпечення гірників Донбасу доволі значні кошти. Так, лише шахтарям-пенсіонерам вугільної шахти № 3–5 „Сокологірка” тресту „Первомайськвугілля” упродовж 50-х рр. виплачувалася протягом кожного місяця пенсія у загальному розмірі 41,3 тис. крб. [243, с.2]

Пенсійне забезпечення на підприємствах вугільної індустрії перебувало під контролем профспілкових органів. Фабрично-заводські комітети разом із адміністраціями підприємств оформляли пенсії гірникам, контролювали їхні виплати [611, с.33].

У 1947 р. гірникам встановлювався ряд пільг при виході на пенсію [484, с.22]. У 1956 р. було ухвалено закон про державні пенсії [505, с.184]. Його поява була обумовлена тим, що попереднє пенсійне законодавство мало серйозні недоліки, більшість його положень застаріли [484, с.144-145]. Новий закон значно змінив на краще пенсійне забезпечення працівників вугільної індустрії. У руслі цього документа гірники, зайняті на підземних роботах, виходили на пенсію у 50 років [370, с.91]. Розмір пенсійного забезпечення встановлювався в розрахунку від 50% до 100% середньої заробітної плати й підвищувався пересічно на 80% [445, с.490]. Розширилося коло осіб, які мали право на пенсію, скорочувався розрив між пенсійним забезпеченням різних категорій громадян, збільшувався обсяг коштів, які держава витрачала на пенсійне забезпечення громадян [388, с.43]. Лише у Сталінській(Донецькій) області протягом 1959-1965 рр. кількість осіб, які одержували пенсії, зросла більш ніж на третину [486, с.229].

Переважна частина гірників навіть після виходу на пенсію продовжувала працювати [242, с.2]. Багато пенсіонерів, що працювали на вугільних шахтах, пенсію вносили в ощадну касу, прагнучи забезпечити нормальні матеріальні умови життя своїм дітям. У деяких гірників-пенсіонерів внески у ощадних касах були доволі значними; подекуди досягали 30 – 40 тис. крб (до грошової реформи 1961 р.). [361, с.66].

Загалом упродовж 50-х – першої половини 60-х рр. середньомісячна пенсія збільшилася більш, ніж удвічі. Так, якщо у 1952 р. вона становила 38 крб., то у 1965 р. – уже 83 крб. [335, с.166] Якщо у 1956 р. середньомісячна пенсія одного шахтаря становила 27,3 крб, то у 1957 р. – уже 37 крб.(грошові показники зведено на січень 1961р.). А упродовж кінця 50-х – першої половини 60-х рр. пенсії гірників зросли майже на 40% [97, арк.3, 13]. Порівняно з 1940 р. у 1960 р. розмір пенсій, отриманих трудівниками Донбасу з громадських фондів споживання, зріс більш, ніж у 10 разів [486, с.325]. Утім, рівень пенсійного забезпечення у цей час все ж був на невисокому рівні. Незначною була питома вага пенсій у структурі доходів шахтарських родин, які мали у своєму складі пенсіонерів: – переважно не більше 3 – 4%

Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1959 р. „Про поліпшення пенсійного забезпечення робітників і службовців, які стали інвалідами внаслідок професійного захворювання пневмоконіозом” це професійне захворювання підпадало під категорію явищ, що підлягали страхуванню. А у зв'язку з цим гірники, які набули цю професійну шахтарську хворобу, мали забезпечуватися підвищеними пенсіями. Однак вони не мали права на додаткове, за рахунок підприємства, відшкодування у зв'язку із втратою працездатності внаслідок цього захворювання [417, с.104].

Отже, з метою створення стабільних умов функціонування вугільної промисловості Донбасу компартійна влада розгорнула цілу мережу програм, спрямованих на соціальне забезпечення, соціальний захист працівників підприємств вугільної індустрії Донбасу. Зважаючи на важкі та шкідливі для здоров'я умови праці гірників, вони з-поміж промислових робітників Української РСР найкраще забезпечувалися путівками до санаторіїв і будинків відпочинку, багато з яких знаходилося у підпорядкуванні профспілки працівників вугільної промисловості. У рамках соціального захисту вугільників знаходилась і потужна система пенсійного забезпечення. У якості компенсації за багаторічну шкідливу працю шахтар Донбасу

отримував доволі високу пенсію, яка могла бути ще більшою, коли гірник мав якісь нагороди, звання „заслуженого шахтаря”, „майстра вугілля” тощо.

3.3. Медичне обслуговування працівників вугледобувної галузі.

На індустріальних об'єктах існує чимало небезпечних для життя та шкідливих для здоров'я виробничих ділянок. Це стосується й підприємств вугільної промисловості, де можна було легко набути цілий „букет” серйозних захворювань, у тому числі так званих „професійних”, тобто таких, які були обумовлені специфікою шкідливості того чи іншого виробництва. Навіть легке недомагання в умовах вугільних шахт могло перерости у серйозну хворобу. Цим можна пояснити ту вагу, яку мала у вугільній промисловості Донбасу система охорони здоров'я гірників.

Ситуація у вугільній галузі в сфері охорони здоров'я була досить складною. Особливо це було відчутно упродовж перших років після звільнення Донбасу від гітлерівської окупації.

Під час війни та нацистського окупаційного режиму на території краю було зруйновано 417 лікарень і поліклінік. Все медичне майно виявилось знищеним або розкраденим. На час звільнення Сталінської області від окупації тут налічувалося лише 478 лікарів та 814 осіб середнього медичного персоналу. Станом же на 1 жовтня 1943 р. в області було 980 лікарів і близько 4 тис. медичних сестер, що становило близько 10% довоєнної чисельності медичних працівників області. Подібна ситуація склалася й на Ворошиловградщині. У цих умовах органи охорони здоров'я розгорнули активну діяльність з відновлення системи медичного обслуговування населення регіону [301, с.126]. На кінець 1943 р. згідно з рішенням Державного комітету оборони, органи охорони здоров'я Сталінської області мали розгорнути 6,5 тис. лікарняних ліжок у лікарнях, цілу мережу амбулаторно-поліклінічних установ і 40 санепідемстанцій [338, с.158, 167-168].

Незабаром у цій справі з'явилися перші серйозні успіхи. Станом на 1 жовтня 1944 р. у Сталінській області вдалося відновити 1615 лікувально-профілактичних установ, зокрема 158 лікарень, 415 амбулаторно-поліклінічних установ, 261 лікарський і фельдшерський пункт охорони здоров'я, 333 фельдшерських і фельдшерсько-акушерських пункти. Наприкінці 1945 р. тут діяло 1146 медичних установ, у яких працювало більше 6 тис. лікарів і представників середнього медичного персоналу. У Ворошиловградській області станом на 12 жовтня 1943 р. було відновлено 45 лікарень, 14 поліклінік, 92 амбулаторії, 6 туберкульозних і венеричних диспансери, 26 венеричних пунктів і 12 лабораторій [338, с.169].

За даними Центрального Комітету профспілки працівників вугільної промисловості в Донбасі на початок 1945 р. було відновлено 118 лікарень на 7610 лікарняних ліжок, 255 поліклінік й амбулаторій, а також 23 туберкульозні диспансери та 376 пунктів охорони здоров'я. Кількість працівників в останніх перевищувала тисячу осіб [15, арк.20].

У 1943 – 1945 рр. розвитку системи медичного обслуговування гірників значною мірою сприяли відповідні профспілкові організації. Вони самі організовували медично-санітарні та санаторні установи, здійснювали профілактичні заходи, докладали зусиль до боротьби з інфекційними захворюваннями, вживали заходів щодо лікування професійних захворювань шахтарів. До медичного обслуговування гірників профспілки долучалися досить активно, оскільки гірничі професії вважалися важкими та шкідливими для здоров'я. Профспілки дбали також про надання медичної допомоги родинам шахтарів, які перебували на фронті [611, с.33]. Загалом за два останні роки війни Центральним комітетом профспілки вугільної промисловості на потреби оздоровлення гірників Донбасу було витрачено більше 700 тис. крб. [12, арк.35]

Станом охорони здоров'я населення краю в цей час опікувалися відділи охорони здоров'я Сталінської та Луганської областей. Останнім були підпорядковані міські та районні відділи охорони здоров'я, а тим, у свою

чергу – лікарні та поліклініки [33, арк.63]. Упродовж 1946-1948 рр. на Донбасі було організовано 2 обласні, 32 районні та 38 міських комісій з охорони здоров'я при місцевих радах [533, с.139].

Регіональна система охорони здоров'я мала досить розгалужену структуру. До її складу входили наступні медичні заклади: шпиталі, лікарські та фельдшерсько-акушерські пункти охорони здоров'я, пологові будинки, дитячі консультації та поліклініки, станції швидкої допомоги та переливання крові, санепідемстанції, бактеріологічні, дезінфекційні, малярійні та холерні станції, туберкульозні лікарні тощо [418, с.115-116]. Система медичного обслуговування працівників вугільної промисловості Донбасу мала своїм завданням обслуговування всіх категорій хворих [56, арк.2]. Остаточо ця система була сформована у 1950 р. [533, с.139]

Одразу ж після визволення Донбасу від окупації, активну роботу з поліпшення медичного обслуговування населення, зокрема, гірників розгорнуло товариство Червоного Хреста. Це громадське об'єднання налагоджувало санітарно-гігієнічне обслуговування як на виробництві, так і в гуртожитках. Профспілки ж організовували санітарну обробку будинків, постачали інвентар для лікарняних установ [324, с.165].

Після визволення краю місцева влада почала також докладати значних зусиль щодо запобігання розповсюдження інфекційних захворювань. Особливо важливим завданням у цей час було недопущення спалахів епідемій [342, с.89].

У зв'язку з цим швидкими темпами відновлювалась у всіх шахтарських містах і селищах робота лазень і санітарних пропускників. Налагоджувалася систематична профілактична дезінфекція різноманітних установ. Станом на 1 лютого 1944 р. лише у містах і робітничих селищах Сталінської області облаштовано 238 лазень, 63 санпропускники, 318 дезінфекційних камер, 46 санітарно-гігієнічних станцій. Вживалися й інші заходи, спрямовані на організацію мережі закладів для лікування інфекційних захворювань [418, с.113]. У першій половині 1944 р. на території Ворошиловградської області

поновили роботу 88 лікарень, 215 поліклінік і амбулаторій, 68 пологових будинків, 440 акушерських і фельдшерських пунктів, 22 станції швидкої допомоги та 1 станція переливання крові, 50 санітарних станцій, 36 венерологічних і 12 туберкульозних диспансерів тощо [538, с.242]. Утім, у багатьох лікарняних закладах вугільних районів Донбасу упродовж перших повоєнних років бракувало необхідних медикаментів, лікарського одягу тощо [124, арк.120].

Доволі значною проблемою в зазначений період стало поширення серед населення педикульозу. Медичні заклади регіону організували цілу кампанію боротьби проти цього захворювання [342, с.88]. Лазні, громадські пральні та санітарні пропускники були ефективним засобом профілактики педикульозу, тому їхньому облаштуванню надавалося значної уваги [135, арк.44]. Варто зазначити, що громадські пральні працювали у перші роки після окупації цілодобово [34, арк.10-12].

Значного поширення у цей час набули також венеричні захворювання та туберкульоз, на боротьбу з якими залучалася більшість медичних працівників Донбасу [538, с.242]. Активна боротьба з туберкульозом тривала упродовж усієї другої половини 40-х р. Відкривалися нові туберкульозні диспансери, збільшувалася кількість лікарняних ліжок у вже чинних протитуберкульозних установах. Утім, в окремих містах не було туберкульозних диспансерів, незважаючи на явну потребу в них [53, арк.9], а існуюча мережа була явно недостатньою. Так, на початку 50-х рр. у всіх туберкульозних диспансерах вугільних районів Сталінської області налічувалося лише 825 лікарняних ліжок [56, арк.2].

Також були поширені випадки захворювання на холеру. Часто ця недуга спричиняла смерть хворих, тому влада особливо акцентувала увагу на необхідності боротьби з цим небезпечним захворюванням [538, с.241]. Вівся жорсткий облік усіх випадків захворювання на холеру, обстежувалися джерела питної води тощо. Для запобігання масовій захворюваності на холеру проводилася вакцинація населення [140, арк.2-3]. Завдяки

широкомасштабним заходам з ліквідації небезпечних інфекційних хвороб до кінця 1940 рр. поступово став знижуватися рівень захворюваності на них серед гірників [16, арк.18].

Після окупації набули також розповсюдження такі небезпечні захворювання, як зворотний тиф, малярія та короста [342, с.87]. Остання набула швидкого розповсюдження у робітничих гуртожитках, зокрема й у тих, де мешкали шахтарі та їхні родини. Для боротьби з інфекційними хворобами створювалися спеціальні загони, що склалися з фахівців-епідеміологів [538, с.240]. Лікарі, які боролися з епідеміями, отримували надбавку до зарплатні [139, арк.3, 4]. З метою підвищення ефективності роботи та мобільності місцеві органи влади намагалися забезпечити їх кінним транспортом і навіть автомобілями [53, арк.11].

У 1945 р. рівень захворюваності шахтарів Донбасу вдалося знизити на 10% порівняно з 1941 р. [538, с.243] Утім, у другій половині 40-х рр. спостерігалася тенденція зростання захворюваності на різноманітні застудні захворювання: грип, ангіну, ревматизм, пневмонію тощо [51, арк.7, 62, 275]. Особливо зросла захворюваність на грип і ангіну в 1949 р. Внаслідок цього спостерігалася різке збільшення кількості випадків тимчасової непрацездатності гірників [53, арк.1].

У зв'язку зі значними проблемами у повоєнному Донбасі широкого розповсюдження набули різноманітні гострі шлункові захворювання [135, арк.23]. Це значною мірою можна пояснити незадовільним санітарно-гігієнічним станом як шахт, так і помешкань гірників, антисанітарією в лазнях та інших громадських закладах [342, с.88], поганою якістю питної води [538, с.241]. Остання інколи була практично непридатною до вжитку [52, арк.6]. Внаслідок поганих побутових умов набув поширення серед шахтарів і фурункульоз [56, арк.1].

Одразу ж після визволення розпочалося відновлення санаторіїв, призначених для обслуговування працівників вугільної промисловості. Значну роль у цьому процесі відіграло Управління капітального

будівництва при ВЦРПС [537, с.151]. Відновлення мережі санаторіїв йшло доволі швидкими темпами. Так, за 1944-1945 рр. кількість санаторіїв, де мали змогу поліпшити стан здоров'я вуглярі Донбасу, зросла майже вдвічі [229, с.43].

У другій половині 40-х рр. державні органи охорони здоров'я розробили систему спеціального лікувального харчування для хворих гірників. Вагому роль у реалізації цієї програми відіграла профспілка працівників вугільної промисловості. Упродовж 40-х рр. на це було витрачено кілька сотень тисяч крб. [11, арк.38-45]. Утім, ці витрати були набагато меншими від запланованих. Так, у 1944 р. ЦК спілки шахтарів Донбасу асигнував на оздоровче харчування лише 443,3 тис. крб. із 1,2 млн. крб. запланованих [538, с.241].

Завдяки активним діям державних і профспілкових органів з налагодження системи медичного обслуговування упродовж другої половини 40-х рр. рівень захворюваності серед гірників поступово знизився майже на 10% [15, арк.3032]. Подальше відновлення та розвиток системи медичного забезпечення шахтарів Донбасу здійснювалися на підставі постанови Ради Міністрів СРСР від 31 жовтня 1949 р. „Про впорядкування мережі охорони здоров'я” [85, арк.125].

Уже за перші повоєнні роки в Донбасі було відбудовано достатньо багато медичних закладів. Так, лише за 1945 р. у Ворошиловграді було відновлено зусиллями громадськості 4 лікарні та 5 поліклінік [146, с.45]. У 1946 р. у Лисичанському районі Ворошиловградської області стали до ладу 4 лікарні, 3 пологових будинки, 3 поліклініки, 2 диспансери, санітарна та малярійна станції, рентгенівський кабінет і грязелікарня [220, с.1].

У Краматорську до 1949 р. були відновлені 3 лікарні на 545 ліжок, туберкульозна лікарня на 50 ліжок, нічний туберкульозний санаторій на 60 ліжок, 2 поліклініки та 3 амбулаторії, 2 спеціалізованих диспансери, 4 лікарняних і 14 фельдшерських пунктів охорони здоров'я та ін. Вживалися інші заходи, спрямовані на облаштування відновлених медичних установ,

санітарно-просвітницької роботи серед гірників, профілактики небезпечних захворювань [146, с.401-402].

Загалом по країні вже до 1948 р. кількість лікарняних закладів перевищила довоєнний рівень на 40%, на 25% зросла кількість лікарняних ліжок. За цей же період на 75% зросла кількість лікарів [287, с.294]. Масово споруджувалися лікарні протягом вказаного періоду у невеличких шахтарських містечках і селищах [238, с.1]. Незважаючи на це, тенденція до зростання захворюваності зберігалася й на початку 50-х рр., що багато в чому можна пояснити скрутними умовами життя населення та низькою якістю медичного обслуговування [52, арк.3, 5].

Упродовж другої половини 40-х рр. для робітників вугільної промисловості Донбасу було збудовано 76 лікарень, 147 поліклінік й амбулаторій. Медичне обслуговування гірників Донбасу здійснювали медично-санітарні відділи, ціла мережа лікарняних і фельдшерських медпунктів. На початку 50-х рр. при тресті „Сталінвугілля” функціонувало 2 амбулаторії, 3 пункти охорони здоров`я, 8 медичних пунктів на поверхні та один під землею, дитяча консультація, молочна кухня, 2 аптеки, аптечний пункт, туберкульозний і венеричний диспансери, та туберкульозний і венеричний пункти. Утім, навіть така розлога мережа медичних установ не задовольняла потреб працівників та їхніх родин, оскільки трест постійно нарощував свої виробничі потужності, що зумовлювало невпинний приплив нових кадрів. Тресту „Сталінвугілля” потрібно було додатково ще 3 лікарні, 3 пункти охорони здоров`я, поліклініка, 4 санаторії, водолікарня та 6 прийманих медичних пунктів, 7 пралень [85, арк.22-25].

Схожі проблеми існували і в інших вугільних трестів Донбасу. Так, трест „Радянськвугілля” потребував поліклініку та 6 лікарень, 6 лазень і 13 санаторіїв [85, арк.62]. До початку 50-х рр. становище дещо поліпшилося. У цей час було збудовано амбулаторії та поліклініки у ряді шахтарських міст, зокрема, у Рутченковому, Макіївці та Єнакієвому [85, арк.84].

Станом на 1949 р. у Сталінській області працівників вугільної промисловості та членів їх родин обслуговували 80 лікарень (8580 лікарняних ліжок), 19 поліклінік (347 лікарських прийомів щодня), 70 амбулаторій (347 лікарських прийомів), 40 пунктів охорони здоров'я (76 лікарських прийомів), 246 фельдшерських пунктів охорони здоров'я, з них 66 – підземних, 23 венерологічних диспансери (51 лікарський прийом), 15 туберкульозних диспансерів (40 лікарських прийомів), 25 станцій швидкої допомоги (54 лікарські прийоми), 48 жіночих консультацій (137 лікарських прийомів), 109 медичних пунктів при дитячих яслах (6295 лікарських прийомів), 6 туберкульозних санаторіїв (на 275 місць), 7 дитячих туберкульозних санаторіїв (на 385 місць), 16 пологових будинків (на 385 місць) [53, арк.26]. У 1950 р. в Донбасі працювало вже 6357 лікарів (13 лікарів на 10 тис. осіб). Протягом 1946-1950 рр. укомплектованість лікарських штатів, згідно з нормами, зросла у Сталінській області з 70% до 96% [530, с.138-139], Ворошиловградській – з 70 % до 90 % [589, с.11]. Найбільш укомплектованою медичними кадрами, так само і медичним устаткуванням була м. Кадіївка цієї області [131, арк.46].

Утім, незважаючи на збільшення кількості медичних закладів та медичного персоналу, тенденція до зростання серед працівників вугільних шахт Донбасу окремих видів захворювань продовжувала зберігатися. Насамперед це стосувалося такої небезпечної хвороби, як туберкульоз, що наприкінці 40-х рр. був особливо розповсюдженим на шахтах ім. Артема, „Червоний Жовтень”, „Юнком”. На шахтах ім. Леніна та ім. Румянцева набув поширення силікоз (професійне захворювання гірників) [60, арк.4].

Окрім того, на початку 50-х рр. на вугільних шахтах Донбасу фіксувався високий рівень шкірно-гнійничкових захворювань, що можна пояснити, насамперед, незадовільним функціонуванням побутових комбінатів. В останніх було недостатньо сушилок, у лазнях використовувалася шахтна вода, що була непридатна для миття. Згадані захворювання поширювалися внаслідок того, що гірникам доводилось

одягати вологий одяг, оскільки їхні спецівки зберігалися у вузлах, які не провітрювалися [62, арк.7].

Загальний же рівень захворюваності упродовж другої половини 40-х – початку 50-х рр. виявив тенденцію до зниження, особливо за тимчасовою непрацездатністю. Остання за вказаний період зменшилася майже на 10% [51, арк.6-7].

У першій половині 1949 р. у вугільних районах Сталінської області працювало 1657 лікарів, що становило 57,3% від загальної кількості лікарів по області. Цієї кількості було вочевидь недостатньо. Особливо гострим був дефіцит лікарів вузьких спеціалізацій. Так, у Будьоннівському районі працювало 57 лікарів, а за планом мало бути - 128, у Сніжнянському районі, замість 150 лікарів працювали лише 50 [53, арк.17]. Значний дефіцит кваліфікованих медичних кадрів відчувався на початку 50-х рр. у лікарнях шахтарських міст Ворошиловградської області. У цих лікарнях також бракувало спеціальної апаратури, особливо рентгенівської [130, арк.52].

До того ж, у наявних медичних установах вугільних районів Сталінської області (за винятком Макіївського району) постійно не вистачало лікарняних ліжок. Так, стаціонарне лікування гірників тресту „Куйбишеввугілля” здійснювалося за наявності лише 4 лікарняних ліжок для шахтарів Сніжнянського району, трестів „Будьонніввугілля” і „Рутченківвугілля” – 6 лікарняних ліжок за норми 12 ліжок. У цей час на території області не велося будівництва пологових будинків, дитячих лікувально-профілактичних закладів, санаторіїв. Вочевидь недостатньо було стаціонарних закладів для лікування дитячих, отоларингологічних, неврологічних і гінекологічних хвороб. Вкрай гострою була нестача туберкульозних санаторіїв [53, арк.17-18]. У вугільних районах Ворошиловградської області теж незадовільними темпами йшли ремонтно-відновлюванні роботи в медичних закладах [131, арк.54].

До квітня 1948 р. при підприємствах вугільної промисловості Ворошиловградської області функціонувало 150 медпунктів. Лише на 15

шахтах діяли пункти жіночої гігієни, які, утім, були погано облаштованими [134, арк.6].

У 1951 р. у Сталінській області функціонувало 111 лікарень (загалом на 12050 лікарняних ліжок), а також 348 пунктів охорони здоров'я, з них: 65 – лікарняних і 88 – підземних. У цих вугільних районах області було організовано 62 медико-санітарні відділи, яким підпорядковувалися 62 лікарні (4730 лікарняних ліжок), 19 лікарняних пунктів охорони здоров'я, а також 90 поверхневих і 58 – підземних медпунктів. Інші лікувальні установи у медичні відділи не були об'єднані. Для обслуговування терапевтичних хворих було 2040 лікарняних ліжок, неврологічних – 205, отоларингологічних – 165, травматичних – 1075, онкологічних – 115, урологічних – 55, хірургічних – 1065, венерологічних – 220, офтальмологічних – 175 лікарняних ліжок тощо [56, арк.2].

Норми кількості лікарняних ліжок на одну тисячу осіб, визначені Міністерством охорони здоров'я СРСР не дотримувалися. Їх наявна кількість у медпунктах вугільних районах Донбасу становила в середньому 7,3 замість встановлених за нормативами 12 ліжок [55, арк.1].

Значна частина шахтарських лікарень розміщувалась у тимчасових приміщеннях. Так, стаціонарна лікарня шахти №17-17-біс тресту „Сталінвугілля” розташовалася в одноповерховому гуртожитку. Саме приміщення було вологим, палати – затісними, не було пральні та ізоляційної палати. Так само малопристосованою для прийому пацієнтів була амбулаторія, яка знаходилась у тій же будівлі, що й лікарня [52, арк.4].

Лікарняні палати були переповненими, внаслідок чого багато хворих відмовлялося від госпіталізації. Так, на шахті №32 тресту „Сніжнянантрацит” за перше півріччя 1951 р. зареєстрували 140 випадків відмови від госпіталізації, на шахті № 18 – 69 випадків. Центральна лікарня Сніжнянського району була перевантажена настільки, що хворих розміщували у коридорах [55, арк.1].

У 1951 р., за даними ЦК профспілки працівників вугільної промисловості, комбінатом „Сталіншахтобуд” у вугільних районах Сталінської області було споруджено 2 лікарні, 3 поліклініки та 6 амбулаторій [60, арк.105]. Це було набагато менше запланованого, (за планом мали відкрити 4 лікарні та 9 амбулаторій) [55, арк.2].

У 1954 р. на підприємствах вугільної промисловості Донбасу функціонувало 119 медичних відділів загалом на 170 лікарняних ліжок. При цих відділах було 60 рентгенкабінетів, 84 фізіотерапевтичних кабінетів та 90 клінікодіагностичних лабораторій. Медичні установи Сталінської області мали у користуванні 22 флюорографи (апарати для діагностики професійних захворювань шахтарів – силікозу й антракозу). У медичних закладах Ворошиловградської області налічувалося 7 таких апаратів [302, с.186]. На підприємствах вугільної промисловості Донбасу у цей час почали створюватися спеціальні медичні комісії. При вступі на роботу гірники проходили медичну комісію в обов'язковому порядку. На шахтах організовувалися відомчі лікарні, амбулаторії, підземні медичні пункти, де шахтар міг отримати першу медичну допомогу [599, с.14].

При шахтах облаштовувалися інгаляторні кабінети, в яких гірники проходили процедури з очищення дихальних шляхів, а також діяли фотарії – прилади, де шахтарі піддавалися дії штучних сонячних променів. Очищення дихальних шляхів і опромінювання сонячними променями значною мірою зміцнювало здоров'я шахтарів, а отже сприяло збільшенню видобутку вугілля та створювало умови для підвищення продуктивності праці. Спорудженням і функціонуванням інгаляторіїв і фотаріїв опікувався житлово-побутовий сектор відділу робітничих кадрів вугільного тресту. Лише на початку 50-х рр. на вугільних шахтах Донбасу було відкрито 3 нових інгаляторія та 8 фотаріїв. Вживалися також заходи для профілактики професійних захворювань вугільників (силікозу й антракозу) [85, арк.87, 92].

Наприкінці 40-х рр. у медичних закладах Сталінської області, які обслуговували гірників та членів їхніх родин, почала з'являтися

рентгенівська та фізіотерапевтична апаратура, інше сучасне та якісне устаткування [54, арк.1].

Незважаючи на певні успіхи, варто вказати й на вади у медичному обслуговуванні гірників наприкінці 40-х – у першій половині 50-х рр. Одним з найбільш суттєвих недоліків було недостатнє забезпечення медичних установ, які обслуговували шахтарів Донбасу, лікарськими кадрами [445, с.464]. Особливо це стосувалося лікарів вузького профілю. Багато лікарень й інших установ були облаштовані незадовільно. Це ж стосувалося й закладів санітарно-гігієнічного спрямування, особливо, лазень, які мали невисоку пропускну спроможність (близько 60-65% від норми) [86, арк.192].

Неналежним було медичне обслуговування шахтарів на окремих шахтах. Мало уваги надавалося хронічним захворюванням гірників, не проводився аналіз причин захворюваності таких робітників [62, арк.10].

На шахтах незрідка неохайно велася документація щодо захворюваності гірників [51, арк.3], зокрема облік виробничих бюлетенів, за якими визначалися терміни їхньої непрацездатності [62, арк.9]. Не велася інтенсивна боротьба за зниження захворюваності працівників вугільної промисловості [52, арк.1, 3]. Мали місце випадки неправильного визначення діагнозу в шахтарських лікарнях [54, арк.3].

У лікарнях шахтарських міст і селищ Донбасу не були витримані нормативи Міністерства охорони здоров'я СРСР щодо наявності 12 лікарняних ліжок на 1 тис. осіб, які мешкали у тій місцевості, де функціонувала лікарня. Зазвичай у лікарнях регіону налічувалось не більше 7 ліжок на 1 тис. гірників та членів їхніх родин [55, арк.1].

Особливо гострою була нестача лікарняних ліжок у стаціонарних лікарнях при вугільних трестах у Куйбишевському, Зуївському, Сніжнянському та Рутченківському районах Сталінської області на початку 50-х рр. Так, у Зуївському районі були відсутні лікарні при шахтах „Давидівка”, ім. XVII-го Партз'їзду, ім. 1 Травня: хворих доводилося транспортувати до стаціонару Катиковської лікарні – за 7-8 км. Вкрай

повільно йшло будівництво Сталінської травматологічної лікарні, окремих районних поліклінік [52, арк.3-4].

У 1948 р. комбінатом „Сталінвугілля” було заплановано спорудити 18 лікарень і поліклінік, аптек та інших медичних установ, утім протягом визначеного на будівництво терміну не було споруджено жодної з них. Подібна ситуація склалася й на комбінаті „Артемвугілля” [445, с.456].

Представники органів охорони здоров`я та санітарної інспекції в другій половині 40-х рр. регулярно перевіряли санітарний стан гірницьких гуртожитків, їдалень, лазень та інших закладів. У таких заходах були задіяні тисячі громадських активістів із робітничого середовища. Масово організовувалися також комісії охорони здоров`я на підприємствах вугільної промисловості Донбасу. На вугільних шахтах цього регіону працювали тисячі громадських інспекторів, які стежили за дотриманням правил охорони здоров`я [411, с.243, 246].

Для вирішення питань медичного обслуговування шахтарів і вироблення системи заходів для зниження захворюваності мали проводитися спільні наради страхового активу підприємств вугільної промисловості, медичних працівників і керівників шахтоуправлінь і трестів. Утім, вони відбувалися дуже рідко [52, арк.1].

У другій половині 40-х рр. працівниками Донецького інституту фізіології праці було здійснено масштабні обстеження з метою виявлення причин захворюваності шахтарів. Об`єктом вивчення стали також показники, отримані в обласних комітетах профспілки вугільників, та обласних санітарно-епідемічних станцій (Сталінської та Ворошиловградської областей) [50, арк.2]. Результати цієї роботи були доведені до відповідних органів, але різко змінити ситуацію не вдалося: бракувало коштів і волі місцевого керівництва.

На відновлення Донбасу одразу ж після звільнення від окупації було мобілізовано значну кількість німецьких військовополонених: у 1945 р. їх тут

налічувалося понад 100 тис. осіб, а в 1948 р. – майже 175 тис., причому більшість працювали у вугільній промисловості [41, арк.4].

Прагнучи зберегти військовополонених як безкоштовну робочу силу якомога довше, керівники таборів НКВС-МДБ намагалися певною мірою дбати про їхнє здоров'я. Це було нагальною потребою, оскільки важка фізична праця, побутова необлаштованість і перебої з постачанням продуктів харчування негативно відбивалися на фізичному стані військовополонених [128, арк.47]. Медичні установи для обслуговування потреб колишніх вояків Вермахту мали досить розгалужену інфраструктуру. До неї входили: санітарне відділення, центральна амбулаторія, стоматологічний кабінет, центральний аптечний склад, санітарно-бактеріологічна та клінічна лабораторії, дезінфекційний і малярійний загоны. Цікаво, що персонал у цих медичних установах комплектувався з-поміж самих військовополонених. Для здійснення медичного обслуговування останніх на території Донбасу було створено 9 спеціальних шпиталів [340, с.112-113].

Для військовополонених організовували постачання вітамінів, заняття з лікувальної фізкультури, лікувально-діагностичне харчування, рентгено- та фізіотерапію тощо. Були навіть випадки організації для них соляріїв. Утім, часто порушувалися санітарні вимоги щодо постачання, зберігання та обробки продуктів харчування, тому кишкові хвороби були у середовищі військовополонених масовим явищем [340, с.114].

З метою запобігання виникненню масових захворювань у Сталінській та Ворошиловградській областях у першій половині 50-х рр. проводилося масове щеплення населення, зокрема й серед працівників підприємств вугільної промисловості. Здійснювалися масові перевірки санітарного стану робітничих їдалень: як тих, що діяли при шахтах, так і тих, які обслуговували пересічних мешканців шахтарських селищ і містечок. Також обстежувався санітарний стан кухонь при їдальнях. Активізувалася робота туберкульозних диспансерів і санаторіїв [12, арк.12].

У 50-і роки медичні пункти масово організовувалися при шахтах, у тому числі й під землею. У підземних медичних пунктах постійно чергував фельдшер. Працівники поверхневих медичних закладів активно боролися з гнійничковими захворюваннями, особливо поширеними серед гірників. У цей час дещо поліпшилося медичне обслуговування шахтарів у гірницьких селищах і містах. Так, лише наприкінці 40-х – першій половині 50-х рр. на спорудження нових медичних установ у шахтарському містечку Горське було витрачено близько 15 млн. крб. У 1951 р. у цьому місті було зведено поліклініку, яка мала дванадцять лікарських кабінетів, рентгенівський кабінет і лабораторію. У 1952 р. було здано до експлуатації лікарню на 150 ліжок, в якій нараховувалося кілька відділень, а також було збудовано також великий пологовий будинок [361, с.48-49].

У м. Горлівці до 1953 р. медичних установ стало вдвічі більше, ніж у 1940 р. Гірників цього міста обслуговували 14 рентгенівських кабінетів, 16 бактеріологічних і 17 фізіотерапевтичних кабінетів [156, с.76]. У 1955 р. кількість лікарняних ліжок по підприємствах вугільної промисловості Донбасу становила 7,6 на одну тис. населення [388, с.40].

На початку 50-х рр. у вугільних районах Донбасу спостерігалось зниження випадків захворюваності. У середньому рівень таких захворювань знизився на 5% [58, арк.4]. Знизилася, хоча й незначною мірою, і тривалість тимчасової непрацездатності працівників вугільних трестів [59, арк.21].

Утім, в цілому, стан медичного обслуговування гірників Донбасу та членів їхніх родин все ж залишався незадовільним. Так, на початку 50-х рр. у медичних закладах вугільних районів Донбасу відчувався дефіцит лікарів-терапевтів та терапевтичних кабінетів. Це було характерним для Макіївської міської лікарні, лікарень при трестах „Радянськвугілля”, „Сталінвугілля”, „Чистяківантрацит” і „Орджонікідзевугілля” [61, арк.33].

До середини 1960-х рр. на 1 тисячу населення гірницьких міст і селищ Донбасу припадало вже 10 лікарняних ліжок. Якщо ж взяти статистику по окремих містах, то у Червоноармійську, зокрема, на одну тисячу осіб було

обладнано 13 лікарняних ліжок, Добропіллі – 12, Дзержинську – 10, Сніжному – 12. Це становило у середньому близько 90% від необхідної норми. Також на одну тисячу осіб у цей період припадало 2 лікарі [252, с.35, 45-47].

Варто відзначити, що у лікарняних установах Донбасу було організоване досить повноцінне харчування: воно було набагато кращим, ніж звичайний раціон населення цього регіону, у тому числі й гірників. Для хворих на туберкульоз харчування було особливо посиленим: воно передбачало набагато більше м'яса, риби та жирів. Лише у 1949 р. районні комітети профспілки вугільників отримали для організації лікувального харчування хворих вугільників від держави понад 800 тис. крб. [54, арк.1]

Одним із найсуттєвіших недоліків системи медичного обслуговування гірників Донбасу другої половини 50-х – початку 60-х рр. був брак у лікувальних установах необхідних медикаментів. Вони незрідка надходили із значною затримкою, а асортимент не задовольняв потреби. [43, арк.16].

На початку 60-х рр. пропускна здатність медико-санітарних відділів при вугільних шахтах не могла забезпечити потреб працівників цих шахт у медичному обслуговуванні. У другій половині 50-х рр. медичні установи Шахтарського району, які обслуговували гірників, були укомплектовані лікарями лише на третину від необхідної норми, а на початку 60-х рр. – приблизно на половину [120, арк.3, 4].

З початку 60-х рр. при вугільних шахтах почали створюватися адміністративно-побутові комбінати, завдання яких полягало в комплексному обслуговуванні населення. До складу цих комбінатів входили лікарняний пункт, перев'язочна, інгаляторій і автоматизований фотарій, (прилад для опромінення штучним „гірським сонцем”) особливо корисний для гірників, зайнятих на підземних роботах. Такі „сонячні ванни” значною мірою запобігали застудним захворюванням. В інгаляторіях працівники вугільної індустрії мали змогу очищувати легені від вугільного пилу.

Перевагою такого комбінату, передусім, було те, що робітник міг отримати комплексну лікувальну та профілактичну допомогу [145, с.4, 9].

На початку 60-х рр. держава стала вже виділяти більше коштів на медичне обслуговування гірників та членів їхніх родин [388, с.51]. Так, на утримання лікарні у робітничому селищі при шахтоуправлінні 17–17-біс тресту „Рутченківвугілля” щороку витрачалося близько 710 тис. крб., а на функціонування водолікарні – 81 тис. крб. Лікарні у цей час діяли майже в усіх шахтарських селищах [436, с.84, 88]. Якщо у 1940 р. на території Луганської області функціонувало 125 лікарняних закладів, то у 1950 р. – 157, а 1960 р. – вже 256. Кількість лікарів упродовж цього періоду зростає на території області з 1 до 4 тисяч осіб. Подібна динаміка зростання спостерігалася у згаданий період і на території Донецької області [486, с.405-406].

Станом на 1965 р. у вугільній промисловості Донбасу діяли 133 укрупнені медико-санітарні відділи, 48 лікарських і 616 фельдшерських пунктів охорони здоров'я, 129 жіночих консультацій. У цей час майже в кожному районі Донбасу була станція швидкої допомоги. Якщо у 1953 р. бюджет охорони здоров'я Донбасу становив 75,7 млн. крб., у 1963 р. – 177 млн. крб., а у 1965 р. він досяг 200 млн. крб. За період 1955-65 рр. кількість лікарняних ліжок збільшилася з 47,5 тис. до 82 тис. [484, с.147].

Утім, у зв'язку зі значним розширенням видобутку вугілля на Донбасі у 50-х – на початку 60-х рр. і суттєвим збільшенням виробничих потужностей супутніх підприємств, украй погіршилася екологічна ситуація в регіоні, знизилася тривалість життя мешканців шахтарських міст і селищ. Починаючи з другої половини 40-х рр., керівництво країни видавало розпорядження про забезпечення охорони навколишнього середовища у промислових містах Донбасу, однак істотних змін це не принесло і на здоров'ї гірників позитивно не відбилося [411, с.244-245].

Наприкінці 50-х рр. значного поширення набули такі професійні захворювання працівників вугільної промисловості, як туберкульоз легенів,

силікотуберкульоз, шкірний туберкульоз, літрокоз, силікоз, пневмосилікоз та емфізема легенів [484, с.149]. Утім, внаслідок вжиття заходів щодо лікування цих небезпечних хвороб і регулярних профілактичних оглядів, які дозволяли виявити хвороби на зародковому етапі, значно знизилася смертність хворих [121, арк.2-3].

Профілактикою та лікуванням професійних захворювань опікувався в 50-х – 60-х рр. Донецький науково-дослідний інститут фізіології праці. Науковці цієї установи розробляли методики, які потім реалізовувалися медичними установами Донбасу. Так, співробітники згаданого інституту виробляли рекомендації для лікування та профілактики хронічного бронхіту у гірників, які працювали під землею [419, с.24]. Також НДІ фізіології праці було досліджувалося так зване „вібраційне” захворювання, о розповсюджене у забійників і прохідників вугільних шахт, що дозволило виробити рекомендації для пом’якшення його наслідків [270, с.25]. При інституті була відкрита клініка професійних захворювань, а в лікарнях ряду великих міст – спеціалізовані відділення [484, с.147-148].

З метою лікування та профілактики різноманітних захворювань у шахтарів Донеччини працівники харчового відділу обласної санітарно-епідеміологічної станції та кафедри гігієни харчування Донецького медичного інституту розробляли масштабну програму популяризації серед гірників раціонального харчування. Це мало не лише забезпечити працівникам вугільної промисловості збереження здоров’я, але й значною мірою підвищити їхню працездатність. Працівники згаданих установ проводили широку пропаганду раціонального харчування серед гірників Донбасу, стежили за забезпеченням повноцінного харчування у шахтарських їдальнях, вживали заходів щодо додаткової вітамінізації їжі, особливо тих, праця яких була найважчою та найшкідливішою (передусім робітників, зайнятих на підземних операціях). Починаючи з 1962 р., особливо активно така робота проводилася – у Донецьку, Макіївці, Краматорську, Горлівці та Єнакієвому обласною санітарно-епідеміологічною станцією спільно з

медпунктами шахт, і залученням господарських, партійних і профспілкових організацій. На початку 60-х рр. у Донецькій області було проведено цикл лекцій і бесід (у тому числі, й по радіо) з різноманітних питань раціонального харчування [428, с.79-81].

У першій половині 60-х рр. при медичних закладах шахтарських міст і селищ були засновані громадські ради, при яких функціонували медичні комісії, комісії громадського харчування та санітарної освіти. Члени цих комісій перевіряли діяльність санітарних постів на шахтах, допомагали санітарно-епідемічним станціям у нагляді за підприємствами харчової промисловості, стежили за озелененням гірничих міст і селищ. Лікарі та медсестри Донбасу організовували спеціальні „народні дружини”, які перевіряли санітарний стан подвір'їв, крамниць, вулиць тощо [436, с.33-34]. Подібні обстеження проводилися згідно з постановою Секретаріату ВЦРПС від 11 березня 1950 р. „Про проведення громадського огляду санітарного стану гуртожитків і роботи лазень, пралень і перукарень”. Перший із таких оглядів відбувся у шахтарських містах і селищах Донбасу протягом квітня-вересня 1950 р. [86, арк.55-56].

На початку 60-х рр. встановлено санітарно-гігієнічні норми проживання гірників у гуртожитках. Так, постільна білизна мала змінюватися тричі на місяць. За дотриманням цього стежили профспілкові організації [26, арк.3].

Проаналізувавши систему медичного обслуговування працівників вугільної промисловості Донбасу за 1943 – 1964 рр., можемо дійти висновку, що вона відроджувалась і розвивалася досить високими темпами. Це пояснюється передусім значною зацікавленістю компартійної влади у підвищенні продуктивності праці шахтарів. Досягти ж цього без належного догляду за здоров'ям працівників підприємств вугільної індустрії було неможливо. Саме тому відразу ж після звільнення Донбасу від гітлерівської окупації розпочалося активне відновлення системи медичного обслуговування населення цього регіону, насамперед, гірників. Упродовж

другої половини 40-х – 50-і рр. подальший розвиток сфери охорони здоров'я в Донбасі тривав, завдяки чому поступово поліпшувалося медичне обслуговування гірників. До початку 60-х рр. система медичного обслуговування працівників вугільної промисловості Донбасу вже була доволі розвиненою.

Разом з тим фінансово-матеріальні труднощі відбудовчого періоду, низька виконавська дисципліна й нерозпорядливість місцевої влади й адміністративних структур галузі гальмували цей процес, а нові виклики (зокрема, погіршення екологічної ситуації в регіоні) спричинили гостроту проблеми охорони здоров'я трудівників.

РОЗДІЛ 4. ЖИТЛОВО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ ПРАЦІВНИКІВ ВУГІЛЬНОЇ ІНДУСТРІЇ

4.1. Житлове будівництво у вугільних районах регіону

Брак житла після визволення Донбасу від гітлерівської окупації виявився однією з найгострших соціальних проблем. Важка житлова ситуація була характерною упродовж перших повоєнних років для всієї території Української РСР, однак особливо складною вона була у містах і робітничих селищах вугільного краю, зважаючи на значну щільність населення [324, с.194].

За час війни та окупації було знищено більше половини житлового фонду регіону. Статистика лише по 12 містах Сталінської області вражає. Так, в Артемівську, Горлівці, Дружківці, Дебальцевому, Сталіно, Єнакієвому, Краматорську, Костянтинівці, Макіївці, Маріуполі, Слов'янську та Торезі було зруйновано 6035 житлових помешкань (5594,6 тис. кв. м), пошкоджено 9631 оселю (13573, 3 тис. кв. м), причому більшість на 40-90% [298, с.263]. Загалом на час звільнення краю з 3,6 млн. кв. м житла, наявного до війни, було виведено з ладу понад 2 млн. кв. м [338, с.157-158, 171]. Лише у вугільних районах під час війни було знищено близько 600 тис. кв. м житла та частково зруйновано 800 тис. кв. м [373, с.324]. В одній тільки Горлівці не стало понад 90% житлового фонду [147, с.51].

Вкрай скрутне становище з житлом стало загострюватися ще більше після поновлення роботи шахт, коли на вугільні підприємства почали прибувати тисячі робітників. Шахтоуправління змушені були використовувати в якості тимчасових помешкань для людей всі можливі споруди. Значного розповсюдження у цей час набули бараки та землянки [388, с.32].

Останні стали характерною ознакою всієї повоєнної України. На теренах же Донбасу вони затрималися особливо довго [538, с.307]. У тих будинках, що вціліли під час воєнних лихоліть, людей зазвичай селили по дві, а то й по три родини в одну кімнату. Навіть адміністративні будівлі

певний час використовувались як житло для прибулих гірників: людей розташовували у підсобних приміщеннях, червоних кутках тощо [406, с.137-138].

Зважаючи на всю скрутність становища, партійна влада ініціювала активну відбудову житлового фонду відразу ж після визволення Донбасу [259, с.27]. Це знайшло відображення у постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) „Про вжиття невідкладних заходів щодо відновлення господарства у районах, звільнених від німецької окупації”, резолюціях Сталінського та Ворошиловградського міськкомів КП(б)У. Згідно з цими документами профспілкові організації в усіх звільнених містах у найкоротші терміни мали відновити житлові управління, ремонтні контори та домоуправління, якомога інтенсивніше проводити соцзмагання за швидке введення до експлуатації житла для робітників [168, с.90-91].

Необхідність відновлення житлового фонду для робітників й інженерно-технічних працівників вугільної промисловості Донбасу була декларована також у постановах Державного Комітету Оборони (ДКО) „Про відновлення вугільних шахт Донбасу” від 22 лютого 1943 р., „Про створення індустріальної бази для масового житлового будівництва” та постанові РНК СРСР „Про заходи щодо відновлення індивідуального житлового фонду у містах і робітничих селищах СРСР” (обидві прийняті у травні 1944 р.) [537, с.83, 87]. Та й раніше, у постанові Державного Комітету Оборони від 26 жовтня 1943 р. „Про відновлення вугільної промисловості Донбасу”, у контексті відновлення соціально-економічної сфери регіону значна увага надавалася відбудові житлового комплексу [304, с.41].

Проводити будівельні роботи мали як будівельні трести, так і безпосередньо вугільні підприємства. Держава змушена була значною мірою взяти на себе вирішення цього, бо люди, виснажені війною, залишилися практично без нічого і власними зусиллями могли збудувати хіба-що тимчасові приміщення, в яких не могло бути створено нормальних умов для життєдіяльності [406, с.135]. Під час відбудови житлових будинків

доводилося використовувати матеріали зруйнованих будівель. Організовувалися підсобні підприємства з виготовлення будівельних матеріалів: черепиці, цвяхів, скоб`яних виробів, клею, фарб, оліфи, пічного лиття тощо [388, с.33].

Оскільки багато чоловіків у 1943 – 1945 рр. ще перебували на фронті, доволі часто до відновлення житла у шахтарських селищах Донбасу залучалися жінки. Так, для відбудови селища „Червона зірка” шахти №6 тресту „Будьонніввугілля” було організовано 17 жіночих бригад, які відремонтували 112 зруйнованих будинків (120 тис. кв. м житлової площі). Такі ж бригади були створені на шахті „Кочегарка” тресту „Артемвугілля” та на шахті № 30 тресту „Рутченківвугілля” [339, с.71].

У 1943-1945 рр. насамперед забезпечувалися житлом родини шахтарів, які перебували на фронті [388, с.32]. У цей період кілька десятків тисяч таких шахтарських родин отримали житло на території Сталінської та Ворошиловградської областей [14, арк.23]. Компартійна влада опікувалася також поліпшенням житлових умов інвалідів війни [385, с.54]. На початку 1945 р. на комбінаті „Ворошиловградвугілля” близько 12% житлової площі було зайнято родинами військовослужбовців та інвалідами війни, а також членами органів влади і громадських організацій. Внаслідок цього шахтарів розташовували у гуртожитках та у приватних будинках місцевого населення (27,5%). Лише 36,5% шахтарів мешкали у квартирних будинках, а 6% – у приватних [147, с.51].

Першочергово житло надавалося також гірникам, які переїжджали на Донбас з родинами. Оскільки сімейні гірники не були такими мобільними, щоб постійно змінювати місце роботи, а тому за браком кадрів це було в інтересах адміністрації підприємств [38, арк.50].

Будівництво і відбудова житла та культурно-побутових споруд у перші повоєнні місяці йшли достатньо швидко. Так, протягом 4-го кварталу 1943 р. у вугільних районах Донбасу було відремонтовано 825 тис. кв. м житлової площі [147, с.325]. Лише для гірників комбінату „Сталінвугілля” за цей час

було відбудовано 60186 кв. м житлової площі у будинках квартирної типу та 440 кв. м - у бараках [69, арк.61]. Із цього житлового фонду безпосередньо силами комбінату було зведено 29135 кв. м житла [68, арк.75]. А завдяки тому, що профспілкові організації комбінату „Сталінвугілля” залучили до відбудови житла 40 тис. шахтарів, які працювали у вільний від роботи час, протягом 1944 р. вдалося відновити ще 446 тис. кв. м житла [538, с.286].

Розв’язанням житлової проблеми у цей час займався як Наркомат житлового та цивільного будівництва, так і профспілкові організації гірників Донбасу [608, с.30]. Для посилення темпів житлового будівництва було організовано 5 спеціалізованих трестів – «Сталінжитлобуд», «Артемжитлобуд», «Ворошиловграджитлобуд», «Краснолучжитлобуд» і «Ростовжитлобуд», які мали свої будівельні контори у кожному з вугільних трестів. Відновленням і будівництвом житлових будинків для гірників займалися не тільки ці спеціалізовані організації, а й усі вугільні та шахтобудівні трести [147, с.51].

Будівництво житла незрідка проходило у звичній для радянського суспільства формі кампаній. Наприклад, певний обсяг житлового фонду мав бути введений до експлуатації до професійного свята гірників – Дня шахтаря [146, с.293]. З метою прискорення темпів відбудови житлового фонду у шахтарських селищах Донбасу партійне керівництво ініціювало „соціалістичне змагання для прискорення житлового будівництва”, учасники якого брали зобов’язання збудувати та відремонтувати якомога більше житла у стислі терміни [129, арк.28]. Змагання йшло як між містами та селищами, так і між окремими робітниками, які брали індивідуальні зобов’язання. Результати акції активно висвітлювалися обласною, міською та районною пресою [146, с.36, 46-47]. Населення залучалося владою до будівництва житла через вуличні та квартальні комітети [486, с.227]. Під час відбудови шахтарських гуртожитків також відбувалося змагання за швидше відновлення житлового фонду, влаштовувалися конкурси на кращий, зразковий гуртожиток для гірників [126, арк.58].

Варто визнати, що якість відбудованого житла була зазвичай доволі низькою. Багато в чому це можна пояснити невисоким рівнем підготовки робітників-будівельників [129, арк.10]. Дуже часто так звана „відбудова” житла насправді виражалась у косметичному ремонті будівлі, у той час як остання знаходилась у вкрай поганому стані. Тому частину приміщень згодом доводилося зносити, оскільки вони ставали зовсім непридатними до життя [406, с.136]. Так, наприкінці 1943 р. на комбінаті „Сталінвугілля” було ліквідовано декілька будинків квартирного типу загальною площею 720 кв. м і бараків, площа яких становила 5928 кв. м, оскільки вони були в аварійному стані [69, арк.61]. А здані до експлуатації в 1-му та 2-му кварталах 1944 р. житлові будинки на шахтах №1-3 „Кочегарка”, №1-2 „Смолянка” та №7 тресту „Сталінвугілля” практично відразу вимагали капітального ремонту. Схожа ситуація була й у інших вугільних трестах [406, с.137].

Труднощі житлового фонду ускладнювалися поганим станом житлових споруд, більшість яких у період війни майже опалювалися та майже не ремонтувалися, тому протягом перших повоєнних років увага надавалася ремонту житла та відновленню насамперед найменш зруйнованих будівель [388, с.34].

Партійне керівництво вважало, що незважаючи на величезні втрати житлового фонду під час війни, цілком можливо забезпечити гірникам хоча б мінімальні умови для життя, прискоривши темпи будівництва. Але заплановані обсяги відбудови вугільної промисловості не були забезпечені необхідними людськими ресурсами. Катастрофічно бракувало й будівельних матеріалів, що значною мірою гальмувало проведення робіт з відновлення житлового фонду [147, с.327], оскільки будівельна індустрія також потребувала відродження [146, с.51]. Так, у 1944 р. вона виробляла тільки 9% цегли та 13% цементу від довоєнного рівня. Розуміючи, що лише інтенсифікація житлового будівництва допоможе вирішити низку соціальних проблем, пов'язаних з дефіцитом житла, влада намагалася якомога швидше відновити функціонування підприємств будівельної промисловості

радянської України, що було засвідчено у постанові VI сесії Верховної Ради УРСР [378, с.421]. Утім, проблему хронічного браку багатьох будівельних матеріалів вирішено у цей час не було [129, арк.29].

Згідно з постановою від 26 жовтня 1943 р. за півроку до вугільних підприємств краю мало бути спрямовано 100 тис. осіб з інших областей. Звісно, їх необхідно було забезпечити житлом. Тому керівництво трестів і шахтоуправлінь акцентувало увагу на прискоренні будівництва гуртожитків, переоблаштуванні під них інших будівель. Так, якщо на 1 січня 1944 р. у гуртожитках комбінату „Сталінвугілля” мешкало 4810 осіб, то до середини березня їхня кількість зросла до 41790 осіб [406, с.137].

Тоді ж було розпочате й будівництво гуртожитків для сімейних робітників. Гуртожитки споруджувалися зазвичай поблизу підприємств, на яких працювали їхні мешканці [324, с.194-195]. Незважаючи на значні темпи збільшення кількості гуртожитків, їх повсякчас бракувало. До того ж збудовані гуртожитки були практично необлаштовані [129, арк.16]. Кімнати у них були зовсім порожніми, брудними та холодними [226, с.7]. Загалом до кінця Другої світової війни в Донбасі було відновлено та збудовано 1123 гуртожитки, в яких мешкало близько 60 тис. робітників [538, с.286].

Окрім гуртожитків, робітників розселяли по квартирах (або будинках), які підприємства орендували у їх власників. Якість таких помешкань теж зазвичай була низькою. Багатьох робітників оселяли в старих дерев'яних будинках комірною типу, які не відповідали житловим стандартам [300, с.169]. Приміром, до кінця 1-го кварталу 1944 р. в орендованих шахтоуправліннями квартирах мешкало 9295 шахтарів комбінату „Сталінвугілля” [36, арк.33].

На початку 1944 р. сімейних шахтарів намагалися селити в будинки квартирною типу, що малися у розпорядженні вугільних підприємств. Так, на 1 січня 1944 р. у житловому фонді комбінату „Ворошиловградвугілля” такі будинки склали 782 317 кв. м [137, арк.34], а комбінату „Сталінвугілля” – 1 189 139 кв. м, де мешкало 174 996 осіб [69, арк.61].

Здебільшого ж люди, що приїздили працювати на вугільні шахти Донбасу, розміщувались у гуртожитках та орендованих підприємствами квартирах. Місцеві гірники мешкали в уцілілих власних будинках. Це було особливо характерним для невеличких містечок і робітничих поселень. Окрім того, значна частина шахтарів, як кадрових, так і новоприбулих, тимчасово мешкала у пристосованих під житло спорудах: бараках, адміністративних будівлях, дитячих садках тощо [486, с.228]. Така схема поселення гірників у перші повоєнні роки залишалася практично незмінною, незважаючи на досить енергійні заходи з будівництва нового житла, ремонту та облаштування вже наявного [146, с.51]. Через погані житлові умови багато мобілізованих гірників у ці роки втікали з шахт [124, с.78-79].

Протягом 1944 р. житловий фонд комбінату „Сталінвугілля” збільшився на 120 тис. кв. м, досягнувши 1310 тис. кв. м. У житлових приміщеннях комбінату мешкало на той час 171 тис. осіб, з них 146,3 тис. - у будинках квартирного типу, а 24, 6 тис. – у гуртожитках, що становило 53% від загалу працівників, не враховуючи спецконтингенту. При цьому на одного мешканця припадало 5,1 кв. м загальної житлоплощі у гуртожитках і 4 кв. м - у квартирах [71, арк.20].

Державне керівництво настійливо заохочувало трудівників їхати на вугільні шахти Донбасу, однак для приїжджих не вдавалося створити більш-менш нормальних житлових умов [146, с.51]. Усі зусилля місцевої влади не могли перекрити гострої потреби в житлі у зв'язку з масовим припливом нових гірників, здебільшого примусово залучених до роботи на шахтах. Робітники мали задовольнятися просто мізерною житлоплощею, мешкати у страшенній тіснєві. В особливо важкому становищі знаходилися шахтарі трестів „Артемвугілля”, „Калінінвугілля”, „Зуївантрацит”, де забезпеченість житлом становила відповідно 38%, 44% та 48% [406, с.137].

Не кращим було становище й на комбінаті „Ворошиловградвугілля”, житловий фонд якоганаприкінці 1944 р. складався з 8521 будинка загальною площею 864381 кв. м. Тут мешкало 131750 осіб, у тому числі 53517

робітників, з яких 111 852 ос. - у будинках квартирного типу та 19 788 ос. – у гуртожитках [137, с.14].

У забезпеченні працівників вугільної промисловості житлом існувала значна диференціація. Відносно непоганим було житлове становище в інженерно-технічних працівників, деяких категорій службовців, кадрових робітників. Значно гірше становище з житлом спостерігалось у мобілізованих робітників, представників спецконтингенту. Загалом житлові умови робітників були вкрай важкими, причому поліпшувалися вони дуже повільно. Наприклад, у протоколі №67 засідання бюро Сталінського обкому КП(б)У від 19 жовтня 1944 р. констатовалося за результатами перевірки відбудови житлових і культурно-побутових будівель, трестом „Сталінжитлобуд”, що будівництво велося вкрай незадовільно, без урахування потреб вугільних трестів і шахт. Особливо повільно відбудовчі роботи здійснювалися Горлівською, Радянською, Чистяківською та Сніжнянською конторами згаданого тресту. Тут план з відновлення за 8 місяців 1944 р. було виконано лише на 70%. На шахтах ім. Карла Маркса та „Велетень” тресту „Орджонікідзевугілля”, №1-2 тресту „Куйбишеввугілля”, „Холодна балка” тресту „Макиїввугілля” та інших план було виконано лише на 20%, хоча тут житло мало бути відновлене у першу чергу. З документів місцевих компартійних органів випливало, що керівництво тресту „Сталінжитлобуд” не надавало належної уваги спорудженню житла на вказаних об’єктах [406, с.137-138].

Згідно з протоколами секретаріату ВЦРПС, не було належного використання й коштів, асигнованих на житлове будівництво. Так, із 68 млн. крб., виділених у 1944 р. комбінату „Сталінвугілля”, було реалізовано у житловому будівництві лише 40 млн. крб. [24, арк.864].

Не поліпшилася ситуація й у 1945 р. Житлові умови шахтарів у цей період навіть певною мірою погіршилися, що було пов’язано з масовим напливом нових робітників на підприємства вугільної індустрії Донбасу [388,

с.35]. Лише за перші 4 місяці 1945 р. чисельність працівників шахт зросла на третину [40, арк.74].

Забезпечити нормальні житлові умови для такої величезної маси нових гірників було неможливо. Повторювалася ситуація, що спостерігалася взимку 1943–1944 рр., коли так само без більш-менш пристойного житла залишалися тисячі мобілізованих для праці на шахтах робітників. Так, у батальйоні інтернованих №1031 тресту „Дзержинськвугілля” на одну особу припадало всього-на-всього 1,1 кв. м житлоплощі [89, арк.49].

Активізація індивідуального житлового будівництва розпочалася після появи у травні 1944 р. постанови РНК СРСР „Про створення індустріальної бази для масового житлового будівництва індивідуального житлофонду у визволених районах та посилення індивідуального житлового будівництва в містах і робітничих селищах СРСР”. Основна відповідальність за реалізацію цього рішення покладалася на профспілки [324, с.195].

Упродовж 1943–1945 рр. профспілкові організації гірників Донбасу вживали заходів щодо прискорення індивідуального житлового будівництва. Зокрема, цим займалися житлово-побутові комісії фабрично-заводських і місцевих комітетів [291, с.32], які сприяли тому, щоб керівники вугільних підприємств надавали своїм працівникам допомогу в отриманні позик і земельних ділянок, заготівлі будівельних матеріалів і транспортуванні їх до місця забудови [505, с.162].

Фабрично-заводські та місцеві комітети слідкували, щоб позики на будівництво видавалися передусім кращим фахівцям підприємств та передовикам виробництва. Показово, що працівникам вугільної промисловості Донбасу половина позики надавалася без необхідності повернення [538, с.288]. У 1944-1945 рр. на індивідуальне житлове будівництво для гірників було кредитовано 9672 тис. крб. За цей же період було здано до експлуатації 91 індивідуальний житловий будинок загальною житловою площею 4192 кв. м. Лише в 1944 р. по комбінату „Сталінвугілля”

на потреби індивідуальних забудовників було асигновано 4440 тис. крб. [537, с.140]

Таким чином, упродовж 1943–1945 рр. було відновлено значну частину зруйнованого під час війни житлового фонду Донбасу. Вже до 1 серпня 1944 р. у Сталінській області було відновлено 35 тис. кв. м шахтарських гуртожитків, 22643 кв. м квартир [26, арк.3]. Загалом за цей час у гірницьких селищах і містах Донбасу було відновлено близько 2 млн. кв. м житлової площі, зокрема: у 1943 р. – 382 тис. кв. м, 1944 р. – 936 тис. кв. м, 1945 р. – 188 тис. кв. м [338, с.71].

Станом на 1 червня 1945 р. житловий фонд вугільного Донбасу досяг 50% довоєнного рівня [538, с.286]. У цей час архітекторами було складено схеми генеральних планів відбудови Донецька, Ворошиловграда, Слов'янська, Лисичанська, Кадіївки, Красного Луча та інших міст регіону. На виконання резолюції пленуму ЦК КП(б)У „Про відбудову та будівництво міського господарства, про спорудження житлових будинків колгоспників, виробничих будівель у колгоспах та культурно-побутових приміщень на селі” місцева влада спрямовувала свої зусилля на відродження соціальної сфери сіл та міст регіону [411, с.142-143].

Відновлений після звільнення житловий фонд Донбасу становив доволі значну частку у загальному відновленому житловому фонді УРСР, який налічував навесні 1945 р. 10,3 млн. кв. м і досяг у містах та робітничих селищах близько 76% від рівня 1940 р. [378, с.422].

У 1946 р. у вугільних районах краю було відновлено ще 370 тис. кв. м житла [147, с.325]. Утім, у багатьох вугільних трестах відновлення житла відбувалося повільно, а по тресту „Рутченківвугілля” ремонт зруйнованого житла не вівся аж до 1946 р. Лише в 1946-47 рр. по цьому тресту було відремонтовано 50118 кв. м житлової площі [76, арк.113].

За 1945 р. у Ворошиловграді було відновлено 25 тис. кв. м житлового фонду. На 1946 р. тут планувалося відновити та збудувати зусиллями місцевої ради та підприємств 38 тис. кв. м житла, а у м. Ворошиловську -

54338 кв. м житлової площі [146, с.45]. Нового житла у вугільних районах Ворошиловградської області лише у 1948 р. було збудовано 150 тис. кв. м [533, с.46].

У другій половині 40-х рр. радянське керівництво декларувало необхідність активізувати житлове будівництво. Так, у „Законі про п'ятирічний план відновлення та розвитку народного господарства СРСР на 1946 – 1950 рр.” було заплановано не лише відновити весь довоєнний житловий фонд, а й значно перевищити його, паралельно з цим поліпшуючи житлові умови робітників. Згідно з цим законом по містах Української РСР протягом 1946 – 1950 рр. мало бути введено 15 920 тис. кв. м житла [157, с.49]. Темпи житлового будівництва у роки четвертої п'ятирічки набагато випереджали довоєнні [299, с.18]. Питома вага капіталовкладень у житлове будівництво по Україні становила понад 14% у загальному обсязі капітальних робіт, у той час як у третій п'ятирічці - лише 10,5 % [304, с.47].

У зв'язку з масовим прибуттям на підприємства вугільної промисловості Донбасу нових робітників у другій половині 40-х рр. відбулося зростання кількості гірників, які мешкали у гуртожитках. Так, на комбінаті „Ворошиловградвугілля” станом на 1 січня 1945 р. у гуртожитках мешкало 19788 осіб, а 1 січня 1946 р. – уже 36330 осіб. На шахтах комбінату „Сталінвугілля” кількість гірників, які мешкали у гуртожитках, за цей же період зросла у 3,7 рази. Це зумовлювало потребу будувати дедалі більше нових гуртожитків [138, арк.55].

Характеризуючи ситуацію з будівництвом та облаштуванням шахтарських гуртожитків у другій половині 40-х рр., варто відзначити, що часто цю справу брали під свою опіку профспілкові організації [291, с.31]. Основну роль у розв'язанні проблеми спорудження та ремонту гуртожитків для гірників відігравали житлово-побутові комісії, створені фабрично-заводськими та місцевими комітетами профспілки. Багато в чому це можна пояснити слабкою роботою спеціалізованих житлово-будівельних організацій вугільних трестів [129, арк.19].

Зусиллями профспілкових органів до кінця 40-х рр. були ліквідовані тимчасові гуртожитки, а робітники та їхні родини поселені у більш-менш нормальні приміщення, зроблені з каменю. До облаштування своїх гуртожитків долучалися й самі робітники. Цей процес проходив під пильним контролем житлово-побутових комісій [299, с.167]. Гірники у позаробочий час підводили до гуртожитків опалення та воду, електрику та радіо, фарбували й білили приміщення [26, арк.3]. Лише по тресту „Рутченківвугілля” у 1948 р. було збудовано 20 гуртожитків для робітничої молоді, з них 16 зразкових та 4 готельного типу [65, арк.33].

У 1948 р. гірники тресту „Макіїввугілля” зобов’язалися власними зусиллями збудувати при кожній шахті по одному гуртожитку на 100 осіб кожен. Вони оголосили спорудження цих гуртожитків „всенародним будівництвом”, зважаючи на те, що до справи долучалися не лише шахтарі, але й інженерно-технічні працівники, дружини гірників. Активно до такого будівництва залучалися гірники-стахановці, для яких праця „на громадських засадах” визначалася особливо почесною [291, с.32].

Місцеві компартійні органи позитивно поставилися до такої ініціативи макіївських гірників і зобов’язалися надати необхідні будівельні матеріали та транспорт, забезпечити технічне керівництво процесом будівництва гуртожитків та технічну документацію [146, с.250].

У тому ж році зазначену ініціативу підхопили працівники шахти ім. Калініна тресту „Горлівськвугілля”. Вони зобов’язалися збудувати робітничий гуртожиток на 100 осіб поза планом за рахунок віднайдень та використання внутрішніх ресурсів. Партійні органи рекомендували господарським і профспілковим організаціям усіляко сприяти розгортанню „народного будівництва” серед гірників тресту „Горлівськвугілля”, допомагати останнім у залученні ресурсів і безпосередньо у процесі будівництва. „Народне будівництво” мало супроводжуватися масштабною роз’яснювальною роботою через відділи пропаганди та агітації міськкома та райкомів КП(б)У, первинні партійні організації та місцеву пресу. Райкоми

профспілки вугільників, завкоми та будівельні комітети мали вести ретельний облік відпрацьованих годин на „громадському” будівництві та регулярно висвітлювати результати у місцевій пресі [146, с.251-252]. Зусиллями мешканців шахтарських міст і селищ Ворошиловградської області в другій половині 40-х рр. також відбувалося спорудження гуртожитків [129, арк.28].

З другої половини 40-х рр. набула поширення й практика першочергового ремонту квартир кращим стаханівцям та кадровим гірникам зі значним стажем роботи. Облаштування помешкань зазначених осіб перебувало під прискіпливим контролем житлово-побутових комісій профспілки працівників вугільної промисловості [291, с.31].

Водночас з відбудовою зруйнованих під час війни шахтарських селищ розпочалося й будівництво нових. Так, у вересні 1946 р. для гірників шахти ім. В.І. Леніна тресту „Лутугінвугілля” (Ворошиловградська область) було збудовано селище на 50 стандартних будинків з готових фабричних складних деталей. Для зручності його розташували неподалік від шахти. Також для гірників шахти Лутугінською конторою „Ворошиловграджитлобуд” було зведено два гуртожитки: на 130 та 100 місць [219, с.1]. Тоді ж почалося будівництво крупноблочних дво- та триповерхових будинків [147, с.327].

У 1946 р. для гірників Донбасу передбачалося спорудити 305 тис. кв. м житлової площі [146, с.77], причому 220 тис. кв. м – для шахтарів, які мешкали у Макіївці, Рутченковому та Чистяковому [80, арк.2]. Усього ж протягом 1947 – 1952 рр. для працівників промисловості Сталінської області було споруджено близько 2 млн. кв. м. житлової площі [18, арк.29-30]. За період 1943-48 рр. у вугільних районах Донбасу було зведено майже 3 млн. кв. м житла [289, с.22]. Це становило 39076 міських і 7629 сільських будинків [533, с.134]. Утім, рівень забезпечення населення житлом все одно залишався доволі низьким. Так, у 1950 р. на одного міського мешканця Ворошиловградщини припадало лише 7,6 кв. м житла [486, с.227].

Користуючись державною допомогою, гірники Ворошиловградської області побудували 16500 індивідуальних будинків. Загалом же для працівників вугільної промисловості цієї області в кінці 40-х – на початку 50-х рр. було введено до експлуатації понад 0,5 млн. кв. м житлової площі. За цей період на житлове будівництво держава асигнувала 159,5 млн. крб. Ця житлова площа включала 630 упорядкованих гуртожитків для шахтарів [156, с.74-75].

Та все ж темпи спорудження житла у шахтарських містах і селищах Донбасу були нижчими, ніж це декларувалось у відповідних планах житлового будівництва. Це привернуло увагу вищого компартійного керівництва. У постанові ЦК ВКП(б) „Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу” від 28 лютого 1948 р. у погіршенні житлової ситуації гірників Донбасу була звинувачена профспілка працівників вугільної промисловості, яка, буцімто, погано працювала [146, с.253].

Витрати на житлове будівництво зростали щороку доволі інтенсивно. Так, якщо у 1948 р. держава витратила на будівництво житла для гірників Ворошиловградщини 19,38 млн. крб., то у 1949 р. – уже 209,8 млн. крб. Динаміку житлового будівництва можна простежити на прикладі шахтарського селища Перемога, в якому мешкали працівники тресту „Рутченківвугілля”. Засноване у 1945 р., воно до 1953 р. стало доволі великим: його житлова площа за цей час збільшилась у 30 разів і на 1953 р. становила 13500 кв. м. У 1953 р. в селищі налічувалося вже 60 одноповерхових і 15 багатоповерхових житлових будинків [411, с.240-241]. По вугільних трестах Сталінської області асигнування на житлове будівництво в 1949 р. зросли порівняно з попереднім роком у 1,5 рази [81, арк.154]. Загалом за роки четвертої п’ятирічки план житлового будівництва було перевиконано майже на 20% [207, с.21].

У другій половині 40-х рр. значного розвитку набуло індивідуальне житлове будівництво [262, с.60]. У 1948 р. лише по тресту „Червоногвардійськвугілля” було збудовано 90 будинків такого типу [76,

арк.45]. 120 індивідуальних будинків було зведено у цей час гірниками тресту „Рутченківвугілля”, з них 100 – завдяки кредитам. Для робітників й інженерно-технічних працівників тресту також спорудили багато 1- та 2-квартирних будинків [77, арк.30-31]. Значного розмаху індивідуальне житлове будівництво набуло і по вугільних трестах Ворошиловградської області, хоча рівень виконання планів по вугільних підприємствах області не перевищував 30%, незважаючи на те, що вони не були завищеними [129, арк.2, 7, 32]. По окремих вугільних трестах Сталінської області план індивідуального житлового будівництва у другій половині 40-х рр. практично не був виконаний [115, арк.349].

Загалом у 1949 р. шахтарями Донбасу було збудовано більше 9 тис. індивідуальних будинків [516, с.60]. У 1950 р. індивідуальних житлових будинків у шахтарських селищах нараховувалося на 125% більше, ніж у 1940 р. [533, с.137] У 1951 р. по комбінату „Сталінвугілля” було зведено 800 індивідуальних житлових будинків загальною площею 24 тис. кв. м. Під час їхнього спорудження забудовникам надавалася допомога з боку тресту [88, арк.46].

Держава усіяко допомагала гірникам, що зважувалися на індивідуальне житлове будівництво, надаючи як грошові позики, так і будівельні матеріали для спорудження осель. Передусім, такі позики надавалися гірникам, зайнятим на підземних роботах, та інженерно-технічним працівникам [76, арк.45]. Розмір позики залежав і від кількості дітей у шахтарській родині. Так, якщо у гірника було п'ятеро або більше дітей, то йому могли надати позику на спорудження індивідуального будинку на 2 – 3 житлові кімнати [361, с.56]. Упродовж 1946-1965 рр. обсяг державних кредитів, що виділялися робітникам Донбасу на житлове будівництво, зріс майже вдвічі [486, с.390].

У цей час з метою інтенсифікації житлового будівництва компартійна влада ініціювала проведення „місячників житлового будівництва”, до яких масово залучалися робітники небудівельних спеціальностей [287, с.299].

У другій половині 40-х рр. у робітничих селищах при багатьох вугільних шахтах проводилися масштабні ремонтні роботи. Так, лише за перше півріччя 1947 р. у селищі при шахті „Лідіївка” було проведено капітальний ремонт 10 тис. кв. м житла. Окрім цього, у будинках шахтарів за цей термін було споруджено 57 пічок, 34 льоха, 28 сараїв, відремонтовано 11 льохів і 23 сараї [289, с.34].

Норма житлової площі згідно з Цивільним кодексом становила у цей період 13,65 кв. м. Проте у повоєнних умовах вона була лише бажаною [306, с.60]. У 1950 р. на Донбасі пересічно на 1 особу доводилося 7 кв. м житлової площі [152, с.213], а в родинях гірників - переважно не більше 3 – 4 кв. м. Часто ж розмір житлової площі на одну особу не перевищував 2 кв. м. Так, у квартирі, площа якої становила 12 кв. м, могло мешкати до 8, а інколи й до 10 осіб, тобто й на початку 50-х рр. залишалася поширеною практика поселення кількох родин у одній квартирі [28, арк.3].

Незважаючи на те, що лише по Донецькій області протягом 1946 – 1957 рр. для гірників було споруджено понад 1 млн. кв. м житла, 900 робітничих гуртожитків, у житловому будівництві краю у цей час існували суттєві проблеми та недоліки. Багатьма трестами, зокрема „Сніжнянтрацит”, „Орджонікідзевугілля”, „Радянськвугілля” та деякими іншими, не виконувався план житлового будівництва, особливо щодо спорудження гуртожитків для шахтарів [411, с.239]. Вкрай несприятлива ситуація у цьому відношенні склалася в тресті „Брянськвугілля” [129, арк.8].

На вугільних шахтах ім. Орджонікідзе тресту „Червоногвардійськвугілля” ремонт гуртожитків було проведено недбало. У багатьох колективних угодах між адміністраціями вугільних шахт і профспілкою вугільників не визначалися пункти щодо поліпшення житлових умов гірників, та навіть якщо й обумовлювалися, то в дійсності не виконувалися. Оргбюро ЦК КП(б)У у своєму зверненні до керівників вугільних комбінатів, секретарів міських і районних комітетів КП(б)У вугільних районів Сталінської та Ворошиловградської областей

наголошував на необхідності негайної ліквідації деструктивних явищ у сфері житлового будівництва на вугільних шахтах. Компартійні та профспілкові органи заявляли про свою готовність виконати вказану директиву, утім суттєвих результатів це не дало [411, с.239].

Масові недовиконання плану житлового будівництва в другій половині 40-х рр. мали місце по вугільних трестах Ворошиловградської області, зокрема по тресту „Брянськвугілля”, де в 1947 р. план спорудження житла було виконано лише на 47%. Однак, тоді ж трест „Кадіїввугілля” перевиконав відповідний план, що стало можливим завдяки наявності при ньому заводу будівельних матеріалів. Мала кількість таких підприємств суттєво гальмувала процес житлового будівництва на інших вугільних трестах області. Пересічно ж протягом другої половини 40-х рр. план житлоспорудження по Ворошиловградській області, яке здійснювалося трестами „Ворошиловграджитлобуд”, „Ворошиловградшахтобуд” і „Ворошиловградшахтовідновлення”, виконувався приблизно на 70% [129, арк.3-4, 17, 24].

Активне будівництво житла для працівників вугільної промисловості Донбасу тривало й на початку 50-х рр. Так, у 1950 р. лише у м. Сталіно було введено в дію 143 тис. кв. м житлової площі, на що було асигновано 700 тис. крб. [85, арк.4-5] У 1951 р. для шахтарів комбінату „Сталінвугілля” було відремонтовано 350 тис. кв. м житлової площі та відкрито 35 гуртожитків-інтернатів для 2800 молодих робітників, які щойно закінчили гірничопромислові школи [88, арк.46]. Водночас дедалі більше гуртожитків споруджувалося у невеликих шахтарських селищах [411, с.242].

Намагаючись стимулювати гірників до більш активної, відповідальної праці, керівництво держави у 50-х рр. взяло курс на прискорене розв’язання житлової проблеми, що розглядалася на найвищому владному рівні. Так, збільшення обсягу житлового фонду було визначено першорядним завданням у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 23 серпня 1955 р. „Про заходи з подальшої індустріалізації, поліпшення якості та зниження

вартості виробництва” [304, с.92]. На необхідності поліпшення житлово-побутових умов гірників провідних професій наголошувалося також у резолюції ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про невідкладні заходи з розвитку вугільної промисловості СРСР”, яка вийшла у травні 1956 р. Питання щодо збільшення видатків на спорудження житла для гірників Донбасу розглядалося також на грудневому пленумі ЦК КПРС 1956 р. [431, с.211]

Попри це, плани житлового будівництва для працівників вугільної індустрії регіону протягом 50-х рр. у повному обсязі не виконувалися. Так, у 1951 р. план будівництва та введення до експлуатації житла для шахтарів по Сталінській області було виконано лише на 23,9%, а по Ворошиловградській – на 37,5%. [433, с.128] Лише за 1954-1955 рр. будівельними організаціями Української РСР не було освоєно 2 млрд. крб., виділених для забезпечення житлом гірників Донбасу. Унаслідок цього працівники вугільної індустрії недоотримали 2,8 млн. кв. м житлової площі. Усього ж план спорудження житлової площі по УРСР у 1954 р. було виконано лише на 64,6%, а 1955 р. – на 70,5%. Тобто близько 300 тис. шахтарів не змогли поліпшити свої житлові умови.

Упродовж 50- х рр. будівництво житла катастрофічно не встигало за спорудженням нових шахт. Капітальне промислове будівництво перебувало на першому плані, а житловій проблемі органи, що опікувалися розвитком вугільної індустрії, не надавали достатньої уваги. Так, у IV кварталі 1955 р. у Ворошиловградській області передбачалося ввести в експлуатацію 4 шахти, а будівництво житла для гірників було завершено лише на одній, у той час як на трьох інших план введення шахтарського житла було виконано менш ніж наполовину [433, с.129].

Особливо гостро стояла житлова проблема в тресті „Радянськвугілля”, який потребував додатково 80558 кв. м житла. Тресту „Зуївантрацит” було необхідно додатково 224600 кв. м житла. Понад 200 тис. кв. м бракувало й тресту „Сніжнянськантрацит” [85, арк.58, 70, 77].

Незважаючи на те, що господарські та партійні органи докладали чималих зусиль для збільшення житлового фонду Донбасу протягом 50-х рр., через величезний приплив трудових мігрантів житлова проблема постійно загострювалася. Особливо це стосувалося гірників, які мали родини [256, с.182]. У 50-ті рр. кількість промислових робітників в краї зросла майже вдвічі. Але через невідповідні житлові умови багато людей, які приїхали на Донбас з інших місць, були розчарованими. Внаслідок цього у вугільній індустрії регіону в означений період спостерігалася значна плинність робітничих кадрів. Наприклад, лише протягом 1952 р. на шахти комбінату „Ворошиловградвугілля” було зараховано 41 тис., а звільнилося 36 тис. гірників [370, с.92].

У 50-х рр. в Донбасі набула поширення практика залучення на спорудження житла самих гірників. Такий підхід практикувало, зокрема, у 1956 р. керівництво тресту „Кадіїввугілля”. У такий спосіб вже до липня того ж року було збудовано 200 тис. кв. м житлової площі. До кінця 1956 р. у Сталінській області було зведено за участі працівників вугільної індустрії 84 будинка, житлова площа яких становила 6453 кв. м, та закладено ще 1240 будинків з житловою площею 82594 кв. м [7, арк.254].

Компартійне керівництво розраховувало значно розширити обсяги житлового фонду, використовуючи таку практику спорудження житла. Зокрема, у Сталінській області у 1957 р. було заплановано ввести до експлуатації шляхом будівництва при залученні гірників 200 тис. кв. м житлової площі, тобто вдвічі більше, ніж у 1956 р. (фактично було введено 180 тис. кв. м) [8, арк.40-42].

Перебігом житлового будівництва зусиллями гірників опікувалися профспілкові органи. Кошти ж на це виділялися з фондів вугільних підприємств, директорських фондів, відрахувань від премій за соціалістичне змагання [9, арк.74-75].

У першій половині 50-х рр. для працівників комбінату „Сталінвугілля” щороку будувалося приблизно по 4 тис. кв. м житлової площі. Утім, це

становило трохи більше 20% реальної потреби гірників у житлі, враховуючи постійний притік працівників, а також необхідність доведення мінімального розміру житлової площі до 9 кв. м на одну особу. Насправді ж до цієї норми було дуже далеко. Так, на початку 50-х рр. на одного мешканця шахтарського гуртожитку пересічно доводилося 5,5 кв. м житлової площі. А у тресті „Сніжнянськантрацит” на одну особу в середньому припадало лише 2,5 – 3 кв. м. [85, арк.21, 77], що було вдвічі менше середньої норми, яка по Україні становила у містах 6,35 кв. м [445, с.487]. Загалом же до 1955 р. у вугільних районах Донбасу середній розмір житлової площі на одну особу був 4-5,5 кв. м [388, с.40].

Подекуди для гірників, які мали по декілька дітей, у 50-х рр. вже виділяли двокімнатні квартири, однак це були поодинокі випадки. Твердження авторів радянської доби про те, що шахтарі нібито масово наділялися дво- або й трикімнатними квартирами, можна розглядати як традиційний для радянської пропаганди хід. У реаліях життя 50-х рр. лише деякі гірники отримували квартири, коли одружувалися. Великим був шанс отримати нормальні квартири у багатодітних шахтарських родин, особливо тих, які мали не менше 5 – 7 дітей. Така родина могла отримати, наприклад, окремих котедж, який складався з трьох кімнат, кухні, ванної кімнати та веранди [361, с.45-50].

Як вже зазначалося, компартійна влада та профспілки усіляко заохочували індивідуальне житлове будівництво [445, с.475], надаючи державні позики, середній розмір яких складав 10 тис. крб. Загалом же будівництво такого житла для гірника обходилося приблизно у 15 тис. крб. У прохідника ця сума дорівнювала зарплатні за п’ятимісячний термін. Шахтар, який працював на більш оплачуваних підземних роботах, міг виплатити її за два роки [361, с.45-50].

Спорудження житла для працівників шахт та їхніх родин контролювалося житлово-побутовими комісіями шахтних комітетів профспілки вугільної промисловості. Також ці комісії займалися перевіркою

стану готовності житла до зимового періоду. Особлива увага зверталася на житлові умови молодих фахівців, яких було необхідно зацікавити соціальними гарантіями [85, арк.7-8].

Згідно з резолюцією XI пленуму ВЦРПС профспілкові організації шахт на початку 50-х рр. посилили контроль за розподілом нової житлової площі. Без дозволу шахтного комітету профспілки працівників вугільної промисловості та адміністративно-побутової комісії, яка функціонувала при цьому комітеті, адміністрація шахти видавати ордери на квартири не мала права [470, с.21].

Спорудження житла у цей час велося двома провідними трестами – „Ворошиловградпромжитлобуд” і „Сталінпромжитлобуд”. Профспілкові організації цих установ входили до складу профспілки працівників вугільної промисловості [361, с.50]. зведення житла для шахтарів комбінату „Сталінвугілля” перебувало у 50-х рр. у компетенції тресту „Сталінбудматеріали” [85, арк.81-83]

Незважаючи на значні труднощі з житлом, все ж обсяг житлового будівництва у 50-х рр. зріс, збільшилися й розміри житлових будинків, які споруджувались у гірницьких селищах і містечках. Так, у шахтарському містечку Горське в цей час щороку здавалося по декілька будинків, які мали розмір житлової площі 3 – 5 тис. кв. м. Утім, дуже багато робітників мешкало в гуртожитках (тоді їх інколи називали „інтернатами”) [361, с.46, 49].

Слід констатувати, що в середині 50-х рр. центральні і місцеві радянські, компартійні та господарські органи не надавали належної уваги ремонту наявного житла у старих шахтарських селищах. Особливо це було характерним Ворошиловградської області [4, арк.91].

У шахтарських містах і селищах також набула поширення практика соціалістичного змагання у житловому будівництві [85, арк.8]. Часто будівництво та ремонт житла проходили у вигляді кампаній, присвячених певним урочистим подіям. Так, у першій половині 50-х рр. комбінат

„Сталінвугілля” накреслив програму виконання на 100% річного плану капітального ремонту житлового фонду гірників до Дня шахтаря [85, арк.91].

З середини 50-х рр. почали простежуватися тенденції до поступового розв’язання житлової проблеми [370, с.92]. Значною мірою поліпшилася ситуація з житлом у Донбасі наприкінці 50-х – початку 60-х рр. У цей період в регіоні процес житлового будівництва став ще інтенсивніший [484, с.146]. Швидкими темпами розгорталася всі форми житлового будівництва: за рахунок державних асигнувань, кошти підприємств, кооперативне та індивідуальне. За 1956-1963 рр. в СРСР було побудовано більше житла, ніж за попередні 40 років. Спорудження житла було поставлено на індустріальну основу, ширилося застосування нових видів будівельних матеріалів, будівельної техніки тощо. Такі високі темпи зведення житла значною мірою були пов’язані з обстоюванням М. Хрущовим пріоритетів житлової політики, її фінансування, матеріально-технічного забезпечення [388, с.47].

У Сталінській області за 1956-1960 рр. було побудовано житла у 1,7 рази більше, ніж за попередні п’ять років. Особливо поширеними у цей час стали так звані „хрущовки” [445, с.488] – 5-поверхові будинки, у квартирах яких були відносно низькі стелі, невеликі за площею кімнати, до мінімуму зведені площі підсобних приміщень, зокрема, кухонь [484, с.146]. Однак і таке житло на той час вважалося досить комфортним і доступним далеко не всім.

У шахтарських селищах на початку 60-х рр. переважали одно-, дво- та триповерхові багатоквартирні будинки. Проте з часом все частіше стали споруджувати чотири- і п’ятиповерхові будинки, кількість яких протягом цього періоду значно зростала [445, с.488].

У 1965 р. п’ятиповерхові „хрущовки”, які мали мінімальний набір зручностей, становили 72% усього житлового фонду Донбасу, тоді як шести- й дев’ятиповерхові будинки – лише 7%. Упродовж другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. у житловому будівництві Донбасу пріоритет віддавався не якісним, а кількісним показникам. Прискорені темпи

будівництва житла негативно позначалися на архітектурних вимогах, якості та комфортності житла тощо [486, с.230].

Найпоширенішими індивідуальними житловими будинками для гірників були такі, що склалися з вітальні, спальні, дитячої кімнати, кухні, веранди та відгородженої на веранді невеличкої комори. Під верандою найчастіше знаходився льох [436, с.87-91].

Загалом по Донецькій області протягом 1959-1963 рр. відбулося зростання житлової площі на 45%. Подекуди воно йшло ще швидшими темпами. Так, у м. Шахтарську за цей період розмір житлової площі зріс більш ніж удвічі, а в м. Сніжному – утричі. У півтора рази за 1959-1965 рр. зріс житловий фонд Селідового, Добропілля та Горлівки. На середину 60-х рр. загальний житловий фонд Макіївки становив 3 млн. кв. м, орлівки – 2,7 млн. кв. м, Єнакієвого – 0,8 млн. кв. м. У Сніжному та Шахтарську площа житлового фонду нараховувала теж по 0,8 млн. кв. м, а в Торезі - 0,7 млн. кв. м. Значною у першій половині 60-х рр. у шахтарських містечках була питома вага індивідуального житла гірників. Так, у Сніжному та Червоноармійську відповідна частка житлового фонду становила 60%, Єнакієвому та Торезі – більше 50%. В інших містах таке житло, здебільшого, сягало 40-50% наявного житлового фонду. Характеризуючи забезпеченість гірників Донбасу житлом на цей час, маємо відзначити поступове збільшення розміру житлової площі на одну особу. Так, якщо у 1957 р. на одного члена гірницької родини припадало 5,6 кв. м житлової площі, то в 1965 р. – уже 7,2 кв. м. Цікаво, що цей показник все ж був меншим, ніж у родинах працівників металургійної промисловості, де пересічно на одну особу доводилося 7,7 кв. м, машинобудівної (7,8 кв. м) і хімічної індустрії (8,4 кв. м). Проте, у жодній галузі промисловості не було досягнуто державного стандарту, визначеною в 9 кв. м на одну особу [334, с.223]. В Єнакієвому, Добропіллі та Селідовому на одного мешканця доводилося 8,2 кв.м, 8,1кв.м та 8 кв. м житлової площі відповідно, а в Дзержинську та Горлівці - 7,9 кв. м. У таких шахтарських містечках, як Макіївка, Сніжне та Торез на одну особу припадало близько 7,4

кв. м. Гіршою була ситуація у Червоноармійську, де одна особа змушена була задовольнятися 7 кв. м. У таких містах, як Донецьк, Макіївка, Єнакієве та Горлівка протягом 1959 – 1965 рр. розмір житлової площі на одну особу зріс пересічно на 2 кв. м. Упродовж 1940-1965 рр. загальна площа міського житлового фонду Ворошиловградської області зростає з 9,4 млн. кв. м. до 26,2 млн. кв. м. [486, с.391]. У першій половині 60-х рр. рівень забезпечення населення житлом у шахтарських містах і селищах Донбасу був у цілому вищим, ніж загалом по УРСР і СРСР [252, с.34]. Ці показники були досягнуті за рахунок комплексного підходу до розв'язання житлової проблеми та максимального використання місцевих ресурсів.

Наприкінці 50-х - початку 60-х рр. у вугільних районах регіону сформувався та набув розповсюдження такий вид послуг, як ремонт і будівництво житла на замовлення населення. У 1960 р. у Донецькій області такі послуги надавали 4 підприємства [486, с.231].

Протягом 1961 – 1965 рр. житлова площа у будинках квартирного типу лише по комбінату „Донецьквугілля” збільшилася на 880 тис. кв. м (на 22,5%), а кількість мешканців цих будинків - на 78 тис. осіб (на 14,3%). Водночас за ці роки на 22,5% скоротилася житлова площа, відведена під гуртожитки, та на 30% - кількість осіб, які в них мешкали.

Незважаючи на те, що в Донбасі практично не було нормального шляхового сполучення між гірницькими селищами, на його поліпшення виділялися дуже незначні кошти: ця сума становила лише 3-5% усіх коштів, які залучалися до облаштування шахтарських селищ. Та й ті часто використовували далеко не в повному обсязі – лише 5-10% [5, арк.80-84].

Невирішені проблеми в облаштуванні гірницьких селищ мали місце, оскільки на них не звертали належної уваги відповідні керівні органи, у тому числі й Міністерство вугільної промисловості СРСР. Були відсутні більш-менш чіткі проекти благоустрою селищ працівників вугільної індустрії Донбасу. Інколи такі селища будувалися біля відпрацьованих шахтних полів,

що, звісно, створювало досить некомфортні умови життя гірникам, які в них мешкали [5, арк.72].

У цілому ж стан житлового будівництва у вугільній індустрії Донбасу 40-х – 60-х рр. суттєво відставав від темпів розвитку галузі і реальних запитів зайнятих у ній працівників. Просто катастрофічною була житлова ситуація у гірників в перші роки після визволення краю від нацистських загарбників. Становище з житлом у шахтарів почало певною мірою поліпшуватися лише на середину 50-х рр. Передусім, житлові проблеми працівників вугільної промисловості Донбасу були пов'язані з економічними, а не соціальними пріоритетами, що викликало суттєве відставання темпів житлового будівництва у цьому регіоні від рівня трудової міграції населення з інших регіонів УРСР та союзних республік. Компартійна влада так і не спромоглася належним чином вирішити цю проблему упродовж розглянутого періоду.

4.2. Функціонування системи комунального господарства в містах і робітничих селищах Донбасу

Однією з ключових систем міської соціально-побутової інфраструктури є комунальна система. Одразу після звільнення Донбасу від гітлерівської окупації становище комунальної системи було просто жахливим. Практично вся вона була зруйнованою під час воєнних дій, в ході відступу військ Вермахту, які використовували тактику „випаленої землі” [388, с.35].

Найпершою проблемою було відновлення нормального водопостачання. Брак якісної питної води призводив до поширення різноманітних інфекційних хвороб, особливо шлунково-кишкових. Інколи вони переростали в справжні епідемії. А тому відразу ж після відновлення радянської влади у Донбасі почали вживати заходи щодо налагодження водопостачання. Передусім це стосувалося очищення колодязів. Уже на початку 1944 р. було відновлено 1867 джерел питної води загального користування [35, арк.56].

Паралельно з цим розпочалося відновлення комунальної водогінної системи. За період окупації системі водопостачання було завдано значних збитків, зокрема зруйновано 7 водосховищ, 68 насосних і 7 фільтрувальних станцій, 39 насосних агрегатів [433, с.130]. Особливо сильно постраждали водогінні споруди в Алчевську, Єнакієвому, Красному Лучі та інших містах [147, с.325].

Незважаючи на те, що в багатьох містах водогонів практично не залишилося, їхнє відновлення здійснювалося досить непослідовно. Роботи з відновлення водогонів, передусім, їх очисних споруд у таких шахтарських містечках, як Макіївка, Червоноармійськ, Дзержинськ велися дуже повільно. Упродовж тривалого часу майже не велися роботи з відновлення водогону навіть у місті Сталіно. Вкрай поганим був стан очисних споруд також у Єнакієвому та Артемівську. Щорічно потужність водогінної системи на території Донбасу зростала лише на 7% [34, арк.37]. У Сталінській області в другій половині 40-х рр. весь державний житловий фонд 120 селищ комбінату „Сталінвугілля” не мав каналізації та водогону [433, с.129].

Більш-менш успішно проводилося відновлення водогінної системи у містах Ворошиловградської області. Так, у самому Ворошиловграді в 1946 р. було збудовано та введено в експлуатацію новий запасний резервуар міського водогону [146, с.45]. У м. Ворошилівську 1946 р. водогінна та каналізаційна системи були доведені до довоєнної потужності [146, с.46]. Комунальними службами шахтарських міст вживалися заходи щодо системного ремонту водогінних мереж, які проводилися водночас з облаштуванням міських вулиць [85, арк.92]. Поступово стала змінюватися на краще ситуація і в Сталінській області: у 1947 р. тут було споруджено 39,4 км водогінної мережі і 2,1 км каналізації [78, арк.17]. Інтенсивне спорудження водогінної мережі продовжувалося й у 1948 р. [77, арк.17].

Згідно з листом Держплану Ради Міністрів УРСР до Управління справами Ради Міністрів УРСР на розвиток комунального господарства Сталінської області у 1950 р. було виділено 5,28 млн. крб. З цих коштів 35

тис. крб. асигнувалося на розширення водопостачальної мережі м. Сталіно. Проте, темпи спорудження водогінних мереж у вугільних районах Донбасу залишалися доволі незначними [85, арк.3].

Будівництво водогінної мережі йшло повільно, доводилося прокладати водогінні комунікації вручну через відсутність необхідної техніки у постраждалому під час війни регіоні. А відтак значна частина коштів, що виділялися на відновлення та розвиток водогінної системи, залишилися нереалізованою. Через такі деструктивні явища, шахтарське містечко Сніжне на початку 50-х рр. було забезпечене водою лише на 20%, Чистякове – на 33%, Горлівка – на 42%, Макіївка – на 58%. За цих обставин гірники часто змушені були використовувати для пиття та приготування їжі технічну воду. Остання містила неприпустимо високий відсоток шкідливих для здоров'я речовин. Напевно, споживання неякісної води стало однією з причин низької тривалості життя населення Донбасу. Цей регіон традиційно був маловодним, його мешканці завжди страждали від нестачі питної води, споживаючи води у 8 разів менше за норму [5, арк.136-145].

Незважаючи на те, що необхідність поліпшення водопостачання гірницьких селищ Донбасу декларували найвищі керівники відповідних установ і відомств, – вугільних комбінатів, члени Президії Української Республіканської Ради професійних спілок, навіть сам міністр вугільної промисловості, – все так і залишалися „на папері” [445, с.456]. Суттєвих зрушень у водопостачанні міст і робітничих селищ Донбасу не відбувалося, проблема з водопостачанням залишалася нагальною і в 60-і рр. ХХ ст. й у наступні десятиліття [5, арк.53-60].

Станом на 1955 р. у вугільних районах Ворошиловградської області водогоном було обладнано 37,9 % житлової площі, каналізацією – 30% [486, с.227, 230]. Особливо незадовільною ситуація з водопостачанням було у м. Кадіївці [131, арк.53].

Дещо поліпшилося забезпечення шахтарських міст і селищ водогінною мережею наприкінці 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. Загалом упродовж 1940-

1960 рр. у містах вугільних районів Сталінської (Донецької) області протяжність водогінної мережі зростає з 1411 км до 4445 км, каналізаційної – з 165 до 1249 км [486, с.392].

Утім, у цій сфері залишалося багато проблем. Так, у Макіївці на середину 60-х рр. водогазом було забезпечено 82% громадської житлової площі, а в приватному житловому секторі, де мешкало достатньо багато гірників, – лише 12%. У Дзержинську ці показники становили відповідно 53% й 1%, у Червоноармійську – 52% й 2%. Тільки, у Горлівці водогін і каналізаційна система обслуговували 90% громадського житлового фонду. У багатьох же інших шахтарських містах проблеми були набагато складнішими. Так, у Добропіллі лише 9% житлового фонду було забезпечено каналізацією та водогазом. А такі шахтарські міста, як Червоноармійськ, Селідове, Макіївка та Сніжне взагалі не мали каналізації у приватному житловому фонді. У шести шахтарських містах лише від 0,3% до 5% цього сегменту житлового фонду було обладнано каналізаційною системою. Більшою мірою був забезпечений каналізацією приватний житловий фонд Горлівки, де його питома вага становила 16%, і Торезу – 20%. Як бачимо, ситуація в громадському житловому фонді була кращою. Ступінь його облаштування каналізацією коливався у межах від 35% до 90%. Якщо ж враховувати весь житловий фонд шахтарських міст, то слід констатувати, що навіть такі великі міста, як Донецьк і Горлівка були забезпечені водогінною мережею лише на 45% – 55%. У деяких же містах ця мережа становила 15-20% від необхідної протяжності. Значно ліпшою була ситуація у Макіївці, де забезпеченість водогінною мережею становила 83% від потреби.

Каналізаційна мережа мала ще меншу протяжність, ніж водогінна. Так, Сталінська (Донецька) область на початку 60-х рр. була забезпечена необхідною протяжністю каналізаційної мережі лише на 35%, Донецьк – на 19%, Горлівка, Шахтарськ та Торез – на 13-15%, а Червоноармійськ та Добропілля – лише на 3% [252, с.35-36].

До початку 60-х рр. у 118 гірницьких селищах Ворошиловградської області, де мешкало близько 600 тис. осіб, не було каналізації та водогону [6, арк.45].

З кінця 50-х – першої половини 60-х рр. почало простежуватися поступове розширення обсягу водопостачання для населення шахтарських міст і селищ. Так, за вказаний період обсяг водопостачання у Макіївці, Єнакієвому, Червоноармійську, Торезі та Дзержинську зріс у 2,5 рази, Горлівці – утричі, Сніжному та Шахтарську – майже вчетверо, Селідовому – у 8 разів. Однак постачання води в розрахунку на одну особу в різних шахтарських містах було досить нерівномірним. Якщо на одного мешканця Єнакієвого припадало на добу близько 350 літрів води, то у Горлівці, Макіївці та Дзержинську цей показник коливався в межах 220 – 280 л на добу. У Донецьку, Торезі, Шахтарську, Добропіллі та Сніжному на добу на одну особу доводилося від 150л до 170л літрів води, а Червоноармійську – 100 л. Передусім, це було пов'язано з тим, що система водопостачання в шахтарських містах перебувала в порядкуванні різних відомств, місцевих рад тощо і, відповідно, залежала від їхньої сумлінності й активності у вирішенні даного питання [252, с.36]. У 1960 р. в Донбасі водогоном було забезпечено 62% міського державного житлового фонду [388, с.49].

Ще однією важливою складовою комунального господарства шахтарських міст і селищ Донбасу в 40-60-х рр. було налагодження системи опалення та газифікації жител гірників. До 1947 р. у вугільних районах Сталінської області було облаштовано центральним опаленням 10 тис. кв. м житлової площі та електричним освітленням – 14 тис. кв. м. осель шахтарів [78, арк.25]. Наприкінці 40-х рр. була запроваджена практика забезпечення гірників і їхніх родин вугіллям, що здійснювалося зусиллями комбінатів, на яких вони працювали. Так, лише у грудні 1949 р. комбінат „Донвугілля” надав сімейним гірникам 40,6 тис. т вугілля [85, арк.14]. У другій половині 40-х рр. розпочався процес відновлення системи газопостачання у

шахтарських містах і селищах Донбасу, яка практично була зруйнована за роки війни [252, с.35].

Органами влади Сталінської області у 1950 р. було інвестовано 1,01 млн. крб. на розширення газової мережі м. Сталіно, Макіївки та Жданова [85, арк.3]. Тоді ж у м. Макіївці розпочалася газифікація житлових будинків, в яких мешкали гірники [85, арк.4]. На початку 50-х рр. у вугільних районах Сталінської області здійснювалася газифікація навіть невеликих шахтарських селищ [84, арк.44-45].

У 1955 р. по вугільних районах Ворошиловградської області центральним опаленням було обладнано 28% житлової площі. Однак у цілому відсоток газифікації осель гірників на території області залишався незначним. У цей час лише трохи більше чверті житлових будинків Ворошиловградщини мали централізоване опалення, а житлові приміщення не були газифіковані [486, с.227, 230].

Рівень газифікації житлової площі в інших містах Донбасу наприкінці 50-х рр. перебував на початковій стадії. У Дзержинську було газифіковано лише 4% житлового фонду, Шахтарську – 6%, Торезі – 10%. У Єнакієвому питома вага газифікованого житла становила 16%, Макіївці – 18%. На перший погляд, дещо ліпшою була ситуація в Донецьку, де було газифіковано 24% житлового фонду, однак не варто забувати, що мова йде про одне з найбільших міст України [252, с.35].

З першої половини 60-х рр. стан щодо забезпечення населення газом, електроенергією та гарячою водою у Донбасі став дещо поліпшуватися. Газифікація привносила суттєві зміни в побут людей, забезпечувала значну економію в бюджеті кожної родини, поліпшувала гігієну житла, підвищувала рівень комфортності тощо [388, с.48-49]. Загалом за період 40-60 рр. у містах вугільних районів Сталінської (Донецької) області кількість газифікованих квартир зростає з 3 до 43,7 тис. [486, с.392].

На виконання розпоряджень Міністерства комунального господарства УРСР від 12 січня 1950 р. і Держплану при Раді Міністрів УРСР від 17 січня

1950 р. запроваджувалася програма поліпшення комунального обслуговування мешканців м. Сталіно, а також виділялися кошти на поліпшення місцевого комунального господарства м. Макіївки та Сніжного, селищ Ханженкове, Чистякове та Катин [85, арк.2].

Загалом же по Сталінській області нецентралізовані капіталовкладення на поліпшення комунального господарства становили на 1950 р. 2,6 млн. крб. [85, арк.4]. У цей час доволі активно здійснювався розвиток комунального господарства у шахтарських селищах, підпорядкованих тресту „Сніжнянськантрацит” [86, арк.164].

Одним з провідних напрямків відбудови комунального господарства у вугільних районах регіону стало відновлення трамвайно-тролейбусного сполучення. Після визволення Донбасу ця складова комунальної системи перебувала в стані занепаду. Лише у 12 шахтарських містах Сталінської області за час війни було зруйновано 247 км трамвайних ліній, 565 км трамвайних силових мереж, 87 електростанцій і підстанцій [338, с.157-158]. Гітлерівці під час окупації вивезли 800 і пошкодили 264 трамвайних вагонів, зруйнували приміщення трамвайних парків [147, с.325]. Рухомий склад вивозився до Німеччини та Румунії [388, с.35].

Попри це, вже до 1946 р. було налагоджено рух трамваїв у Донецьку, Горлівці, Макіївці, Краматорську, Костянтинівці, Дружківці та Єнакієвому. Всього було відновлено 111 км трамвайних колій і 112 трамвайних вагонів. До 1950 р. у м. Сталіно було відновлено майже 70 км трамвайної колії [533, с.135].

Згідно з проектом поліпшення комунального господарства на 1950 р. по м. Сталіно на остаточне відновлення комунальної мережі було відведено 1,8 млн. крб. З цих коштів на розвиток трамвайної мережі призначалося 1 млн. крб. [85, арк.4] Того ж року 1,78 млн. крб. було спрямовано на відновлення трамвайного парку Сталіно, Макіївки, Горлівки, Жданова, Єнакієвого та Дружківки [85, арк.3].

На початку 50-х рр. поступово відроджувалося й трамвайно-тролейбусне господарство шахтарських міст Ворошиловградської області. У 1950 р. тут було прокладено 12,2 кв. км. трамвайних колій [146, с.45]. Станом на 1950 р. у Сталінській області трамвайне сполучення мали 8 міст, а тролейбусне – одне. У 1954 р. тролейбуси з'явилися у Комунарську, а 1962 р. – у Ворошиловграді [486, с.228, 231].

Упродовж 1946-1960 рр. у містах вугільних районів Донбасу протяжність трамвайної лінії зростає з 195,9 км до 320,2 км, а тролейбусної – з 7 до 51 км [486, с.392]. У першій половині 60-х рр. розвивалася та вдосконалювалася робота міського транспорту у багатьох шахтарських містах і містечках краю [436, с.112].

Майже відразу після звільнення території Донбасу розпочалося також активне відновлення шляхів і тротуарів. Так, у Ворошиловграді у 1945 р. було заасфальтовано 8350 кв. м, а 1946 р. – ще 46200 кв. м вулиць і тротуарів, а також забруковано 20 тис. кв. м шляхів [146, с.45]. Доволі часто відновлення цієї важливої складової комунальної інфраструктури шахтарських міст і селищ здійснювалося зусиллями місцевого населення у позаробочий час „на громадських засадах” [388, с.36]. Облаштування шляхів сполучення у гірницьких селищах залишалося проблемою і в наступні десятиліття. У цей час на території Ворошиловградської області вугільними комбінатами „Ворошиловградвугілля” та „Донбасантрацит” не було освоєно 117 млн. крб., призначених на виконання робіт з благоустрою селищ гірників. З 14 селищ тресту „Червоноармійськвугілля” 11 були розташовані на відстані 35–40 км одне від одного та не мали під'їзних і сполучних шляхів [433, с.129].

До 1947 р. у вугільних районах Сталінської області було споруджено 16,1 тис. кв. м тротуарів та 22,5 тис.кв. м відремонтовано [78, арк.25]. У м. Кадіївка на Ворошиловградщині наприкінці 40-х– початку 50-х рр. було заасфальтовано 50% доріг і площ, освітлено 35% вулиць [131, арк.48]. У 1950 р. на облаштування міських шляхів у Сталінській області асигнували 30 тис.

крб. [85, арк.4]. Це була невелика сума, але до середини 50-х рр. у багатьох шахтарських містах збільшилася кількість заасфальтованих вулиць. Так, до 1953 р. у Горлівці всі вулиці були заасфальтовані. Лише 1952 р. у цьому місті було прокладено 20 км нових доріг і 10 кв. км тротуарів [361, с.44-45].

Проте, у багатьох селищах Ворошиловградської області навіть на початку 60-х рр. не було брукованих вулиць, тротуарів і вуличного освітлення, незважаючи на те, що електричну мережу було доведено до довоєнної потужності вже у 1946 р. [6, арк.45].

Варто торкнутися і такої важливої складової облаштування міст і селищ вугільних районів Донбасу, як озеленення. Останнє було дуже актуальним, зважаючи на погану екологію регіону, поширеність вугільного пилу, який завдавав значної шкоди здоров'ю населення, спричиняючи різноманітні хвороби дихальних шляхів. Наявність значної кількості зелених насаджень мала зменшити деструктивні наслідки цих явищ.

У Ворошиловграді протягом 1945 р. у парках, садках і скверах було висаджено понад 76 тис. декоративних і 54 тис. фруктових дерев, а в 1946 р. - ще 39 тис. дерев і 250 тис. кущів [146, с.45]. Загалом до 1946 р. у шахтарських містах і селищах Донбасу висадили 1,3632 млн. дерев і кущів [533, с.135]. На початку 50-х рр. у вугільних районах Сталінської області були облаштовані зелені зони, парки культури та відпочинку [84, арк.45-46].

У 50-ті рр. місцева влада гірницьких селищ і міст також надавала значної уваги озелененню. Висаджувалися декоративні та фруктові дерева, здебільшого, тополі, осокори, яблуні, груші та вишні. У проведенні заходів із озеленення міських і селищних вулиць брали участь члени шахтних комітетів профспілки вугільників і профспілкові активісти, члени міських рад [361, с.46].

Лише зусиллями тресту „Сніжнянтрацит” у 1950 р. було посаджено понад 50 тис. дерев [86, арк.78]. Загалом же того року на території шахтарських селищ і міст Донбасу висадили 3,2 тис. га зелених насаджень [147, с.327]. У цьому році на потреби озеленення місцевими органами

влади було виділено 39 тис. крб. [85, арк.3]. У Горлівці на початку 50-х рр. було створено декілька десятків скверів. [156, с.75]. Значної уваги надавалося озелененню шахтарських селищ у цей період і на території Луганської області [147, с.326-327].

Вугільними комбінатами спільно з Інститутом лісівництва АН УРСР також проводилось озеленення териконів [85, арк.107].

Поліпшення стану комунального господарства шахтарських міст і селищ проводилося звичними для того часу методами соціалістичного змагання - в „ударному темпі” [85, арк.8]. Зазвичай такі заходи присвячувалися певним датам, зокрема, Дню шахтаря. До цього свята облаштовувалися парки та сквери, де встановлювалися кіоски та лави, покращувалось електричне освітлення вулиць. Особи, які брали активну участь, під час святкування Дня шахтаря нагороджувалися значками „Відмінника соцзмагання”. До цього свята приурочувалась і радіофікація щойно збудованих шахтарських селищ чи завершення її в старих селищах і містах [85, арк.93]. З метою визначення та вдосконалення стану комунального господарства періодично здійснювалися „громадські огляди” міських комунальних систем [85, арк.92].

Варто зазначити, що ціна за комунальні послуги, як і квартирна платня, були невисокими. Скажімо, питома вага витрат на житло у другій половині 40-х рр. не перевищувала 7% бюджету робітника [516, с.162-163]. Наприкінці 40-х рр. сплати за житлово-комунальні послуги у середньому становили для гірницької родини Донбасу близько 60 крб. (за старою системою цін). Ця сума складала близько 1,5–2% заробітку шахтаря [92, арк.24]. У 1952 р. шахтарська родина сплачувала за житло та комунальні послуги 3,6 крб., у 1958 р. - близько 7 крб, у 1965 р. 5–5,5 крб. [484, с.146]. Низькою була й оплата й у шахтарських гуртожитках [361, с.46].

Отже, незважаючи на значні зусилля, яких державні органи та громадськість доклали у справі відновлення комунальної інфраструктури Донбасу, зруйнованої війною, її розвиток не відзначався належною

інтенсивністю. Найбільші проблеми були з налагодженням водопостачання, що об'єктивно зумовлювалося географічними особливостями регіону. Інші сфери комунального господарства шахтарських міст і селищ були приведені у більш-менш функціональний стан вже до середини 50-х рр. Утім у багатьох населених пунктах проблеми у комунальній сфері зберігались упродовж кількох десятиліть.

4.3. Повсякденний побут гірників

Побутове життя працівників вугільної промисловості Донбасу характеризувалось у досліджуваній період, насамперед, дисонансом між доволі значною заробітної платнею та невисокими можливостями задоволення побутових потреб. Загалом це було типовим явищем для всього робітничого середовища радянської доби, однак у шахтарів Донбасу воно мало свої особливості.

Матеріальне становище гірників після визволення регіону від окупації було дуже скрутним. Протягом війни у кілька разів скоротилося виробництво харчових продуктів і промислових товарів (деяких у 10-12 разів) [427, с.324]. Восени 1943 р. зі 108 хлібопекарень Донбасу, які діяли тут до війни, залишилося лише 20, були зруйновані м'ясокомбінати, інші підприємства харчової промисловості [354, с.141]. Зазнали руйнації також інші складові матеріально-побутового обслуговування населення: крамниці, лазні, пральні та ін.

Заходи з упорядкування системи побутового обслуговування мешканців шахтарських міст і селищ почали вживатися державними органами майже відразу після звільнення краю. У березні 1945 р. XIII пленум ВЦРПС виробив програму поліпшення побутового обслуговування трудівників. Секретаріат ВЦРПС систематично контролював діяльність центральних комітетів, обкомів і місцевих організацій галузевих профспілок у напрямі реалізації цієї постанови. Декларувалася необхідність докорінного

поліпшення побутового обслуговування робітників, що мало сприяти підвищенню продуктивності праці, стимулюванню творчої активності працівників. Однак триваюча війна й до краю обмежені матеріальні ресурси не дозволили різко змінити ситуацію на краще, деякі заходи таки увінчались успіхом. У 1944 р. у Сталінській області було збудовано і здано до експлуатації 58 швацьких і ремонтних майстерень, 27 перукарень, 7 лазень-санпропускників і 7 пралень [26, арк.3]. Загалом до літа 1945 р. на території радянської України було введено до експлуатації 210 міських лазень і механічних пралень [378, с.423]. До травня 1945 р. у вугільних районах Донбасу відновили роботу 344 лазні, 257 пралень, 272 дезактиваційні камери, 344 майстерні з пошиття та ремонту одягу, взуття та побутових речей. Для працівників вугільної промисловості регіону надійшло з громадських фондів 250 тис. одиниць посуду та 256 т мила [538, с.295].

Разом з тим далеко не скрізь місцеві партійні, радянські, профспілкові органи відповідально підходили до побутових потреб гірників та членів їхніх родин. Наприклад, часто лазні та пральні, що організовувалися для шахтарів, працювали погано, однак ні профспілкові організації, ні відповідні державні установи не надавали цьому значення. У звітах ВЦРПС про обстеження роботи профспілки кам'яновугільної промисловості Донбасу наводилися факти, що свідчили про байдужість місцевих профорганізацій до цієї важливої ділянки роботи [24, арк.9].

Одним із провідних напрямків поліпшення матеріально-побутового становища гірників Донбасу у перші місяці після звільнення краю стало забезпечення нормального харчування працівників вугільної промисловості.

Значною мірою постачання гірникам Донбасу харчових продуктів, налагодження функціонування закладів громадського харчування та торгівельної мережі харчового спрямування перебували упродовж 1943–1945 рр. у компетенції та під контролем профспілкових організацій працівників вугільної промисловості. Профспілка вугільників представляла побутові інтереси гірників у відповідних державних установах [538, с.294].

19 вересня 1943 р. Президія ВЦРПС ухвалила постанову „Про поліпшення роботи громадського контролю профорганізацій за роботою їдалень, крамниць і допоміжних господарств” [324, с.189], згідно з якою профспілковими організаціями гірників Донбасу було створено 500 комісій робітничого постачання, які слідкували за дотриманням відповідних інструкцій 717 крамницями, 87 продуктовими та товарними базами, 645 їдальнями тощо. Ці комісії нараховували у своїх лавах 7075 активістів. При комісіях робітничого постачання створювалися бригади робітничих контролерів, які здійснювали нагляд за роботою торгівельних закладів і установ громадського харчування, стежили за дотриманням норм видання робітникам продуктів харчування. Особливо ретельно ці бригади перевіряли видачу талонів на додаткове харчування робітникам, які перевищували норми виробітку [537, с.132, 135]. Громадські контролери, які висувалися з-поміж профспілкового активу, слідкували за рівнем обслуговування гірників працівникамим торгівельної сфери [610, с.19-20].

Матеріально-побутове забезпечення гірників здійснювалося через відділи робітничого постачання (ВРП) [505, с.139]. Останні займалися постачанням працівників вугільної промисловості харчовими продуктами та промисловими товарами через мережу своїх крамниць, лавок, їдалень і буфетів [123, арк.43]. ВРП також організовували різноманітні побутові майстерні [538, с.270-271]. При них створювалися допоміжні господарства, продукція яких йшла на поліпшення громадського харчування та постачання шахтарів [537, с.131-132].

Так, при відділі робітничого постачання комбінату „Сталінвугілля” станом на 1 січня 1945 р. функціонувало 233 крамниці, 209 їдалень, 33 бази та склади, 80 овочесховищ, 185 підприємств побутового обслуговування, 69 підприємств промислових товарів, 28 радгоспів і 3 риболовецькі господарства [71, арк.34].

Продовольча ситуація в Донбасі у перші роки після визволення від окупації була вкрай тяжкою. Ще під час війни постачання населенню харчів

стало нормованим. Наприкінці 1944 р. норма хліба для робітників становила 400-800 г, службовців – 300-450 г, утриманців дорослих і дітей – 200-300 г [388, с. 27]. Утім, ті гірники, які працювали на підземних роботах і на відновленні шахт, отримували 1 кг хліба на добу [338, с.84]. На підприємствах вугільної промисловості Ворошиловградської області часто траплялися перебої у постачанні хліба гірникам [124, арк.371].

Багато в чому така скрута була зумовлена скороченням сільськогосподарських угідь, дефіцитом насіння і техніки, руйнацією інфраструктури харчової індустрії під час війни [538, с.270]. Станом на 1944 р. раціон гірника Донбасу у середньому був наполовину меншим, ніж до війни [505, с.139]. Люди змушені були відмовляти собі у найнеобхіднішому [486, с.225]. У 1944-1945 рр. робітник за карткою міг отримати щомісяця не більше 2 кг м'яса та риби, 1,2 кг круп та макаронів, 400 г жирів. Однак незрідка були перебої у постачанні гірникам навіть цієї обмеженої кількості продовольства. Ситуація почала поступово поліпшуватися лише з другої половини 40-х рр. [388, с.27].

Особливо скрутно у ці роки жили родини гірників, які перебували на фронті. Щоб хоча б мінімально полегшити їхнє матеріальне становище, відповідні державні органи намагалися налагодити систематичне забезпечення їх продовольством та промисловими виробами [26, арк.85].

Харчування робітників вугільних підприємств також не відразу було поставлене на належний рівень. Так, на шахтах №9 ім. Кагановича тресту „Макіїввугілля”, №13 тресту „Куйбишеввугілля”, №30 і №31 тресту „Рутченківвугілля” в їдальнях для гірників їжа була неякісною, а самі їдальні знаходилися в аварійному стані. Найгірше харчувався „спецконтингент” – люди, мобілізовані для праці на вугільних шахтах Донбасу [24, арк.89]. На допомогу гірникам Донбасу з кінця 1943 р. почали надходити ешелони з продовольством з інших регіонів СРСР, які не постраждали від окупації [510, с.94].

Ситуація з продуктами була кращою на тих вугільних підприємствах, де були власні продовольчі бази. Це, зокрема, стосувало комбінату „Сталінвугілля” [70, арк.28]. Наприкінці 1944 р. гірники Донбасу користувалися послугами 964 їдалень, 922 крамниць і 98 продовольчих баз [538, с.271].

Калорійність продуктового набору робітників вугільних шахт становила у цей період пересічно від 1387 до 1592 ккал, денний раціон службовців 1074-1076 ккал, а утриманців – 780 ккал [340, с.114]. Шахтарі Донбасу упродовж 1943-1945 рр. відчували гостру нестачу м'яса, масла, овочів, солі, цукру та ін. Значні перебої спостерігались у постачанні борошняних виробів. Гірники у цей час, замість належних їм 900 г хліба на добу, отримували лише 600 г [539, с.237].

Достатньо бідним був раціон учнів професійно-технічних училищ. Часто їжа в їдальнях цих установ була одноманітною, та й її не було вдосталь. Поширеною була практика, коли учнів не годували гарячою їжею взагалі [324, с.180-181].

У 1945 р. послугами закладів громадського харчування користувалися близько 18 тис. працівників вугільної промисловості Сталінської області, з них триразове харчування мали 73%, дворазове – 10%, одноразове – 17%. У цей час гірники зазвичай отримували в їдальні на сніданок борщ, консерви, жири та кашу [538, с.272, 275].

Суттєвому збільшенню споживацьких можливостей гірників, особливо у найбільш важкі часи – у 1943-1945 роки сприяло створення підприємствами підсобних господарств. Наприкінці війни шахти Донбасу мали 225 підсобних господарств, під які було відведено 109 тис. га землі [538, с.271]. Розвитку індивідуального городництва гірників усіляко сприяли як державні, так і профспілкові органи. При ВЦРПС у 1943 р. було створено навіть спеціальний орган, який опікувався цими питаннями, - Комітет сприяння індивідуальному та колективному городництву [505, с.140]. Індивідуальне городництво мало пом'якшити гостроту продовольчого питання. Навесні 1945 р. колективні та

індивідуальні городи загальною площею 385,5 тис. га мали вже 2,5 млн. робітників і службовців Української СРР [324, с.192-194].

Такі городи мали також понад 240 тис. працівників вугільної індустрії Донбасу. Їхня загальна площа становила 34 257 га. Лише у 1944 р. з них було зібрано 12,8 тис. т овочів і злакових культур. Як бачимо, городи вугільників Донбасу становили майже 1/10 усіх городів робітників і службовців радянської України. Такий розвиток городництва у середовищі працівників вугільної промисловості Донбасу пояснювався пріоритетністю галузі, що зумовлювало увагу компартійної влади до проблем харчування гірників та пошуку можливих шляхів їхнього вирішення. [16, арк.129-130].

Влада, як у центрі, так і на місцях, заохочувала робітників вести особисте господарство [505, с.140]. Профспілкові та господарські органи розробляли відповідні заходи із розвитку індивідуального та колективного городництва серед робітників Донбасу. Розвиток городництва відбувався в плановому порядку, під прискіпливим контролем вказаних органів [538, с.273]. Господарські органи постачали робітникам насіння овочів, необхідний інвентар [146, с.20-21].

Колишні фронтовики, а особливо інваліди війни наділялися індивідуальними городами у першу чергу [539, с.238]. Про це дбали професійні об'єднання, зокрема й спілка працівників вугільної промисловості [385, с.54].

У 1947 р. працівники шахти „Лідіївка” були практично стовідсотково забезпечені індивідуальними ділянками під городи. На допомогу робітникам-городникам профспілковою організацією цієї шахти було відпущено 8 тонн посівної картоплі та декілька тонн різноманітного насіння [289, с.34]. Щоправда, при обробці індивідуальних городів шахтарі Донбасу зіткнулися з дефіцитом сільськогосподарської техніки й реманенту, тяглової худоби та насіння [539, с.238].

Городництво займало важливе місце у підтриманні матеріального становища і наприкінці 40-х – у першій половині 50-х рр. [237, с.2] Утім,

коли наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. матеріальне становище шахтарів Донбасу поліпшилося, дедалі менше їх продовжувало тримати города [486, с.226].

При вугільних шахтах Донбасу з 1943 р. організовувалися підсобні господарства, де вирощували домашніх тварин для отримання молочної та м'ясної продукції, картоплю та овочеві культури. Було налагоджено навіть розведення риби у ставках [539, с.236]. У 1944-1945 рр. в підсобних господарствах вугільних шахт Донбасу було зібрано 159 тис. т овочів. Завдяки цим господарствам вдавалося певною мірою задовольняти потреби гірників і їхніх родин в овочах, молочних продуктах, яйцях та частково м'ясі [20, арк.39-41].

З-поміж гірників Донбасу найкраще забезпечувалися продуктами, одягом, різними матеріалами забійники та наваловідбійники, що зумовлювалося особливою вагомістю цих професій [404, с.120].

Вкрай складною була продовольча ситуація в Донбасі у 1946-1947 рр., коли в Україні лютував голод. Утім, для шахтарів дещо зуміли помякшити гостроту харчового дефіциту шляхом створення при шахтах мережі продовольчих магазинів і їдалень. То вже інша справа, що харчові продукти у них були одноманітними, бідними на вітаміни, що дозволяли шахтарям хіба що не вмерти з голоду. Для забезпечення харчування гірників продукти перекидалися з інших регіонів України [486, с.226].

6 вересня 1946 р. ЦК ВКП(б) і Рада Міністрів СРСР ухвалили указ про підвищення цін на продукти, що видавалися за картками, (т.зв. "пайкових" цін). 27 вересня того ж року було видано указ про економію у витрачанні хліба, згідно з яким було значно скорочено кількість осіб, які знаходилися на нормованому забезпеченні. Жорстка економія хліба значною мірою слугувала причиною продуктового дефіциту [388, с.22-23] Утім, вона дозволила зекономити необхідний для вільної торгівлі обсяг продовольства, що було однією з передумов проведення у грудні 1947 р. грошової реформи та ліквідації карткової системи згідно з рішенням ЦК ВКП(б) і Ради

Міністрів СРСР “Про проведення грошової реформи та відміну карток на продовольство та промислові товари” від 14 грудня 1947 р. [316, с.117, 120]. Ця реформа передбачала перехід до продажу продовольчих товарів у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами [388, с.28].

У другій половині 40-х рр. продовжувало існувати запроваджене ще за часів війни нормоване забезпечення населення продуктами та промисловими товарами першої необхідності за картковою системою. У грудні 1947 р. по Ворошиловградській області норма продажу одній людині хліба не мала перевищувати 2 кг, а борошна – 3 кг. На додачу до цього ціни на продовольчі товари у регіоні були доволі високими. Так, у 1950 р. 1 кг яловичини на базарах Сталінської області коштував 16 крб., а Ворошиловградської – 14 крб., свинини – відповідно 23 і 20 крб., сала – 35 і 38 крб., літр молока – 5 і 4 крб. Навіть незважаючи на те, що працівники вугільної промисловості Донбасу отримували порівняно високу заробітну платню, такі ціни були для них зависокими [486, с.225]. Станом на 1949 р. у вугільних районах Донбасу в товарообігу продовольчих товарів 13,5% доводилося на хліб і хлібобулочні вироби, 8,8% - на горілку, 4,6% - на м'ясо, 2% - на рибу, 1,7% - овочі та фрукти, 1% - картоплю, 0,26% - яйця [486, с.225].

Видачу продуктів харчування за картками було скасовано 16 грудня 1947 р. Це було проведено одночасно з грошовою реформою і встановленням єдиних знижених державних цін на продовольчі товари. При цьому ціни на хліб, крупи та макаронні вироби знижувалися на 10–12% у порівнянні з попередніми пайковими цінами [287, с.288-289]. Регулярне зниження цін проводилися й надалі. Наприклад, у результаті однієї з таких акцій, здійсненої у квітні 1952 р., вартість продуктів, що розповсюджувалися через мережу державної торгівлі, знизилася на 11,5%, а продукти на ринку стали дешевшими на 4,5%. У середньому на одну шахтарську родину вартість закуплених харчових продуктів зменшилася на 4 крб. Ціни на м'ясо впали на 10%, масло - на 14%, а яйця стали дешевшими аж на 30%. Зниження цін сприяло збільшенню купівельної спроможності гірників та їхніх родин

(упродовж 50-х рр. вона збільшилася майже на 1/5). Але при цьому система державної торгівлі не могла задовольнити потреби населення Донбасу у продуктах харчування, тому шахтарським родинам доводилося часто купувати продукти харчування на ринку, а там ціни були набагато вищими - інколи на третину і більше [335, с.165-167].

У 1948 р. порівняно з попереднім роком робітниками було куплено вдвічі більше цукру, наполовину більше хліба [179, с.412]. У 1953 р. родини шахтарів Донбасу споживали на 86,2% більше хліба та виробів із борошна, ніж у 1940 р., на 168,9% більше молока та молочних продуктів (зокрема, масла – на 246,7% більше) та на 189,4% більше м'яса і м'ясопродуктів. Споживання яєць за цей час зросло на 205,4%, цукру – на 173,9% [411, с.238]. Порівняно з 1947 р. у 1953 р. шахтарі Донбасу могли купити в 5 разів більше хліба, утричі більше фруктів, більш ніж удвічі - м'яса, масла, картоплі та макаронів [240, с.2]. У 1957 р. порівняно з 1953 р. обсяги продажу населенню Донбасу молока та молочних продуктів зросли втричі, м'яса, тваринного масла та ковбасних виробів – майже вдвічі [388, с.45].

У другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. ціни на основні продукти харчування у цілому залишалися стабільними, а на такі продукти, як молоко, сало, олія та деякі інші навіть зменшилися [98, арк.26]. Водночас, майже на третину упродовж згаданого періоду зросли ціни на м'ясо та масло. Незважаючи на те, що реальна зарплатня гірників теж зросла за цей час на 22%, спостерігалось реальне підвищення цін на харчові продукти: так, м'ясо зросло на 4%, а масло – на 3%. Ціни було значно підвищено упродовж 1962–1963 рр. [95, арк.27] Однак рівень купівлі продуктів харчування у цей час також збільшився, що засвідчувало зростання купівельної спроможності гірницьких сімей Донбасу [445, с.489]. Збільшення у продажу харчових продуктів було пов'язане з поступовим відродженням з кінця 40-х р. сільського господарства Української РСР [146, с.228-229].

На ринках гірники та члени їхніх родин переважно купували яйця, овочі, м'ясо, молоко. Хліб, цукор, масло, рибу та деякі інші продукти

зазвичай купували у крамницях. Упродовж 50-х рр. у раціоні гірників поступово з'являлося все більше страв із м'яса та риби. Тепер на столі у шахтарській родині могли з'явитися вареники, пельмені, домашні та фабричні ковбаси, пироги з м'ясом, розширювався асортимент овочевих, молочних, круп'яних і борошняних страв [99, арк.13-17].

Витрати на харчові продукти становили доволі значну частку видатків сімейного бюджету шахтарських родин. Досить часто вони “з'їдали” половину сімейного бюджету. Нормою ж було витратити близько чверті – третини прибутків на харчування. У першій половині 50-х рр. шахтарська родина пересічно витратила на харчування 1000 – 1700 крб. щомісяця, при тому, що шахтар отримував у цей час щомісячну зарплатню у розмірі 3,5 – 4 тис. крб. [94, арк.30] У першій половині 60-х рр. у гірницькій родині витрати на харчування сягали у середньому 47,5% усіх витрат [436, с.83].

Упродовж 50-х – першої половини 60-х рр. майже наполовину зріс обсяг деяких харчових продуктів, які споживали родини гірників [101, арк.48]. Зокрема, це стосувалося риби та інших морепродуктів, овочів тощо. Яєць і м'яса гірники стали споживати за цей період удвічі більше. Водночас знизилося споживання хліба та картоплі [505, с.201].

Харчовий раціон гірників Донбасу був типовим для всіх мешканців республіки. Це - борщ, каші, картопля, сало, овочі. Щоправда, овочів і фруктів гірники Донбасу та їх родини споживали не дуже багато [316, с.124]. Суттєвим поповненням харчового раціону гірників та їхніх сімей стали продукти харчування з домашнього господарства: овочі та фрукти, вирощені на присадибних ділянках, м'ясо свиней та птиці, молоко тощо. Присадибні ділянки упродовж 50-х рр. мала майже половина шахтарів, близько третини тримали домашню худобу [96, арк.15].

Гірники, зважаючи на свою більш високу зарплатню, споживали більшу кількість молока, м'яса, риби, яєць, ніж робітники інших галузей промисловості. Загалом рівень споживання мешканців шахтарських міст і селищ був вищим, ніж інших населених пунктів цього регіону. Утім, коли у

1962 р. на 25- 30% підвищилися ціни на м'ясо, м'ясні продукти та тваринні жири, рівень споживання цих продуктів у шахтарських родин значно зменшився [95, арк.26].

Підвищення цін на м'ясні та молочні продукти призвели до невдоволення населення, падіння популярності М.С. Хрущова та його політичного курсу в народі. Ускладнила становище з продовольством посуха 1963 р., що спричинила суттєве зниження врожайності зерна й овочів. У цей час мали місце перебої у постачанні та продажу хліба та борошна. Біля хлібних магазинів стояли довгі черги [388, с.54].

Характеризуючи систему громадського харчування шахтарських міст і селищ Донбасу, маємо відзначити, що рівень обслуговування в їдальнях і буфетах був, зазвичай, невисоким, тому гірники віддавали перевагу домашньому харчуванню [131, арк.51]. Лише одиниці з них у позаробочий час вдавалися до послуг закладів громадського харчування. В їдальнях вугільних шахт Ворошиловградської області катастрофічно не вистачало посуду, робітників часто „обважували” [126, арк.57], харчі були неякісними та з закінченим терміном зберігання [127, арк.34-35]. До того ж у їдальнях було брудно, а також великі черги [124, арк.37].

Заклади громадського харчування Сталінської (Донецької) області могли у разі необхідності задовольнити потреби у харчуванні практично всіх гірників та членів їхніх родин, оскільки їхня кількість була достатньо значною, і вони мали велику пропускну спроможність. У шахтарських містах і селищах області протягом 1946–1957 рр. було відкрито близько 300 їдалень [411, с.239]. Утім, не було поставлено на належному рівні спорудження закладів громадського харчування та постачання населення продовольчими товарами безпосередньо на підприємствах вугільної промисловості. Так, у 1948 р. на вугільних шахтах Сталінської області, замість запланованих 23 їдалень, було споруджено 7 та 4 продуктові крамниці замість запланованих 17 [445, с.456].

Кількість їдалень при підприємствах вугільної промисловості та у гірницьких містах і селищах Ворошиловградської (Луганської) області не відповідали наявним потребам [124, арк.124]. Поширеним явищем була відсутність навіть буфетів при вугільних шахтах [127, арк.36].

Утім, у 50-х рр. в деяких шахтарських містах і селищах Донбасу ще існували проблеми з організацією громадського харчування. Упродовж згаданого періоду на території цих населених пунктів відповідними господарськими органами будівництво їдалень просто не було передбачено [28, арк.4].

Подекуди буфети та їдальні у шахтарських містах, містечках і навіть селищах мали доволі значний асортимент страв, включаючи розлогий спектр виробів з м'яса та риби, молочних продуктів. При шахтарських їдальнях функціонували спеціальні програми дієтичного харчування. На початку 50-х рр. гірник міг непогано поїсти в їдальні лише за 5 – 7 крб. [98, арк.23-27].

Високі ціни та низький рівень обслуговування у шахтарських їдальнях спричинили альтернативні форми прийому їжі. Більшість гірників замість гарячого обіду в їдальні харчувалися принесеними з дому бутербродами. Звісно, що брак повноцінного харчування зумовлював зниження працездатності гірників, погіршення їхнього здоров'я. але меню у шахтарських їдальнях змінювалося рідко, а якість страв здебільшого була нижчою, ніж у домашніх умовах, тому шахтарі віддавали перевагу самостійному харчуванню – сухому пайку[436, с.85-86].

Негативні явища у шахтарських їдальнях привертали увагу профспілкових органів. Наприкінці 40-х рр. з метою перевірки стану закладів громадського харчування, передусім, дотримання санітарно-гігієнічних норм, якості їжі та рівня обслуговування гірників в Донбасі були створені спеціальні комісії, сформовані переважно з профспілкових активістів і передових робітників [505, с.161]. Ці комісії перевіряли за вказаними вимогами також діяльність продуктових крамниць та інших закладів, покликаних задовольняти побутові потреб населення [411, с.243-244]. На

вимогу профспілкових органів працівники їдалень і продуктових магазинів змушені були здавати іспити з санітарного технімуму [445, с.464].

Упродовж 50-х рр. для поліпшення обслуговування покупців створювалися спеціалізовані крамниці з продажу хліба, м`яса, риби, тканин і взуття. Чимало крамниць і закладів громадського харчування перейшли у цей час на самообслуговування, що сприяло збільшенню кількості відвідувачів і скороченню витрат часу на обслуговування [445, с.492].

Важливою складовою матеріально-побутового життя працівників вугільної промисловості було забезпечення їх товарами широкого вжитку. Відразу після визволення Донбасу ситуація у цій сфері була дуже важкою, зважаючи на великі руйнування, заподіяні індустріальній і торгівельній інфраструктурі регіону під час окупації. Наслідки цього порівняно нетривалого у часовому вимірі процесу давалися взнаки упродовж другої половини 40-х і частково навіть 50-х роках. Якщо стан харчування гірників та членів їхніх родин вважався відносно непоганим порівняно з іншими категоріями трудівників радянської України, то про забезпечення населення вугільних районів Донбасу непродовольчими товарами цього сказати не можна.

«Вузьким місцем» у цей період було постачання шахтарям одягу та взуття. Так, у цей час більш-менш нормальне взуття мало менше половини гірників комбінату „Сталінвугілля” [70, арк.28]. Незважаючи на те, що на території Донбасу у 1944 р. функціонувало близько 230 майстерень з пошиття та ремонту одягу і взуття, вони не могли впоратися зі зростанням попиту внаслідок масового напливу на шахти нових робітників [535, с.276]. У 1943-1945 рр. працівникам вугільної промисловості регіону було видано 155 тис. ордерів на отримання промислових товарів загальною вартістю понад 7 млн. 148 тис. крб., але цієї кількості було недостатньо [539, с.237]. У повоєнні роки часто можна було бачити жінок – робітниць шахт, одягнених у старі спецівки, піджаки та сорочки своїх чоловіків, батьків чи братів, які воювали на фронті. Колишні фронтовики носили здебільшого старий

військовий одяг – гімнастерки, галіфе, кирзові чоботи армійського зразка тощо [338, с.80].

У такому ж злиденному стані був і домашній побут гірників, особливо тих, що мешкали у робітничих гуртожитках. Часто гірники не мали звичайної постільної білизни [123, арк.42]. У робітників із числа спецконтингенту, найменш забезпечених з-поміж шахтарів, її могло не бути взагалі [125, арк.8]. У робітничих гуртожитках бракувало ковдр [127, арк.35]. Наприклад, на шахті „Румянцеве” тресту „Калінінвугілля” у гуртожитках розмістили 1 тис. розквартированих осіб. З них 490 робітників не мали ні одягу, ні постільної білизни. Подібна ситуація була й на багатьох інших шахтах. Часто мешканці гірницьких гуртожитків у перші післяокупаційні роки не мали ламп, води, ліжок [124, арк.37, 120-122, 137]. Бракувало навіть набитих соломою матраців, а тому люди змушені були спати на голій підлозі [89, арк.48-49]. У незадовільному стані перебували вбиральні та душові кімнати [222, с.3]. У гуртожитках шахтарських міст і селищ Ворошиловградської області було дуже брудно, не вистачало столів і тумбочок [126, арк.57]. Лазень також було замало, а наявні вимагали невідкладного ремонту [127, арк.35-36].

Подібних випадків фіксувалося дуже багато. Так, із 7 гуртожитків тресту „Орджонікідзевугілля” лише один був у задовільному стані [36, арк.32]. В інших панували холод і бруд. Бракувало жорсткого інвентаря, постільного начиння. На 41 тис. осіб, які мешкали у гуртожитках комбінату „Сталінвугілля”, було видано лише 22879 матраців, 45061 простирадло, 45730 наволочок і 8309 ковдр, що не перекривало наявної потреби навіть наполовину [36, арк.33]. Лише деякі гуртожитки були забезпечені матрацами, ліжками, ковдрами, подушками та простирадлами на 100%, а столами, табуретками та іншим жорстким інвентарем – на 40% [324, с.195-196]. Зокрема, на початку 50-х рр. доволі непоганою була побутова ситуація у шахтарських гуртожитках м. Кадіївки Ворошиловградської області [131, арк.48].

У грудні 1947 р. Політбюро й Оргбюро ЦК КП(б)У наголосили на необхідності поліпшення побутових умов працівників вугільної промисловості Донбасу. Рішення цих органів було доведено до всіх обласних, міських і районних партійних організацій, що певною мірою змусило їх більше уваги приділяти побутовим умовам шахтарів [411, с.239]. Поліпшення побутового обслуговування гірників визначалося як першорядне завдання у постанові ЦК ВКП(б) „Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу” (1948 р.) [370, с.120]

Та і в другій половині 40-х рр. ситуація у матеріально-побутовій сфері життя гірників принципово не змінювалася. Промислові вироби у вугільних районах Донбасу у цей час були дорогими, більш того, становили значний дефіцит. До числа останнього відносилася переважна більшість товарів першої необхідності: одяг, взуття, меблі, побутові прилади тощо. Товари легкої промисловості часто виявлялися невисокого гатунку, а заходи державних органів, спрямовані на для підвищення їхньої якості, зазвичай не були ефективними. Компартійна влада, залучаючи до вугільної індустрії дедалі більше трудових ресурсів з інших українських регіонів, мало дбала про задоволення матеріально-побутових потреб нових гірників [388, с.38-39, 45-46]. Упродовж другої половини 40-х рр. у вугільних районах краю проблемою було придбати сірники, панчохи та шкарпетки, мило, залізні відра, емальований посуд, шапки та кашкети, натільну білизну та інші товари широкого вжитку [445, с.456]. Гірники змушені були навіть у 50-х рр. освітлювати свої оселі керосиновими лампами [445, с.490].

Згодом, купівельна спроможність населення Донбасу почала дещо підвищуватися внаслідок ініційованих владою регулярних знижень цін. У період 1947–1954 рр. мало місце щорічне зниження цін. Насамперед, воно стосувалося промислових товарів, меншою мірою – товарів першої необхідності та харчових продуктів. Це сприяло розвитку торгівлі та збільшенню бюджетів гірницьких родин, зростанню реальної заробітної плати працівників вугільної промисловості [484, с.143]. Загалом внаслідок

заходів уряду загальний рівень цін на товари широкого вжитку знизився приблизно вдвічі [411, с.235].

Як відомо, в Донбасі, ще у воєнні роки була запроваджена карткова система. Вона діяла й упродовж перших двох післявоєнних років. Ця система могла забезпечити гірникам лише напівголодне існування, дозволяючи тільки виживати. Коли легка та харчова галузі почали поступово відроджуватися, виникли передумови для відміни карткової системи. Ціни на тканину, одяг, взуття та трикотажні вироби тепер стали втричі нижчими за комерційні [287, с.288-289].

У 1948 –1949 рр. відбувалося подальше зниження цін. Так, ціни на значну кількість харчових продуктів і тканини було знижено на 10%, швацькі вироби – на 12%, взуття подешевшало у середньому на 15%, велосипеди та радіоприймачі – на 20%, годинники та патефони – на 30% [218, с.43]. Завдяки цьому в 1948 р., порівняно з попереднім роком, гірники Донбасу придбали майже наполовину більше тканин і взуття [179, с.412]. Розширювалося споживання товарів широкого вжитку й у наступні роки, що було пов'язано з поступовим налагодженням функціонування легкої промисловості [304, с.112, 115]. Серед промислових товарів у 1949 р. гірники найчастіше купували тканини (8,6%), швацькі вироби (8%), взуття (5,4%) [486, с.225].

У 1950 р. відбулося чергове зниження цін на харчові продукти та товари широкого вжитку. Цього разу ціни знизилися на 15-30% [318, с.106]. Зниження цін упродовж 1947-1954 рр. призвело до того, що товари широкого вжитку стали дешевшими пересічно у 2,3 рази [266, с.583].

Протягом першої половини 50-х рр. побутове становище шахтарських родин певною мірою поліпшилося. Тепер вони мали змогу купувати більшу кількість одягу, мати по декілька пар взуття різних видів [361, с.70].

Це дозволило гірникам розширити споживання багатьох товарів, зокрема й асортименту тривалого користування. Вже на початку 50-х рр. було значно перевищено довоєнний рівень їхнього споживання. Так, у 1950

р. робітники та їхні родини придбали у 6 разів більше радіоприймачів, ніж у 1940 р., у 3,3 рази - годинників, у 1,5 рази - побутових електроприладів, утричі - швейних машин, майже втричі - велосипедів й у 16 разів мотоциклів [207, с.20]. У 1953 р. гірники Донбасу придбали на 162,4% більше тканин, ніж у 1940 р., зокрема, на 34% - вовняних, а шовкових – аж на 923,5%. За цей час купівля шахтарями та їх родинами взуття зросла на 134%, у тому числі шкіряного взуття – на 167% [411, с.238].

На межі 50–60-х рр. ХХ ст. відбулося суттєве підвищення купівельної спроможності гірників Донбасу на промислові товари [445, с.488]. Обсяг купівлі таких товарів шахтарями та членами їх родин зріс за цей період більш ніж удвічі [505, с.201]. Їхня питома вага у структурі витрат гірників зросла з 20% у 1952 р. до 30% у 1965 р. При цьому ціни на товари непродовольчої групи помітно знизилися. Купівля готового одягу зросла за вказаний період на 20%, у той час як купівля тканин знизилася на 15%, що засвідчувало розширення асортименту готової текстильної продукції. Купівля трикотажу збільшилась утричі, взуття гірники та члени їхніх сімей стали купувати на 30% більше [334, с.228]. Так, якщо у 1952 р. пересічно на одну шахтарську родину було куплено 9 пар нового взуття, то у 1965 р. – вже 14 пар. Витрати на придбання меблів за 1957–1965 рр. зросли вчетверо. Протягом 1952–1965 рр. також зросли у 2,5 рази витрати шахтарів Донбасу на придбання засобів пересування [335, с.170].

У 50-х рр. гірничі майстри та гірники, зайняті на підземних роботах, вже мали змогу придбати радіоприймачі, дзеркальні шафи, ковдри, трюмо та комоди, більш комфортні ліжка. У деяких із них були автомобілі „Победа” та „Москвич”, мотоцикли [361, с.66, 70, 74]. Для прикладу, за 1949 – 1952 рр. працівники вугільної шахти ім. Румянцева у м. Горлівці придбали 55 автомобілів згаданих марок, 507 мотоциклів і 570 велосипедів [19, арк.32]. Шахтарями тресту „Сталінвугілля” у 1953 р. було придбано понад 200 легкових автомашин, зокрема навіть декілька престижних і вартісних авто марки „ЗІЛ”, 200 мотоциклів. Також гірники згаданого тресту у 1953 р.

придбали 418 швацьких машин, 708 радіоприймачів, багато велосипедів і годинників, також вовняних тканин на мільйони карбованців [411, с.236-237].

З початку 60-х рр. значно зросло придбання гірниками Донбасу магнітофонів, телевізорів, холодильників, пральних машин, фотоапаратів тощо [100, арк.25]. Якщо у 1958 р. на 100 шахтарських родин доводилося пересічно 44 куплених радіоприймачі, то у 1965 р. – 86. За цей же період кількість придбаних телевізорів зросла з 10 до 78, магнітофонів й електроприладів – з 2 до 5, холодильників – з 1 до 19, пральних машин - з 1 до 57, електропилососів – з 1 до 8, фотоапаратів – з 6 до 16, а швацьких машин - з 36 до 81 [335, с.171].

Про рівень зростання добробуту населення свідчить і те, що за період 1950 – 1965 рр. кількість внесків в ощадні каси у Сталінській (Донецькій) області зросла з 212 тис. до 1285 тис., по Ворошиловградській (Луганській) за цей же період – відповідно із 159 тис. до 796 тис. [486, с.394].

Не можна оминати увагою і таку важливу складову матеріально-побутового життя працівників вугільної промисловості Донбасу, як надання їм різноманітних побутових послуг. Як було вже зазначено, під час війни система побутового обслуговування була практично повністю зруйнована, але вже у 1943-1945 рр. компартійною владою було вжито низку заходів на її відновлення. Налагодження цієї важливої ланки життя населення тривало й у повоєнну добу.

У шахтарських містах і селищах Сталінської області протягом 1946 – 1957 рр. відкрилося 600 крамниць різноманітного профілю та 240 лазень. Новою тенденцією соціального обличчя Донбасу стало те, що комунально-побутові установи з'явилися у невеликих шахтарських містечках і робітничих селищах, де їх раніше практично не було. Насамперед, це стосувалося продовольчих і промтоварних крамниць [486, с.241]. Та спочатку кількісні показники не завжди підкріплювались якісними. Часто робота різноманітних закладів, спрямованих на задоволення побутових потреб шахтарів, була незадовільною [131, арк.51]. Станом на 1 квітня 1948

р. по вугільних шахтах Ворошиловградської області нараховувалося 145 лазень, 99 пралень і 55 сушарок. При цьому 53 лазні та 47 пралень потребували серйозного ремонту, а тому працювали з перебоями. На окремих шахтах у лазнях використовувалася неочищена шахтна вода, що спричиняло серед гірників різноманітні шкірні захворювання [134, арк.6].

У 1951 р. лише по комбінату „Сталінвугілля” було відкрито 11 нових механічних пралень [88, арк.46]. Разом з тим, механічних пралень, селищних лазень і крамниць на початку 50-х рр. по вугільних районах Сталінської області було відкрито вдвічі менше запланованого [87, арк.97].

Як це не парадоксально, користування пральнями у шахтарських містах Донбасу не набуло особливого поширення. Це було викликано тим, що їхня пропускна здатність була невисокою і могла забезпечити лише 1/8 потреб населення у пранні одягу та білизни. На початку 50-х рр. у Сталінській області 32 шахти не мали пралень взагалі. 42% пралень використовували непридатну для прання одягу шахтну воду, а 19% – технічну воду. Загалом при вугільних шахтах області діяло 147 пралень, лише половина з яких були механізованими [62, арк.7].

У багатьох містах - Селідове, Сніжне та інші - пралень не було зовсім навіть на початку 60-х рр., а в деяких вони хоч і були, але майже не працювали. Це стосувалося, передусім, таких міст, як Торез і Червоноармійськ. Водночас у шахтарських містах і селищах досить активно розширювалася мережа крамниць та їхня спеціалізація. Так, тут з'являлося дедалі більше універмагів, магазинів промислових товарів, меблевих крамниць тощо [26, арк.33-35]. Порівняно висока купівельна спроможність шахтарських родин стимулювала появу торгівельних точок.

Однією з вагомих причин розширення мережі побутового обслуговування Донбасу наприкінці 50-х – у першій половині 60-х рр. було те, що влада намагалася звільнити населення від зайвих витрат часу на побутове самообслуговування. Це, у свою чергу, пояснювалося

очікуваннями, що чим більше вільного часу буде мати шахтар і члени його родини, тим більш продуктивно вони зможуть працювати [453, с.17].

Перукарні, пральні, швацькі та ремонтні майстерні облаштовувались у тих будинках, де мешкало щонайменше 800 робітників з родинами. Держава змушена була піклуватися про розширення мережі установ сфери послуг, оскільки це мало позитивний вплив на сталість кадрів, зменшувало їхню плінність, загалом було однією із запорук соціальної стабільності в регіоні. До того ж розвиток мережі обслуговування дозволяв залучити більшу кількість жінок у шахтарських містечках до суспільно корисної праці. Це було важливим з огляду на те, що доволі часто жінки у гірницьких містах і селищах не могли знайти роботи [26, арк.3].

При шахтах Донецької області з початку 60-х рр. стали створюватися адміністративно-побутові комбінати, до складу яких входили лазні, пральні, перукарні, майстерні з ремонту одягу та взуття тощо. Для гірників та членів їхніх родин було досить зручно, що згадані побутові послуги розміщувалися в одному приміщенні. В таких закладах широко практикувалося самообслуговування. Але такі комбінати розташовувалися, зазвичай, у центрах міст, тому гірникам, які переважно мешкали на околицях (у „спальних” районах), аби задовольнити побутові потреби, доводилося витратити багато часу на дорогу [145, с.8-9].

На початку 60-х рр. у побутових комбінатах здійснювалося: виготовлення та ремонт взуття, пошив головних уборів, ремонт одягу та галантереї, виготовлення гудзиків, ремонт трикотажних виробів, годинників, різноманітних металевих виробів, художнє оформлення товарів, ремонт культтоварів, розмальовка тканин, ремонт автомобільних камер і покришок, переплетення документів тощо. Як бачимо, згадані комбінати могли задовольнити багато побутових потреб місцевого населення [111, арк.7].

У першій половині 60-х рр. на території вугільних районів Донбасу було відкрито понад 2 тис. нових побутових комбінатів, ательє, майстерень, лазень, перукарень та інших побутових закладів. Загалом упродовж

зазначеного періоду обсяг побутових послуг, наданих населенню шахтарських міст і селищ краю, зріс приблизно у 2,5 рази. Однак, водночас рівень побутового обслуговування загалом не відповідав вимогам часу й параметрам, заданим керівництвом країни. Навіть кількісні показники ледь сягали половини того, що планувалося. Про якість побутового обслуговування вже годі й казати: у тогочасних офіційних ЗМІ ця тема оформилась в один з найбільш актуальних об'єктів критики [252, с.48-49].

Побутове життя гірників Донбасу значною мірою регулювалося владою. Остання завжди стежила, щоб воно було у жорстких рамках „комуністичного побуту”. Це стосувалося навіть особистого життя населення. Було заборонено робити аборти, окрім тих випадків, коли вагітність загрожувала життю жінки. Штучне переривання вагітності за умов відсутності відповідного дозволу медкомісії вважалося злочинною дією і переслідувалось у судовому порядку.

У цьому ж контексті можна розглядати податок на неодружених, самотніх і бездітних громадян [316, с.119]. Держава вживала й інших заходів задля збільшення рівня народжуваності, що знайшло законодавчн закріплення в Указі Верховної Ради СРСР “Про розмір державної допомоги багатодітним та самотнім матерям” від 25 листопада 1947 р. [201, с.383].

У 1961 р. шахтарі Донбасу з ініціативи державної влади почали організовувати так зване „змагання за комуністичний побут”, яке мало сприяти поліпшенню їхніх побутових умов. У межах цієї кампанії проводилися численні лекції, бесіди, демонструвалися спеціальні пропагандистські кінофільми, видавалася навіть газета „За комуністичний побут”. Утім, суттєвих наслідків ці заходи не принесли [436, с.90]. Побутові традиції, у тому числі й негативні (пияцтво, неохайність, відсутність побутової культури, засмічення території тощо) ще довго були сильнішими за спроби прищеплення нових його рис.

Протягом 1943–1945 рр. у гірників Донбасу на дозвілля практично не залишалося часу: їм не давали відпусток і вихідних, робочий день був

ненормованим. По завершенні війни довоєнний графік робочого часу було поновлено. Згідно з Указом уряду від 30 червня 1945 р. для робітників і службовців відновлювалися святкові дні та додаткові відпустки, відмінені на початку війни [317, с.219].

У повоєнні роки гірники Донбасу, як і інше населення, проводили своє дозвілля у відвідинах клубів і кінотеатрів: танцювали, співали пісні, грали на музичних інструментах (переважно на гітарах і баянах), в шахи, шашки. Жінки займалися рукоділлям: вишиванням і в'язанням. Не спадала популярність гри в карти та доміно. Завдяки функціонуванню бібліотек та появі різноманітних спортивних майданчиків багато гірників у вільний час мали змогу читати книги та газети, займатися фізкультурою та спортом тощо [317, с.220, 232].

Перехід на п'ятиденний робочий тиждень дозволив шахтарям збільшити обсяг дозвілля, більше часу виділяти на власні справи. Утім, значна частина робочого часу витрачалася непродуктивно, а це зумовлювало часті затримки працівників після формального закінчення робочого дня [352, с.88-92; 488, с.77-80; 537, с.57].

Поширеним явищем у побуті гірників упродовж 40-х – 60-х рр. було пияцтво. Часто воно призводило до хуліганства, бійок, крадіжок, навіть убивств. Цим „відзначалися” не тільки “роботяги”, а й партійні активісти вугільних підприємств [381, с.162]. Неадекватна поведінка п'яних гірників під час роботи призводила до численних аварій на шахтах, каліцтва та смерті робітників [445, с.474]. До того ж, зважаючи на доволі значні ціни на алкогольні напої, шахтарі часто вдавалися до вживання неякісних алкогольних сурогатів, що завдавало значної шкоди їхньому здоров'ю [445, с.448]. Залежність від “зеленого змія” підточувала сімейний бюджет, завдавала шкоди вихованню дітей, руйнувала сім'ї.

У боротьбі проти цього соціального лиха використовувалася широка палітра засобів громадського впливу, зокрема „товариські суди”, покликані здійснювати моральний осуд осіб, які зловживали алкоголем. Основними

методами роботи „товариських судів” були переконання та перевиховання. У „бригадах комуністичної праці” склалися спеціальні зводи „заповідей”, до яких належали заборона ненормативної лексики, грубої поведінки та пияцтва. Шахтарів, що були напідпитку, затримували активісти спеціальних „добровільних дружин із охорони громадського порядку”, доволі численних у шахтарських містах і селищах Донбасу. До складу багатьох із цих дружин входили гірники-пенсіонери. Шахтарів, які зловживали спиртними напоями, таврували у багатотиражних і стінних газетах вугільних підприємств спеціальних сатиричних випусках і листівках – „блискавках”. При шахтарських палацах культури масово організовувалися клуби „За здоровий побут”, що активно вели антиалкогольну пропаганду, обстоюючи тезу: „У передових шахтарських родинах пияцтво неприпустиме” [436, с.68-71, 85]. Гірників, хворих на алкоголізм, починаючи з 1961 р., відправляли на примусове лікування. Однак уся ця діяльність не приносила очікуваних результатів. Пияцтво продовжувало залишатися справжнім бичем шахтарських міст і селищ Донбасу й у наступні десятиліття [49, арк.210].

Родинна сфера побуту гірників також перебувала під значним контролем компартійної ідеології. Достатньо заідеологізованими були навіть такі свята, як весілля шахтарів Донбасу. Вони проходили, звісно, без жодних натяків на релігійну обрядовість. Присягання молодят перед Всевишнім замінила клятва „перед обличчям закону Радянської Батьківщини». Весільна церемонія передбачала покладання квітів до постаментів В.І. Леніна. Бажано було покладати квіти до бюсту, якщо ж це було неможливо – хоча б до рельєфу чи портрета. Також під час весілля мало місце покладання квітів до найвизначнішого офіційного пам’ятника міста відразу після урочистої церемонії. Найчастіше це були пам’ятники В. Леніну. У Донецьку молодята також покладали квіти до меморіалу жертвам фашизму та меморіального комплексу Визволителям Донбасу, у Луганську – до пам’ятника К.Ворошилову [465, с.168-169].

Серед молодих гірників Донбасу набули поширення так звані „комсомольські весілля”, які відрізнялися простотою святкувань і самого весільного ритуалу. Вони, здебільшого, проводились у вигляді великого святкового вечора, переважно у Палаці культури, супроводжувалися іграми, піснями, танцями. У підготовці такого весілля брали участь, зазвичай, всі працівники шахти, а також представники міських громадських організацій. Досить часто на „комсомольському весіллі” молодятам дарували ключі від квартири. Як бачимо, компартійна влада намагалася замінити усі традиційні весільні обряди штучними, „безбожницькими”. Якщо ж це не вдавалося, то деякі весільні обряди розглядалися як суто народні, що не мали нічого спільного з релігією. До таких віднесли сватання, гільце, весільний коровай та власне сам весільний процес. На початку 60-х рр. переважна більшість гірників Донбасу одружувалась у віці 20 – 25 років. Такий самий вік був і в їхніх наречених. Традиційні українські родильні обряди були замінені на реєстрацію дитини у РАГСі [436, с.97, 102, 105].

Компартійна влада прагнула насадити у робітничому середовищі Донбасу „комуністичний побут”, який відзначався заідеологізованістю, був побудований на принципах атеїзму, „комуністичної моралі”. У концентрованому вигляді вимоги режиму до трудящих закріплено в “Моральному кодексі будівника комунізму”. Активно пропагувалися нові свята, які мали стати альтернативою святам релігійним. З-поміж них можна виділити так звані „трудові”: „День ударника комуністичної праці”, „Свято переможців”, „Свято Серпа і Молота”, „Свято трудової слави”, „Свято праці” та інші. Вони супроводжувалися урочистими концертами за участю місцевих художніх колективів, масовими народними гуляннями. Звісно, не можна оминати увагою і найголовніше „трудове свято” Радянського Союзу – Перше травня, яке святкувалося в Донбасі традиційно з розмахом, помпезно. Певних ознак „трудового свята” набуло і святкування „Жовтневої революції”. На демонстрації 7-го листопада гірники виходили у своєму трудовому гірницькому одязі, під час святкування „Великого Жовтня”

урочисто виносили вугілля як „символ добробуту шахтарських міст”, рапортували про трудові досягнення. Альтернативою веселих народних весняних свят мало стати „Свято весни, молодості і краси”, яке відзначалося наприкінці травня. Особливо активно народні гуляння під час цього свята проходили у Донецьку, Макіївці та Торезі. Атеїстична спрямованість цих свят була очевидною. Палац культури, згідно з планами компартійних ідеологів, мав замінити собою церкву [436, с.36-39, 64].

У підсумку можна стверджувати, що побутове становище шахтарів Донбасу у перші післявоєнні роки було вкрай тяжким: постійно не вистачало продуктів харчування, найнеобхіднішого одягу, побутового начиння. Із середини 50-х рр. ситуація поступово стала поліпшуватися. Збільшувалася купівельна спроможність гірницьких родин, відбувалося розширення раціону харчування. Деякі шахтарі, особливо зайняті на підземних роботах, у цей час отримали змогу придбати автомобілі, мотоцикли, радіоприймачі, іншу побутову техніку, більш якісні меблі тощо. Поліпшувалася також робота установ побутового обслуговування, крамниць, закладів громадського харчування тощо. Зростання купівельної спроможності працівників вугільної індустрії Донбасу відзначалось і на початку 60-х рр., однак відбувалося воно вже не так інтенсивно, як у середині 50-х рр. У шахтарських містах і селищах упродовж досліджуваного періоду мали місце асоціальні явища, зокрема пияцтво, яке не вдавалося побороти попри всі заходи, яких вживала компартійна влада, активно залучаючи на боротьбу з цим соціальним лихом громадськість. Дозвілля робітників, їхнє сімейне, особисте життя значною мірою були регламентовані ідеологічними структурами. Разом з тим не можна не помітити певних позитивних зрушень в організації комунально-побутового забезпечення працівників галузі, нарощування соціальної інфраструктури регіону, що робило життя місцевого населення більш комфортним.

Розділ 5. РОЗВИТОК ГАЛУЗЕВИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ І НАУКИ

5.1. Діяльність науково-дослідних інститутів вугільного профілю

У повоєнних умовах командно-адміністративна продовжувала політику «залізної завіси», що ізолювало радянську науку і тим самим пролонгувало її замкненість та відірваність від світових процесів. Це входило в суперечність з об'єктивними реаліями тим більше, що після Другої світової війни зміцнення міжнародного співробітництва в усіх сферах, зокрема й науці, мало надзвичайно важливе значення для СРСР. Крім того, завдання відбудови потребували посилення ролі науки у вирішенні нагальних економічних проблем. Відповідно суперечливо розвивався і науково-технічний потенціал Донбасу. Ще до визволення краю від окупантів перед науковими колективами було поставлене завдання у стислі терміни забезпечити шахтобудівників необхідною документацією для відродження виробничої та соціальної сфери у краї. Незважаючи на брак коштів, слабку матеріально-технічну базу, наукові колективи Донбасу зробили значний внесок у відбудову та розвиток галузі.

Вже з 1942 р. Наркомат вугільної промисловості став залучати наукові і проектні організації до вирішення питань, пов'язаних з відновленням шахтного господарства. 28 грудня колегія НВП ухвалила рішення „Про організацію і проведення підготовчих робіт з відновлення Донбасу”. З метою розробки основних технічних та організаційних заходів, реконструкції і модернізації шахт було створено бюро, до складу якого входили сектори: 1) складання планів відновлення; 2) методів ведення відновлювальних робіт; 3) відкачування води; 4) будівництва нових шахт; а також відділи: геолого-маркшейдерський, електромеханічний, енергетичного, будівельний. Підготовчі роботи активізувалися після остаточного перелому в ході воєнних дій і розгрому ворога під Сталінградом.

22 лютого 1943 р. було ухвалено історичну постанову ДКО „Про відновлення вугільних шахт Донбасу”, за якою Наркомвугілля дозволялося розпочати роботи, спрямовані на відновлення шахт і підприємств Ворошиловградської та Сталінської областей. З цією метою створювалося Головне управління з відновлення вугільних шахт Донбасу з тимчасовим місцезнаходженням у м. Ворошиловграді для оперативного, господарського і технічного керівництва відбудовчих роботами [147, с.21-22].

Наприкінці 50-х років у Сталінській області налічувалося 30, а Ворошиловградській – 18 науково-дослідних установ, діяльність яких мала прикладний характер, а відтак відігравала помітну роль у подальшому розвитку регіону. Шахти також підтримували тісні контакти зі 170 науковими установами СРСР. Зважаючи на це, протягом 1960 р. бюро Сталінського міськкому партії шість разів обговорювало питання роботи науково-дослідних установ [554, с.86]. А після ухвалення рішення ЦК КПРС і РМ СРСР „Про заходи щодо подальшого поліпшення добору та підготовки кадрів” від 12 травня 1962 р. до Донбасу прибуло багато нових і перспективних наукових співробітників. У 1965 р. у Донецькій області працювало вже близько 6 тис. науковців, серед яких було 800 кандидатів і 50 докторів наук.

В Україні на цей час були сконцентровані найпотужніші в СРСР науково-дослідні і проектно-конструкторські інститути вугільної промисловості. Зокрема, у Харкові був заснований перший НДІ організації і механізації шахтного обладнання [407, с.21].

Серед розташованих безпосередньо в басейні спеціалізованих науково-дослідних інститутів найпомітніший внесок у відбудову та реконструкцію галузі здійснювали Інститут УкрНДІ «Гідровугілля», УкрНДІ «Укрвуглезбагачення», філія ВНДМІ, Державний проектно-конструкторський і експериментальний інститут комплексної механізації шахт «Донгіпровуглемаш» з філією в Луганську, Державний інститут з проектування і дослідження вибухонебезпечного електрообладнання

«Гідроніселектрошахт», науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут автоматизації гірничих машин ДонНДПІ «Автоматгірмаш», Інститут гірничої механіки і технічної кібернетики ім. Федорова, Луганська філія проектно-конструкторського і науково-дослідного інституту «Гідровуглеавтоматизація», Центральна науково-дослідна лабораторія ВГСЧ. При Горлівському, Дружківському, Ясинуватському, Луганському ім. Пархоменка, Краснолуцькому ім. XV-річчя ВЛКСМ машинобудівних заводах, на базі раніше створених конструкторських відділень були засновані спеціальні конструкторські бюро [452, с.479].

Крім них, над вирішенням науково-технічних завдань щодо вдосконалення технології і комплексної механізації видобутку вугілля за господарськими угодами з підприємствами й організаціями вугільної промисловості працювали також науковці вищих навчальних закладів України і РСФСР, зокрема: вчені Донецького політехнічного, Дніпропетровського гірничого, Комунарського гірничо-металургійного, Новочеркаського політехнічного, Московського гірничого інститутів. У деяких з них були створені галузеві спеціалізовані лабораторії вугільної промисловості. У вирішенні низки науково-технічних проблем галузі брали участь також Інститут гірничої справи ім. О.Скочинського, Всесоюзний науково-дослідний інститут організації і механізації шахтного будівництва (ВНДІОМШБ), СКБ заводів і спеціалізованих НД і ПК інститутів. Загалом у Донбасі працювало близько 70 такого роду установ та організацій [452, с.480].

У 1954 р. в Москві була проведена перша Всесоюзна науково-технічна нарада, присвячена питанням вдосконалення відкритої розробки родовищ корисних копалин [475, с.44].

Саме зв'язок з наукою дозволив ширше і досконаліше організувати проектні роботи з відновлення шахт, оскільки в довоєнні роки проектування велось лише на 60 шахтах, а потрібно було цю роботу розгорнути на 220 підприємствах. Не вистачало фахівців-проектувальників. У Донбасі їх

налічувалося лише 120 чол. Народному комісаріату вугільної промисловості доводилося практично заново створювати проектні інститути, укомплектовувати їх матеріальну базу, тому що досить багато з них, зокрема, «Південгідропрошахт» і «Дніпрогіпрошахт», проектні бюро в м.Сталіно і м. Шахти не зберегли своїх технічних архівів, бібліотек та обладнання. Роботу проектних інститутів структурно необхідно було організовувати у зв'язку з процесом відновлювальних робіт. Організації, що проектували їх, виводилися зі складу проектних організацій і підпорядковувалися Главвугледонбасу. У 1943 р. для проектування відбудовчих робіт були додатково створені наступні проектні організації: проектні контори при комбінатах «Сталінвугілля», «Ворошиловградвугілля» («Сталінвуглепроект», «Ворошиловградвуглепроект»); проектно-конструкторські бюро «Південгіпрошахта» (в містах Сталіно, Кадіївка і Шахти), проектно-конструкторське бюро «Дніпрогіпрошахта» (м.Горлівка).

РНК СРСР дозволив обмежити обсяги проектних документів для відновлювальних шахт до двох стадій: скорочене проектне завдання і робоче креслення для відновлювальних шахт у довоєнному вигляді, або ж лише робоче креслення.

Відновлення шахт розпочалося ще в умовах воєнного часу, коли технічна політика визначалася необхідністю розгорнути термінове поновлення видобутку вугілля для потреб залізниці, військових заводів, фронту. Тож, перші шахти відбудовувались у довоєнному вигляді, у них перебудовувалися лише окремі вузли. Задля пришвидшення введення їх до ладу споруджувалися тимчасові приміщення з тим, щоб у майбутньому їх замінити постійними. Ці шахти комплектувались обладнанням довоєнних зразків, тобто тим, що було в наявності у відповідних трестів.

У січні 1944 р. були ухвалені „Основні положення щодо проектування відновлювальних робіт першої черги основних шахт Донбасу, що відновлювались експлуатаційними трестами” й інструкції „Про обсяги і зміст

скороченого проектного завдання відновлюваних шахт Донбасу” [147, с.59, 64-65].

У перші повоєнні роки наука та інженерно-конструкторський корпус теж основну увагу спрямовували на відбудовчі роботи. Шахтарські колективи відчували значну потребу в технологічно нових машинах і механізмах. З цього приводу начальник відбудовчого управління комбінату «Ворошиловградвугілля» Лейман у своїй доповіді зазначав: „Наші заводи, перебудовуючись на мирний лад, зможуть дати нашим шахтам нове обладнання, а для цього від нас вимагатимуться замовлення і ми виявимося банкрутами у цьому питанні, тому що ми не зможемо сказати, що нам потрібно. Не зможемо ми цього сказати винятково тому, що ми технічно відстали. За кордоном не обмежуються такою малою кількістю механізмів, як у нас. Там багато транспортерів, багато типів вантажних механізмів. Вагонетки у них ємністю до 10 тонн, самохідні машини мають свій привід, ходять вони по рейках. Про це ми знаємо лише з чуток” [137, арк.14].

Тож, як бачимо, на виробництві відчувався дефіцит не лише новітніх, але й просто найнеобхідніших механізмів. Шахтарі мали змогу тільки теоретично порівнювати умови вітчизняного напівручного виробництва з досягненнями НТП за кордоном. Оскільки торговельно-економічні зв'язки з західними країнами в роки «холодної війни» були зведені до мінімуму, вирішувати завдання технічного переоснащення галузі доводилося зусиллями власних науково-дослідних установ.

У 1950-ті роки основна увага наукових колективів зосереджувалася на виробленні новітніх технологій реконструкції наявних шахт та будівництва нових. Наприкінці 50-х – початку 60-х років провідними науково-дослідними інститутами регіону було розроблено проект комплексної реконструкції і модернізації наявного шахтного фонду, а також проект будівництва шахт нового типу, який враховував гірничогеологічні умови Донецького басейну. За цим проектом були збудовані нові шахти „Ясинівська–Глибока”, „Бутівська – Глибока” та інші, на яких глибина розробки вугільних пластів

досягала 900 - 1200 м. Загалом у повоєнні роки науково-дослідними інститутами вугільної промисловості було розроблено понад 900 проектів, за якими здійснювалися відновлення, будівництво та реконструкції шахт [485, с.71].

Для відродження шахт Донбасу багато було зроблено вченими Академії наук УРСР. Інститут електрозварювання під керівництвом Є.Патона запропонував шахтоуправлінням спосіб електродугового зварювання металів. Співробітники Інституту гірничої механіки АН УРСР під керівництвом П.Кучерова розробили технологію охолодження повітря в глибинних шахтах, технічний проект вентиляції для шахти „Горлівка – Глибока” [533, с.90].

У вересні 1949 р. в Сталіно відбулася виїзна сесія Відділення технічних наук АН УРСР, в якій взяли участь, крім науковців, передові виробничники, інженерно-технічні працівники шахт та інших підприємств.

У перші повоєнні роки згідно з рекомендаціями науковців у Донбасі будувалися здебільшого невеликі шахти, потужність яких не перевершувала 300 тис. т на рік. У 50-ті роки виробничі потужності шахт коливалися в межах 450-750 тис. т щорічного видобутку вугілля. З 1956 р. вже проектувалися шахти потужністю до 900 тис. т. А в 1964 р. була введена до ладу шахта „Бутівська – Глибока” потужністю 1,2 млн. т. Варто додати, що у 40-х - 50-х роках переважали низькі темпи будівництва, що іноді значно перевищували нормативні терміни і сягали 10-16 років. Відтак, потребували докорінної зміни технології і методи будівництва шахт.

У 1955 р. на ряді шахт-новобудов до початку проходження капітальних підземних гірничих виробіток завершувалося спорудження постійних будівель і монтаж обладнання. Досвід використання високопродуктивного і постійного обладнання під час зведення шахт набував поширення і ставав обов'язковим при будівництві великих підприємств. У 1963 р. інженерно-технічні працівники комбінату „Донецькшахтобуд” спільно із співробітниками проектного інституту „Оргшахтобудпроект” і заводу ім. 15 років ВЛКСМ розробили і реалізували проект проходження стволів з

використанням постійних баштових копрів і багатоканатних висотних машин. На шахтах „Петрівська – Глибока”, „Червона зірка”, „Жовтневий рудник” вперше проходження стволів здійснювалося за допомогою баштових копрів. Основним способом проходження стволів за умов високої міцності порід залишався бурильно-підрильний, за якого надзвичайно проблематичним і трудомістким було прибирання підірваної породи. До 1947 р. ця операція здійснювалася вручну. Цього року почав використовуватися грейферний навантажувач БЧ-1. У 1957 р. на швидкісній проходці стволу шахти „Бутівська – Глибока” вперше застосовували пневмонавантажувач КС-3. Його продуктивність при ємності 0,22 м³ сягала 16-18 м³ на годину. У 1962 р. наука запропонувала шахтарям відвантажувальну машину КС-2у/40, що дозволила довести швидкість проходження стволу до 300-400 м у місяць.

Повільно провадилася механізація буріння шпурів у забої. Пневматичний бурильний молоток вимагав прикладання значного обсягу ручних зусиль прохідників у стволах шахт. Водночас використання високочастотних молотків і ударно-поворотного буріння дозволило підвищити швидкість буріння шпурів на 25-30%. У 1953-1955 рр. була підвищена ефективність підрильних робіт у стволах. З 1955 р. почали застосовувати вибухові речовини в патронах діаметром 45 мм (до цього використовувались діаметром 36 мм). Це дозволило скоротити кількість шпурів на погонному метрі стволу. Кількість молотків, що працювали у забої, доходила до 15-20. У 60-ті роки було впроваджено устаткування ударно-обертального буріння БУКС-1М з механічним поданням буру та приладу комплексного буріння шпурів.

У повоєнні роки суттєво було вдосконалено методи зведення постійного кріплення шахтних стволів. Якщо спочатку вони кріпилися переважно штучними матеріалами (цеглою і бетонітами) вручну, то починаючи з 1955 р. застосовувалися т.з. індустріальні, з використанням залізобетонних тубінгів. У 1959 р. у такий спосіб кріпилося 81,4% стволів. Водночас це позначалося на підвищенні собівартості проходження. З 1957 р.

все більше почали повертатися до практики створення кріплення з монолітного бетону, який подавався трубами.

Протягом 1952-1967 рр. унаслідок впровадження напрацювань науки й інженерно-технічних установ, вдалося підвищити темпи проходження вертикальних стволів у Донбасі з 17,6 м до 60 м. У 1952 р. максимальна швидкість проходження вертикального ствола досягла 62 м на місяць. Того ж року прохідницька бригада шахти ім.Калініна на чолі з М.Пилипенком уперше в СРСР пройшла за місяць 202,1 м вентиляційного ствола. У 1964 р. на шахті „Пролетарська – Глибока” бригадою М.Карьова встановлено світовий рекорд– 390,1 м [373, с.434-436].

Впровадження наукомістких технологій у виробництво дозволило суттєво скоротити середньодобове навантаження на шахти. У 1958 р. в Донбасі воно досягло 605 т [392, с.8]. Це давало змогу забезпечити зростання загального видобутку вугілля, скоротити кількість забоїв. Підвищення навантаження на очисні забої досягалося переважно за рахунок подовження лави. Поміж тим, за якісними параметрами вугільна галузь Донбасу суттєво відставала від закордонних шахт, особливо поступаючись за потужністю розроблюваних шарів і довжиною лав. У Франції, Німеччині, Англії вони були потужніші на 60%, 40%, 25% відповідно, ніж у Донбасі, а довжина лав перевищувала донбаські в 3-4 рази [392, с.13].

На виконання постанови Ради Міністрів СРСР „Про проведення конкурсу на кращий вугільний комбайн і вуглевантажні машини для роботи в підземних умовах” від 25 березня 1948 р. провідні науковці та інженерно-технічні працівники були залучені до підготовки нової техніки. До трестів, комбінатів, Донецького індустріального інституту надходила велика кількість технічних пропозицій, схем щодо вдосконалення наявних машин і механізмів. Доценти ДІІ Коровицький і Стрельцов та асистент Костюкович розробили тип вугільного комбайна, побудованого на новому принципі роботи. Завкафедрою гірничої механіки цього ж інституту В.Пак та доцент

Геєр запропонували проект відцентрового вентилятора, необхідного для глибоких шахт [519, с.42-43].

Науковці тісно співпрацювали з виробництвом. Особливо часто виїжджали на шахти наукові співробітники Донецького індустріального інституту. У 1947 р. під час відбудови однієї з шахт тресту „Рутченківвугілля” працівники тресту „Шахтобуд” зіткнулись із суфлярним виділенням газу. Співробітники кафедри вентиляції на чолі з професором Беловим і доцентом Цольвегом надали практичні рекомендації, як вести за цих обставин виробітку. А кафедра збагачення даного інституту розробила новий метод збагачення вугілля, який дозволив зменшити втрати та унеможливив забруднення дрібним вугіллям водою. Виготовлений на основі наукових пропозицій доктора технічних наук, професора Коробчанського відцентровий подрібнювач дозволив здійснювати відділення не лише коксівного вугілля від некоксівного, а й породи та сірки від вугілля [519, с.41].

Лише у травні-червні 1950 р. наукові співробітники Донецького індустріального інституту провели вісім науково-практичних конференцій на шахтах і заводах. Зокрема, на комбінаті „Артемвугілля” науковці і шахтарі обговорювали питання відносно шляхів впровадження у виробництво передових методів роботи Героїв Соцпраці забійників О.Тюренкова, І.Валігури [533, с.91].

Кафедра гірничої механіки Донецького політехнічного інституту, яку очолював академік АН УРСР, доктор технічних наук В.Пак, провела дослідження, які дозволили визначити фактичні характеристики вентиляторів, оцінити їхню аеродинамічність та експлуатаційні якості. У 40 – 50-ті роки у співпраці з науковцями кафедри рудничної вентиляції були проведені обстеження процесів провітрювання та встановлені фактичні режими роботи вентиляторних приладів на кількох важкопровітрюваних шахтах Донбасу (№13-біс, ім. Орджонікідзе, №9 „Капітальна”, ім. Абакумова). У працях В.Пака „Вентилювання шахт паралельно включеними

вентиляторамі”, „Вістові вентилятори для провітрювання шахт” було зроблено висновки, які збагатили теорію і методи розрахунків щодо шахтних вентиляторів. Наприкінці 40-х років на кафедрі було створено перший в СРСР стенд для випробування шахтних осьових та відцентрових вентиляторів, а також напівпромислових зразків з діаметром робочого колеса до 1-1,5м. У 1948 р. на цьому стенді були проведені дослідження дослідного зразка осьового вентилятора діаметром 1м, які дозволили визначити раціональну схему осьового вентилятора для шахт, а також обґрунтувати можливість застосування спрямовуючих апаратів для регулювання режиму роботи. Згодом на цьому стенді провели дослідження першого післявоєнного зразка вентилятора ІГМ, результат яких став поштовхом для широкого розвитку науково-дослідних робіт щодо вдосконалення шахтних відцентрових вентиляторів. У 1953-1954 рр. співробітники провели теоретичні і детальні експериментальні дослідження основних елементів проточної частини на напівпромисловій моделі вентилятора двостороннього всмоктування ВЦД-0,5/3000. Це дало можливість створити аеродинамічну схему вентилятора. У 1962-1963 рр. на основі опрацювання й аналізу кількох схем розроблено оптимальну схему синхронізації повертання лопаток спрямовуючого апарату ВЦД, що дозволило забезпечити одночасне повертання лопаток обох спрямовуючих апаратів на однаковий кут [344, с.217-219].

До 1952 р. у Донецькому політехнічному інституті були завершені роботи зі створення дегазаційного приладу, перший з яких був встановлений на шахті „Червона зірка” тресту „Горезантрацит”. У 1965 р. в Донбасі на 14 дегазаційних приладах з 58 метан спалювався в пічах котелень, що давало економію засобів [413, с.247-248].

Важливою формою впровадження досягнень науки у виробництво стало укладання угод про співпрацю між НДІ та промисловими підприємствами. Близько 20 кафедр Донецького політехнічного інституту проводили науково-дослідну роботу за спільними планами з 28

промисловими підприємствами. У 1962 р. колектив конструкторів інституту „Донгіпровуглемаш” у співпраці з шахтарями комбінату „Артемвугілля” створив комбайн УКР для розробки крутоспадаючих пластів. За цю роботу група працівників інституту, шахт та заводу була відзначена Ленінською премією [554, с.89].

Бригада наукових співробітників Дніпропетровського гірничого інституту, узагальнивши цінні рацпропозиції забійників шахти №4-5 „Микитівка” тресту „Горлівськвугілля”, організувала допомогу шахтарям в освоєнні вугільного стругу [519, с.42-43].

Науково-конструкторська робота велась у середніх спеціальних навчальних закладах. У Кадіївському гірничому технікумі займались удосконаленням наявного на шахтах обладнання. У 40-ті роки викладачі технікуму запропонували шахті „Центральна – Ірміно” обґрунтування щодо усунення недоліків з подання стислого повітря під час роботи з відбійним молотком. Шахті ім. Леніна викладачі допомогли замінити парові підйомники на електричні, запропонувати проект вхідної підстанції.

Трест „Кадіїввугілля” звертався до технікуму за допомогою у застосуванні магнітної станції для керування шахтним підйомником фірми „Аллі-Чалнер”, одержаної без документації. Директор технікуму доручив цю справу студентам Алтуніну, Володіну і Шубіну під керівництвом викладача гірничої електротехніки О. Хорушого. За кілька днів була знята з натури складна магнітна схема і створена розгорнута схема всієї електричної частини станції. Після цього підйомний прилад був випробуваний на одній з шахт тресту.

Викладачі М.І.Кір’ян, М.І.Соскін, здійснивши аналіз робіт поверхневого технологічного комплексу, розробили технічний проект його удосконалення. Викладач Г.О.Заславський брав участь в обстеженні швидкісних проходжень підготовчих гірничих виробіток і розробці рекомендацій щодо зниження собівартості погінного метра та збільшення темпів проходження. Р.М.Хаджиков у дослідній лабораторії технікуму провів

цикл дослідів, спрямованих на поліпшення роботи вузлів шахтних підймальних машин. У періодичних виданнях були опубліковані його статті „Дослідження роботи гідравлічного регулятора швидкості для підймальних машин з асинхронним двигуном”, „Підймальні системи за бобінними і біциліндричними барабанами”, „Проектування шахтних вентиляційних пристроїв”. У 1961 р. науковець успішно захистив кандидатську дисертацію [408, с.17-18].

Серед інститутів Донбасу, що вели розробки в гірничій галузі, флагманом був Сталінський (Донецький) науково-дослідний вугільний інститут, створений у 1946 р. на базі філії Всесоюзного НДВІ. Вчені 47 його лабораторій надавали значну допомогу вугільній промисловості, особливо в питаннях розробки систем шахтних полів [349, с.223].

Утім, ця науково-дослідна установа в перші повоєнні роки стикнулася з труднощами матеріального характеру. Інститут не мав необхідних кімнатних площ, що ускладнювало створення необхідних лабораторій. Стенди, необхідні для випробування, були споруджені прямо на підвір'ї інституту [45, арк.6].

Однак, до 1946 р. Сталінський науково-дослідний вугільний інститут започаткував розробку 48 тем за трьома напрямками: дослідна тематика для вугільної промисловості Донбасу (38 тем); питання техдопомоги шахтам (2 теми); створення бази інституту (8 тем). Проте існувало чимало кадрових та організаційних проблем щодо їхньої повноцінної реалізації. Зокрема, розробку 11 тем було призупинено через відсутність наукових керівників. Інститут вів наукову роботу за темами, які не вимагали лабораторної бази [44, арк.1].

До 1951 р. колектив інституту залучався до випробувань у шахтних умовах близько 100 конструкторських машин і механізмів. Спільно з трестом „Артемвуглерозвідка” вчені розробили геолого-вуглехімічну карту Донецького басейну, що дозволило прогнозувати марочний склад і якість

вугілля на нових (невідкритих) шахтних полях. У 1950 р. ця робота була удостоєна Державної премії.

За 1951-1956 рр. інститутом було розроблено нові технологічні схеми комплексів поверхонь шахт та було створено близько 70 машин, механізмів, апаратів і пристроїв для механізації й автоматизації робіт. У 1953 р. за роботу „Розробка і впровадження у вугільну промисловість апаратури сигналізації, централізації та блокування для підземного транспорту шахт, небезпечних за газом і піском” колектив у черговий раз був нагороджений Державною премією. Розроблені інститутом матеріали „Основні положення, напрями і нормативи для складання комплексного проекту реконструкції і модернізації шахт Донбасу”, „Основні положення по реалізації комплексної механізації і автоматизації вугільних шахт Донбасу на 1961-1965 рр.” стали підґрунтям комплексного державного плану модернізації вугільної промисловості України [452, с.480].

У 1957 р. інститут працював за 11 науковими напрямками: I – автоматизація підймання; II – удосконалення схем, апаратури автоматизації схем та водовідливних пристроїв; III – впровадження результатів роботи „Причини вибухів на компресорних пристроях і заходи боротьби з ними”; IV – дослідження приводу виконавчого органу комбайну „Донбас-2”; V – вивчення флотування і розробка раціональних схем флотації вугілля 4-х вугільних збагачувальних шахт Донбасу; VI – шляхи зниження втрат вугілля в продуктах осадкових машин з метою збільшення вилучення горючої маси в концентрат; VII – вивчення причин самозагоряння породних відвалів і пошук шляхів боротьби з ними; VIII – удосконалення захисту підземного електрообладнання; IX – удосконалення і розробка нових варіантів визначувачів метану (метан-реле); X – аналіз і рекомендації найбільш ефективних режимів роботи очисних і породних забоїв шахт тресту „Рутченківвугілля”; XI – дослідження заходів шахт щодо поліпшення їхнього провітрювання [46, арк.2-3].

Інститут гірничої механіки і технічної кібернетики ім.М.Федорова, створений у 1934 р. на базі кафедри гірничої механіки Відділення технічних наук АН УРСР, складався з трьох відділень: гірничої механіки, гірничого і теорії пружності. У 1945 р. тут велися розробки вже 11 тем, серед яких, зокрема, проблеми розвитку механізації у вугільній промисловості; дослідження застосування електродвигунів з дуговим статором; системи механізації основних процесів на відкритих розробках; дослідження відбійних молотків [119, арк.7-9].

У 1951 р. його реорганізували в Інститут гірничої справи ім.М.Федорова АН УРСР, а в 1956 р. перевели з Києва до Донецька. У цей час удосконалювалася структура, створювалися лабораторії (обчислювальна і магнітної гідродинаміки). В ці роки колектив установи підготував „Тимчасову керівну вказівку щодо розрахунку і проектування жорстких армувань вертикальних стволів”; виготовив високо- економічні шахтні відцентрові вентилятори ВЦ-11, ВЦ-16, ВЦП-16, ВЦ-25, ВЦ-32; розробив уніфіковану схему автоматизації головних водовідливних пристроїв УАВ, раціональні технологічні схеми ступеневого водовідливу глибоких шахт, прилад для замірів витрат свіжого повітря та регулювання норм стислого повітря, конструкцію роторного і шестірного двигуна, апаратуру теплоконтролю ТВЧС за концентрованими і розосередженими об'єктами шахт з використанням шахтної силової мережі, систему автоматизованого обліку працівників шахт, систему, що дозволяла диспетчеру автоматично й оперативно одержувати об'єктивну інформацію про основні параметри технологічного процесу [452, с.485-486].

У 1960 р. на базі відділення гідровидобутку інституту УкрНДІ вуглезбагачення був створений Український НД і ПК інститут УкрНДІ гідровугілля з метою розробки та впровадження технології й обладнання для гідравлічного способу видобутку вугілля. Науковці і конструктори розробили систему управління покрівлею на шарах потужністю 0,9-1,2 м; способи і засоби послаблення вугільного масиву перед гідровідбійкою; пропозиції

щодо переведення шахт на гідровидобуток; дослідні зразки гідромоніторів ГМЦД-2м з масляним керуванням, ГДП-2 самопересувний, ГДМ, Г-1, ГШ-1, „Луганець”, гідроструг на тонких течіях, трубчастий підживлювач АЗТ, шламовий насос з гідроуправляючими і зворотними клапанами [452, с.486].

Співробітники інституту розробили низку технологічних схем виймання вугілля без постійної участі шахтарів в очисних забоях. Спільно з «Донгіпровуглемашем» впровадили агрегат АЩ для вирубки вугілля на крутих шарах потужністю 1,4-2,2 м. З 1963 р. в шахтах Донбасу широко почали використовуватися запропоновані науковцями ДонНДВІ взаємозамінні металеві профілі СВП для виготовлення кріплень [452, с.482].

Серед найважливіших науково-дослідних робіт, що провадились у МакНДІ була боротьба з кам'яновугільним піском. Колектив вирішував наступні завдання: з'ясування чинників, що впливали на вибуховість пластів; вивчення можливих впливів різних чинників на вибуховість; пошук методів боротьби з пилоутворенням і поширенням піску в шахтах. У 1954-1955 рр. науковці І.Бобров, Б.Бекірбаєв, П.Петрухін, І.Полянських розробили варіант механічного прибирання піску.

Переносний прилад ПКО-1, винайдений В.Божком, давав можливість оперативно, безпосередньо на шахтах одержувати висновок про наявність чи відсутність на шахті небезпеки вибуху. Науковці, обстежуючи шахти, виявляли найбільш несприятливі в цьому відношенні місця роботи, з тим щоб у майбутньому застосувати різні способи боротьби з піском. Серед найбільш вагомих розробок можна назвати працю С.Шановською „Польові знімки на шахтах Донбасу”. У 1953-1955 рр. М.Рассоліним була виконана робота „Запиленість повітря і пилевідкладення в гірничих виробітках шахт Донбасу”.

Починаючи з 1945 р., інститут вивчав вибуховість вугільних шарів і розробляв методи боротьби з пилеутвореннями шляхом зволоження вугільних масивів.

У вугільній промисловості впроваджувалися наступні способи знепилення: зрошення під час роботи врубових машин (М.Червінський, Г.Гродель); зрошення під час роботи вугільних комбайнів (В.Божко, Г.Гродель, П.Петрухін, М.Червінський); зрошення під час роботи відбійним молотком на шарах крутого падіння (Г.Гродель); зрошення у відвантажувальних і перевантажувальних пунктах на шарах похилого падіння (М.Червінський, Г.Гродель); металеві люки зі зрошенням на навантажувальних пунктах крутого падіння (В.Бекірбаєв). У 1950-1953 рр. С.Шановський розробив типи для змочувальних речовин, умови й ефективність їхнього застосування під час різних способів боротьби з піском [364, с.77-78].

У 1956 р. в МакНДІ були розроблені заходи з вентиляції діючих шахт. Науковці на чолі з В.Михайловим винайшли методику виконання комплексу досліджень з метою одержання необхідних вихідних даних. Сконструйований у 1955 р. В. Клепиковим прилад для електричного моделювання вентиляційних сіток спростив і пришвидшив вирішення вентиляційних завдань. У 1948-1949 рр. В. Кравець і В. Тетеревенников склали газові карти для шарів „Дронівський” і „Наддронівський”. У 1953 р. доктор технічних наук І.Печук розробив метод прогнозу газозбагачувальних шахт. У 50-ті роки колектив установи виконав фундаментальні дослідження природи і механізму викидів вугілля і газу (І.Бобров, Р.Кричевський, І.Яровий), які не мали аналогів у світовій практиці за унікальністю, представництвом і розмаїттям експериментальних робіт в натурних викидах. Зокрема, був створений і широко впроваджений метод поточного прогнозу викиднебезпечних зон при проведенні підготовчих і очищувальних викидів. Цей метод використовувався на 115 шахтах Донбасу [364, с.84-85].

У центрі уваги Макіївського науково-дослідного інституту перебували теоретичні й практичні проблеми підвищення безпеки праці шахтарів. У повоєнні роки тривали роботи з вивчення початкової газоносності різних марок шарів залежно від глибини їхнього залягання, коефіцієнту газовіддачі,

газовиділень з підготовчих виробіток і очисних забоїв, швидкості просування лав тощо. На основі висновків науковців, що загазованість шахт метаном відбувається з наближених до робочого шару вугільних шарів, були розроблені Правила безпеки й експлуатації вугільних родовищ. Вчені інституту запропонували шахтоуправлінням способи дегазації шахт. Вона успішно здійснювалася на 12 шахтах Донбасу за допомогою спеціальних дегазаційних свердловин та вакуум-пристроїв. На середину 50-х років із шахт відкачувалося близько 300 тис. м² газу [282, с.8]. Аби запобігти безконтрольному нагромадженню метану та вибухам, колектив установи розробив і апробував спосіб змочування шахтного піску спеціальними речовинами. В умовах механізації вуглевидобутку нагальним постало завдання зменшення піскоутворень та контролю за ними. Для цього були створені переносні контрольні прилади. Вони дозволяли протягом двох-трьох хвилин виявити в шахті обсяги концентрації газу.

Завдяки розробкам інституту вдалося суттєво зменшити виробничі ризики при раптових викидах газу, які відбувалися під час підготовчих робіт. Якщо в 1946 р. на 100 тис. м² виробленої площі було 4,68 викиди, то в 1951 р. - лише 0,98 [282, с.9]. Великі дослідження започатковувались у напрямку безпеки використання електроенергії в шахтах, небезпечних в плані нагромадження піску і газу. За 1947-1957 рр. було внесено зміни і доповнення до понад 500 конструкцій нового шахтного обладнання. У процес підривних робіт упроваджувалися нові технологічні елементи: запобіжники ВВ, способи підривання шпурів з мілісекундним уповільненням, гнучкі екранізовані кабелі, розроблені науковцями інституту, тощо. З метою механізації підіймання й опускання шахтарів до місць виробітку вугілля науковцями МакНДІ розроблялися конструкції спеціальних вагонеток і кліток, парашутних пристроїв. Ці розробки використовувалися на багатьох шахтах СРСР. За перше повоєнне десятиліття колектив виконав близько 200 наукових робіт, які знайшли практичне застосування у шахтному господарстві [282, с.10].

Уперше в Донбасі метод дренажу метану з вугільних шарів „супутників”, розроблений МакНДІ, був використаний на шахті №9 тресту „Чистяківантрацит”. Метан тут відсмоктувався по трубах на поверхню вакуумним насосом РМК-4. На шахті „Анна і Вікторія” тресту „Шахтарськантрацит” використовувалися вакуумні пристрої КВН-50 [520, с.55].

У 50-ті рр. аналітична лабораторія МакНДІ з безпеки робіт у гірничій промисловості провела 11574 аналізи вугілля; 3328 – інертних полів і гірничих порід; 1959 – хімічного складу мастил; 134 – кислот і шахтної води; 658 – повітря [116, арк.88-89].

Творча співпраця Макіївського НДІ, інженерів та техніків шахт „Будьонніввугілля” дозволила в кінці 40-х років застосувати бентонітове рудникове кріплення, що виготовлялося з гірничих порід – териконників. Це дозволило суттєво скоротити завезення лісу для кріплення, зекономити значну кількість металу і продовжити термін служби виробіток [519, с.42-43].

У 1958 р. успішно почав працювати новостворений у Ворошиловграді на базі філії ВНДІ вуглезбагачення Український науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут зі збагачення і брикетування вугілля. Його завданням було вдосконалення наявних методів збагачення вугілля з метою підвищення продуктивності праці, поліпшення якості палива і скорочення втрат продуктів збагачення.

У 1944 р. до Сталіно з Харкова була переведена Українська філія Всесоюзного НД маркшейдерського інституту. У 1960 р. колектив інституту розробив „Правила охорони споруд і природних об’єктів з метою запобігання шкідливого впливу підземних розробок у Донбасі” [452, с.487].

Створений у 1947 р. Всесоюзний НДІ організації і механізації шахтного будівництва з філіями в Кривому Розі і чотирма групами впровадження в Донецьку, Луганську, Кадіївці, Нижньому Тагілі став головним у царині проблем організації, технології, механізації й економіки шахтного будівництва. Науковці успішно розробили і впровадили технологію

проходження стволу шахти швидкістю 50-60 м за місяць. Крім того, були вироблені практичні рекомендації з безпеки для спеціальних проходжень гірничих виробок Кессоном, замороженням, бурінням і тампонажем. На основі теоретичних досліджень і експериментальних робіт впроваджувалися конструкція некрутячих канатів, спосіб заморожування гірничих порід та інші винаходи [452, с.488].

За складних експлуатаційних умов шахт Донбасу виняткова роль належала Центральній науково-дослідній лабораторії з гірничорятувальної справи. У перші повоєнні роки колектив розробив необхідний набір технічних засобів: ізоляційні респіратори і саморятувальники, кисневі компресори, протипожежні насоси й агрегати, засоби механізації газоаналізу, підземного зв'язку та електронну апаратуру для гірничорятувальних робіт.

Серед проектно-конструкторських і науково-дослідних організацій Донбасу вирізнявся Сталінський (Донецький) державний конструкторський і експериментальний інститут комплексної механізації шахт був створений у 1956 р. Науковці, конструктори та інженери інституту виконали низку винятково важливих робіт, які дали змогу суттєво механізувати значну кількість робіт на шахтному видобутку. Помітним внеском вчених стало створення машини з шківом тертя діаметром 7,2 м для глибоких шахт. Були розроблені машини й обладнання для механізації проведення підготовчих виробіток: комплекс КШХ, нарізні комбайни КН₂У і КН₂Б. З метою поліпшення підймальних робіт були створені пересувні пристрої для очищення і змащення шахтних підйомних канатів. Колектив інституту багато зробив для механізації й автоматизації відвантаження вугілля в залізничні вагони, удосконалення відбору і сортування проб вугілля тощо. Велика робота проводилась у напрямі налагодження провітрювання шахт. Була створена серія осьових вентиляторів – К-06, відцентрових ВЦ і ВЦД, ВРЦД-4,5, кондиціонерів – КПШ. Створені бурові верстати БШ₂М, БВУ, обладнання ШБ, верстат Б₁₅М, машини БМП, нарізні машини МНГ і КНП, шахтні парашути ПКЛ, РКЕ, ПДП, пересувні кондиціонери, реле РУКС-2М,

вимикачі ВРК₂, комбайновий телефонний апарат, шахтний освітлювач „Україна” стали важливими засобами безпеки і підвищення продуктивності праці шахтарів.

Колектив Державного інституту з проектування і дослідження вибухонебезпечного електрообладнання, заснованого в 1957 р., працював над розробкою врубово-комбайнових електродвигунів (ЕКВ) з водяним охолодженням та потужністю вдвічі вищою, ніж у двигунів з повітряним охолодженням. Вибухобезпечні запускаті, винайдені науковцями, мали раціональну будову і були зручними в користуванні. Інститут розробив також комплект апаратури для керування асинхронним приводом шахтних машин великої потужності з електродвигуном до 200 кВт [452, с.487].

Великим творчим досягненням було створення у 1948 р. науковцями Сталінської (Донецької) філії Державного проектного інституту вугільного машинобудування вугільного комбайна „Донбас”, який був визнаний кращим у світі [485, с.70]. Над його конструюванням працювало близько 300 фахівців. Того ж року ця машина пройшла випробування на одній з донецьких шахт, а на початку наступного була запроваджена у промислову експлуатацію. Про її високі економічні показники свідчить хоча б такий факт: за три хвилини нею видобувалося стільки ж вугілля, скільки вирубував за 12-годинну зміну шахтар у дореволюційній Росії. Харківський завод транспортного машинобудування з 1948 р. почав випускати новий тип шахтних електротягів, які за своїми техніко-економічними показниками перевершували закордонні аналоги [552, с.97].

У 1959-1961 рр. Донецький науково-дослідний інститут надшахтного будівництва спільно з проектними і науково-дослідними організаціями виконав тему „Удосконалення адміністративно-побутових комбінатів вугільної і гірничорудної промисловості”. Відразу ж на одній із шахт Сталінського раднаргоспу розпочалося будівництво експериментального комбінату. Проект передбачав зручні й економічні варіанти інженерних рішень. Порівняно з комбінатами, що вже діяли, в експериментальному були

значно коротші коридори і менша висота, крім цього скорочувалися шляхи руху працівників спорудою. Не було підвалів і підземних переходів. Лазневий відділ виділявся в самостійний блок [145, с.5-9].

У 1959 р. відділ апаратів і вибухобезпечних трансформаторів Державного інституту проектування і вивчення вибухонебезпечного електрообладнання „Гіпроніселектрошахт” закінчив роботи з розробки серії запускатів електромагнітних приводів для засувки, кнопок і кінцевих вимикачів, а також провів промислове випробування фідерного автомату АФВД з дистанційним керуванням [118, арк.4-5].

Центральна науково-дослідна лабораторія Управління воєнізованих гірничорятувальних відділів м.Макіївки ставила своїми завданнями сприяння розвитку та удосконалення гірничорятувальної апаратури, поліпшення методів попередження і ліквідації аварій, аналізу шахтного повітря, кам'яновугільного і сланцевого піску [117, арк.1].

Значні зусилля спрямовувалися на створення нової техніки й обладнання для промисловості. Тільки в 1959-1963 рр. науково-дослідними інститутами було розроблено 250 проектів комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів діючих вугільних шахт [485, с.71].

Механізована шахта давала змогу економно використовувати трудові ресурси, підвищувати продуктивність праці. У 40-і роки один вугільний працівник у лаві, що обслуговувалася комбайном, обробляв за добу більше 4 м забою. У комбайновій лаві продуктивність була втричі вищою, ніж у звичайному механізованому забої. Підготовчі виробітки на шахті зросли втричі і досягли 100 м за місяць [278, с.18-19].

У Донбасі постійно зростала кількість комбайнів, головним чином, вузькозахватних, для роботи на похилих шарах, яких протягом 1959-1964 рр. збільшилося вп'ятеро. З 1962 р. почав застосовуватися струговий видобуток вугілля [392, с.26].

Ще у 1940 р. в Донбасі було започатковано гідравлічний видобуток вугілля, а з 1957 р. увага до нього посилилася. Водночас досвід підтвердив,

що побудовані за спрощеною технологією дрібні гідрокомплекси не могли скористатися основними перевагами гідравлічного способу і давати високі техніко-економічні результати. Це пояснювалося відсутністю удосконаленого технологічного обладнання і, в перш за все, засобів підймання вугілля і породи, особливо з глибоких шахт. Не було і надійних дистанційно-керованих комбайнів, додаткового транспорту для доправлення людей.

У повоєнний період велике значення надавалося механізації проведення підготовчих виробіток. Це потрібно було не лише для зниження трудомісткості робіт, а й прискорення підготовки нових ліній очисних забоїв. З 1947 р. на відвантаженні вугілля і породи використовувалися машини на рейковому ході УМП-1, ЕПМ-1, ПМЛ-5, ППМ-4. З 1950р. уже застосовувалися прохідницькі комбайни, які дозволяли не лише механізувати відвантаження вугілля, але й обходитись без буріння і підривання шнурів. Першим таким комбайном став ПК-3М. У 1957 р. в Донбасі механізованим способом було пройдено 979,5 км підготовчих вирубок [520, с.53-54].

Серійне впровадження у виробництво комбайну „Донбас” докорінно змінило технологію виймання вугілля на шарах похилого падіння. У 1958 р. вже в Донбасі працювало 800 таких машин, що забезпечувало 42,4% механізованого відвантаження вугілля. Однак ці комбайни могли здійснювати виймання вугілля на шарах потужністю понад 0,8 м. У 1953 р. на шахті ім.Кисельова тресту „Чистяківантрацит” розпочалося випробування комбайну „Гірняк” у лавах на шарах 0,6-0,7 м. Але ця машина виявилася з низкою технічних недоліків і була знята з випробування. У 1954 р. випробовувався комбайн КЦТГ, який працював на шарах потужністю до 0,5 м синхронно вгору та вниз за падінням шару, не вимагав призабійної дороги для пересування. Однак комбайн потребував повороту власного корпусу, що вимагало розширення робочого простору. У 1958 р. на шахтах працювали комбайни типу ЦКТ, „Шахтар”, ЦКМГ, „Кіровоць”. Всі вони належали до широкозахватних.

Наприкінці 50-х – поч. 60-х рр. для транспортування вугілля в лавах використовувалися, здебільшого, конвеєри СТ₂-11 [520, с.52-53].

Спільними зусиллями науковців і практиків-виробничників вдалося суттєво спростити такий трудомісткий процес, як прибирання гірничої маси. У 1947-1948 рр. для механізації її відвантаження застосовувалися машини різних конструкцій: ковшові на рейковому ході (УМП-1, ЄПМ-1, ПМЛ-5 і ППМ-3) і безперервної дії на гусеничному ході (С-153). Водночас не вдавалось удосконалити засоби обміну вагонеток та мати необхідну кількість вказаної техніки. У 1955 р. цей вид робіт залишався механізованим на 51,6% [373, с.437]. З 1959 р. почалося витіснення малопродуктивних машин при відвантаженні породи високопродуктивними – ППМ-4, ПМЛ-5, ЕПМ-1. А з 1962 р. почали широко застосовувати нову завантажувальну машину „Прохідник” для проходження виробітки з кутом нахилу до 25°.

У цей період було освоєно зведення баштових копрів з монолітного залізобетону і рухомих опалубків, що пересувалися за допомогою гідравлічних домкратів. Наукові розрахунки дозволили робити такого роду конструкції навіть у зимовий час при температурі повітря до -18°С. До 1964 р. у Донбасі на шахті №1 „Центральна” тресту „Червоноармійськвугілля” вперше був побудований баштовий металевий копер з вагою металоконструкції 1100 т. На початку 60-х років почалася заміна кранів „Піонер” кранами-нахилювачами і баштовими кранами з малою і великою вантажністю (від 3 т до 25 т), типів БКСМ – БК-300, БК-406 [373, с.438].

У 50-ті роки на шахтах Донбасу при кріпленні очисного простору використовувалися металеві стійки ОКУ і спеціального виготовлення ОКД (з дистанційним розвантаженням). У 1957 р. на шахті „Стіжковська” № 3 тресту „Шахтарськантрацит” посадка покрівлі здійснювалася на металеві органи стінки (МОСи). Наприкінці 50-х років почали впроваджуватись і гідравлічні стійки. Кріплення підготовчих вирубок почало робитися за допомогою металевих, залізобетонних і комбінованих (ніжки – залізобетонні або дерев’яні, верх – металевий) кріплень. На шахтах застосовувалося й арочне

кріплення, що було за зразком німецького „Моля” чотирисекційною конструкцією, яка складалася з двотаврового профілю з сегментами на кінцях для кріплення округлого дерева [520, с.53-54].

Науковці значну увагу надавали питанням удосконалення систем розробки вугільних родовищ і методів управління гірничим тиском. Водночас методи розробки нових шахт змінювалися досить повільно і значно відставали від європейських. Вони стримували впровадження техніки у виробничий процес. Наприкінці 40-х років на шахтах Донбасу переважала суцільна система розробки з прямим порядком вироблення шахтних полів. При цьому вугільний шар розроблявся в напрямку від стволу шахти до меж шахтного поля. Крім того практика, коли роботи з підготовки відкатки штреків велися паралельно з вийманням вугілля, призводила до розпорошення техніки, розтягнутості транспортних шляхів шахт, ускладнювало провітрювання та впровадження циклічної роботи, негативно позначалося на продуктивності праці. Перехід деяких шахт на зворотний порядок виробітки шахтних полів доводив свої переваги з точки зору підвищення продуктивності праці й обсягів видобутку. У 1951 р. на шахтах Донбасу особливо трудомісткою залишалася система керування гірничим тиском. На 2/3 всіх лав керування покрівлею здійснювалося засобами часткової закладки (65,4%), на 29,5% використовувалося повне завалювання, 4,8% –повільне опускання, 0,3 % – повне заповнення виробленого простору. Вчені вивчали вплив такої практики на темпи видобутку, ефективність використання трудових ресурсів шахт тощо [266, с.608-609].

Науковці розробили засоби шахтного провітрювання. У кінці 50-х р. у серійне виробництво були введені великі вентилятори потужністю 200 м³/с. Виготовлялися ті їхні види, що були більш економічними, надійнішими в роботі, менш шумними (ВУПД, ВЦ-4, ВЦ-5, ВЦО-2,3, ВЦО-3,1) [265, с.183].

У 1952 р. Союзна міжвідомча центральна комісія у боротьбі з раптовими викидами вугілля і газу виробила для вугільної промисловості технічну політику щодо розробки родовищ з викидонебезпечними

вугільними шарами. Вона передбачала перехід шахт на прогресивні стовпові системи розробки, у тому числі на щитові, з вийманням стовпів за падінням, та регіональні заходи з попередження раптових викидів: запобіжне вироблення захисних шарів, своєчасне зволоження, дегазація дільниць [476, с.72].

У 1945 р. науковці Інституту гірничої справи ім. О.Скочинського, що в Москві, розробили модель вибухонебезпечного освітлювача. Перші з них були застосовані на шахті ім. Абакумова. У 1948 р. були завершені роботи зі створення головних акумуляторних освітлювачів ЛСК-7 [476, с.35].

Науково-технологічні зміни на шахтах позначалися на організації виробництва і праці. З 1950 р. розпочався перехід на роботу в лавах по графіку одного циклу за добу, а в 1956 р. вводилася комплексна механізація праці [520, с.56].

Значний вплив на розвиток раціоналізаторства та винахідництва в Донбасі мала постанова ЦК КПРС і РМ СРСР від 20 травня 1960 р. „Про заходи щодо поліпшення впровадження в народне господарство винаходів та раціоналізаторських пропозицій”. Лише в Сталінській області до цієї справи долучилося близько 100 тис. чол. [554, с.88].

Тільки в 1948 р., завдяки впровадженню у виробництво рацпропозицій і винаходів, комбінати „Ворошиловградвугілля”, „Донбасантрацит” зекономили 6595 тис. крб. Робітники тресту „Краснодонвугілля” подали 230 рацпропозицій, з яких 167 було впроваджено у виробництво. Робітники шахти №16 ім. „Ізвестій” тресту „Краснолучвугілля” суттєво модернізували вугільні комбайни (зокрема, замість двосателітної було введено трисателітну головку, що полегшувало роботу підшипника; поліпшено проводку кабелю, змінено двигун вантажника). У 1949 р. ними був запропонований новий потужний електродвигун [519, с.43].

Упродовж 50-х років заявили про себе науково-технічні творчі товариства, групи, що діяли на правах громадських організацій і об'єднували кращі наукові та виробничі сили. У 1948 р. Сталінське (Донецьке) обласне

правління науково-технічного гірничого товариства налічувало лише 250 чол. і не могло через нечисленність суттєво впливати на виробничу діяльність шахт. У 1954 р. кількість членів товариства досягла 2817 чол. [91, арк.3-4].

Отже, наукові установи Донбасу у 40-х – на поч. 60-х років спрямували свої зусилля спочатку на відбудову зруйнованої війною вугільної галузі, а потім – її реконструкцію і розвиток. Вчені самовіддано і наполегливо працювали у тісній співпраці з виробничниками на відбудові шахт, механізації й автоматизації виробничого процесу. На початку 60-х років вугільна галузь Донецького басейну була виведена на рейки інтенсивного розвитку. Водночас спостерігалася тенденція до гігантоманії і, як наслідок, притуплення уваги до якісних параметрів роботи шахт. Попри значні зусилля в напрямі ліквідації важкої ручної праці, трудомісткі операції все ще становили великий відсоток. Не все вдавалося у сфері безпечної організації праці. Усі спроби різко зменшити ризики на підземних роботах шляхом впровадження нових вентиляційних систем, дегазації, нейтралізації пилу тощо кардинально ситуацію змінити не змогли.

5.2. Підготовка кадрів у системі середньої професійної та вищої освіти

У період відбудови соціально-економічної інфраструктури Донбасу виняткова роль належала підготовці інженерно-технічних кадрів вищої кваліфікації. Шахти суттєво відчували брак саме такого роду спеціалістів. Забезпеченню реалізації економічних планів підпорядковувалась ідея реорганізації системи вищої освіти регіону.

Екстенсивний шлях розвитку економіки вимагав збільшення загального випуску фахівців, особливо інженерно-технічного профілю, розширення контингенту вечірньої та заочної форм навчання. До середини 60-х років такі підходи до організації навчання стали переважати в системі вищої освіти. У Сталінській (Донецькій) області, наприклад, з 1958 р. до 1965 р. загальна

чисельність студентів збільшилася з 19,7 тис. до 52,6 тис. осіб, тобто в 2,7 рази, а студентів, що навчалися без відриву від виробництва, - з 8,5 тис. до 35,1 тис. осіб, тобто у понад 4 рази [304, с.78]. Майже 67% студентів області в 1965/1966 навч. році здобували освіту на вечірній або заочній формах навчання [484, с.156].

Однак, як показав досвід, диспропорція у співвідношенні денного, вечірнього і заочного навчання на користь останніх виявилася невиправданою. Це, передусім, позначилося на якості підготовки молодих фахівців, особливо на теоретичному рівні. Негативні результати дав і встановлений у ці роки порядок, згідно з яким прийом випускників середніх шкіл на денне відділення ВНЗ здійснювався після набуття ними дворічного стажу роботи на виробництві. Стаж відсував на другий план знання і здібності абітурієнтів, а якісний склад студентів гіршав.

У період, що розглядається, система вищої освіти регіону поповнилася новими ВНЗ, з'явилися нові факультети. У 1960 році в Сталіно індустріальний інститут був перетворений на політехнічний, а його Краматорська вечірня філія - на вечірній індустріальний інститут (у 1964 р. реорганізований у денний). Зміни в структурі вищих навчальних закладах призвели до кількісного зростання студентів у регіоні. Якщо в 1940 році в одному інституті навчалось в середньому 1138 осіб, то в 1957 році – 2661 особа. У 1958 році у ВНЗ Сталінської області навчалось 19716 студентів, а в 1965 році їхня кількість зросла до 52635 осіб. У Ворошиловградській області на 1958 р. навчалось 8200 студентів, а прийом студентів у ВНЗ області в 1965/ 1966 навч. році склав 11267 осіб, що було майже втричі більш, ніж у 1958/1959 навч. році. Істотне поповнення отримали також Жданівський металургійний, Краматорський індустріальний інститути. Тут уперше приступили до занять першого вересня 1965 року 1290 студентів [484, с.157].

Як і в загальноосвітніх школах, у ВНЗ Донбасу викладання велося майже виключно російською мовою. Нерівноправне становище української мови породжувало мовний нігілізм і призводило до поширення так званого

„суржика”, рівною мірою далекого як від української, так і російської літературних мов. Взагалі можна констатувати, що вища школа залишалася могутнім знаряддям культивування думки про нібито більш високий статус російської і другорядний - української мов.

До початку 60-х років Донбас перетворився у великий центр студентства: тут навчалось 11,5% усіх випускників республіки [486, с.247]. Загалом в інститутах регіону на заочних і вечірніх факультетах налічувалося більше студентів, ніж на денній формі навчання.

У загальній напруженій ситуації із забезпеченням шахт Донбасу робочою силою восени-взимку 1943-1944 рр. особливо великі труднощі підприємства відчували в комплектуванні інженерно-технічними кадрами. Складність проблеми полягала в тому, що спеціалістів неможливо було мобілізувати чи швидко навчити. Якість роботи шахт напряду залежала від інженера, його знань і вміння організувати роботу. У перші роки після звільнення Донбасу серйозного прориву у цій справі досягнуто не було. Ядро керівників групи інженерно-технічних працівників на вугільних об'єднаннях становили інженери і техніки, надіслані Наркоматом вугільної промисловості з інших вугільних басейнів. З вересня 1943 р. до січня 1944 р. на шахти Донбасу прибуло 127 спеціалістів [530, с.64]. Це були в більшості своїй висококваліфіковані фахівці, які зайняли провідні посади в структурі вугільних об'єднань. Але їх було замало, щоб забезпечити повноцінне функціонування галузі. Основна маса технічних керівників сформувалася з досвідчених робітників, хоча партійне керівництво ставилося до них з недовірою. Це було викликано тим, що дехто з них працював під час окупації на високих посадах. Приміром, головний механік тресту „Артемвугілля” П.Калмиков виконував при гітлерівцях обов'язки механіка дирекціону №10; Білоусов, що працював головним інженером дирекціону №11, після звільнення став головним інженером шахти №10/у „Підземна” тресту „Артемвугілля”; головний інженер шахти „Кочегарка” Р.Зінов'єв у період окупації був інженером „Донбасводтресту” [405, с.199].

У зв'язку з браком фахівців з вищою і середньою освітою на інженерно-технічні посади широко залучалися особи без технічної освіти, але які мали досить значний досвід практичної роботи, - так звані «практики» і «відповідальними». На посади головних інженерів намагалися (по змозі) призначати спеціалістів з вищою і середньою освітою. Водночас вважалося, що посади начальників шахт і особливо дільниць цілком могли обіймати особи без спеціальної освіти, але політично грамотні, схильні до роботи з людьми. На початку 1944 р. із 109 головних інженерів шахт комбінату „Сталінвугілля” 63 особи мали вищу, 39 осіб – середню спеціальну освіту і 7 осіб були «практиками» (що становило 6% від загалу головних інженерів). У той же час серед керівників підприємств особи без спеціальної освіти становили 23%. А серед начальників дільниць «відповідальників» і «практиків» було до 73% [71, арк.46].

За цих обставин з метою підвищення освітнього рівня інженерно-технічних працівників при трестах організувалися спеціальні курси. Крім того, при Донецькому і Новочеркаському індустріальних інститутах були створені річні курси підготовки техніків вузьких спеціальностей. Протягом 1944 р. було навчено 1054 чол., що працювали на інженерно-технічних посадах комбінату „Сталінвугілля”, серед яких було: 129 «відповідальників», 208 техніків вузької спеціальності, 30 механіків, 687 «практиків», що навчалися без відриву від виробництва. Серед «практиків» пройшли навчання 215 начальників і 122 механіка дільниць [71, арк.46]. Курси підготовки інженерно-технічних працівників при трестах виконували важливу роль, але вони готували молодший персонал, забезпечували нижчу якість підготовки, ніж спеціальні навчальні заклади. Разом з тим, завдяки цій формі навчання розширювалися джерела поповнення кваліфікованих кадрів. Наведені дані ілюструють джерела поповнення кадрами на прикладі шахт комбінату „Сталінвугілля” в 1944 р.

**Джерела поповнення ІТП шахт комбінату
„Сталінвугілля” в 1944 р.**

Основні джерела	Всього	% до загал. чисельності	Вища освіта	%	Середня спеціальна	%	Практики	%	Відповідальники	%
Система наркомвугілля	755	32,2	259	51	243	48,8	190	16,6	63	31,7
Інші наркомати	494	21	135	26,5	147	29,6	176	15,4	33	16,6
Червона армія	263	11,2	75	14,7	69	14	98	8,5	23	11,7
Молоді спеціалісти	26	1,1	20	3,9	6	1,2				
Особи, що залишилися на окупованій території	135	5,7	20	3,9	32	6,4	75	6,5	8	4
Низові працівники	675	28,8					603	53	72	36
Всього	2438		509	100	497	100	1142	100	200	100

Як бачимо, переважна більшість осіб з вищою освітою прибула на підприємства комбінату за направленням Наркомвугілля. Достатньо велика група була відкликана з Червоної армії. Дуже мало серед прибулих було молодих спеціалістів. Досить широко до управлінської справи долучалися особи, які працювали на окупованій території.

Крім того, мали місце серйозні прорахунки з розподілом спеціалістів. Значна частина з них спрямовувалася в апарати комбінатів та вугільних трестів, поповнюючи лави адміністративних функціонерів. У 1944 р. до апарату комбінату „Сталінвугілля” було перерозподілено 153 ІТП [71, арк.46]. Зберігалася висока плинність кадрів. Протягом 1944 р. комбінат покинуло 1122 працівника, з яких 218 осіб мали вищу, 222 особи – середню спеціальну освіту [71, арк.43]. Більшість з них влаштовувалася на інших підприємствах, переважно металургійного профілю.

Таким чином, через підготовку курсовим способом у вугільних трестах, при вищих навчальних закладах, активне висування тих, хто виявив себе на виробництві, а також залучення спеціалістів з інших галузей, кількісний склад інженерно-технічних фахівців на шахтах наблизився до довоєнного

рівня. Але майже половина з них не мала спеціальної освіти, що призводило до помилок в організації технологічних процесів, прорахунків, низької організації праці на шахтах.

У 1945 р. ставлення радянських органів до осіб, які співпрацювали з окупаційною владою, дещо змінювалося. Це стало опосередкованим свідченням того, що переміщення персоналу між вугільними басейнами було неможливим, тому ставка робилася на місцеві трудові ресурси. Протягом 1944-1945 рр. серед тих, хто прийшов на виробництво, частка інженерів і техніків знизилася з 42,9% до 36,7%. У той же час на 3% зросла питома вага «практиків» [405, с.203]. Разом з тим серед цієї категорії працівників було чимало звільнених як таких, що не впоралися з покладеними на них обов'язками. Серед тих, хто вимушено залишав виробництво, були також арештовані за співпрацю з ворогом. Так, начальник дільниці шахти №10 тресту „Дзержинськвугілля” І. Величій був ув'язнений на 10 років за звинуваченням у тому, що передавав німцям креслення шахт. За співпрацю з ворогом був підданий суду П. Лахтін – начальник електровозного парку шахти № 9-8 „Капітальна” [405, с.203].

У професійному плані найгірше була укомплектована низова ланка – начальники дільниць. З 246 дільничних начальників комбінату „Сталінвугілля” лише 17 мали вищу освіту. Плинність серед них була особливо великою. У 1945 р. було знято 69 осіб та ще 194 керівника цього рівня переведено на інші посади [90, арк.58]. Отже, у перші роки після визволення Донбасу від німецько-фашистських загарбників проблема кадрів середньої ланки на шахтах вирішувалася з великими труднощами.

У наступні роки ситуація поступово змінилася. На державному рівні почали надавати більше уваги зміцненню матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів. На початку 50-х років до виробничого процесу стали залучати випускників республіканських ВНЗ. У 1957 р. Сталінський індустріальний інститут на шести факультетах навчав 6 тис. студентів за 14 спеціальностями, серед яких були гірничі. Випускники Харківського

гірничого інституту В. Шаталов і М. Брюханов добре зарекомендували себе на посадах інженерів шахти ім. Леніна тресту „Макіїввугілля”. Випускники Донецького індустріального інституту А. Цибенко, Ю. Батманов працювали начальниками дільниць на шахті №8-9 ім. Орджонікідзе тресту „Червоноармійськвугілля”. П. Король, попрацювавши три роки начальником дільниці, став директором шахти №12-13 цього ж тресту [450, с.11]. У цей період помітну роль у підготовці інженерних кадрів відігравали Вищі інженерні курси, курси на право відповідального провадження гірничих робіт (курси «відповідальників»), курси техніків вузьких спеціальностей. Гарних результатів у роботі досягали шахти, якими керували досвідчені управлінці. Шахта №3-біс тресту „Чистяківантрацит”, якою керував Герой Соціалістичної Праці С. Серьогін, швидко і ефективно застосовувала нову гірничу техніку, впроваджувала новаторські способи вирубки, циклічну організацію праці [450, с.12]. Шахта №5-6 ім. Димитрова тресту „Червоноармійськвугілля”, очолювана Героєм Соціалістичної Праці Г.Жуковим, швидко перетворилася на високо механізоване підприємство. Дільниця, очолювана Героєм Соціалістичної Праці І. Бридьком, домоглася щодобового шліфування лави за будь-яких гірничометеорологічних умов, а продуктивність комбайну „Донбас” становила 14 тис. т на місяць. Шахта №4-5 „Микитівка” тресту „Горлівськвугілля” на чолі з Героєм Соціалістичної Праці М. Коханом домоглася продуктивності всіх 17 лав. Шахта №5-біс тресту „Сталінвугілля”, під керівництвом Героя Соціалістичної Праці К.Млодецького успішно освоювала систему відпрацювання лав через передні скати на польові штреки.

Аби стимулювати організаторів виробництва, держава використовувала механізми морального заохочення, відзначала високими званнями та нагородами. Лише в 1957 р. 55 працівникам вугільної промисловості та 29 передовикам шахтного будівництва Указом Президії Верховної Ради СРСР було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці; Ленінської премії удостоєно шахтопрохідників: М. Давидова, начальника комбінату

„Сталіншахтобуд”; П. Горлова, заступника головного інженера тресту „Сталіншахтопрохідка”; Р. Тюркяна, головного інженера цього ж тресту; С.Голубова, заступника голови раднаргоспу Сталінського економічного адміністративного району; І. Стоєва, головного інженера тресту „Ворошиловградшахтопрохідка”; бригадира-новатора І. Пилипенка. Ідеологічними методами держава поширювала передовий виробничий досвід. Дійовими особами цих кампаній стали активні виробничники: М.Ізотов, С.Рябошапка, О.Стаханов, М.Тюканов, П.Синяговський, І.Валігура, М.Мамай. Щоправда, через певний ці кампанії забувалися, а виробничники, звеличені свого часу, доживали своє трудове життя в конторах чи адміністративних установах, незрідка відчуваючи матеріальні труднощі.

У середині 50-х років держава виділяла додаткові фінансові ресурси на підготовку кадрів провідних професій. Лише в 1957 р. Міністерством вугільної промисловості з цією метою було асигновано близько 39 млн. крб. [450, с.13]. Але усунути недоліки не вдавалося. На посадах начальників дільниць, їхніх заступників, помічників і механіків працювало 1725 інженерів та 2082 техніків, що становило 48,2% від загалу. Особливо низьким був відсоток інженерів і техніків серед начальників видобувних дільниць у трестах „Червоноармійськвугілля” (22,1%), „Сталінвугілля” (27,3%), „Будьонніввугілля” (29,0%) [450, с.14].

До причин плинності кадрів додавались і адміністративні зловживання керівників шахт. Дехто схильний був вважати, що зміна працівників є чи не головним засобом ліквідації відставання у виконанні держпланів. Отже, послідовна виховна робота підмінялася адмініструванням. Були шахти, де начальники дільниць мали всі адміністративні стягнення. Половина їх не затримувалася на одному місці роботи більше трьох років.

У перші повоєнні роки мало уваги надавалося питанням надання виробничої кваліфікації як вагомого складового мотиваційного механізму праці, найважливішої ознаки розвитку працівників. На початку 60-х років при визначенні тарифних розрядів почала враховуватися складність і

небезпечність робіт. У 7- і 8-розрядних сітках, що діяли в Україні, шахтарям, задіяним у видобутку вугілля, привласнювалися занижені 5 і 6 розряди, тоді як вищі розряди мали робітники, зайняті на наземних роботах. У 1965 р. у вугільній промисловості України на підземних роботах було задіяно 36 тис. чол. висококваліфікованих робітників, або 9,6%, а також 165 тис. чол. робітників середнього рівня (помічники машиністів, кріпильники), що становило 52,3%. Отже, у цей час об'єктивно відбувалося зменшення верстви робітників низької кваліфікації і відносне зростання кваліфікаційного середнього рівня [354, с.140-143].

Упродовж 40-60-х років істотних змін зазнала система професійної освіти. Вона мала ще довоєнний досвід підготовки кадрів для вугільної промисловості. Друга світова війна завдала значних руйнувань училищам, школам ФЗН Донбасу. Відбудовчі роботи у цій важливій ланці започатковувались спеціальною постановою „Про першочергові заходи по відбудові вугільної промисловості Донецького басейну” (жовтень 1943р.). У ній вказувалося, що необхідно мобілізувати молодь із Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської і Ростовської областей для набору до ремісничих училищ і шкіл ФЗН [199, с.169]. У процесі відбудови вугільної промисловості Донецького басейну за IV квартал 1943 р. на основних підприємствах і шахтах Наркомату вугілля було відкрито 10 ремісничих училищ вугільників з контингентом 4800 учнів і 43 школи ФЗН, в яких проходили підготовку 20 тис. робітників масових професій гірничого профілю [283, с.75]. Піднімаючи з руїн ремісничі училища, трудівники Донбасу розуміли, що без налагодження системи організованої підготовки кваліфікованих робітничих кадрів подальший розвиток економіки неможливий.

Наступний етап відбудови і зміцнення системи трудових резервів, що охоплював 1944-1945 рр., відзначався поступовим розширенням і зміцненням навчально-виробничої бази, підвищенням рівня педагогічного процесу й поліпшенням виховної роботи серед учнів. На даному етапі існували

об'єктивні перешкоди, що викликали істотні труднощі в організації навчально-виробничої й виховної роботи. Це, зокрема, непридатність виділених для училищ і шкіл приміщень, повна або часткова відсутність у майстернях верстатів та інструментів, прихід недосвідчених педагогів тощо. Як свідчать звіти, ці недоліки були властиві майже всім відкритим у 1944 р. 336 навчальним закладам системи трудових резервів в Україні [1, арк.55].

Таку ж ситуацію констатували партійні комісії, що керували підготовкою і вихованням молодих робітників шахт. За підсумками їхньої роботи влітку 1945 р. було з'ясовано, що матеріально-технічна база училищ і шкіл ФЗН не відповідала вимогам, поставленим перед навчальними закладами трудових резервів. У багатьох училищах Сталінської і Ворошиловградської областей бракувало власних майстерень та педагогічних кадрів. У Ворошиловградській області залишалися вакантними 175 посад майстрів виробничого навчання, у Сталінській – 60 [2, арк.10]. У багатьох училищах Донбасу лишалися незадовільними побутові умови учнів. Гуртожитки, що відбудовувалися, мали слабку забезпеченість необхідним інвентарем. Залишалися часто невирішеними питання якісного харчування учнів, про що свідчило широке застосування у раціоні концентратів та харчових заміників. Незадовільний матеріальний стан навчальних закладів трудових резервів був нерідко причиною великої плинності учнів, які досить часто самовільно покидали навчання. Лише в першому півріччі 1947 р. в Донбасі 10,7 тис. учнів вдалися до таких дій [370, с.95]. Окрім незадовільних матеріально-побутових умов, однією з причин масових втеч було прагнення учнів використати час, відведений на навчання, для додаткових заробітків. Отже, організація навчального процесу в системі навчальних закладів трудових резервів в перші повоєнні роки стикалась з низкою об'єктивних труднощів. У 1947 р. у ремісничих училищах і школах системи трудових резервів з 12,9 тис. викладачів і майстрів виробничого навчання вищу, спеціальну середню і загальну середню освіту мали 46,6%, а 11% викладачів не мали навіть середньої освіти. Суттєвої шкоди поліпшенню виховання і

навчання в училищах і школах завдавала плинність кадрів. У 1948 р. по Ворошиловградській області було замінено 58% директорів, заступників директорів училищ і шкіл, 52% майстрів і 81% вихователів [370, с.95].

У вересні 1946р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову „Про заходи з поліпшення кількості працівників, які готуються в ремісничих, залізничних училищах і школах ФЗН”, в якій були визначені заходи, покликані усунути зазначені недоліки та прорахунки. З метою поліпшення якості навчання зміцнювалася виробнича база училищ та шкіл, учні закріплювалися за базовими підприємствами (шахтами), де працювали виключно за графіком. У березні-квітні 1945р. в Україні було створено навчально-методичний центр, який розробляв питання виробничої і методичної роботи. В умовах відбудови, коли соціальній сфері не приділялося належної уваги, централізація управління була виправданою. До того ж потрібно враховувати тогочасний низький стан матеріального забезпечення закладів, брак педагогічних кадрів. З метою підвищення технічного і педагогічного рівня майстрів виробничого навчання, викладачів і вихователів у другому півріччі 1945р. 1700 працівників училищ і шкіл ФЗН відвідували курси та семінари [10, арк.71]. Педагогічний колектив формувався з новаторів виробництва – інженерів та робітників шахт. Для підвищення рівня навчально-виховної роботи в училищах і школах системи трудових резервів спеціальною постановою від 2 серпня 1948 р. запроваджувалася щорічна винагорода майстрів і директорів училищ та шкіл ФЗН за вислугу років. У 1947 р. був запроваджений спеціальний педагогічний мінімум для старших майстрів, майстрів, вихователів, директорів та заступників директорів училищ і шкіл ФЗН, які не мали педагогічної освіти. Мінімум передбачав вивчення педагогіки за програмою вчительського інституту або педагогічного училища, а також методики виробничого навчання і виховної роботи. Були створені також школи підготовки майстрів виробничого навчання, курси підвищення кваліфікації працівників училищ та шкіл системи трудових резервів.

У кінці 40-х років суттєво збільшилося асигнування на утримання училищ і шкіл ФЗН. Характерною рисою діяльності системи державних трудових резервів стало постійне вдосконалення і розвиток її структури, поліпшення навчально-виховного процесу, здійснюване з урахуванням досягнень техніки і передових методів праці. Це знайшло відображення в навчальних програмах училищ та шкіл системи трудових резервів. Програми шкіл ФЗН були розраховані на підготовку протягом трьох – шести місяців робітників масових професій.

Програми училищ з дворічним строком навчання, що готували робітників більш високої кваліфікації, були значно ширшими. Багато годин відводилось вивченню спеціальних дисциплін. Одночасно учні вивчали ті ж загальноосвітні дисципліни, що викладалися у 6-8 класах середньої загальноосвітньої школи. Випускники училищ могли читати креслення середньої складності, користуватися технологічними та інструктивними матеріалами, визначати оптимальний режим роботи верстата і т.п. На середину 40-х років вугільна промисловість відчувала гостру нестачу кваліфікованих робітників. За цих умов школи ФЗН, навчання в яких здійснювалось за скороченою програмою, відігравали значну роль у поповненні шахтарських колективів. Постійно зростали й вимоги до рівня підготовки молодих робітників. Тому вже в 1948р. почалась перебудова системи підготовки кваліфікованих робітників, спрямована на підвищення ролі училищ у забезпеченні галузі кадрами висококваліфікованих робітників.

У 1949 р. ремісничі училища, які готували робітників для вугільної промисловості, були перетворені в дворічні гірничопромислові училища, а школи ФЗН – у гірничопромислові школи з шести-десятимісячним терміном навчання. З 1954 р. всі гірничопромислові школи перейшли на десятимісячне навчання [298, с.369]. Вже на кінець 40-х років питома вага учнів училищ у систем трудових резервів зросла до 58% [479, с.63]. Внаслідок зазначених змін частка вихованців училищ у загальній кількості робітників,

підготовлених у системі трудових резервів, збільшилась з 27,1% у 1946 р. до 29,5% в 1950 р. [479, с.64]

З 1946 р. до 1950 р. кількість молодих робітників, підготовлених ремісничими училищами для вугільної промисловості, зростає з 9,183 до 23,7 тис. чол. У 1946 р. було підготовлено 1953 відбійника, 3698 кріпильників, 794 прохідника, 555 машиністів і помічників машиністів врубових машин, 256 машиністів шахтних електровозів, 101 слюсар з ремонту шахтного устаткування. У 1950 р. вугільна промисловість одержала 1209 відбійників, 6714 кріпильників, 4895 прохідників, 4805 наваловідбійників, 336 машиністів і помічників машиністів врубових машин. Кількість підготовлених училищами спеціалістів з ремонту та обслуговування шахтних машин і механізмів зростає за цей період з 1982 чол. до 3715 чол. Крім того, у 1950 р. було підготовлено 71 помічника машиніста вугільного комбайну і понад 2 тис. шахтних електрослюсарів, тоді як у 1946 р. їх не готували взагалі [479, с.64]. Це було пов'язане з широким впровадженням у вугільну промисловість новітнього устаткування.

У кінці 40-х – на початку 50-х років навчальні заклади трудових ресурсів стрімко перетворювалися на міські та сільські професійно-технічні училища з терміном навчання від одного до трьох років на базі восьмирічної загальноосвітньої школи. У 50-ті роки авторитет навчальних закладів системи настільки зріс, що вони вже не мали можливості прийняти всіх бажаючих вчитися. Тому Президія Верховної Ради СРСР 18 березня 1955 р. скасувала свій Указ від 2 жовтня 1940 р. про поповнення училищ за рахунок призову (мобілізації) молоді. Було визначено, що до ремісничих училищ мали прийматися юнаки і дівчата віком від 14 до 17 років за заявами [199, с.371]. Зростали вимоги до загальноосвітнього рівня вступників. На початку 50-х років навчальні заклади трудових резервів почали укомплектовуватися молоддю з семикласною освітою.

Лави робітників поповнилися новими резервами. У середині 50-х років випускники навчальних закладів системи трудових резервів і вихованці

загальноосвітніх шкіл становили половину всіх робітників вугільної промисловості УРСР. На окремих підприємствах їхня питома вага була ще більшою (на шахтах „Октябрська”, „Центральна-Боковська”, ім.Лутугіна вона становила 60-70%, на шахті „Марія Глибока” – 90%) [231, с.10].

Як і в попередні роки, у 1951-1958 рр. навчальні заклади системи трудових резервів найбільше робітників (81%) підготували для провідних галузей важкої промисловості, у тому числі й вугільної.

Протягом 1946-1958 рр. частка фахівців вугільної промисловості, підготовлена через Держтрудрезерв, почала поступатися новим формам підготовки.

Таблиця №3

Динаміка підготовки робітників навчальнимикладами системи професійно-технічної освіти (Держтрудрезервів) за 1946-1958 рр. (тис.чол.)

	1946-1950 рр.		1951-1958 рр.	
	всього підготовлено робітників	у середньому за рік	всього підготовлено робітників	у середньому за рік
Вся промисловість	559,7	111,9	391,6	48,9
зокрема: вугільна галузь	322,6	64,5	196,6	24,5

Поліпшенню якості підготовки молодих робітників сприяло запровадження подовжених термінів навчання в училищах та школах системи трудових резервів, підвищення якості викладання спеціальних і загальноосвітніх дисциплін та вимог до освітнього рівня вступників.

Одним з важливих заходів перебудови системи трудових резервів було скорочення кількості шкіл ФЗН, учні яких за своїми технічними знаннями і професійними навичками значно поступалися вихованцям училищ. Це було пов'язано з тим, що попит на робітників масових професій вузького профілю, які готувалися в цих школах, зі зростанням рівня механізації та автоматизації виробництва зменшувався.

У 1959 р. всі ремісничі, гірничопромислові, технічні училища та школи були реорганізовані в міські та сільські професійно-технічні училища з

терміном навчання від одного до трьох років. До них зараховувалася молодь з восьмирічною освітою віком 15-16 років. Уряд розробив цілий комплекс заходів, спрямованих на поліпшення якості підготовки молодих робітників. Так, збільшувався період виробничої практики, яку учні професійно-технічних училищ проходили на підприємствах, де мали працювати після закінчення навчання. В училищах створювалися нові лабораторії та кабінети, які забезпечувалися новітнім устаткуванням чи модернізувалося наявне в навчальних майстернях обладнання, замінювався склад інструкторів і викладачів училищ, передбачалося систематичне підвищення їхньої педагогічної кваліфікації.

У навчальних планах професійно-технічних училищ головна увага зосереджувалася на вивченні нової техніки. Передбачалось засвоєння учнями основ механізації та автоматизації виробництва, його організації та економіки. В Україні перебудова системи підготовки кваліфікованих робітників мала завершитися протягом 1961-1963 рр. Технічні училища масово почали створюватися після того, як уряд СРСР 2 серпня 1954 р. ухвалив постанову „Про організацію виробничо-технічної підготовки молоді, що закінчила середні школи, для роботи на виробництві”. Значення цих навчальних закладів зростало. Якщо в 1946 р. відсоток робітників, підготовлених училищами Донбасу, з-поміж випускників системи трудових резервів становив 20,4%, то в 1958 р. – уже 33,5%, причому 4,9 тис. (13,8%) закінчили технічні училища [370, с.96]. У Сталінській області функціонувало 23 індустріальних технікума та кілька училищ, що готували фахівців гірничого профілю [211, с.103]. У середині 1950 р. випускники загальноосвітніх шкіл складали половину всіх робітників вугільної промисловості.

Важливе значення для підвищення професійної підготовки молодих робітників шахт мали рішення липневого (1960 р.) Пленуму ЦК КПРС, згідно з якими при навчальних закладах системи професійно-технічної освіти були створені вечірні (змінні) професійно-технічні училища та їхні відділення. Це

дозволило робітникам підвищувати свою фахову кваліфікацію без відриву від виробництва. Вже у 1962 р. в Україні діяло 100 таких відділень, де навчалось 8 тис. робітників. На кінець VIII п'ятирічки тут підвищили кваліфікацію 73,9 тис. чол. [479, с.72]. Практична діяльність професійно-технічних училищ була підпорядкована завданням підвищення їх рентабельності та поступового переходу до часткової самоокупності. Вже в роки семирічки прибутки від виробничої практики учнів училищ України невинно зростали. Так, якщо в 1958 р. вони становили 4,96 млн. крб., то в 1964 р. досягли 11,7 млн. крб., а їхня частка в усіх витратах на підготовку кадрів зросла за цей період з 5% до 7,9%. У 1962 р. учні професійно-технічних училищ республіки, перебуваючи на виробничій практиці, видобули майже 850 тис. т вугілля. У кращих училищах республіки показники рентабельності були ще вагомішими. Так, вже у 1961 р. в міському професійно-технічному училищі №1 м. Дніпропетровська самоокупність сягнула 23%, а по всіх навчальних закладах системи професійно-технічної освіти Харківської області підвищилася з 7,2% в 1958 р. до 26,8% в 1962 р. [479, с.72].

Значно зміцніла навчально-матеріальна база професійно-технічних училищ України. Якщо в 1953 р. вони мали лише 652 майстерні на 16,1 тис. навчальних місць, 1026 навчальних кабінетів і 20 лабораторій, то на початку 1963 р. – 1727 майстерень на 42,7 тис. навчальних місць, 2434 навчальних і 318 методичних кабінетів, 684 лабораторії. Поліпшувався й якісний склад педагогічних кадрів ПТУ. Водночас скоротилася підготовка робітників, що оволодівали професіями, які внаслідок механізації та автоматизації виробничих процесів поволі відмирили. Поступово розширювався спектр спеціальностей, спеціалізацій ПТУ.

Так, за період з 1958 р. до 1965 р. кількість підготовлених системою професійно-технічної освіти машиністів врубових машин, комбайнів, шахтного устаткування зросла з 1784 чол. до 3929 чол., а їхня питома вага у загальній кількості випускників професійно-технічних училищ – з 13% до

40%. У 1965 р. було підготовлено 907 електрослюсарів-наладників шахтних автоматичних приладів, яких раніше взагалі не випускали [479, с.75].

Чільне місце в забезпеченні вугільної промисловості робітничими кадрами належало виробничому навчанню, що мало свої переваги перед професійно-технічними школами та училищами: переважна більшість нових робітників готувалася без відриву від виробництва, тобто період навчання брала участь у виробничому процесі. До того ж навчання робітників відбувалося в тих само умовах, за яких вони працювали після набуття кваліфікації. При цьому навчання на виробництві коштувало значно дешевше і потребувало менше часу. Проте підготовка кваліфікованих робітників на виробництві мала і певні недоліки: порушувалася послідовність навчального процесу, робітники одержували недостатню теоретичну підготовку, деякі підприємства не мали змоги організувати планомірне навчання робітників складних професій тощо. Іноді в процесі навчання інструктори поряд з передовими продуктивними й ефективними методами передавали учням застарілі навички і прийоми роботи. Основними формами підготовки кваліфікованих робітників безпосередньо на виробництві протягом усього післявоєнного періоду були індивідуальні засоби навчання, бригадне і курсове виробничо-технічне навчання, а також підготовка в школах, що постійно діяли при підприємствах. Місце, значення і роль кожної з цих форм у забезпеченні кваліфікованими кадрами не були однаковими. Наймасовішою формою було індивідуально-бригадне навчання. При індивідуальному навчанні один-два молодих робітника прикріплювалися до інструктора виробничого навчання (досвідченого і висококваліфікованого робітника, майстра, бригадира), що безпосередньо на робочому місці навчав їх прийомам роботи. Бригадне навчання передбачало дві форми: а) включення нового робітника (робітників) до виробничої бригади; б) створення учнівських бригад, навчання в яких проводили бригадири-інструктори безпосередньо в процесі виготовлення продукції. Як при індивідуальному, так і бригадному навчанні теоретичні дисципліни

викладалися інструктором, а при оволодінні складними професіями – спеціально виділеними інженерно-технічними працівниками. Учні об'єднувалися в групи за професіями. Індивідуально-бригадне навчання без відриву від виробництва розраховувалося на підготовку робітників нескладних професій, оволодіння якими не потребувало значних теоретичних знань і тривалого часу навчання. Основним недоліком цієї форми підготовки робітників було те, що вони могли навчитися виконувати лише нескладні операції, а тому при більш-менш істотних змінах виробничого процесу мусили перекваліфіковуватися.

Підготовці робітників складних шахтарських професій, оволодіння якими потребувало більшого обсягу теоретичних знань, сприяло курсове навчання, яке відзначалося краще налагодженим навчальним процесом. З робітників створювалися спеціальні учнівські групи по 10-30 чол. Спочатку викладалися теоретичні дисципліни. Виробнича практика відбувалася безпосередньо на робочих місцях. Курсове навчання проводилося як з відривом, так і без відриву від виробництва. Підготовка кваліфікованої робочої сили безпосередньо на виробництві здійснювалася навчально-курсівими комбінатами та навчальними пунктами при шахтах. Крім того, існували відомчі технічні школи (стаціонарні навчальні заклади), які готували робітників складних виробничих професій. За організацією навчального процесу вони нічим не відрізнялися від навчальних закладів системи професійно-технічної освіти. Підготовка кваліфікованих робітників у цих школах проводилася з відривом від виробництва протягом одного-трьох років. До них приймалися робітники, які вже мали певний виробничий досвід. Поширеною формою підготовки кваліфікованих робітників безпосередньо на виробництві залишалося індивідуально-бригадне навчання. Його питома вага в підготовці нових робітників для промисловості УРСР з року в рік зростала. Зростання питомої ваги індивідуально-бригадного навчання та скорочення мережі курсів і технічних шкіл пояснювалося певною мірою тим, що нові робітничі кадри, які приходили на виробництво,

мали кращу загальноосвітню підготовку, легше засвоювали теоретичні дисципліни і були більш здатні до самостійного навчання. Проте, на наш погляд, такий напрям розвитку підготовки робітників носив тимчасовий характер. Він зумовлювався гострою потребою галузі у робітничих кадрах і свідчив про певне відставання системи їхньої підготовки на виробництві від зрослих вимог до рівня кваліфікації нових контингентів робітників.

Низька початкова професійна підготовка робітників шахт викликала необхідність неодноразового підвищення кваліфікації, що значно збільшувало вартість навчання, обмежувало можливості активної їхньої участі в удосконаленні техніки і технології виробництва. Наприклад, на початку 60-х років на вугільних шахтах Донбасу робітник із семирічною освітою до набуття спеціальності машиніста вугільного комбайну мав працювати майже сім років і підвищувати свою кваліфікацію в середньому п'ять разів. Загальні витрати на підготовку такого робітника і підвищення його кваліфікації становили 2200 крб. На підготовку робітника цієї спеціальності у професійно-технічному училищі витрачалося 1300 крб. [275, с.243-244]. У наступний період у системі підготовки на виробництві зростала питома вага курсів і постійних шкіл, які надавали робітникам більш ґрунтовні теоретичні знання та практичні навички.

Стрімкий розвиток вугільної промисловості зумовлював кількісне зростання робітничих кадрів, підготовлених безпосередньо на виробництві, що наочно характеризують наступні дані.

Таблиця №4

**Динаміка підготовки кваліфікованих робітників шахт
на підприємствах, в установах та організаціях УРСР за 1946-1955 рр.,
тис.чол. [172, с.535; 173, с.390; 174, с.479]**

Галузі народного господарства	1946-1950 рр.		1951-1958 рр.	
	всього підготовлено робітників	у середньому за рік	Всього підготовлено робітників	у середньому за рік
Вся промисловість	1009,6	201,9	1813,0	226,6
Зокрема: вугільна галузь	384,6	76,9	531,0	66,4

З метою навчання робітників на шахтах створювалася навчальна база, основу якої становили технічні кабінети, забезпечені діючими макетами, плакатами, схемами окремих механізмів. Досвідчені робітники були не тільки інструкторами виробничого навчання, а й вихователями молодих шахтарів.

Значного поширення набула мережа виробничо-технічних курсів. Поступово ця форма підвищення кваліфікації стала провідною для шахтарів, де вони оволодівали теоретичними знаннями і практичними навичками, необхідними для одержання вищого тарифного розряду. Після закінчення курсів кращі слухачі ставали бригадирами і майстрами. Отже, протягом досліджуваного періоду форми і методи підвищення кваліфікації робітників постійно вдосконалювалися і розвивались. Народжувались і набували дедалі більшого поширення нові форми, збагачувався зміст старих, що витримали перевірку часом, поступово відмирили застарілі, які не відповідали вимогам життя, змінювалася питома вага окремих форм підвищення кваліфікації.

Таблиця №5

**Питома вага різних форм підвищення кваліфікації
робітників вугільної промисловості УРСР, %**

Показники	Роки	
	1950	1958
Школи вивчення передових методів праці	74,3	17,7
Курси цільового призначення	12,2	21,7
Навчання суміжним професіям	4,6	12,9
Виробничо-технічні курси	5,9	40,9
Постійно діючі школи і курси	1,2	1,3
Інші види підвищення кваліфікації	2,7	5,5

Особливого поширення набули такі форми підвищення кваліфікації, як виробничо-технічні курси, курси цільового призначення, оволодіння суміжними професіями, що давали більш ґрунтовні професійно-технічні знання та практичні навички.

Підвищення кваліфікації шахтарів, як і їхня підготовка, носили планово-перспективний характер. Вони планувалися Держпланом республіки, галузевим міністерством, підприємствами. Організація

безпосередньої роботи з підвищення кваліфікації покладалася на відділи кадрів шахт і спеціально призначених інженерів з технічного навчання. Матеріально-технічну базу для проведення занять становили технічні кабінети та кутки, де вивчалися нові машини і механізми, правила технічної експлуатації, ремонту та регулювання, передові методи праці тощо. Найбільшу користь виробництво мало від такої організації підвищення кваліфікації, яка поєднувала набуття шахтарями теоретичних знань з практичною діяльністю на виробництві. Тому керівники шахт, профспілкові організації надавали увагу підбору викладачів з найбільш досвідчених і кваліфікованих інженерно-технічних працівників, науковців, передовиків виробництва.

Форми підвищення кваліфікації шахтарів змінювалися з тих причин, що й підготовки кадрів. Певний вплив на ці зміни справляла невисока теоретична підготовка, отримана ними при початковому навчанні. На початку 50-х років значне місце займало оволодіння техмінімумом, зокрема в 1950 р. воно становило 54,8%, стаханівські школи – 15,6%, оволодіння іншими професіями – 4,1%, курси цільового призначення – 13,4%, виробничо-технічні курси – 5,1%. До середини 50-х років техмінімум втратив своє значення, а в 1954 р. і стаханівські школи. У 1958 р. провідною формою стали виробничо-технічні курси, де підвищили кваліфікацію 41,1% шахтарів, тоді як на курсах цільового призначення – 28,3% та оволоділи іншими професіями 11,7% працівників шахт [370, с.97].

З 28 березня до 1 квітня 1961 р. діяла республіканська школа з вивчення досвіду роботи бригади знатного шахтаря М.Телитченка, який виступив з ініціативою працювати один день щотижня на заощаджених матеріалах. Школою було охоплено 202 гірника. Вже наприкінці 1961р. за цим методом на шахтах Донецького раднаргоспу працювала більшість бригад. Це дало державі майже 260 тис. крб. економії. У 1961 р. лише на вугільних підприємствах Донецького раднаргоспу економічний ефект від

впровадження у виробництво рекомендацій слухачів шкіл передових методів праці склав 1286 тис. крб. [479, с.100].

Великого розмаху у цей період набрав рух за оволодіння суміжними професіями. На шахті „Комуніст-Нова” ініціатором цього почину стала комплексна бригада А. Ковальчука. У 1960 р. майже 600 гірників, зокрема всі робітники очисних бригад, оволодівали суміжними професіями. Це сприяло зменшенню кількості простоїв машин і механізмів, підвищенню продуктивності праці. Місячна продуктивність праці одного робітника зроста з 47,5 т до 54,9 т вугілля [233, с.22]. Вирішальну роль у підвищенні виробничих показників бригади П. Литвиненка з шахти №1-2 „Горська” тресту „Первомайськвугілля” відіграло оволодіння всіма 42 членами бригади суміжними професіями. Їй першій на шахті було присвоєне почесне звання бригади комуністичної праці.

Важливою ланкою підвищення кваліфікації робітників були постійні курси та школи, де навчання здійснювалося за послідовною програмою. Їхні слухачі поряд з вивченням передових методів праці знайомилися з економікою виробництва, розширювали свої знання з комплексної механізації й автоматизації виробничих процесів. Заняття на курсах передбачали підвищення кваліфікаційного розряду, класності, культурно-технічного рівня робітників. Проявом зростання значення цієї форми підвищення кваліфікації стало збільшення кількості робітників вищої кваліфікації.

Своєрідною формою підвищення кваліфікації були народні університети – громадські навчальні заклади, створені для пропаганди серед робітників досягнень сучасної науки, техніки, літератури, мистецтва, розширення політичного і культурного світогляду. Характерною рисою їхньої роботи стало широке впровадження активних форм і методів занять, органічний зв'язок теорії з життям. Вже в 1961 р. університети технічного процесу набули поширення в Донбасі. Тут на вугільних підприємствах Донецького раднаргоспу працювало 15 таких університетів. Один з перших

університетів технічного прогресу виник на шахті „Вітка-Глибока” тресту „Куйбишеввугілля”. 22 вересня 1959 р. було затверджено раду університету в складі 11 чол. та залучено до роботи наукових працівників „Донгіпровуглемашу” В.Віннікова, В.Фіщука і завідувача кафедрою Донецького політехнічного інституту Г.Уха.

Університет мав лише один факультет. Протягом першого навчального року тут навчалось 337 слухачів, зокрема 74% робітників. Навчальний план університету був розрахований на два роки. Заняття проводилися два-три рази на місяць після закінчення робочого дня. Програма навчання охоплювала весь комплекс робіт на шахті – від очисного забою до навантаження вугілля у залізничні вагони. Розглядалися також окремі питання механізації й автоматизації виробництва. У процесі навчання слухачі вносили власні пропозиції щодо переведення конвеєрного устаткування на дистанційно-автоматичне управління, механізації очистки вагонеток тощо. Досвід першого року роботи виявив і певні недоліки в організації навчального процесу. Оскільки робітники проявляли більше інтересу до питань, що безпосередньо стосувалися їхньої роботи, вже наступного навчального року було вирішено спеціалізувати навчання. Замість загального факультету з жовтня 1960 р. було відкрито три факультети (механізації очисних і підготовчих робіт, електротехнічний, механізації й автоматизації процесу збагачення вугілля). Кожен факультет працював за окремим навчальним планом. На третьому році діяльності університету кількість його слухачів зросла до 625 чол. Відділення факультетів були створені безпосередньо на дільницях шахт [479, с.103]. Водночас, в їхній роботі виявлялись і недоліки. Спостерігалася висока плинність слухачів, зменшувалася частка саме робітників шахт.

Джерелом поповнення лав шахтарів були випускники середньої школи. Якість такого роду трудових ресурсів об’єктивно залежала від динамічності загальних тенденцій розвитку загальноосвітньої школи. Поступово після визволення Донбасу від загарбників, налагоджувалося навчання дітей

шкільного віку, відбудовувалася матеріально-технічна база навчальних закладів. У м.Єнакієвому заняття по школах розпочалися вже другого дня після звільнення краю, в Макіївському районі 17 вересня 1943 р. (на сьомий день). У 41 школі Сталінської області було охоплено навчанням 12 тис. учнів. У Ворошиловграді через 20 днів після визволення було відкрито 20 шкіл, а всього по області до 12 жовтня було відремонтовано і працювало 761 шкільне приміщення, де навчалось 107,6 тис. учнів. На 1 листопада 1943 р. в Сталінській області функціонувало 876 шкіл, в яких навчалось 169 тис. учнів, працювало 9485 вчителів, серед яких було 8252 жінки (або 87%). Взагалі, за активної допомоги жінок, які відбудували і відремонтували близько тисячі шкільних приміщень, у 1943/1944 навч. році в Донбасі було відновлено 1296 загальноосвітніх навчальних закладів, в яких сіли за парти 230 тис. дітей, що склало 84,7% від довоєнного рівня масових шкіл та 51,1% довоєнного контингенту. До початку 1945/1946 навч. року в Сталінській області вже працювало 1510 шкіл з охопленням понад 384 тис. учнів; у Ворошиловградській до роботи приступила 1041 школа, де навчалось 197838 учнів [338, с.172-173].

Значення освіти для успішного виконання виробничих завдань усвідомлювали і самі працівники шахт. Багато з них прагнули здобувати середню освіту у вечірніх школах. За 1943-1961 рр. стрімко зменшилась частка шахтарів з освітою до п'яти класів. Так, на шахті № 1-2 „Горська” тресту „Первомайськвугілля” лише за період 1955-1961 рр. частка таких робітників зменшилась з 36% до 26%, тоді як питома вага робітників з освітою звід п'яти до восьми класів зростає за цей час з 54% до 58%, а з освітою від 8 до 10 класів – з 10% до 16% [479, с.128]. Якщо в 1956 р. серед робітників комбінату „Донецькшахтобуд”, зайнятих на підземних роботах, особи з освітою до семи класів становили 57,6%, то до травня 1961 р. їхня питома вага зменшилась до 41%. Частка ж робітників з освітою від семи до дев'яти класів зростає за цей період з 37% до 48%, а середньою освітою – з 5,3% до 10,3% [479, с.128-129].

Шахтарі мали дещо нижчий рівень освіченості порівняно з металістами і металургами. Спостерігалася певна диференціація в освіті й серед шахтарів провідних виробничих професій. Це підтверджувалося зіставленням рівня освіти робітників, що здійснювали керування машинами і механізмами, чи нагляд за ними, та зайнятих ручною працею. Так, серед гірників найвищий рівень освіти мали машиністи врубових машин і гірничих комбайнів (534 особи з вищою, середньою і неповною середньою освітою на 1 тис. чол.) [479, с.130]. У повоєнний період значного поширення набули загальноосвітні школи робітничої, сільської молоді та заочні, де здобувалась освіта без відриву від виробництва. Збільшенню кількості учнів у цих школах сприяли пільги, передбачені державою. Значну організаційну роботу в цьому відношенні вели партійні комітети, профспілкові організації. 24 серпня 1960 р. комуністи шахти №6 „Центросоюз” тресту „Свердловськвугілля” закликали гірників навчатися та здобувати середню освіту [228, с.3]. Серед учнів вечірніх шкіл Донбасу переважну більшість становили робітники. Так, на 1 січня 1962 р. серед 4861 працівника комбінату „Луганськвугілля”, 92% навчалися в школах робітничої молоді [479, с.132]. Деякі школи робітничої молоді працювали у дві зміни, щоб створити робітникам умови для позмінного навчання. За таким графіком навчалися робітники школи робітничої молоді №11 при шахті ім.Рум'янцева тресту „Калінінвугілля”, яка працювала в чотири зміни, де наприкінці 1950/1951 навч. року було всього 74 учні, а в 1960/1961 навч. році – вже 225. Відбувалися зміни і в розподілі учнів по класах. У 1950/1951 навч. році 60% гірників навчались у п'ятому-сьомому класах, 40% – у 8-10 класах, причому 10-й клас закінчили лише чотири шахтарі або менше 6%. У 1960/1961 навч. році у п'ятому-сьомому класах навчалось 27% гірників, у 8-10-х – 73%, а 10-й клас закінчили 42 чол., що склало майже 20% контингентів учнів школи. Це свідчило, що разом із зростанням учнівського контингенту підвищувався і загальноосвітній рівень гірників. Тривалий час істотним недоліком в роботі цієї школи, як і інших шкіл робітничої молоді, було те, що багато учнів з різних причин залишало

навчання. Наприклад, 1955/1956 навч. рік розпочали 212 чол., а закінчили 146 чол., тобто 32% відсіялося. Керівники підприємств і шкіл вживали здебільшого адміністративні засоби впливу до тих, хто не бажав вчитися. Інколи це приносило певні результати. У 1960-1961 навч. році у школі відсів був менший, а 10-й клас закінчили всі учні. Серед 225 випускників 93% становили робітники. Переважно це була молодь віком до 29 років [479, с.132-133].

Водночас, слід звернути увагу на ту обставину, що в 40-60-ті роки не вдалося уникнути незважених експериментів, які ініціювалися вищим партійно-державним керівництвом. Вважалося, що головним недоліком системи освіти була її відірваність від життя, потреб народного господарства, унаслідок чого випускники шкіл виявлялися невідповідними до практичної діяльності. Ідея, що школа повинна не тільки навчати і виховувати молодих людей, а й готувати до трудового життя, виробничої діяльності, була поставлена в основу чергового соціалістичного експерименту. Спроба реформувати систему освіти була зроблена в 1959 р. Законом «Про народну освіту», ухваленим Верховною Радою СРСР (відповідні закони були прийняті і в республіках), що ґрунтувалися на принципі з'єднання загальноосвітньої і політехнічної освіти. Передбачалося істотно змінити усталену орієнтацію середньої школи на ВНЗ і побудувати навчання таким чином, щоб вона готувала випускників передусім до продуктивної праці. У ході експерименту процес здобуття середньої освіти розподілявся на два етапи. На першому визначалася загальною обов'язковою восьмирічна освіта замість семирічної, що діяла раніше. Потім молодь для отримання повної середньої освіти могла продовжити навчання в трьох типах шкіл: вечірній (змінній), загальноосвітній трудовій політехнічній з виробничим навчанням чи в середньому профтехучилищі.

Широке розповсюдження отримало виробниче навчання. У 1957 р. в школах Сталінської області працювало 212 класів з виробничого навчання. Масового характеру воно набуло і в школах Ворошиловградської області. У

січні 1957 р. тільки у Ворошиловграді 1186 учнів навчалися в 36 класах з виробничого навчання. Випускники шкіл разом з атестатом отримували посвідчення про здобуття спеціальності токаря, слюсаря, маляра, радіотехніка, електрика та ін. [484, с.154].

З появою Закону „Про народну освіту” (1959 р.) в школах регіону активно проводилася робота, спрямована на політехнізацію навчального процесу і трудове виховання школярів. У зв'язку з цим все більше увага зосереджувалася на матеріальному забезпеченні шкіл, створенні необхідної виробничої бази. У школах Сталінської області, наприклад, за допомоги промислових підприємств та установ було створено 869 навчально-виробничих майстерень. Школам дозволялося безкоштовно передавати машини, прилади, що не використовувалися на виробництві, але придатні для політехнічного навчання. З метою виробничого навчання на деяких великих промислових підприємствах Донбасу організовувалися спеціальні дільниці і цехи.

Реорганізація системи народної освіти супроводжувалася гучною пропагандистською кампанією, суть якої зводилася до того, що багато випускників, виявляючи патріотичні почуття, прагнучи зміцнити „економічну могутність соціалістичної Батьківщини”, цілими класами йшли працювати на виробництво. Газети Донеччини повідомляли, що в Артемівську 50 випускників середньої школи №9 виявили бажання будувати шахти [484, с.154]. Подібних повідомлень було безліч, де незрідка бажане видавалося за дійсне.

Загалом правильна ідея «зближення школи з життям» реалізовувалася в однобічному трактуванні, що зводило продуктивну діяльність здебільшого своїй до фізичної, ручної праці, принижуючи роль теоретичних знань. „Реформа” зіткнулася із серйозними організаційними недоліками. Незважаючи на інтенсивне будівництво шкіл, їх, як і раніше, не вистачало, заняття проводилися в дві, а інколи й три зміни. Вибір професій для виробничого навчання був, як правило, невеликий. Частіше за все він мав

випадковий характер, ніхто не займався прогнозом перспективних потреб тих або інших спеціальностей. Попри активну пропагандистську кампанію, випускники шкіл не виявляли особливого бажання йти працювати на виробництво. За спеціальністю, набутою в школі, працювало від 5% до 15% випускників [484, с.155].

Процес політехнізації навчання супроводжували проблеми як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Школи не мали матеріальних ресурсів, щоб успішно вирішувати питання щодо впровадження трудового навчання в 1-4-х та політехнічного - у 5-10-х класах. Лише в 1955 р. було відкрито 200 навчальних комбінатів, на 5 млн. крб. закуплено для них обладнання і наочних посібників. Оскільки державні органи не мали змоги забезпечити належних умов, до справи матеріальної організації політехнічного навчання долучалися громадськість, колективи шахт, зусиллями яких виготовлялися унаочнення тощо. У м. Сталіно гірники шахти №5-біс обладнали для школи №115 робочу кімнату, побудували метеорологічну станцію, передали 2 електродвигуни, 30 акумуляторів [211, с.101]. Політехнічне навчання здійснювалось у формі організації виробничо-технічних гуртків та роботи учнів на виробництві, що сприяло поглибленню і розширенню їхніх теоретичних знань та застосуванню на практиці, набуттю навичок для майбутньої практичної діяльності.

Необхідно звернути увагу на ще одну тривожну тенденцію, яка в кінці 50-х років виявилася в системі освіти: ухвалений у квітні 1959 р. Верховною Радою УРСР новий шкільний закон давав право батькам вибирати для своїх дітей мову навчання. Це положення закону завдало відчутного удару по українській школі, створивши передумови для її русифікації. Проти закону рішуче виступили деякі представники творчої інтелігенції, які вбачали в ньому інструмент національного нівелювання і знеособлення. У листі М.Рильського і М.Бажана, опублікованому 22 грудня 1958 р. в газеті „Правда”, підкреслювалося, що „єдино правильним розв'язанням питання про вивчення мов у середній школі є рішення (якщо говорити, зокрема, про

школи Української РСР) про обов'язкове і рівноправне вивчення і української і російської мов у всіх школах УРСР". Однак до письменників ніхто не дослухався. З кінця 50-х років кількість шкіл з російською мовою навчання почала збільшуватися. Якщо в 1958/1959 навч. році в Україні їх нараховувалося 4049, то в наступному – вже 4192. Контингент учнів шкіл з російською мовою навчання становив майже третину від учнівського загалу. Інтенсивно процес русифікації шкіл проходив у Донбасі, особливо у великих промислових містах, де більшість школярів навчалася в школах з російською мовою викладання. Так, у школах Сталіно 97,4% школярів навчалися російською мовою, Кадіївці – 93,6%, Горлівці – 91,3%. Протягом першої половини 60-х років відбулося подальше зменшення кількості освітніх шкіл з українською мовою викладання. У 1965/1966 навч. році в деяких містах Донбасу (зокрема, Жданові, Торезі, Комунарську та інших) взагалі не залишилося жодної. Новий шкільний закон, який, на перший погляд, був цілком демократичним, по суті, сприяв національному знеособленню, русифікації школи [484, с.156]. Аналіз статистичних даних дозволяє виявити ще одну тенденцію у розвитку середньої освіти Донбасу в 50-х – першій половині 60-х років: значне збільшення кількості вечірніх (змінних) шкіл та їхнього учнівського складу. У Донецькій області кількість таких шкіл зросла протягом 1950-1965 рр. – у 2,3 рази, у Луганській – у 2,5 рази.

Таблиця №6

Основні показники освіти Луганської області (на початок навч. року)

[170, с.186, 191; 175, с.147, 148, 151; 176, с.153, 154, 157, 160]

	1940	1950	1960
Загальноосвітні школи усіх видів	1168	1296	1452
У них: учнів, тис. чол.	344,3	331,1	364,5
учителів, тис. чол.	11,8	12,9	18,5
Денні загальноосвітні школи	1168	1190	1251
У них: учнів, тис. чол.	336,9	317,5	334,2
учителів, тис. чол.	11,8	12,9	17,2
Вечірні школи	–	106	201
У них учнів, тис. чол.	–	13,6	30,3
Середні спеціальні навчальні заклади	31	25	22
У них учнів, тис. чол.	7,3	13,3	18,8
Вищі навчальні заклади	4	4	5
У них студентів, тис. чол.	5,9	4	11,2

З таблиці видно, що ще більш швидкими темпами зростав кількісний склад учнів, які навчалися у вечірніх школах (у Сталінській та Ворошиловградській облатях – у понад 5 разів). Якщо у 1950/1951 навч. році у цих школах навчалось 38,5 тис. молодих осіб регіону, то у 1965/1966 навч. році – понад 191 тис., або більше 13% учнівського загалу загальноосвітніх шкіл. Розширення вечірньої освіти розглядалося владою не тільки як один із засобів вирішення освітянських проблем, але і як важливий чинник більш раннього залучення молоді до виробництва, тому освіта без відриву від виробництва знаходила підтримку держави. Молодь, яка водночас працювала і навчалася, отримувала низку пільг, зокрема їй надавався щотижня вільний від праці день із збереженням 50% заробітку, додаткові відпустки для складання іспитів тощо.

Аналіз перебудови системи освіти свідчить, що неефективність політехнічної освіти у денній загальноосвітній школі була зумовлена низкою чинників. По-перше, загалом правильна, цілком раціональна ідея зближення школи з виробництвом реалізовувалася в односторонню, що зводило виробничу діяльність, передусім, до фізичної, ручної праці та знижувало значення теоретичних знань та інтелектуальної діяльності. По-друге, перелік виробничих фахів, яким навчали в школі дітей, був обмежений і доволі часто взагалі не передбачав якогось вибору: юнаків, зазвичай, навчали токарній або слюсарній справі, а дівчата оволодівали переважно фахом швачки-мотористки. По-третє, часто навчальні групи професійної підготовки формувалися механічно, без урахування бажань учнів, складу їхнього характеру, психології. По-четверте, незважаючи на інтенсивне будівництво шкіл та навчальних приміщень, більш-менш належним чином облаштованих навчально-виробничих майстерень повсюдно бракувало. Заняття з професійної підготовки часто проводилися у непристосованих класах, де не вистачало необхідного обладнання, матеріалів. До того ж не завжди виявлялися достатньо кваліфікованими педагоги і викладачі цих дисциплін.

Будівництво шкіл відбувалося за єдиними, типовими проектами т.з. «десятирічки». Фінансування робіт здійснювалося як по лінії промислового будівництва, так і з бюджетів місцевих органів влади. При цьому темпи будівництва навіть на середину 50-х років були повільними і часто не відповідали приросту контингенту учнів. Так, уже в 1951/1952 навч. році у зв'язку зі значним прийомом у восьмі класи виникла необхідність зведення 13 середніх шкіл. У середньому щорічно мало вводиться до експлуатації по 37 середніх шкіл. Але іноді темпи будівництва були настільки повільні, що терміни введення їх у дію зривалися. Використовувалося так зване перехідне будівництво шкіл, яке призводило до того, що засоби, виділені місцевими бюджетами і промисловими підприємствами, значною мірою залишалися неосвоєними, а об'єкти до нового навчального року не були готові. Невиконання планів будівництва позначалося на якості навчально-виховного процесу. Зокрема, у Сталінській області проводили заняття в одну зміну лише 27 шкіл, а решта 247 – у дві зміни [211, с.97]. Багато шкіл були розташовані в кількох приміщеннях, що не забезпечувало належних умов для повноцінного педагогічного процесу. У 1954/1955 навч. році 400 шкіл проводили заняття в непристосованих приміщеннях, а школи робітничої молоді не мали своїх приміщень і, по-суті, створювали третю зміну. Зрештою, від планомірного будівництва шкіл напряду залежали питання створення солідної бази для здійснення політехнізації. Переповненість шкіл не давала можливості широко розгорнути як навчально-лабораторну, так і позашкільну гурткову роботу з учнями. Окрім того, школа вочевидь потребувала більшої кількості фахівців з вищою педагогічною освітою. У 1954/1955 навч. році в Сталінській області працювало 23042 вчителів, з яких 17834 жінки, й лише половина з них мали вищу чи незакінчену вищу освіту. І хоча щороку лави вчителів поповнювали 600-700 молодих педагогів, гостро відчувався дефіцит кадрів, особливо для 8-10 класів. У 1953/1954 навч. році потреба вчителів для старших класів була задоволена на 45%, а викладачів з математики - на 15%. У 1955 р. при Сталінському обласному інституті

вдосконалення вчителів було підготовлено і перепідготовлено на місячних курсах 810 працівників освіти, з них викладачів фізики і математики в 8-10 класах - 167 чол. Близько 300 вчителів було звільнено через відсутність відповідної освіти. Було переглянуто й керівний склад шкіл та інспекторські кадри [211, с.98].

Виникали проблеми й щодо забезпечення якості навчання. Відсоток випускників 7 і 10 класів залишався низьким і нерівномірним. У 1953/1954 навч. р. в Горлівці випуск 7-х класів становив 86,2%, 10-х класів – 45%. Якщо в 1950/1951 навч. році загальна успішність по школах 40 районів досягала 90,9%, то в наступні роки вона знижувалася з року в рік, дійшовши в 1953/1954 навч. році до 87,7%, особливо низькою була з таких дисциплін, як українська і російська мови, арифметика, фізика, біологія, хімія. Звичним явищем стало повторне навчання в одному класі. У м.Сталіно в 1950/1951 навч. році в 115 початкових, семирічних і середніх школах навчалося 75103 учня, у тому числі другорічників – 5424 чол., або 7,2%,; у Горлівці цей показник досяг 5%, а Макіївці - 8% [211, с.99-100]. Партійні організації схильні були вбачати причину цього явища в методах керівництва (недостатньому адмініструванні). Насправді, причина полягала в низькому суспільному розумінні значення знань. У пересічного шахтаря існувала така думка, що сина на вирубку до шахти візьмуть і так, без знань, аби були навички та бажання.

Певний вплив на зростання загальноосвітнього рівня робітників здійснювала вечірня школа, де робітники навчалися без відриву від виробництва. За період з 1951 р. до 1958 р. кількість вечірніх шкіл в Донбасі зросла з 207 до 360. Лише в 233 школах робітничої молоді Сталінської області в 1958 р. навчалося 46,5 тис. чол. [370, с.98].

Отже, в досліджувані роки зусиллями державних органів, громадських організацій, освітніх установ та підприємств було багато зроблено для розбудови мережі навчальних закладів, розгорнуто підготовку кадрів, завдяки чому вдалося організувати поповнення шахтарських лав

спеціалістами різного профілю. Водночас були допущені й прорахунки: перекладання матеріального забезпечення освітньої справи на підприємства, переслідування фахівців, що до цього співпрацювали з окупаційною владою, диспропорції у формах навчання тощо. Не мали успіхів і непередумані кроки на шляху реформування освіти в розрахунку на її зближення з виробництвом.

Розділ 6. РОЗВИТОК МЕРЕЖІ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІХ УСТАНОВ

6.1. Культурно-ідеологічні процеси

У повоєнні роки в Донбасі, як і загалом в Україні виникла складна і неоднозначна морально-психологічна ситуація. Перемога у надзвичайно важкій війні викликала у людей очікування змін: ліквідації військово-адміністративних, бюрократичних методів управління, демократизації та демонтажу тоталітаризму. На світогляд багатьох людей певний вплив справило перебування під час війни за кордоном, спілкування із закордонними громадянами. Перші повоєнні роки характеризувалися зростанням самоповаги героїчного радянського народу, його вірою в те, що в суспільстві утвердиться належне ставлення до особистості, її людських та політичних прав. Однак Сталін та його оточення, намагаючись зміцнити тоталітарний режим, відкидали можливість розвитку громадської свідомості в демократичному, гуманістичному руслі. З метою утвердження більшовицької ідеологічної доктрини посилилась пропагандистська обробка населення [546, с.39].

Головною ознакою розвитку культурних процесів у Донбасі було державно-партійне втручання в усі сфери культурного життя, що було логічним витвором командно-адміністративної системи й означало підпорядкованість культури іншим сферам суспільного життя (передусім, політиці та економіці). Відповідно принципи і механізм культурної політики визначалися цією підпорядкованістю. Проте розвиток культурних процесів у Донбасі в соціалістичну добу не може бути оцінений однозначно негативно, тому що державне регулювання, яке знайшло вияв в організації системи середньої і вищої освіти, створенні наукових центрів, закладів культури та мистецтва, мав загалом позитивний характер і дав змогу створити підвалини для розвитку освіти й культури в регіоні.

Партійна лінія в культурно-освітній політиці спрямовувалася на утвердження нових аксіологічних орієнтирів, що виходили з уявлень керівництва країни про характер радянського суспільства і перспективи його поступу. Ціннісні орієнтації „соціалістичної культури” Донбасу, як-то патріотизм, трудові традиції, „войовничий” атеїзм, інтернаціоналізм, колективістська домінанта, що відсувала самодостатність особистості і т. ін., з одного боку, визначали основні тенденції розвитку культурних процесів у регіоні, з іншого, що призвело до виникнення інших форм духовного життя, розвитку напівлегальної альтернативної культури, яка вже з 60-х років протистояла культурі „офіційній”. Ціннісні структури „соціалістичної культури” фактично і стали джерелом її кризи, що виявилась у несприйнятті суспільною свідомістю елементів масової культури соціалізму. Відтак, 1940–1960-ті роки в культурному житті Донбасу стали свого роду історією кризи соціалістичної культури як культури тоталітарного заідеологізованого суспільства. Утім, з огляду на співвідношення дійсних культурних цінностей, створених у руслі офіційної культурної політики та поза нею, не можна давати лише негативні оцінки всім витворам „соцреалізму”, так само як не слід відносити до великих досягнень все те, що було створено поза межами офіційного спрямування. Можна констатувати певний вплив культурних процесів Донбасу на відповідні процеси в усій республіці і навпаки, однак у цілому їхній розвиток був підпорядкований логіці розвитку соціалістичного суспільства, яка диктувалася державними і партійними структурами СРСР. Політика центру збіднювала культурне життя в регіоні, перетворюючи Донбас на культурну провінцію. Ця підпорядкованість та штучно створена „провінційність” посилювали інертність масової свідомості щодо розвитку української національної культури в краї. Варто констатувати, що поглиблення русифікації в Донбасі не можна вважати остаточним, оскільки почуття регіонального патріотизму, приналежності до України залишалися властиві як росіянам, так і грекам, німцям, іншим національностям, представленим у даній місцевості [605, с.12-13].

У лютому 1945 р. для здійснення загального керівництва цією ділянкою було створено Комітет у справах культосвітніх установ при Раднаркомі УРСР. У республіці розгорнувся всенародний рух з поновлення роботи будинків культури, клубів, хат-читалень та інших культурно-освітніх закладів. На це були спрямовані всі засоби пропаганди. Граючи на патріотичних почуттях людей, комуністична партія використовувала їх як безкоштовну робочу силу для культурно-освітніх закладів. Якщо на 1 липня 1944 р. в Україні було 12500 культосвітніх закладів, то до кінця 1945 р. їх кількість збільшилася до 19 тис. (75% довоєнної), причому більшість у сільській місцевості [609, с.18].

У післявоєнні роки комуністична партія розгорнула так званий “ідеологічний фронт” роботи. Ухвалені у 1945-1951 рр. постанови ЦК КП(б) і ЦК КП(б)У визначали шляхи і форми організації роботи культурно-просвітницьких закладів Донбасу.

У травні 1946 р. на пленумі ЦК КП(б)У, що розглядав питання „Про стан культурно-освітньої роботи серед робітників підприємств міст Ворошиловграда, Маріуполя і в селах Миколаївської області”, перед парторганізаціями було поставлене завдання забезпечити повсякденне керівництво культурно-освітніми закладами, перетворити клуби, будинки культури, хати-читальні, червоні кутки на справжні вогнища політичного й культурного виховання [379, с.134]. Тож, теми радянського патріотизму, дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму були широко репрезентовані в діяльності клубів, бібліотек, музеїв, театрів і філармоній. Також вони активно пропагувалися пресою і радіо Донбасу.

У 1946-1950 рр. заклади культури надавали великої уваги пропаганді завдань відновлення і подальшого розвитку економіки регіону, зокрема мобілізуючи населення на виконання і перевиконання плану четвертої п'ятирічки. Важливим напрямом діяльності культурно-освітніх закладів серед трудівників республіки стала боротьба з проявами українського націоналізму, релігійними обрядами, за подальше піднесення соціалістичної

свідомості народу. Саме радянська, а не українська національна самоідентифікація мешканців Донбасу стала метою комплексної ідейно-виховної роботи в масах, до якої залучалися партійні, профспілкові, комсомольські органи.

Водночас залишався слабким вплив на громадську свідомість культурної опозиції в Донбасі. Вона породила паростки іншодумства. Творча інтелігенція засобами художніх і театральних студій, клубів формувала загальне інтелектуальне тло, в якому перебувала і частина представників робітничих професій (шахтарі, металурги, машинобудівники та інші).

Партія намагалася замінити форми дозвілля, ініційовані простими людьми та з глибокими традиціями, типово радянськими, що пов'язувалися з діяльністю культосвітніх установ. Саме у цій системі координат людину можна було контролювати, нав'язувати ідеологічно і політично вивірені цінності й переконання. "Соціалізація" особистості по-кунуністичному стала основним завданням театрів, клубів, бібліотек.

Вся ідейно-політична робота на шахтах зводилася до утвердження у масовій свідомості непохитності авторитарних суджень керівників держави, суцільного однодумства і покори. Прикладом може бути робота парторганів на Селезневському шахтоуправлінні. У гуртожитках і клубах шахтоуправління серед новоприбулих колгоспників та мобілізованих лектори й агітатори проводили бесіди, спрямовані на формування переконаності у тому, що СРСР займає провідну роль в Європі, назріла перебудова відносин великих країн з малими тощо [127, арк.4].

На шахтах Донбасу в перші повоєнні роки гостро стояло питання посилення виробничої дисципліни. Справді, лави шахтарів поповнювали різні категорії громадян, у тому числі й ті, хто мав серйозні проблеми з законом. З такою розпорошеною публікою потрібно було вести роз'яснювальну роботу, планувати дозвілля тощо. У 1945 р. на шахті «Никанор» тресту «Ворошиловградвугілля» з 2 тис. працівників лише 200 були кадровими робітниками, які працювали тут до війни. Майже 400

робітників були вихідцями із спецпоселень та розконвойовані. Керівництво підприємства не мало фінансових ресурсів на обладнання клубу. З держбюджету шахта на культурно-виховну роботу одержала тільки 300 крб. [127, арк.4-5]. За таких умов годі було й говорити про організацію культурно-масової роботи серед трудівників.

Про визначальні тенденції ідеологічної обробки населення Донбасу свідчить виступ 5 жовтня 1945 р. на нараді в обкомі КП(б)У відповідального партійного працівника шахти ім.Сталіна тресту „Ворошиловградвугілля” О.Філатова. На запитання заступника секретаря обкому М.Погребака, яку роботу на шахті проведено з репатріантами, він відповів: „Зразу ж по приїзду їх, ми зібрали в клубі, потім знайомили з нашими підприємствами, чинним законодавством, книгою товариша Сталіна „Про Велику Вітчизняну війну” [127, арк.1]. Як бачимо, морально-психологічна реабілітація цієї категорії працівників відбувалася за досить спрощеною схемою, коли людина перебувала під постійним страхом перед можливим покаранням і мала приймати ті правила гри, які визначала для неї влада.

Партійно-державне керівництво намагалося враховувати і зважати на обставини, за яких формувався кадровий потенціал шахт, шахтарське соціальне середовище, а тому особливу увагу надавало розгортанню в Донбасі політико-виховної роботи. У цій царині було досягнуто немало. 18 травня 1946 р. пленум ЦК КП(б)У виніс на обговорення питання про прогалини в організації культурно-просвітницької роботи міст Ворошиловграда і Маріуполя. У резолюції пленуму вказувалося на значні прорахунки, формалізацію ідейно-політичної пропаганди та ставилося завдання перед партійними організаціями краю перетворити клуби, будинки культури, хати-читальні, “червоні кутки” на зразкові заклади, справжні осередки політичного і культурного виховання, моральності, освіти, розумового відпочинку і розваг широких народних мас [165, с. 149-153, 158].

24 травня 1946 р. пленум Сталінського обкому КП(б)У ухвалив рішення, в якому йшлося про необхідність забезпечення високого рівня

лекційної пропаганди: Горлівський міськом КП(б)У зобов'язувався відремонтувати міську бібліотеку; Сталінський і Маріупольський міськоми мали поліпшити роботу обласного історичного і краєзнавчого музеїв, перетворити Будинок народної творчості в методичний центр допомоги гурткам художньої самодіяльності. Крім того, суттєво посилювався адміністративний контроль за діяльністю культурно-просвітницьких установ. З 1 серпня 1946 р. до штату партійних і радянських органів вводилася посада інспектора у справах культурно-просвітницької роботи. На них покладалося завдання слідкувати за виконанням планів з відбудови та зведення нових установ культури. Спеціальний п.12 постанови зобов'язував місцеві органи влади особливо уважно поставитися до розгортання культосвітрова серед шахтарів. Започатковувалася ця робота у шахтарських гуртожитках [146, с.80-99].

Це рішення відзначалося критичністю в оцінці ситуації, що склалася. Незважаючи на гучні рапорти про „успіхи” у цій справі, влада змушена була визнати і власні прорахунки щодо спорудження нових приміщень. Більшість клубів розміщувалася у непридатних приміщеннях [109, арк.144-165]. До 1950 р. не було досягнуто їхньої довоєнної кількості, що пояснювалося слабкою матеріальною базою та відсутністю необхідної кількості підготовлених працівників. У 1950 р. в Донбасі діяло на 186 клубів менше, ніж у 1940 р. [379, с.134]. Водночас бракувало кіноустаткування. У 1950 р. їх працювало лише на 26 більше, ніж до війни. Працівники шахти ім.Сталіна тресту „Ворошиловградвугілля” тривалий час користувалися апаратом військової частини й лише згодом міськомом партії допоміг придбати кіноапарат для потреб клубу [127, арк.1].

У 1953 р. лише 42% клубних установ були електрифіковані. Однак майже всі клуби (90%) мали глядацькі зали із загальною кількістю місць 147,1 тис., хоча в багатьох з них (63%) не було інших кімнат для культурно-освітньої роботи. Змогу здійснювати показ кінострічок за допомогою власного кіноустаткування або стаціонарної кінокамери мали 51,5% клубів, а

послухати радіо – близько 33%. Клубів, де існували оркестри народних інструментів, налічувалося лише 40%, а з духовими оркестрами ще менше – 3,5%. У 40% клубів Донбасу взагалі не було жодних музичних інструментів [317, с.223].

Так, у м.Горлівці багато клубів розташовувались у непристосованих приміщеннях. Відновлено було тільки три клубні будинки, а роботи з відбудови міського палацу просувалися повільно. Більшість клубних приміщень не були забезпечені інвентарем. У вкрай незадовільному стані перебували приміщення районного клубу в селищі Зайцеве та клубів шахт „Подземгаз” і ім. Калініна. Культурно-просвітницькі заклади не були укомплектовані кваліфікованими кадрами. Міський відділ культурно-освітньої роботи містився в зовсім необладнаній кімнаті без телефону й електроосвітлення. У клубі тресту „Горлівськвугілля” приміщення також перебувало в антисанітарному стані, а клубна робота зводилася лише до демонстрації кінострічок [146, с.82].

Змістовний бік діяльності творчих колективів чи окремих представників інтелігенції бажав бути кращим. Національно-культурна політика тоталітарної держави суттєво збіднювала духовне життя шахтарського краю. Регіон все більше дрейфував у бік культурної провінції СРСР. Цьому значною мірою сприяла пристосуванська, вичікувальна позиція місцевої влади.

У звіті про культурно-масову роботу Горсько-Іванівського шахтоуправління обкому КП(б)У фіксувалося, що „майже немає наочної агітації, всього два гасла на всі шахти; маються лише 50 радіоточок з можливих 250 і ті працюють з перебоями; нараховується 20 агітаторів, але ніякого обліку їхньої роботи немає” [124, арк.36].

Заклади культури були центрами проведення політичних заходів і лекційної пропаганди. На початку 50-х років в Україні, як і в інших республіках СРСР, лекції з політичних і наукових знань у системі Комітету у справах культурно-освітніх установ організовували центральне та обласні

лекційні бюро, у районах – районні лекторські групи. У роки четвертої п'ятирічки культурно-просвітницькі заклади Донбасу більше уваги стали надавати роботі з дітьми. При бібліотеках для дорослих створювалися відділи для дітей, а при клубах і палацах культури – дитячі гуртки художньої самодіяльності [379, с.358].

Демократизація культурної сфери кінця 50-х – початку 60-х років певним чином вплинула на діяльність мистецьких закладів. Значного поширення набували зустрічі з ударниками виробництва, вечори запитань і відповідей на громадського-політичні теми, у бібліотеках практикувався відкритий доступ читачів до книжкових фондів. У 1958-1959 роках відділами культури Сталінської області вживалися заходи, спрямовані на поліпшення роботи культурно-освітніх установ. Це - щорічні збори мешканців робітничих селищ, на яких обговорювалися звіти про роботу завідувачів будинками культури, клубами, бібліотеками, а також кіномеханіків. На них обиралися ради клубів та бібліотек.

На поживлення роботи клубів, бібліотек та інших культурно-освітніх установ спрямовувалися й рішення XXI з'їзду партії та постанова ЦК КПРС „Про стан і заходи поліпшення масово-політичної роботи серед трудящих Сталінської області”.

Культурно-освітні установи області здобували досвід масово-політичної та культурно-освітньої роботи, впроваджуючи такі її форми, як лекції та доповіді, тематичні вечори, бесіди, вечори запитань та відповідей, усні журнали, кіножурнали, світлозвукові газети, „телевізори”, вечори по професіях; клуби „Неспокійні серця”, „Комсомольський вогник”, клуби дівчат, денного відпочинку, вечори зустрічей з бригадами та ударниками комуністичної праці; виступи агіткультбригад, гуртків художньої самодіяльності, театрів народної творчості, народних самодіяльних театрів.

Багато закладів уміло пов'язували свою роботу з черговими виробничими завданнями, що вирішувалися трудовими колективами.

Зазвичай, організовувалася конкретна наочна агітація: заклики, дошки показників, дошки пошани, газетні вітрини тощо.

Багато клубів та палаців культури у виховній роботі використовували тематику, що стосувалася воєнних подій. У палаці культури ім.Леніна на горлівській шахті „Кочегарка”, клубі ім.Артема неодноразово відбувалися зустрічі з ветеранами війни, кращими виробничникамми. Цікаві матеріали про трудові звершення колективів окремих виробничників відбирались і відкладались у музейних кімнатах при палацах культури та клубах. Вихованню населення в дусі пролетарського інтернаціоналізму слугували вечори дружби.

Широкою популярністю серед населення користувалися агіткультбригади. Програми їхніх виступів базувалися переважно на місцевому матеріалі. Добре зарекомендували себе бригади клубу чистяківської шахти ім. Лутугіна, Мар’їнського, Харцизького районних будинків культури [383, с.14-15].

По мірі відновлення економіки держави збільшувалися можливості спрямування коштів на покращення матеріальної бази культурно-просвітницьких закладів. У 1946 році держава виділила на розвиток культурно-освітньої роботи в УРСР 216,938 тис. крб. [379, с.359] В Україні, зокрема й у Донбасі, була вироблена спеціальна програма будівництва клубів, бібліотек, кінообладнання.

У 1946 р. в Сталінській області поновили роботу 8 палаців культури, 6 театрів, 2 музеї, 23 районні клуби, 261 профспілковий клуб, 410 сільських клубів, 286 хат-читалень, 277 бібліотек, 626 “червоних кутків”, 250 кінопристроїв і 132 радіовузли, 26 тис. радіоточок [533, с.145].

Держава намагалася нарощувати суми фінансування на потреби культури. Водночас традиційно це відбувалося за залишковим принципом. Якщо в 1946 р. з бюджету Сталінської області для цього виділялося 3 млн. 854 тис. крб., то до 1950 р. – вже 13 млн. 427 тис. крб. [370, с.151]. При цьому мав місце перерозподіл цих коштів на інші потреби, зокрема виробництво.

У загальній системі державних заходів, спрямованих на подальше поліпшення діяльності культурно-просвітницьких установ, важливе місце посідало розширення й удосконалення їх мережі. З кожним роком збільшувалися бюджетні асигнування на будівництво клубів, бібліотек, музеїв. Якщо у 1950 р. з цією метою на ці цілі в УРСР витратили 422 млн. крб., то в 1958 р. – вже 653 млн. крб. Крім державних асигнувань часто застосовувався метод так званої “народної будови”. До участі у спорудженні культурно-освітніх закладів доволі часто долучалися колгоспники: якщо в 1954 р. зусиллями колгоспів УРСР було побудовано 456 клубних установ, то в 1958 р. – вже 1118 [379, с.358].

На початку 50-х років у шахтарських містах простежуватися тенденція зведення замість невеличких клубів і бібліотек великих будинків та палаців культури, що складалися з кінозалу, бібліотеки, читальні, театральної сцени, приміщень для занять фізкультурою та спортом, кімнат для самодіяльних гуртків тощо [379, с.358].

У 1958 р. в Україні вже працювало 28,6 тис. клубних установ, 33,9 тис. масових бібліотек, а також значна кількість технічних, наукових та спеціалізованих бібліотек підприємств і організацій, шкільних та дитячих будинків. З них 25,9 тис. масових бібліотек і 25,2 тис. клубів зосереджувалось у сільській місцевості [379, с.358].

До 1950 року в Сталінській області працювало 1021, а на 1959 рік – вже 1276 клубів та палаців культури. У післявоєнний період було споруджено багато нових клубів, будинків та палаців культури в Мар’їнському, Старо-Млинівському, Волноваському, Тельманівському, Новоазовському, Селідівському, Дебальцевському та інших районах. На початку 60-х років у Сталінській області діяли Будинки народної творчості, 1283 клуби (у тому числі, 415 сільських), 1749 бібліотек (з них 311 сільських) [383, с.14].

Лише в Горлівці у 1952 р. було збудовано широкоформатний кінотеатр „Комсомолец”, 1955 р. – Палац культури шахти ім. Румянцева, клуб шахти ім.Калініна, у 1960 р. – кінотеатр „Україна” [462, с.98].

Упродовж першого повоєнне десятиріччя в Сталінській області було побудовано 11 нових кінотеатрів, зокрема широкоекранний ім. Т.Шевченка (м. Сталіно). За 1950-1955 рр. більш ніж удвічі (до 62 млн. чол.) зростає кількість відвідувань кінотеатрів. У 1955 р. працівники кінофікації на відсталих шахтах м. Макіївки організували показ науково-технічних кінострічок [211, с.109]. Однак ця практика не набула значного поширення головним чином через бідний асортимент стрічок відповідного тематичного спрямування.

З наведеної нижче таблиці простежуються суттєві кількісні зміни у мережі культурно-просвітницьких установ Донбасу.

Таблиця №7

**Динаміка кількісних змін культурно-просвітницьких закладів
Ворошиловградської області [170, с.194; 176, с.315]**

	1945 р.	1950 р.	1960 р.
Клуби	682	824	818
Бібліотеки	166	1308	1276
у них книг,млн. прим.	0,5	2,1	8,7
Музеї	3	5	6
Кіноустановки	117	410	735
Театри	5	5	3

Основними осередками культурного життя у 50-60-ті роки були клуби. Утім більшості з цих культурно-просвітницьких установ доводилося переживати труднощі матеріального характеру. Бракувало і кваліфікованих кадрів. У 1963 р. в Антрацитівському районі Ворошиловградської області із 116 штатних культпрацівників 60 чол. не мали навіть середньої освіти, 40 з 50 клубів потребували капітального ремонту [486, с.249].

У діяльності радянських клубів виділялося декілька напрямів роботи: 1) лекції, доповіді, колективні читання та бесіди, робота агітбригад, тематичні вечори; 2) спектаклі, концерти, кіносеанси, робота з дітьми; 3) художня самодіяльність. До першої групи увійшли види діяльності, основною метою яких була пропаганда та агітація, яким держава надавала особливої уваги. Від клубів вимагалось проводити якомога більше лекцій, теми яких були доволі різноманітні: громадсько-політичні, природничо-наукові, технічні, агрозоотехнічні, літературні, художні, музичні тощо [317, с.225].

На утвердження у масовій свідомості розуміння „переваг” соціалістичного трудового суперництва, радянського способу життя спрямовувалася вся пропагандистська діяльність. Лише в 1950 р. партійними пропагандистами було прочитано на шахтах, у будниках культури та політосвіти близько 4 тис. лекцій. Протягом наступних років кількість цих заходів потроїлась. У 1954 р. лише в клубах м.Сталіно було прочитано близько тисячі лекцій з громадсько-політичної, природничо-наукової і виробничо-технічної тематики [211, с.105].

Клуби проводили серед шахтарів також профорієнтаційну роботу. Задля цієї мети використовувався стандартний набір заходів: зустрічі з відомими гірниками, ознайомлення з пресою та іншими агітаційними матеріалами, спеціально розробленими партійними комітетами, тощо [361, с.85].

Звичайно, успіх роботи клубів значною мірою залежав від рівня підготовки культосвітніх працівників. Проте їхній кваліфікаційний рівень у 1946-1950 рр. залишався низьким. Багато довоєнних фахівців клубної справи не повернулися з фронту. Їхня заміна не завжди була рівноцінною з точки зору професійної підготовки. Незрідка клубами, хатами-читальнями, бібліотеками, гуртками художньої самодіяльності керували зовсім непідготовлені, а то й просто випадкові й неспроможні до цієї роботи люди [146, с.66].

Дещо змінилася політична атмосфера після XX з'їзду КПРС, який поклав початок викриттю культу особи Й. Сталіна, що сприяло відновленню демократичних норм у всіх сферах життя суспільства. Реформаційний курс М.Хрущова торкнувся і такої надзвичайно чутливої сфери, як культура. Культурна інтелігенція здебільшого з піднесенням відгукнулася на рішення з'їзду. З'явилися ознаки подолання відчуженості від світової культури. Мистецьке життя стало більш різноманітним. Ці явища бурхливо відбувалися в столиці та обласних центрах. Попри це, у Донбасі процес демократизації культурного життя мав більш стриманий, обмежений характер. Очищення йшло повільніше, відмова від встановлених догм і заборон супроводжувалася численними обмовками. Особливістю культурного життя визначалося проведення „демократизації” згори, без широкої активності мас. Непослідовність, обмеженість процесу очищення духовної сфери були характерними рисами культурних процесів кінця 1950-х – початку 1960-х рр. у краї.

Отже, у цілому розвиток культурно-масових установ Донбасу і, зокрема, клубів підпорядковувався, у першу чергу, інтересам тоталітарної держави і залишав на узбіччі реальні інтереси пересічних трудівників – шахтарів і громадян регіону.

6.2. Розвиток бібліотечної мережі, художньої самодіяльності й театрального мистецтва

При клубах, палацах і будинках культури широко розгорталася діяльність гуртків художньої самодіяльності: якщо в 1949 р. у Донбасі функціонував 3571 гурток, то до 1950 р. їх було вже 5689, а кількість учасників за цей час зросла з 52 тис. до 92 тис. чоловік. У 1947 р. на республіканському огляді художньої самодіяльності Ворошиловградська область виборола перше місце [593, с.24].

По-справжньому творчо працювали драматичні, хорові, музичні, танцювальні гуртки художньої самодіяльності та агіткультбригади. У цьому відношенні вирізнялася діяльність клубів шахт ім.Лутугіна і „Червона зірка” (м.Чистякове), ім.Орджонікідзе (м.Макиївка), № 5-6 ім.Димитрова (Червоноармійський район), палаців культури шахт „Кочегарка” та ім.Румянцева (м.Горлівка), ім.Горького (м.Сталіно). Вони ставали центрами масово-політичної і культурної роботи серед населення.

Колективи художньої самодіяльності клубів, будинків та палаців культури набагато більше, ніж професійні артисти, виступали перед населенням з виставами та концертами. У 1959 р. театри й концертні організації Сталінської області виступили перед 150 тис. сільських глядачів, а гуртки художньої самодіяльності показали понад вісім тисяч вистав та дали концертів, на яких були присутні близько півтора мільйона чоловік. В області наприкінці 50-х років працювало близько 8 тисяч колективів художньої самодіяльності, які об’єднували понад 150 тисяч учасників. Багато з них за своєю майстерністю не поступалися професійним колективам [383, с.16].

Шахтарський ансамбль пісні й танцю чистяківської шахти „Червона зірка” виріс із хорового гуртка, організованого в 1928 р. В ансамблі налічувалося близько 130 гірників. У репертуарі колективу було багато пісень місцевих авторів та самих учасників ансамблю („Песня шахтных комбайнеров”, „Кузбасс-Донбасс”, „Донецкая сторонка моя”, „Цветет красавец наш Донбасс” Г.Пономаренка, „Донбасс”, „Песня о Василии Кучере” Г.Бирюкова, В.Гусейникова та інші). Колектив досяг високої виконавської майстерності. Глядачі охоче відвідували концерти ансамблю пісні й танцю шахти ім. Дзержинського, танцювальних колективів палацу культури ім. Леніна горлівської шахти „Кочегарка”, палацу культури ім. Леніна (м.Сталіно), ансамблю бандуристів палацу культури ім. Горького (м.Сталіно). Самодіяльний робітничий театр Краматорського палацу культури ім.Леніна набував досвіду з 1927 р. Йому вдалося поставити близько ста різних п’єс („Без вини винуваті” О.Островського, „Розлом”

Б.Лавренюва, „Платон Кречет” О.Корнійчука, „В добрий час” В.Розова, „Весілля з приданим” В.Дяконова, „Слава” В.Гусєва та інші). У травні 1954 року до 300-річчя возз'єднання України з Росією була поставлена п'єса О.Корнійчука „Богдан Хмельницький”, в якій взяли участь 150 акторів-аматорів [383, с.16-18]. У 1954 р. наказом міністра культури УРСР було присвоєне звання народного самодіяльного театру драматичному колективу Харцизького районного будинку культури. Близько десяти років цей колектив очолював М.Карашенко. За післявоєнний період самодіяльний театр підготував майже двісті вистав, які переглянули понад 100 тисяч працівників міста і району. Згодом багато талановитих учасників художньої самодіяльності ставали професійними артистами. Так, з гуртків починали своє „життя в мистецтві” видатний артист Харківського музично-драматичного театру імені Т.Шевченка, краматорець Л.Биков, широко відомий з таких кінострічок, як „Максим Перепилиця”, „Смугастий рейс”, “У бій ідуть одні старики” та інших, краматорець О.Лісовський, який був солістом Куйбишевського театру опери та балету, артистка Харківської філармонії І.Білоусова, кіноактори М.Пархоменко та М.Булгаков, солістка Великого театру Союзу РСР, горлівчанка І.Смоленська. Вихованцями колективів художньої самодіяльності були випускники музичних училищ області: керівник хору палацу культури ім. Куйбишева в м.Сталіно Г.Мазін, художній керівник Новоазовського районного будинку культури В.Кононенко, керівник гуртків художньої самодіяльності Сталінського палацу піонерів В.Сергєєв та багато інших [383, с.16-18].

На шахтах Горлівки при клубах працювало 54 колективи художньої самодіяльності. У 1948 р. самодіяльні колективи Донеччини дали близько 1600 концертів [533, с.145].

На початку 50-х років лише в м.Сталіно працювало близько 400 самодіяльних художніх колективів, в яких брало участь 7,5 тис. чол. При клубах створювалися хорові, драматичні, танцювальні гуртки, а також художнього слова, сольного співу, духового оркестру. Розвивалася дитяча

художня самодіяльність. Серед шахтарів популярними були постановки драматичних колективів, особливо репертуар, що складався з робіт на історичну тематику. У 1954 р. у м. Жданові працювало 118 колективів художньої самодіяльності, де було задіяно 6,5 тис. чол. [211, с.106-107] У клубі ім.Леніна при заводі ім. Сталіна функціонували такі гуртки: хоровий, драматичний, танцювальний, художнього слова, сольного співу, духовий оркестр, фото та інші. У 1954 р. на Всеукраїнському огляді художньої самодіяльності, присвяченому 300-річчю возз'єднання України з Росією, Сталінська область удостоїлась першого місця та перехідного Червоного прапора Міністерства культури УРСР, ЦК ЛКСМ і Української Ради профспілок. Чимало драматичних колективів одержали звання робітничих самодіяльних театрів.

На заключному концерті обласного огляду народних талантів виступали хорові колективи клубу шахти №1 „Центральна” тресту „Червоноармійськвугілля”, шахтарський ансамбль пісні і танцю палацу культури ім.Сталіна шахти „Червона зірка” тресту „Чистяківантрацит”.

Часто супроводжувалися концертами тематичні вечори та бесіди, зустрічі з передовиками виробництва, читання газет і журналів, колективні прослуховування радіо тощо.

В Україні і Донбасі з 1957 р. великою популярністю користувався шахтарський ансамбль пісні і танцю під керівництвом заслуженого діяча мистецтв УРСР З.Дунаєвського. Його учасники зверталися до української класичної творчості, залучали етнографічний матеріал у своїх композиціях („Рідний Донбас”, „За околицею”, „Гандзя”). Серед аматорських колективів темпераментом та шириною творчості вирізнявся колектив танцюристів шахти „Кочегарка”. Згодом його кількість учасників одержали запрошення на роботу до державного ансамблю танцю УРСР під керівництвом П.Вирського [436, с.42-43].

У шахтарських клубах велика увага надавалася пісенній творчості. Учасники шахтарських художніх колективів популяризували народні пісенні

традиції та були творцями нових пісень. При палаці культури шахти ім.Дзержинського діяла хорова група під керівництвом М.Яшника – самодіяльного композитора, автора відомих пісень „Марш комсомольських бригад”, „Пісня про Кривбас” [436, с.44].

Драматичний гурток селища Горське був відомий в усьому Донбасі. Кращими виконавцями ролей театральних вистав були шахтарі Ткаченко, Логвинов, Овсієнко. Серед співаків заслуженою пошаною користувалися Є.Крищенко (сопрано), О.Долженко (тенор), Г.Зігуля (бас); танцівники – В.Чердиченко, Є.Андрющенко, О.Юсупов [361, с.85-86].

Розвитку художньої самодіяльності в краї сприяли центральні органи влади УРСР. Наприклад, у 1945 р. Центральний будинок народної творчості республіки відрядив до Сталінської та Ворошиловградської областей фахівців з цією метою. Сюди надіслали спеціальну літературу: ноти, п'єси, збірки. Для гуртків Донбасу були видані п'єси: „Де шахти нагорі” Мокреєва та „Шахтарський син” Суходольського, а також пісня про Донбас на музику Глушкова „За Україну рідну”. На республіканській олімпіаді художньої самодіяльності Сталінській та Ворошиловградській областям було надано вдвічі більше місць, ніж іншим областям, а Сталінська залізниця була представлена на олімпіаді окремо [23, с.130]. Подібна увага до Донбасу пояснювала важливою роллю, яку цей регіон відігравав в економіці республіки та всього Радянського Союзу. Як видно з репертуару гуртків художньої самодіяльності, їхня робота спрямовувалася на виконання двох функцій радянського дозвілля: рекреаційної та виховної. Гуртки надавали людям, передусім дітям та молоді, змогу долучитися до вітчизняної культури, а також цікаво та корисно провести вільний час. Разом з тим вони повинні були прищеплювати людям цінності радянської соціалістичної держави, підтримувати лояльну громадську думку, віру людей у вождя та щасливе комуністичне майбутнє [317, с.227].

Самодіяльні народні театри докладали чимало зусиль, аби якомога ширше популяризувати складні п'єси, опери, балети, танці. Драмколектив

клубу ім.Шевченка м.Марганця здійснив постановку п'єси „Назар Стодоля” до 150-річчя з дня народження Великого Кобзаря. Вистави проходили на шахтах, агітмайданчиках. Оперна студія палацу культури ім.Франка в м.Сталіно поставила оперу „Запорожець за Дунаєм”. Колектив складався головним чином з працівників прилеглих шахт.

У кінці 50-х років з ініціативи шахтарів шахтоуправління №17-17 біс при палаці ім. І.Франка було засновано один з перших в республіці естрадних колективів. Очолив його робітник внутрішньошахтного транспорту І.Молдаван [436, с.43-44].

Великою популярністю серед мешканців Донбасу користувалися танці. У містах та селищах краю діяло багато танцмайданчиків, як правило, при клубах. Більшість людей ходила до клубів лише для того, щоб потанцювати. У перші повоєнні роки популярними були такі танці, як фокстрот, вальс, танго, полька, краков'як, татарочка, молдованочка та інші. Люди танцювали під музику, яку виконували оркестри, а в сільській місцевості – окремі виконавці, найчастіше баяністи. При деяких клубах були духові і джаз-оркестри. Танцювали під патефони, а згодом магнітофони.

Можливість весело та цікаво провести вільний час надавали парки культури та відпочинку, які також належали до культурно-освітніх закладів. На початку 50-х рр. у Донбасі функціонувало 18 міських парків культури та відпочинку, підзвітних Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР, по 9 в кожній області: Сталінський, Горлівський, Дружківський, Єнакіївський, Жданівський, Краматорський, Костянтинівський, Слов'янський, Харцизький у Сталінській області та Ворошиловградський, Ворошилівський, Старобільський, Свердловський, Сіверодонецький, Рубіжанський, Рівненський, Краснодонський парки, а також парк Ленінської селищної ради в Свердловському районі Ворошиловградської області [109, арк.4; 132, арк.49-61]. Парки надавали безліч цікавих розважальних послуг як взимку, так і влітку. Наприклад, у Центральному парку культури та відпочинку ім.Щербакова в м.Сталіно взимку працювала лижно-ковзанярська

база. На території парку було три сніжні гори, три дитячі трампліни, каток. Влітку працювали атракціони: вихор, консолі, човни, літаки, імельман, окомір „Рибки”, кімната сміху, тир, літній кінотеатр, музична раковина, фонтани, танцмайданчик, читальня, спортивні майданчики, музична естрада, торгівельні кіоски. Для дітей працювало дитяче містечко парку з атракціонами гігантські кроки, слон-балансер, рукохід, а також двома турніками, спортивними сходами, гойдалками, ігротекою. Подібним чином були організовані й інші парки [107, арк.172-183].

Як і всі культурно-освітні заклади, парки проводили лекції, доповіді, читання, тематичні вечори та інші види культурно-освітньої роботи. Їхні території прикрашалися скульпторами, портретами Леніна, Сталіна та інших керівників радянської держави, панно, плакатами, транспарантами, що відображали виробничі успіхи гірників, металургів, діаграмами, які ілюстрували виконання п'ятирічного плану. Віддзеркаленням високого рівня політизованості суспільства була наявність на початку 50-х рр. у всіх парках карти Кореї, на території якої у цей час йшла війна. До речі, наочна агітація була обов'язковим атрибутом не лише парків, а й клубів, бібліотек та інших установ. Вона була важливим засобом візуальної трансляції офіційної ідеології в маси.

Значне місце в культосвітній роботі посідали масові бібліотеки. У визволених районах їх, по суті, довелося формувати заново. Великий внесок у цю справу зробили громадяни Донбасу. Вони працювали безкоштовно на відбудові закладів культури, приносили до бібліотек власну літературу, меблі, обладнання.

На початковому етапі відновлення культурно-просвітницької роботи її форми і методи диктувалися умовами війни, яка ще тривала. Поширеними напрямками такої діяльності були: мітинги, читання газет, прослуховування радіо при вуличних динаміках, організація переглядів кінострічок під відкритим небом за допомогою кінопересувок, робота читальних залів.

Велику допомогу у відродженні бібліотечної мережі республіки надавали інші республіки СРСР. По всій країні вівся збір книжок для бібліотек визволених районів. Вже на 1 січня 1944 р. було зібрано і відправлено в Україну понад 4 млн. книг. Відновлення бібліотек проходило з великими труднощами, і не всі заклади культури були поновлені до 1945 р. Наприкінці року їхня кількість становила в республіці 4844 (з книжковим фондом 8,6 млн. книг), тобто лише 21% довоєнної. Так, якщо в 1940 р. в Донбасі працювало 2063 бібліотеки, то в 1945 р. - тільки 460, з 2031 клуба було відновлено 1481. Таким чином, у наступні роки в Донбасі передбачалося ще багато зробити, щоб відродити довоєнну мережу культурно-просвітницьких закладів [609, с. 18].

Значний внесок у відновлення бібліотечної справи зробили жінки. На їхні плечі лягли турботи відносно комплектування фондів. Співробітниці Ворошиловградської бібліотеки ім. Горького за короткий термін зібрали близько 7 тис. томів. А через місяць у бібліотеках було вже 15 тис. примірників. Завдяки проведеній роботі, вже на 24 день після звільнення Сталіно був відкритий читальний зал і абонемент Сталінської обласної бібліотеки ім.Крупської. У новому приміщенні вже в жовтні 1943 р. розташувалася бібліотека комбінату „Ворошиловградвугілля” [338, с.164].

До 1950 р. по Україні вже повноцінно функціонувало 34,9 тис. масових бібліотек, а також наукові, технічні та спеціальні бібліотеки на підприємствах, в установах, навчальних закладах. Їхні працівники залучали до користування книжковими фондами широкі кола населення. На кінець п'ятирічки послугами масових бібліотек користувалося понад 4,1 млн. чол. [533, с.146]. У Донбасі, наприклад, в 1950 р. працювало на 768 масових бібліотек більше, ніж у 1940 р. [379, с.134].

До 1955 р. загальна кількість бібліотек по Сталінській області досягла 1635, а книжний фонд – 9230600 примірників. Принципи формування бібліотечних фондів, плани роботи колективів підпорядковувалися, головним чином, меті ідеологічної пропаганди і популяризації технічних знань. У 1952

р. з 200 бібліотек Макіївського району було: міських для дорослих – 5, міських для дітей – 4, сільських – 6, шкільних – 67, шахтарів – 44, металургів – 6, будівельників – 13, трудових резервів – 23, загальноміських – 32. Зусиллями працівників бібліотек району було організовано 192 літературні вечори, 23 тис. бесід і читань вголос, 673 лекції і доповіді, 102 читацькі конференції [211, с.108].

Практично за перше повоєнне п'ятиріччя вдалося суттєво наростити потенціал бібліотек, випередивши довоєнні темпи будівництва приміщень, поповнення літературою, якісними кадрами тощо. Динаміку кількісного зростання бібліотечної мережі в регіоні можна простежити за наступними даними (Див. Таблиці №7,8).

Таблиця №8

**Динаміка кількісних змін у бібліотечній мережі
Ворошиловградської області [178, с.246]**

Роки	Загалом		Зокрема:			
	кількість бібліотек	у них книг, тис.прим.	у містах		у селах	
			кількість бібліотек	у них книг, тис.прим.	кількість бібліотек	у них книг, тис.прим.
1940	873	2151	285	1695	598	456
1950	1308	2065	368	1512	940	553
1952	1177	3727	430	2582	747	1146
1953	1101	3962	364	2608	737	1353
1955	1124	5407	425	3602	699	1804
1960	1276	8725	744	6718	532	2007
1962	1227	9422	718	7178	509	2244

Таблиця №9

**Зміни у бібліотечній мережі Донецької області
[152, с.203; 177, с.129]**

Роки	Загалом		Зокрема:			
	кількість бібліотек	у них книг і журналів, тис.прим.	у містах		у селах	
			кількість бібліотек	у них книжок і журналів, тис.прим.	кількість бібліотек	у них книг і журналів, тис.прим.
1940	1190	3549	634	3144	556	405
1945	294	695	-	-	-	-
1950	1423	4056	650	3506	773	550
1955	1635	9231	915	7559	720	1672
1960	1749	14598	1052	12158	697	2440

У 1959 р. книжковий фонд масових бібліотек Сталінської області становив понад 13 мільйонів томів. Тільки в м. Макіївці функціонувало понад 300 бібліотек з мільйонним книжковим фондом, а в м. Сталіно – 400. Бібліотека була в кожному населеному пункті Сталінської області з кількістю населення понад 200 осіб. Щороку на їхнє поповнення книгами та періодичними виданнями асигнувалося понад 2,5млн. крб. Бібліотеки обслуговували майже 1800 тисяч читачів, видаючи за рік понад 26 мільйонів книг.

Прагнучи донести книгу до широкого загалу, бібліотеки організовували дієву пропаганду літератури. Проводилися літературні вечори, читацькі конференції, влаштовувалися бібліографічні огляди, випускалися плакати, організовувалися книжкові виставки, оформлювалися стенди з пропаганди рішень партії та уряду, списки рекомендованої літератури з різних галузей знань, книжкові виставки до революційних та знаменних дат.

Так, у бібліотеках Волноваського району лише за вісім місяців 1958 р. було підготовлено 186 плакатів, 106 рекомендованих списків літератури, 96 книжкових виставок, 98 картотек.

Усе більше бібліотек переходили на відкритий доступ читачів до книжкових фондів. У таких бібліотеках відвідування зросло в півтора рази, а видання книг збільшилося майже вдвічі. Читачі, що дуже важливо, стали брати в 2-3 рази більше спеціальної літератури. Особливо добре ця робота була організована в обласній бібліотеці ім. Крупської, Сніжнянській та Харцизькій районних бібліотеках. Обласна бібліотека ім. Крупської стала однією з найбільших в Україні. Два-три роки читачі користувались її фондами лише через абонемент і читальні зали, а в 1959 р. були організовані нові відділи: патентів та технічної інформації, нотно-музичної та театральнo-драматургійної літератури, рідкісної книги, сектори іноземної літератури, обслуговування сліпих. Наприклад, відділ патентів та технічної інформації регулярно повідомляв про одержані новинки технічної літератури, описи

винаходів та стандартів з трьохсот промислових підприємств, у тому числі багатьох шахт, будівельних організацій, металургійних та хімічних заводів, електростанцій та науково-дослідних інститутів. Його послугами користувалися сотні винахідників та раціоналізаторів. На їхні замовлення видавалося набагато більше патентів та інших видань. Бібліотеки області також вели серед населення широку атеїстичну пропаганду. На ці теми часто проводилися колективні читання, бесіди, конференції й вечори [383, с.19-21].

Проте в роботі бібліотек було ще чимало серйозних недоліків. Відразу після війни влада здійснила ретельну перевірку бібліотек. 6 вересня 1946 р. вийшла постанова Ради Міністрів УРСР про перевірку книжкових фондів бібліотек та очищення їх від “ідеологічно шкідливої” літератури. Вимагалось знайти та вилучити з бібліотек всю іноземну літературу (книги, газети, журнали), надруковану за кордоном чи на території СРСР, що перебувала в окупації [106, арк.64]. Причина подібної політики – очевидна: іноземна література розглядалася радянським керівництвом як потенційне джерело вільнодумства, тому її треба було ліквідувати.

Про те, наскільки читання було поширеним явищем, свідчать такі дані. У 1950 р. тільки в самостійних державних бібліотеках Сталінської області додому книги брали 173601 чоловік. Утім, склад книжкових фондів не міг задовольнити всіх потреб читачів, оскільки кошти на придбання книг дозволяли мати по 1-2 примірника однієї книги, тоді як запити читачів були значно більшими. У 1950 р. державні бібліотеки Сталінської області видали 3519090 томів книг додому й 677307 томів у читальні зали. Бібліотеки надавали й таку послугу, як книгоносія, тобто доставлення книг додому читачам [107, арк.113-117]. У 1953 р. державні бібліотеки області здійснили обслуговування у такий спосіб 325660 читачів. Книговидача становила щороку понад 7 млн. примірників книг. У середньому за рік один читач знайомився з 23 книгами, тобто майже 2 книги на місяць (згідно із статистикою державних бібліотек; сюди не включені статистичні дані по бібліотеках клубів, колгоспів, профспілок та інших відомств). У 1952 р.

послугами бібліотек, що працювали при державних клубах Донбасу, скористалися близько 150 тис. людей [108, арк.4-6; 133, арк.3-5]. Проте і ця цифра не повністю відображала рівень популярності читання в регіоні. Загалом через особливості побудови бібліотечної справи в Радянському Союзі не можна підрахувати загальну кількість читачів усіх бібліотек. Але й наведені цифрові показники засвідчують, що послугами бібліотек користувалося багато людей.

Серед книг, які читали відвідувачі бібліотек, переважала художня та дитяча література – 72,4%, частка громадсько-політичної літератури становила 8,6%, а наукової, технічної та іншої – 19%. Ці дані вказують на те, що більшістю людей читання сприймалося, здебільшого, як засіб проведення дозвілля, а не засіб підвищення політичної культури чи освіти. Читачі найчастіше замовляли такі твори, як „Повесть о настоящем человеке” Польового, „Кавалера Золотой Звезды” Бабаєвського, „Белую березу” Бубенкова, „Чайку” Бірюкова, а також класиків російської літератури (А.Чехова, Л.Толстого, М.Горького та ін.), твори зарубіжних авторів [236, с.4]. Існувала підписка на книги, однак оформити її, так само як придбати гарні книги, було важко, оскільки попит на них був вищим за пропозицію. Проте люди, які бажали читати (а таких було немало), знаходили вихід: відвідували бібліотеки, збиралися з друзями та родичами й читали книги вголос по черзі [317, с.231]. взагалі, вплив художньої та науково-популярної літератури на формування світогляду тогочасного суспільства важко переоцінити: незалежно від професії та особистих подобань, люди любили читати, а книга була не лише джерелом знань, а й засобом морального виховання й “ідейно-політичного гарту”.

У перші роки після визволення Донбасу гостро стояло питання придбання шахтарями друкованих ЗМІ: газет, журналів, а також художньої літератури. Передплата лімітувалась. Начальник відділення шахти мав право передплачувати дві газети. Індивідуально придбати художню літературу мали можливості далеко не всі категорії працівників шахт [127, арк.4-5].

У 1946 р. культурно-освітні установи Донбасу були слабко забезпечені періодичними виданнями. З 96 установ Горлівки лише шість одержували газету „Известия”, 22 – „Правду”, 9 – „Комсомольську правду”, 16 – „Правду України”. З наявних 83 газетних вітрин 33 були непридатні [106, арк.44-65].

У квітні 1946 р. у Сталіно поновило свою роботу обласне книжково-газетне видавництво, почав виходити альманах „Літературний Донбас”. У перші повоєнні роки вийшли друком колективний збірник донецьких письменників „Вірші про Донбас”, історична повість І.Гонімова „На берегах Кальміуса”, розповіді про шахтарів П.Байдебури „Рідні горизонти”, збірник віршів В.Труханова „В дорозі” та інші книги. Письменник Б.Горбатов підготував до друку роман „Донбас”. Інженер-металург В.Попов за роман „Сталь і шлак”, а журналіст І.Рябокляч за повість „Золототисячник” були удостоєні Державної премії СРСР [533, с.146].

Що стосується діяльності в Донбасі ЗМІ, показовою є доповідна записка начальника Головного управління з охорони військових та державних таємниць у пресі при РМ УРСР до завідділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У від 14 травня 1957 р. під грифом „Таємно”, в якій ішлося про викривлення життя Донбасу у багатотиражних газетах. Посадовець у документі зазначав: „Здійснюючи вибірковий контроль над шахтарськими багатотиражними газетами Сталінської і Ворошиловградської областей за 1 квартал 1957 р., ми звернули увагу на велику кількість матеріалів про погане побутове становище шахтарів, про прогули, пияцтво, хуліганство й інші аморальні вчинки. Нерідко газети серед винуватців називали командирів виробництва, у тому числі комуністів, комсомольців і гірників провідних професій... Нам здається, наявність подібних матеріалів... не можна визнати політично доцільними” [484, с.160-161]. Як бачимо, адміністративно-командна система успішно використовувала набір механізмів, вироблений у 30-ті роки для власного політичного самозбереження. Її цікавила не об’єктивна картина, що відображала моральне і соціальне становище

робітничих колективів, а підратушовано-лакований образ суспільства, яке влада прагнула культивувати.

У 1958 р. в Сталінській області видавалося три обласних, 23 міських, 22 районних і 205 багатотиражних газет, загальний наклад яких перевищував півмільйона примірників. Шахтарі та інші категорії робітників одержували за підпискою та через роздрібний продаж 1,2 млн. примірників центральних і республіканських газет та журналів [370, с.152].

Знаковою подією у житті художньої культури Донбасу ” наприкінці 50-х–початку 60-х років стала діяльність молодіжного літературного об’єднання „Обрій”. Серед організаторів вирізнявся патріот рідного українського слова, літературознавець, поет В.Стус [482, с.148].

У кінці 1940-х років у Горлівці розпочало активну діяльність літературне об’єднання, члени якого спільно з науковцями – істориками, краєзнавцями, журналістами в 50-ті роки підготували й опублікували книги „Спадкоємці”, „Горлівка”, „Наша кочегарка” [462, с.98].

Помітною подією 50-х років стало відкриття у м.Сталіно (1956 р.) обласного телевізійного центру. Наступного року в Сталінській і Ворошиловградській областях були створені, як складові республіканського комітету з радіомовлення, редакції радіомовлення і телебачення. Зросла кількість періодичних видань: якщо у 1955 р. в Сталінській області їх виходило 55, то до 1965 р. – вже 118. У кінці 1958 р. на базі культурно-художнього альманаху почав виходити журнал „Донбас” [486, с.250].

Менш ніж через місяць після звільнення, навесні 1943 р. у Ворошиловграді, в приміщенні театру Юного глядача, відбувався перший концерт театру естради. 11 листопада 1943 р. Сталінський обком КП(б)У ухвалив рішення про реєвакуюцію донецьких театрів з м.Пржевальська та м.Кзил-Орди Киргизької РСР [338, с.165].

Становлення театрального життя в Донбасі відбувалося у 20-30-х років ХХ ст., тому на повоєнні часи воно вже мало молоді традиції. Відроджувалися відповідно і театри, побудовані в ці роки. У 1953 р. діяло

дев'ять стаціонарних театрів, серед них шість драматичних, два лялькових (у м.Сталіно і м.Ворошиловграді), Сталінський державний театр опери і балету. У наступні роки їхня кількість змінювалася, зокрема через їхнє підпорядкування державному регулюванню. Серед зазначених театрів чотири мали статус обласних, два – міських. У 1959 р. був розформований Сталінський театр ім.Пушкіна (м.Єнакієве), на базі якого було створено Сталінський обласний російський драматичний театр у м.Жданові. У 1963 р. під час республіканської кампанії за злиття малих театральних колективів у великі були ліквідовані Артемівський та Чистяківський театри, а Ворошиловградські (музично-драматичний і російський драматичний) - об'єднані [512, с.181].

Більшість театрів не мала власних приміщень. Так, театр ім. Артема працював у приміщенні Сталінського театру опери і балету, де мав десять днів на місяць для стаціонарної роботи. У Ворошиловграді в приміщенні Українського театру тривалий час працював Російський драматичний театр. Обидва вони за обсягами виїзdnих вистав перевищували нормативи навіть пересувних театрів. У 1955 р. вони провели 70% вистав у районах області [512, с.182]. Утім, ці обставини не дозволяли театральним колективам повноцінно розвиватися (поповнювати кадровий склад, розширювати репертуар).

Незважаючи на зменшення державних дотацій у сферу культури в середині 50-х років, республіканській та місцевій владі вдалося підготувати в 1959 р. приміщення для новоствореного драмтеатру у м.Жданові, а в 1960 р. завершити добудову стаціонарного приміщення Сталінського театру ім.Артема.

Наприкінці 1962 р. відповідно до постанови РМ УРСР „Про скорочення витрат на утримання закладів у сфері культури системи Міністерства культури УРСР” (від 12 грудня 1962 р.), театри Донбасу були переведені на бездотаційну роботу. Нерентабельні театри закривались або укрупнювались. У 1959 р. був закритий російський драмтеатр (в Єнакієвому). Театрам в

умовах безгрошів'я доводилося скорочувати технічний персонал. У середині 50-х років у Ворошиловградському театрі ляльок актори самі виконували функції адміністраторів, гардеробників, касирів [512, с.187].

Влада вживала засобів ідеологічного контролю за роботою театрів. Постановці певної п'єси обов'язково мав передувати дозвіл на це Головного управління з охорони військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР, цензурних інстанцій, а її виходу на глядача – перегляд можновладцями обласного управління культури та представниками обкому партії з їхнім висновком [109, арк.89]. Діяли і внутрішні механізми ідеологічного впливу на акторів, як-то: проведення політінформацій, прийняття творчого складу театру в члени партії. Але практика життя засвідчувала, що ці заходи мали формальний характер.

Театральним трупам дозволялося у своїх репертуарах передбачати постановку до 30% творів закордонних драматургів-комуністів [484, с.159].

У Донбасі за досліджувані роки суттєво поліпшилась якість кадрів театральних колективів. У 1954 р. з ініціативи партійних органів була проведена нарада працівників театрів області, на якій розглядалося становище з репертуаром. Відповідальні працівники ставили акцент на посиленні ідейної складової у підборі творів для вистав, перевазі тих, що виконувалися в дусі соціалістичного реалізму. З 49 п'єс, поставлених театрами Донбасу протягом 1953-1954 рр., таких було 31, або 63%. До репертуару були внесені „Пісня про чорноморця” Лавреньова, „Як гартувалася сталь” М.Островського, „Сильні духом” Медведєва і Гребньова, „Васса Железнова” М.Горького, „Лимерівна” П.Мирного [211, с.111].

У перші повоєнні роки в Донбасі виступали з концертами провідні творчі колективи Москви, Ленінграда, Харкова, Києва. Восени 1948 р. у Донецькій філармонії відбувся перший симфонічний концерт [533, с.146].

Серед засобів залучення трудящих регіону до історико-культурної спадщини стали музейні установи. У 1959 р. у Горлівці був відкритий художній музей, який систематично поповнювався творами живопису,

скульптури і графіки з державних фондів та за рахунок подарунків художників та колекціонерів. На початку 60-х років музей відвідувало близько 160 тис. чол. Щороку [462, с.98].

У Донбасі розвивався кінематограф. Відомий в СРСР кінорежисер-документаліст М.Левков створив кілька стрічок про Дніпробуд та знаного гірника М.Ізотова. Вони зайняли належне місце в кіноанналах вітчизняної документалістики. Автор працював на замовлення ідеологічних органів, пропагуючи образ „радянської людини”, зацікавленої у своїй справі [255, с.184].

Отже, розвиток культури і духовного життя Донбасу, завдяки творчим зусиллям представників творчої інтелігенції, митців, шахтарів, не припинявся. Тоталітарний сталінський режим міг перешкодити духовному розвитку регіону, але не в змозі був його зупинити. Культурно-духовні процеси в регіоні мали свою специфіку, що впливала головним чином з особливостей формування виробничого та кадрового потенціалу. У 1943-1964 рр. на Донеччині були створені справжні культурні надбаня всупереч партійним ідеологічним установкам.

ВИСНОВКИ

Економіка сучасної України потрапила в лещата системної та затяжної кризи. Важка індустрія, що є основою економічної могутності країни, ледь оговтавшись від руїни після розпаду СРСР, опинилася під ударом світової економічної кризи і стрімко занепадає. Українська промислова продукція дедалі більше поступається аналогічній, і слід визнати, набагато дешевшій продукції з країн так званого „третього світу”. Особливого занепаду зазнають металургійна та вугільна галузі промисловості, що займають чільні місця в економіці держави.

Кризові явища у вугільній промисловості загострили багато соціальних проблем. Передусім, значною мірою зріс рівень безробіття. За відсутності робочих місць кваліфіковані робітники та фахівці не мають змоги підтримувати належний рівень життєдіяльності. По-друге, режим економії, який запроваджують на підприємствах вугільної промисловості приватні власники та держава, призводить до скорочення видатків на потреби охорони праці, техніки безпеки та промислової санітарії. По-третє, в умовах економічної кризи і без того половинчасті соціальні програми залишаються нереалізованими. За перманентної нестачі коштів у державному бюджеті налагодження ефективної системи пенсійного забезпечення працівників вугільної індустрії нашої країни є проблемним. Багато програм забезпечення соціальних та культурних потреб гірників, фінансування яких і до того здійснювалося за залишковим принципом, поступово згортаються.

Задля віднайдення ефективних шляхів подолання вкрай деструктивних соціальних наслідків економічної кризи варто звернутися до історичного досвіду вирішення соціальних проблем у вугільній промисловості регіону. Автором було досліджено цю проблему у хронологічних рамках 1943–1964 рр., що охоплюють період відбудови вугільної промисловості Донбасу та її подальшого розвитку за часів так званої „відлиги”.

Проаналізувавши дослідження щодо соціальних аспектів розвитку вугільної індустрії Донбасу впродовж окресленого періоду, автор дійшов наступних висновків. В історіографії з цієї проблематики можливо виділити три основні тематичні блоки: монографії та брошури; статті у фахових періодичних виданнях; дисертаційні роботи та автореферати. У період повоєнної відбудови (1943–1953 рр.) виходили друком переважно методичні посібники для керівників вугільних підприємств і профспілкових організацій та науково-популярні праці. Видання історичного характеру були рідкісними. Лише з середини 50-х років стали з'являтися дисертації з окресленої проблеми, наукові монографії та колективні праці узагальнюючого характеру. Утім, ці наукові студії несли на собі відчутний відбиток тоталітарного режиму: їх вирізняла крайня заідеологізованість, оскільки вони базувалися на суто позитивному матеріалі, уникали „гострих кутів”, оминали більшість реальних проблем, з якими стикалися гірники Донбасу. Дослідники змушені були використовувати у своїх публікаціях псевдомарксистську методологію, яка вульгаризувала складні суспільно-політичні, економічні та соціокультурні процеси. Через усі ці наукові розвідки „червоною ниткою” проходили ідеї про „керівну роль Комуністичної партії” та „невпинне поліпшення життя трудящих”. Упродовж 70–80-х рр. значно розширилася тематика досліджень, з'явилася величезна кількість праць, що вибудовувалися на розлогій джерельній базі. Однак, поступ історіографії мав екстенсивний характер: принципових концептуальних, методологічних новацій не впроваджувалося, що робило дослідницьку роботу у вказаному напрямку однобічною та упередженою.

Здобуття Україною незалежності у 1991 р. ознаменувало якісну зміну історіографічної парадигми: відбувся поступовий перехід до методологічного плюралізму та використання методичного інструментарію, що передбачає і знайомство з кращими здобутками західної історичної науки; масово вводяться до наукового обігу утаємничені раніше джерела; позиціонуються заборонені за радянських часів теми та навіть цілі тематичні напрями тощо.

Наслідком таких докорінних змін стала значна кількість монографій, наукових статей і дисертаційних досліджень, в яких висвітлюються окремі аспекти розвитку вугільних районів Донбасу у післявоєнний період. Проаналізувавши ці праці, автор дійшов висновку, що розвиток соціальної сфери вугільної індустрії Донбасу у період 1943-1964 рр. дотепер не став об'єктом цілісного, системного наукового дослідження.

Джерельну базу дослідження становлять документальні видання, періодика, мемуари та архівні матеріали. До визначальної в концептуальному сенсі групи належать директиви КПРС і КП(б)У, радянського уряду, обіжники Наркомату Міністерства вугільної промисловості та інших державних органів, матеріали з'їздів, конференцій і пленумів, резолюції профспілкових органів. Надзвичайним інформативним потенціалом володіють статистичні збірники, хоча їхнє використання потребує врахування тієї функції, яку виконувала статистика в радянській державі. Питання відбудови та подальшого розвитку знайшли відображення у численних періодичних виданнях того часу. До них належать насамперед центральні загальносоюзні та республіканські газети, профільні періодичні видання, якими опікувалися державні органи та профспілка вугільників, місцева періодика, багатотиражні газети, періодичні видання громадських організацій тощо. Варто зазначити, що ці дві групи джерел відзначаються певною тенденційністю: компартійна влада ретельно фільтрувала та дозувала матеріал, який оприлюднювався для інформування широкого загалу про стан справ у вугільній промисловості Донбасу. Тому ці групи джерел потребують критичного підходу.

Цікаві матеріали залучено з архівних справ, що зберігаються в центральних та обласних сховищах. Найбільш інформативними є зібрання Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державних архівів Донецької та Луганської областей. Архівні документи проливають світло на багато аспектів проблеми, про які не можливо

дізнатися з інших джерел: саме вони є найбільш гострими, дискусійними. Значна частина інформації, що відома тепер завдяки архівним документам, ще донедавна була втаємниченою.

Таким чином, джерельну базу дослідження можна вважати досить різноманітною, інформативною, а також спроможною забезпечити комплексне дисертаційне дослідження вказаної теми.

Теоретичною основою праці стали концептуальні напрацювання представників вітчизняної та зарубіжної історіософії та методології історії. Дисертація виконана в руслі соціальної та економічної історії, що обумовило поєднання міждисциплінарних підходів та використання відповідних методик опрацювання й інтерпретації емпіричного матеріалу.

Після вигнання гітлерівських окупантів вугільна промисловість Донбасу лежала у руїнах. Переважна частина шахтної інфраструктури була знищена у ході радянської евакуації, бойових дій, окупації і тактики “випаленої землі”, застосованої гітлерівцями під час відступу. Відбудова вугільної індустрії регіону відбувалася форсованими темпами, шляхом інтенсивної експлуатації людських і матеріальних ресурсів. Правовою базою відбудовчих процесів виступали директиви КПРС, КП(б)У, Президії Верховної Ради СРСР та УРСР, Ради Народних Комісарів (Ради Міністрів) СРСР і УРСР. У цих нормативних документах визначалися основні пріоритети відбудови галузі та її напрямки. Згодом правове регулювання щодо функціонування вугільної індустрії Донбасу охопило не тільки виробничий, а й соціальний сегмент, що знайшло вияв у численних директивах і обіжниках Міністерства вугільної промисловості, Всесоюзної центральної ради професійних спілок і Центрального комітету профспілки вугільників. У цих документах більше уваги зверталось вже на проблеми охорони праці й техніки безпеки, що перебували у вкрай незадовільному стані.

Поширеним явищем на вугільних шахтах Донбасу післявоєнного періоду був виробничий травматизм. Значна кількість травм мала летальний

характер. Це було спричинено тим, що праця шахтарів передбачала роботу на великій глибині, а кріплення та інші захисні механізми доволі часто були у незадовільному стані. Давалася взнаки також хронічна нестача пристроїв для захисту від пилу та високих температур, брак спецодягу. Промислова санітарія теж не була поставлена на належному рівні: доволі часто шахтарі пили непридатну до споживання технічну воду, яка була причиною шлунково-кишкових хвороб, не мали змогу захиститися від бруду, що викликало численні шкірні та інфекційні захворювання. Лазні та пральні на шахтах мали низьку пропускну спроможність.

Ситуація ускладнювалася внаслідок системної практики понаднормових робіт, які широко застосовувалися адміністраціями вугільних шахт для закриття „вузьких місць” на виробництві. Під час понаднормових робіт втомлені робітники частіше ставали жертвами нещасних випадків. Це зумовлювало необхідність активного контролю з боку органів професійної спілки працівників вугільної промисловості за умовами праці гірників. Основна маса спілкової роботи зосереджувалась у первинних ланках – шахтних комітетах. Ці організації контролювали діяльність інспекторів праці. Останні здійснювали нагляд за умовами праці шахтарів, станом техніки безпеки та промислової санітарії. Утім, доволі часто профспілкові організації та інспекції праці нехтували своїми обов’язками, покриваючи злочинну діяльність керівництва шахт і вугільних трестів.

Важливою складовою відбудови та подальшого розвитку вугільної промисловості Донбасу вважалося налагодження системи матеріального та морального стимулювання шахтарів. До першої групи належала насамперед виплата заробітної платні та преміювання працівників вугільної індустрії. Труднощі повоєнної відбудови безпосередньо відображалися на заробітку гірників. Попри те, що заробітна плата у вугільній промисловості була зазвичай вищою, ніж в інших галузях, вона все ж не могла забезпечити належного рівня життя робітників та інженерно-технічних працівників. Лише з середини 50-х рр. почало простежуватися певне збільшення зарплатні

вугільників, і, що найголовніше, вдосконалення системи оплати праці. Перехід на акордно-преміальну та прогресивно-відрядну оплату праці замість відрядної мав дати робітникам більшу мотивацію до праці. Реформи в оплаті праці другої половини 50-х рр. призвели також до спрощення тарифних сіток, підвищення ефективності системи нарахування заробітної плати. Були внесені вдосконалення також у систему нарахування премій.

Утім, наявна система оплати праці все ж не могла достатньою мірою вмотивувати працівників вугільної промисловості до підвищення продуктивності праці, а тому компартійна влада продовжувала активно вживати заходи позаекономічного стимулювання праці: ударництво, соціалістичне змагання, стаханівський рух, багатостатництво та інші змагальні форми організації праці. Такі форми стимулювання трудової активності мали насамперед моральний характер, орієнтувалися на ентузіазм, конкурентний азарт у гірників, дух суперництва, грали на природному прагненні людини до громадського визнання її успіхів, бажанні заохочення, моральної підтримки. Утім, якщо упродовж міжвоєнної доби ентузіазм значної частини робітників дійсно мав місце, то у період післявоєнної відбудови, а особливо під час хрущовської „відлиги” ці рухи дедалі більше формалізувалися, набуваючи рис своєрідного ритуалу. Державні та профспілкові органи, прагнучи врятувати ситуацію, вводили до наявних систем позаекономічного стимулювання праці дедалі більше нових елементів: з’являлися такі форми, як „перехідні червоні знамена”, ордени та медалі, значки, почесні звання та інше. Але це не зупиняло зростання байдужості серед гірників до моральних заохочень, певну активність пробуджували лише ті заходи, які передбачали надання переможцям тих чи інших „трудових починів” певних пільг чи винагород. Система стимулювання праці у межах командно-адміністративної економіки виявляла свою нежиттєздатність.

Нагальною в умовах післявоєнної відбудови вугільної індустрії Донбасу залишалася проблема налагодження системи соціального

забезпечення гірників і членів їхніх родин. Значна частина шахтарів загинула на фронті, повернулася додому інвалідами, отримала професійні хвороби внаслідок вкрай тяжких умов праці у перші повоєнні роки. Саме на забезпечення цих категорій осіб спрямовувалася увага державних органів соціального страхування та відповідних профспілкових комісій у період післявоєнної відбудови. З середини 1950-х рр. система соціального забезпечення мешканців шахтарських міст і селищ почала розширюватися: формувалася система пенсійного забезпечення, встановлювався порядок надання шахтарям і членам їхніх сімей путівок до санаторіїв і будинків відпочинку, оздоровлення дітей гірників у піонерських таборах, влаштування їх у дитячі садки тощо.

Щодо системи медичного обслуговування гірників Донбасу варто відзначити, що у перші післявоєнні роки акцент робився на відбудові медико-профілактичної інфраструктури, майже вщент зруйнованої за час війни, а також на подолання численних епідемій, які були неодмінним супутником мешканців регіону у перші роки після визволення від окупації. У 50-х рр. державні органи та профспілки почали звертати більше уваги на такі проблеми, як боротьба з професійними хворобами, насамперед дихальних шляхів і опорно-рухового апарату. Розширилася мережа клінік, де лікували ці хвороби, а також профілактичних закладів, до яких відносились інгаляторії та фотарії, що спеціалізувалися на подоланні професійних хвороб. Утім, значна кількість проблем залишилася невирішеною: хронічно не вистачало лікарняних ліжок, недостатнім був кількісний склад медичного персоналу, значна кількість лікарень не мала належного устаткування.

У післявоєнні роки стрімко відбувалася технічна модернізація вугільних шахт і підсобних підприємств. Вдосконалення технічних і технологічних процесів вимагало системного наукового забезпечення. Модернізацію виробничих потужностей забезпечувала ціла мережа науково-дослідних інститутів. Оскільки саме на модернізацію важкої промисловості влада покладала особливі сподівання, ці установи забезпечувалися значною

кількістю кваліфікованих фахівців, потужним фінансуванням і матеріально-технічною підтримкою. Завдяки наполегливій праці науковців вугільна індустрія Донбасу збагатилася багатьма технологічними інноваціями, що сприяли нарощуванню виробничих потужностей підприємств, підвищували продуктивність праці та здешевлювали виробництво. Попри це, багато корисних проектів так і не було реалізовано внаслідок бюрократизму, незацікавленості господарських функціонерів у модернізації виробництва в умовах відсутності ринку.

Поява на вугільних шахтах нової, складної в експлуатації техніки зумовлювала нагальну потребу в кваліфікованих робітничих та інженерно-технічних кадрах. Сформована у міжвоєнну добу система короткотермінового технічного навчання без відриву від виробництва, яке здійснювалося переважно зусиллями профспілкових організацій, вже не могла належним чином забезпечити потреби галузі, а тому почала формуватися розгалужена мережа закладів професійно-технічної освіти. Поступово з'являлася значна кількість спеціалізованих професійних шкіл, згодом професійно-технічних училищ, наявні ж заклади середньої технічної освіти поповнювалися новим викладацьким складом, посилювалася їхня матеріально-технічна база. Такі ж тенденції мали місце у вищій технічній школі. Довоєнні вищі навчальні заклади, які готували фахівців для вугільної промисловості, створювали нові факультети, відкривалися нові спеціальності, суттєво підвищився фаховий рівень викладацького складу. У цей же час було відкрито кілька технічних інститутів. Підготовка кадрів нижчої ланки велася через систему загальноосвітніх шкіл, в яких на початку 60-х рр. було акцентовано увагу на виробничій практиці, покликаний підготувати молодь до праці на вугільних шахтах. Молоді робітники підвищували свій загальноосвітній рівень також у вечірніх школах.

У рамках відбудови та розвитку вугільної промисловості Донбасу вкрай важливим було вирішення житлової проблеми. Гірники Донбасу і до війни жили у непростих умовах, а після вигнання гітлерівських окупантів

практично весь житловий фонд регіону виявився зруйнованим. Оскільки пріоритетним партійне керівництво визнавало капітальне будівництво шахт, відбудова житлового фонду йшла порівняно повільними темпами, явно не задовольняючи потреб величезної маси людей, які йшли працювати на відновлені та новозбудовані вугільні шахти. Переважна більшість гірників змушена була оселятися у малопристосованих до життя бараках, більше щастило тим, хто оселявся у гуртожитках, хоча вони теж були некомфортабельними. Період правління М. Хрущова ознаменувався кардинальним переломом у житловому будівництві – замість бараків і гуртожитків значна частина вугільників відтепер оселялась у багатоквартирних будинках, що дозволило частково зняти гостроту житлової проблеми. Та все ж будівництво житлових споруд випереджав потік нових робітників, тому влада вживала також заходів щодо розвитку індивідуального житлового будівництва, надаючи кредити та будівельні матеріали гірникам, які бажали мати власне житло.

Одночасно з відновленням житлового фонду відроджувалася й система комунального господарства, також практично зруйнованого за роки війни та окупації. Першочерговою вважалася відбудова водогінної мережі. Попри значні зусилля, які докладалися до цього, внаслідок стрімкого зростання шахтарських міст і селищ потреби шахтарських родин у воді не були повністю забезпечені. Це посилювалося ще й природною маловодністю Донбасу. Значними труднощами супроводжувалася і газифікація шахтарських міст і селищ. Її недостатній рівень пояснюється згаданим вже стрімким розширенням міст у вугільному Донбасі, який зумовлювався значним розвитком виробничої інфраструктури. Більш результативними виявилися заходи у сфері брукування вулиць, озеленення гірницьких міст і селищ та під'їздних шляхів до них.

Післявоєнні труднощі особливо відчутно відбилися на побутовому житті гірників. У перші роки після визволення від окупації шахтарі Донбасу потерпали від хронічної нестачі найнеобхідніших продуктів харчування.

Продукти видавалися лише за картками, в суворо обмеженій кількості. Ситуацію рятували підсобні господарства шахтарів, які стали особливо поширеними у невеликих містечках і селищах. Багато шахтарських родин мали індивідуальні городи, свійських тварин, що було вагомою підтримкою у голодні післявоєнні роки. Підсобні городницькі та тваринницькі господарства створювалися й при вугільних шахтах і комбінатах. Починаючи з середини 50-х рр., ситуація з продовольчим забезпеченням стала дещо виправлятися. Поступово збагачувався харчовий раціон шахтарів і членів їхніх родин, розширювався асортимент продуктів харчування у магазинах і закладах громадського харчування. Такі ж тенденції простежувалися стосовно товарів широкого вжитку. Якщо у перші післявоєнні роки практично всі вони були дефіцитом і видавалися за талонами, то наприкінці 50-х рр., одночасно зі збільшенням купівельної спроможності працівників вугільної промисловості розширилася мережа крамниць і закладів побутового обслуговування, шахтарі окремих (найбільш оплачуваних) професій могли придбати вже не тільки найнеобхідніші, але й престижні товари, транспортні засоби та ін. Та все ж побутове обслуговування гірників у багатьох аспектах так і не досягло запланованих параметрів. Це стосувалося лазень, пралень, перукарень та інших закладів.

Важливе значення державне керівництво надавало розгортанню системи культурно-просвітницьких закладів, які окрім інформативних, виконували також агітаційно-пропагандистські функції. Провідну роль у цій системі відігравали палаци культури, клуби, бібліотеки, музеї. Мережа цих закладів була доволі розгалуженою до війни, а тому форсованими темпами відновлювалася на старій методичній базі, швидко комплектувалася кадрами лекторів й інструкторів. Клуби формально були покликані знайомити робітників із новітніми досягненнями науки та техніки, вітчизняними та світовими культурними надбаннями. Однак більш вагомим був ідеологічний компонент: завдяки вмільй і систематичній пропаганді формувалася лояльність гірників Донбасу до компартійної влади, пропагувалися

гіпертрофовані „успіхи соціалістичного будівництва”. Саме через мережу клубів та інших культурно-просвітницьких установ влада впливала на настрої населення, його духовний розвиток.

Особлива роль у формуванні „нової радянської людини” належала бібліотекам, різним формам організації художньої самодіяльності, кіно, театру, пресі і літературі. Ці культурно-просвітницькі установи функціонували під пильним контролем партійних органів і змушені були ставити свою діяльність у жорсткі рамки так званого „соціалістичного реалізму”, що неабияк знижувало їхній креативний потенціал. Згаданими вище засобами культивувався образ „свідомого громадянина” – сумлінного та покійного працівника, який у своєму трудовому житті беззастережно відданий справі побудови комунізму, а у побутовому - повсякчас керується нормами „комуністичної моралі”. Утім, значна частина населення сприймала офіційну культуру доволі скептично. Серед більш освіченої частини мешканців вугільного Донбасу, попри всі зусилля радянської пропагандистської машини, дедалі більше набирали популярності опозиційні до нав'язуваної згори культурної політики митці, а серед робітничого загалу – західна культура (рух „стиляг”, рок-н-рольна субкультура тощо).

За підсумками проведеного дослідження можна визначити наступні практичні рекомендації:

- Розробка фахівцями Міністерства праці та соціальної політики, Федерації професійних спілок України, Академії праці та соціальних відносин ФПУ України, Інституту історії України НАНУ та інших установ, громадських організацій методичних засад поліпшення умов праці на підприємствах вугільної промисловості Донбасу, вдосконалення системи охорони праці, техніки безпеки та промислової санітарії, видання на основі розроблених рекомендацій методичних посібників, публікація результатів дослідження у фахових періодичних виданнях та у пресі з метою ознайомлення широкого загалу.

- Налагодження співпраці державних органів і профспілкових організацій у сфері соціального забезпечення працівників вугільної промисловості Донбасу та членів їхніх родин; поліпшення системи медичного обслуговування міст і селищ у вугільних районах Донбасу; активізація роботи науково-дослідних інститутів у сфері профілактики та лікування професійних захворювань гірників.
- Приведення до європейських стандартів роботи спеціалізованих науково-дослідних інститутів, вищих і середніх технічних навчальних закладів, які готують фахівців вугільної промисловості.
- Вжиття заходів щодо здешевлення житла з метою забезпечення житлових потреб працівників вугільної промисловості, створення доступної системи кредитування з акцентом на надання кредитів молодим родинам, що дасть змогу зробити працю на підприємствах вугільної промисловості більш привабливою для молодих фахівців і робітників.
- Посилення уваги професійних спілок до проблеми поліпшення побутових умов мешканців шахтарських міст і селищ, створення відповідних інспекцій, які встановлять громадський контроль за умовами життя гірників і членів їхніх родин.
- Розробка фахівцями Міністерств культури, освіти та науки, Федерації професійних спілок України заходів у сфері розвитку інфраструктури культурно-просвітницьких та спортивних закладів у вугільних районах Донбасу, що має на меті підвищення загального культурного рівня мешканців регіону, профілактику соціальних хвороб (алкоголізму, наркоманії, проституції, безпритульності, злочинності, особливо підліткової), посилення патріотизму та громадянської відповідальності населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І.Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади

і управління України

Ф.2. – Управління справами Ради народних комісарів Української РСР.

1. Матеріали про роботу республіканського Управління трудових резервів Української РСР після звільнення території України від німецької окупації (листи, доповідна записка, довідки тощо). 10 березня – 5 грудня 1944 р. – Оп.7. – Спр.1575. – 63 арк.
2. Листування з міністерствами і центральними організаціями Української РСР з питань організації навчально-виховної роботи та виробничого навчання в ремісничих училищах і школах ФЗН. 15 січня – 21 грудня 1946 р. – Оп.7. – Спр.4152. – 117 арк.

Ф.2605. – Украинский республиканский совет профессиональных союзов. Укрсовпроф.

3. Стенограмма I-й Украинской республиканской конференции профсоюзов, состоявшейся 29 – 30 ноября 1948 г. – Оп.8. – Спр.3. – 185 арк.
4. Справки и информации Укрсовпрофа и облсовпрофов о результатах обсуждения решений XI пленума ВЦСПС на предприятиях и учреждениях УССР. 1953 г. – Оп.8. – Спр.686. – 266 арк.
5. Стенограмма заседания Президиума Укрсовпрофа от 31 марта 1953 г. по рассмотрению вопроса состояния жилищно-строительства на Украине. – Оп.8. – Спр.810. – 162 арк.
6. Справки и информации Укрсовпрофа о состоянии контроля профорганизаций республики за ходом жилищного и культурно-бытового строительства на Украине. 1953. Т.1.– Оп.8. – Спр.812. – 240 арк.

7. Стенограмма II Пленума Укрсовпрофа. 26 – 27 июня 1956 г. – Оп.8. – Спр.1208. – 351 арк.
8. Постановления Совета Министров и ЦК КП Украины. 6 августа – 30 декабря 1957 г. Т.3. - Оп.8. – Спр.1394. – 232 арк.
9. Стенограмма V Пленума Укрсовпрофа. 27 апреля 1959 г. – Оп.8. – Спр.1951. – 118 арк.

Ф. 4609. – Республиканское управление трудовых резервов Главного управления трудовых резервов при СНК СССР.

10. Отчет Республиканского управления трудовых резервов УССР по восстановлению и укреплению сети ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО за 1957 год. – Оп.1. – Спр.21. – 92 арк.

Ф. 4957 – Уполномоченный Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов по Украинской ССР.

11. Отчеты и др. материалы о работе ЦК и Республиканских профсоюзов южных районов. 20 октября 1944 г. – 24 марта 1945 г. – Оп.1. – Спр.5. – 228 арк.
12. Отчеты ЦК профсоюзов за 2-й кварт. 1945 г. – Оп.1. – Спр.14. – 52 арк.
13. Отчеты ЦК профсоюзов о работе с профкадрами. 1945г. – Оп.1. – Спр.20. – 64 арк.
14. Докладные записки о результатах проверки Республиканских комитетов профсоюзов. 10 января – 18 декабря 1945 г. – Оп.1. – Спр.23. – 230 арк.
15. Протоколы, справки и акты обследований состояния медико-санитарного обслуживания Республиканских комитетов профсоюзов. 11 июля 1945 г. – 2 декабря 1946 г. – Оп.1. – Спр.39. – 74 арк.

16. Материалы по обследованию работы ФЗО и ремесленных училищ: акты, докладные записки, справки. февраль – июль 1946 г. – Оп.1. – Спр.47. – 99 арк.
17. Сводные статистические данные о профсоюзах Украинской ССР за 1946 г. – Оп.1. – Спр.49(б). – 10 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф.1. – ЦК Компартії України.

18. Копии писем тов. Хрущева, докладные записки, справки, переписка по вопросам состояния и работы театров, кинематографии, радиовещания. 22 ноября – 19 декабря 1943 г. – Оп.30. – Спр.16. – 214 арк.
19. Переписка по вопросу восстановления клубов, библиотек, музеев, организации выставок. 1 декабря 1943 г. – 29 ноября 1945 г. – Оп.30. – Спр.17. – 116 арк.
20. Справки по вопросам восстановления и работы высших учебных заведений. 14 января – 15 декабря 1944 г. – Оп.30. – Спр.88. – 153 арк.
21. Справки об учебных заведениях системы Гострудрезервов – ремесленных и ж.д. училищ, школ Ф.З.О. 31 мая – 26 декабря 1944 г. – Оп.30. – Спр.96. – 31 арк.
22. Справки, телеграммы и переписка по вопросу мобилизации рабочей силы в тяжелую промышленность. 10 января 1945 г.-9 января 1946 г. – Оп.30. – Спр.209. – 344 арк.
23. Справки, переписка с парторганизациями о культурно-просветительной работе на Украине. 18 декабря 1945 г. – Оп.30. – Спр.212. – 300 арк.
24. Постановления ВЦСПС, докладные записки о руководстве профсоюзами соцсоревнованием, ударничеством, стахановским

движением и многостаночничеством. 15 февраля– 12 декабря 1945 г.
– Оп.30. – Спр.316. – 343 арк.

25. Выписки из протоколов заседаний Секретариата ВЦСПС, отчеты, докладные записки, справки о состоянии профсоюзных организаций на Украине. 29 августа 1944 г.– май 1945 г. – Оп.46. – Спр.414. – 115 арк.
26. Выписки из протоколов заседаний центральных профсоюзных органов, докладные записки, отчеты, справки о состоянии и работе профсоюзов на Украине. сентябрь 1944 г. – 26 мая 1945 г. – Оп.46. – Спр.415. – 117 арк.
27. Постановления и другие материалы ЦК профсоюза промышленного строительства Юга. 1 августа 1944 г. – 3 января 1945 г. – Оп.46. – Спр.418. – 18 арк.
28. Справка „О выполнении комбинатом „Ворошиловградшахтострой” плана жилищного, культурно-бытового строительства и благоустройства поселков рабочих промышленности Ворошиловградской области”. 4 июня 1955 г. – Оп.46. – Спр.7033. – 7 арк.
29. Справки Украинского республиканского комитета профсоюза рабочих промышленности товаров народного потребления по вопросам развития промышленности и проведения пленума республиканского комитета. 11 апреля – 15 июля 1955 г. – Оп.46. – Спр.7041. – 25 арк.

Державний архів Донецької області

Ф.Р-179 Исполком Старобешевского сельсовета депутатов трудящихся,
с. Старобешево, Сталинской области.

30. Материалы оргмассовой работы. – 1955г. Оп. 3. — Спр. 40.– 89 арк.

Ф.П. – 326. - Сталинский (Донецкий) обком КП(б)У

31. Стенограмма заседания бюро обкома КП(б)У. — 4.08.1935г. — Оп. 1. — Спр.6. — 96 арк.;
32. Стенограмма совещания при Донецком обкоме КП(б)У о ходе чистки партии в области с участием Н.М. Шверника. — 02.10.1933г. — Оп.1.Спр. 103. — 104 арк.
33. Протоколы №№ 75-79 заседаний бюро обкома КП(б)У. — 11.06.1939г. — Оп.1. — Спр.1385. — 114 арк.
34. Протоколы №№ 1-7 заседаний бюро обкома КП(б)У. — 02.03-31.08.1942г. — Оп.2. — Спр.1. — 98 арк.
35. Пр. №№ 6,7 заседаний бюро обкома КП(б)У. — 31.08-30.09.1943г. — Оп.2. — Спр. 20. — 111 арк.
36. Справки обкома КП(б)У о партийно-массовой работе на предприятиях угольной промышленности. — 11.01.-01.12.1944г. — Оп.2.— Спр.354. — 58 арк.
37. Стенограмма областного совещания секретарей райкомов и горкомов КП (б)У, руководителей административных органов по вопросу выполнения постановлений ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 20 июня 1944 г. «О борьбе с дезертирами с оборонных предприятий». — 02.09.1944 г. — Оп.2. — Спр.423. —57 арк.
38. Письма, телеграммы Наркоматов, справки, докладные записки. Телеграммы и письма партийных, советских и хозяйственных органов области по вопросам восстановления и выполнения государственного плана предприятий угольной промышленности. — 12.01.1944-30.12.1944. — Оп.2. — Спр. 463. — 178 арк.
39. Стенограмма совещания командиров подразделений специальных лагерей военнопленных, управляющих угольными трестами по вопросу эффективного использования рабочей силы военнопленных для увеличения добычи угля 18.09.1945. — Оп.2. — Спр. 806. — 132 арк.

40. Переписка с ЦК ВКП (б), СНК СССР, ЦК КП(б)У, СНК УССР, Наркоматами, ведомствами, обкомами, горкомами, райкомами партии по вопросам восстановления и развития угольной промышленности. — 04.01-27.12.1945.—Оп.2.—Спр. 1100.—206 арк.
41. Протоколы №№ 29, 30 заседаний бюро обкома КП Украины 03.03-11.03.1953г. — Оп.8. — Спр.852. — 53 арк.
42. Решения комитета партийного контроля при ЦК КПСС и постановления секретариата ЦК КП Украины по апелляциям коммунистов. — 11.01.1954г. — 31.12.1954г. — Оп. 10. — Спр.238. — 194 арк.

Ф.П-690. — Первичная партийная организация трестов «Оржаникидзеуголь», г. Енакиево, Донецкой области.

43. Протоколы заседаний бюро. 09.01.1947г. — 25.12.1947г. — Оп. 1.— Спр.11. — 16 арк.

Ф.Р-1096. — Донецкий научно-исследовательский угольный институт (ДонУГИ), г. Донецк, Донецкой области.

44. Справка о работе института на 1 июня 1946г. — 1946 год.— Оп. 3. — Спр.8. — 7 арк.;
45. Годовой производственно-технический отчет института. — 1950г. — Оп. 3. — Спр.70. — 110 арк.;
46. Перечень научно-исследовательских работ, выполненные ВУЗами и другими органами по договоренности с институтом. — 1957г.. — Оп. 3. — Спр.220. — 17 арк.;

Ф.Р-1815. — Санитарное управление Донбасса. г. Юзовка, Юзовская область (период немецко-фашистской оккупации). 1941-1943гг.

47. Директивы и инструкции об экономии медикаментов, о проведении противодифтерийных работ. — 1942г.— Оп.1. — Спр.2. — 54 арк.

Ф.Р-2457 – Военный комиссариат Макеевского горного района.

48. Книга регистрации младшего политического состава. — 1924-1930гг.— Оп.1. — Спр.2. — 63 арк.;

Ф.Р-2794 – Донецкий областной совет народных депутатов.

49. Указы и Постановления Президиумов Верховных Советов СССР
УССР. — 1962г. — Оп.2. — Спр.911. — 226 арк.;

Ф.Р-2865 — Донецкий обком профсоюза рабочих угольной промышленности, г.Донецк, Донецкой области.

50. Обзоры заболеваний и травматизма. — 1945г.— Оп.1.—Спр.6. —
363 арк.;

51. Справки о ходе выполнения коллективных договоров. 1950г. — Оп.
1. — Спр.289. — 334арк.

52.Отчеты по соцстраху IV кв. — 1950г.— Оп. 1. — Спр.291.— 60 арк.;

53. Анализы заболеваемости. — 1950г. — Оп.1. — Спр.292. — 80 арк.;

54. Мероприятия по снижению заболеваемости. — 1950г.— Оп.1. —
Спр.293. — 35 арк.;

55. Докладные о причинах заболеваемости. — 1951г. — Оп.1. —
Спр.363. — 56 арк.;

56. Учет показателей временной нетрудоспособности. — 1951г.—
Оп.1., Спр.364 – 56 арк.;

57. Бюджет соцстраха, сметы, отчет. — 1952 г. — Оп. 1. — Спр.431. —
148 арк.;

58. Обзор временной нетрудоспособности. — 1952г. — Оп. 1. —
Спр.435. — 45 арк.;

59. Обзор по заболеваемости. — 1952г.— Оп. 1. — Спр.436. — 67 арк.;

60. Докладные справки о медобслуживании трудящихся. — 1952г. —
Оп. 1. Спр.437. — 109 арк.;

61. Справка о проверки работы отделов соцстраха. — 1952г. — Оп. 1.
— Спр.438. — 67 арк.;

62. Отчет отдела соцстраха. — 1952г. — Оп. 1. — Спр.439. — 42 арк.;

63. Протокол №3 заседания комиссии соцстраха. — 1952г. — Оп. 1. —
Спр.440. — 11 арк.;

64. Справка о выполнении постановления пленума по охране труда. — 1953г. — Оп. 1. — Спр.496. — 181 арк.;
65. Отчеты о выполнении норм выработки рабочими шахтами области. — 1958г.— Оп. 1. — Спр.859. — 56 арк.;
66. Справки о работе профорганизаций по охране труда обкома профсоюза рабочих угольной промышленности. — 1959г. — Оп. 1. — Спр.1012. — 190 арк.;
- 67 Переписка по вопросам охраны труда. — 1961г. — Оп. 1. — Спр.1132. — 72 арк.;

Ф.Р-2895 – Производственное объединение «Донецкуголь».

68. Приказы с №361 по 408 Наркомата угольной промышленности СССР. — 1943г. — Оп.1. — Спр.3. — 263 арк.;
69. Отчет по основной деятельности комбината «Сталинуголь». — 1943г. — Оп. 1. — Спр.109. — 76 арк.;
70. Годовой отчет комбината по основной деятельности. — 1944г. — Оп. 1. — Спр.288. — 107 арк.;
71. Пояснительная записка к годовому отчету. — 1944г. — Оп. 1. — Спр.289. — 65 арк.;
72. Отчеты трестов численности рабочих по профессиям численности оплаты труда по строительству на 1 марта 1947г. — Оп. 1. — Спр.695. — 91 арк.;
73. Годовые планы добычи угля, ввода и вывода действующих лав, механизации и прохождения выработок по шахтам треста, «Макеевуголь». — 1948г. — Оп.1. — Спр.805. — 26 арк.;
74. Годовые планы Комбината и трестов по капитальному строительству и изменения к ним. — 1948г. — Оп. 1. — Спр.819. — 480 арк.;
75. Отчет комбината и трестов о численности рабочих по профессиям, тарифным разрядам и системам оплаты труда на 1 мая 1948г. — Оп.1. — Спр.831. — 162 арк.;

76. Годовые планы, справки по улучшения жилищного, социального, культурного и бытового обслуживания горняков, благоустройства шахтных поселков. — 1948г. — Оп. 1. — Спр.858. — 320 арк.;
77. Планы мероприятий по строительству индивидуальных жилых домов, улучшение жилищно-бытовых условий рабочих и др. — 1948г. — Оп. 1. — Спр.859. — 263 арк.;
78. Годовые отчеты, доклады, докладные записки и другие документы о приеме и размещении участников школ ФЗО, подготовке к приему нового набора, улучшении жилищно-бытовых условий горняков. — 1948г. — Оп. 1 — Спр.861. — 328 арк.;
79. Справки о паспорте о наличии жилого фонда, соцкультбытовых объектов и инвентаря по предприятиям угольной промышленности. — 1948г. — Оп. 1. — Спр.862. — 328 арк.;
80. Объяснительная записка к годовому отчету по основной деятельности. — 1948г. — Оп. 1. — Спр.923. — 83 арк.;
81. Годовые планы о численности персонала и фондов зарплаты, выпуску продукции, труда. — 1949г. — Оп. 1. — Спр.1067. — 220 арк.;
82. Отчеты трестов о численности рабочих на стройке по профессиям, тарифным разрядам и системам оплаты труда на 5 мая 1949г. — Оп. 1. — Спр.1084. — 138 арк.;
83. Отчеты комбината трестов о численности рабочих по профессиям, тарифным разрядам и системам оплата труда на 5 мая 1950г. — Оп. 1. — Спр.1344. — 200 арк.;
84. Пятилетний и годовые планы строительства соцкультобъектов и индивидуальных жилых домов, сводные отчеты о движении жилищного фонда, хода индивидуального строительства, благоустройству шахтных поселков и др. — 1950-1955гг. — Оп. 1. — Спр.1356. — 424 арк.;

85. Годовые планы работы отдела, справки о вводе в эксплуатацию жилого фонда, наличии и потребности соцкультобъектов и другое по комбинату и трестом. — 1950г. — Оп. 1. — Спр.1357. — 130арк.;
86. Годовые отчеты о движении жилищного фонда, количестве трудящихся и обеспеченности их жилплощадью, проведение общественного смотра жилищно-коммунального хозяйства, бытового и культурного обслуживания рабочих по шахтам. — 1950г. — Оп. 1. — Спр.1360. — 297 арк.;
87. Докладные записки заместителя начальника отдела рабочих кадров комбината начальнику комбината о благоустройстве шахтных поселков и общежитий, подземном водоснабжении, строительстве жилья и соцкультобъектов на пусковых шахтах и другое. — 1950-1951гг. — Оп. 1. — Спр.1361. — 105 арк.;
88. Годовой планы комбината и трестов по труду, численности и фонде зарплаты, по эксплуатации, себестоимости тонн угля, отчислений на научно-исследовательские расходы и изменения к ним. — 1951г. — Оп. 1. — Спр.1491. — 299 арк.;

Ф.Р-3426 – Государственный каменноугольный комбинат «Артемуголь», г.Горловка.

89. Объяснительная записка к годовому отчету по комбинату. — 1945г. — Оп.1. — Спр.11. — 159 арк.;
90. Объяснительная записка к годовому отчету по комбинату. — 1957г. — Оп. 1. — Спр.313. — 100 арк.;

Ф.Р-4217 – Донецкое областное управление научно-технического общества горняков.

91. Справка о работе НТГО за период с 1949-1965гг. — Оп.1. — Спр.3. — 20 арк.;

Ф.Р-4249 Донецкое областное статистическое управление.

92. Сводный годовой отчет облстатуправления о числе предприятий, численности персонала, валовой продукции в оптовых ценах и

стоимости основных фондов по отраслям. — 1952г. — Оп.1 (дод.).
— Спр. 225. — 6 арк.

93. Сводные таблицы облстатуправления по итогам обследования бюджетов семей рабочих и служащих промышленности в разрезе отраслей (за 1 и 2 кварталы форма 2,3). — 1952г. — Оп.1 (дод.). — Спр. 244. — 41 арк.
94. Сводные таблицы облстатуправления по итогам обследования бюджетов семей рабочих и служащих промышленности в разрезе отраслей (за 3 и 4 кварталы форма 2,3). — 1952г. — Оп.1 (дод.). — Спр.245. — 41 арк.
95. Докладные и аналитические записки облстатуправления об итогах обследования бюджетов семей рабочих и служащих области за 1952г. — 14.05.1952-11.02.1953. — Оп.1(дод.).— Спр. 246.—77 арк.
96. Таблица ЦСУ УССР о сети и кадрах медицинских учреждений в целом по области. — 1952г. — Оп.1 (дод.). — Спр.248. — 3 арк.
97. Докладные и аналитические записки облстатуправления об итогах обследования бюджетов семей рабочих и служащих области за 1957 г.—23.05.1957-21.02.1958г.— Оп.1(дод.).— Спр. 481.—61арк.
98. Сводные таблицы облстатуправления по итогам обследования бюджетов семей рабочих промышленности в разрезе отраслей (за 1 и 2 кварталы форма 2,3). — 1965г. — Оп.1 (дод.).—Спр. 1223. — 42 арк.
99. Сводные таблицы облстатуправления по итогам обследования бюджетов семей рабочих и служащих промышленности в разрезе отраслей (за 3 и 4 кварталы форма 2,3). — 1965г. — Оп.1 (дод.). — Спр. 1224. —37 арк.
100. Докладные и аналитические записки облстатуправления об итогах обследования бюджетов семей рабочих и служащих области за 1965г. —20.02.1957-12.09.1966. — Оп.1 (дод.). — Спр. 1225. — 41 арк.

101. Статистический сборник ЦСУ УССР о розничной торговле в целом по УССР в разрезе областей за 1958-1965гг. — 1965г. — Оп.1 (дод.). — Спр. 1268. — 51 арк.
102. Годовые семейные бюджеты рабочих и служащих предприятий угольной промышленности: шахта им.Дзержинского, г.Дзержинск. — 1960г. — Оп.5. — Спр. 650. — 223 арк.

Ф.Р-4301 – Государственный каменноугольный трест «Горловскуголь» комбината «Артемуголь», г. Горловка.

103. Годовой план по труду и зарплате и основные показатели плана. — 1954г. — Оп.3. — Спр.18 – 73 арк.;
104. Годовой план по труду и зарплате и основные показатели плана. — 1955г. — Оп.3. — Спр.23. — 82 арк.;
105. Квартальные распределения плана по труду и фонду зарплаты. — 1962г. — Оп.3. — Спр.62. – 18 арк.;

Ф.Р-4981 – Отдел по делам культуры облисполкома народных депутатов.

106. Приказы по отделу. 1946-1947гг. — Оп.1. — Спр.1. – 88 арк.;
107. Годовой отчет о работе отдела. — 1951-1952гг. — Оп.1. — Спр.26. – 221 арк.;
108. Сводки годовых отчетов учреждений клубного типа. — 1951-1952гг. — Оп. 1. — Спр.33. – 6 арк.;

Ф.Р-4983 – Управление культуры облгосадминистрации.

109. Годовые отчеты по основной деятельности парков культуры и отдыха. — 1953г. — Оп.1. — Спр.10. – 178 арк.;

Ф.П-5000 Партизанское и подпольно-патриотическое движение в годы ВОВ (1943-1945) на территории Донецкой области.

110. Постановление бюро Донецкого промышленного обкома КПУ об утверждении партизанских отрядов, действовавших на территории области в годы временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками. — 1963г. — Оп.1. — Спр.140. — 27 арк.

Ф.Р-5068 – Отдел по вопросам бытового обслуживания населения облгосадминистрации.

111. Годовой техпромплан Волновахского комбината бытового обслуживания. — 1961г. — Оп.1. — Спр.29. — 22 арк.;

Ф.Р-5739 – Государственный каменноугольный трест «Октябрюголь», г.Харцизск, Донецкой области.

112. Отчеты о выполнении норм выработки и составе фонда зарплаты треста, шахтоуправлений и шахт. — 1959г. — Оп.1. — Спр.131. — 13 арк.;

113. Справки об обязательствах и их выполнении бригадами, участками, цехами и предприятиями, борющимися за звание коммунистического труда. — 1960г. — Оп.1.—Спр. 175. — 67 арк.;

114. Постановления протокола по подведению итогов соцсоревнования. — 1960-1961гг. — Оп.1. — Спр. 176. — 440 арк.;

Ф.Р-5777- Производственное объединение по водоснабжению Донбасса и Кривбасса «Укрпромводчермет»

115. Приказы треста с №1 по №367.—1946г.—Оп.1.—Спр.31.—467 арк.;

Ф.Р-5802 – Макеевский научно-исследовательский институт по безопасности работ в горной промышленности

116. Отчет о научно-исследовательской деятельности института. — 1950г. — Оп.1. — Спр.78. — 98 арк.;

Ф.Р-5912 – Всесоюзное научно-производственное объединение по горноспасательному цеху «Респиратор»

117. Положение о Центральной научно-исследовательской лаборатории и шахтное расписание на 1945год. — Оп.1. — Спр.3. — 13 арк.;

Ф.Р-6070 – Всесоюзный научно-исследовательский, проектно-конструкторский и технологический институт взрывозащитного и рудничного электрооборудования

118. Отчеты о выполнении плана научно-исследовательских и проектно-конструктивных работ. — 1954г. — Оп.1. — Спр.15. — 18 арк.;

Ф.Р-6299 – Всесоюзный НИИ горной механики им.Федорова

119. Годовой отчет о научной деятельности института. — 1945г. — Оп.1. — Спр.23. — 12 арк.;

Ф.Р.-6421 – Шахтерская центральная городская больница

120. Сводный годовой статотчет о работе лечебных учреждений. — 1961г., Оп.1. — Спр. 97. — 38 арк.

Ф.Р-6461 – Областная клиническая больница профзаболеваний

121. Годовой статотчет больницы по профпатологической службе. — 1957г.— Оп.1. — Спр.3 – 6 арк.

Державний архів Луганської області (ДАЛО).

Ф.П-179. – Ворошиловградский обком КП(б) Украины. Отдел угольной промышленности.

122. Постановления бюро обкома КПУ (особая папка). За 1954год. 12.03.54г. – 30.11.54г. - Оп.2. - Спр. 15. - 2Арк.
123. Докладные записки обкома партии о восстановлении угольной промышленности. – 17 мая – декабрь 1943 г. – Оп.3. – Спр.137. – 57арк.
124. Справки, сведения, отчет, переписка партийных органов, хозяйственных и военных организаций по вопросам восстановления и работы предприятий угольной промышленности. – январь – 19 декабря 1944 г. – Оп.3. – Спр.252. – 125 арк.
125. Справки, докладные записки, информации и переписка обкома партии с ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, СНК СССР по вопросам восстановления и работе предприятий угольной промышленности области. 3 января – 26 декабря 1945 г. – Оп.3. – Спр.386. – 151 арк.

126. Справки, информации обкома партии, советских и хозяйственных организаций о работе угольной промышленности области. – 26 января – 7 декабря 1945 г. – Оп.3. – Спр.387. – 96 арк.
127. Стенограммы совещаний инженерно-технических работников комбината «Ворошиловградуголь». О состоянии культурно-массовой работы. – 5 октября 1945 г. – Оп.3. - спр. 389. – 58 арк
128. Стенограмма областного совещания начальников лагерей военнопленных Ворошиловградской области по использованию военнопленных на работе в шахтах и выполнении ими норм выработок по добыче угля. 4 декабря 1946 г. – Оп.3. – Спр.561. – 53 арк.
129. Стенограмма совещания секретарей горкомов и райкомов КП(б) Украины угольных районов, управляющих и заместителей управляющих трестами: О жилищном строительстве на шахтах. – 14 февраля 1948 г. – Оп.3. – Спр.919. – 34 арк.
130. Справки, докладные записки, отчеты партийных и советских органов, хозяйственных организаций по вопросу соблюдения охраны труда и техники безопасности на шахтах области. 20.04.51г. – декабрь 1951г.– Оп. 5. – Спр. 116. – 181арк.
131. Справки, отчеты, докладные записки партийных органов, хозяйственных организаций об улучшении качества угля, работе первичных партийных и комсомольских организаций шахт, о состоянии культурно-бытового обслуживания горняков области и другие. 14 декабря 1953 г. – Оп.5. – Спр.359. – 155 арк.
- Ф.Р.–2430. – Відділ культурно-освітницьких установ виконавчого комітету Ворошиловградської обласної Ради депутатів трудящихся**
132. Годовые отчеты парков культуры и отдыха области. – 1951г. – Оп.1. – Спр.55. – 61 арк.

133. Годовые отчеты клубных учреждений о работе, объяснительные записки к ним и справки о работе художественной самодеятельности. – 1952 г. -1953г. – Оп.1. – Спр.66. – 131 арк.

Ф.Р-2440.- Ворошиловградський обласний комітет професійної спілки робітників вугільної промисловості.

134. Квартальные отчеты о состоянии техники безопасности и охраны труда и месячные сведения о несчастных случаях и травматизме на шахтах и предприятиях Луганской области. – 1948г. – Оп. 3. – Спр. 3.– 109 Арк.

Ф.Р-2457. Городской отдел здравоохранения исполнительного комитета Ворошиловградского горсовета депутатов трудящихся.

135. Приказы по Луганскому облздравотделу. – 08.01.1944г. - 16.11.1944г. – Оп.1. – Спр.2. – 51арк.

136. Приказы министерства здравоохранения, учебный план горздравотдела. – 03.01.1945г. - 04.11.1945г. – Оп.1. – Спр.4. – 128 арк.

Ф.Р–2504. – Державні кам'яновугільні комбінати «Ворошиловградвугілля». Міністерства вугільної промисловості УРСР.

137. Дополнительные приложения и расшифровки к годовому отчету комбината «Ворошиловградуголь» по основной деятельности. – 1944г. – Оп.4. – Спр.26. – 26 арк.

138. Объяснительная записка к годовому отчету комбината «Ворошиловградуголь» по основной деятельности. 1945г. – Оп.4. – Спр.47. – 131 арк.

Ф. Р-2945. – Ворошиловградская областная противомалырийная станция Ворошиловградского областного отдела здравоохранения, г. Ворошиловград.

139. Сводные статистические сведения о заболеваемости малярией, обследовании больных, проведения лечения, профилактических

мероприятий, авиаопылении водоемов. 1932-1940гг. Оп.1. – Спр.1.
– 36 арк.

**Ф. Р-3399. Отдел здравоохранения исполнительного комитета
Белолуцкого районного совета депутатов трудящихся, с. Белолуцк,
Белолуцкого района Ворошиловградской области**

140. План мероприятий по предупреждению желудочно-кишечных заболеваний. – 1943г. – Оп.1. – Спр.1. – 4 арк.
141. Сводный годовой статотчет о работе лечебных учреждений. 1948г.
– Оп.1. – Спр.585.- Арк.84.

Державний архів Російської Федерації.

**Ф.5451 – Всесоюзный центральный совет профессиональных
союзов.**

142. Материалы о деятельности профсоюза работников угольной промышленности. 1946 г. – Оп.27. – Спр.5. – 342 арк.
143. Протоколы, докладные записки, резолюции пленумов ЦК. –
Оп.27. – Спр.24. – 256 арк.
144. Протоколы, докладные записки, резолюции пленумов ЦК. –
Оп.27. – Спр.35. – 180 арк.

II. Документальні видання

145. Административно-бытовые комбинаты угольных шахт. – Сб.
№ 3. – Донецьк: Дон НИИ, 1961. – 112 с.
146. Восстановление Донбасса. 1946 – 1950. Документы и материалы.
– К.: Издательство политической литературы Украины, 1986. – 573
с.
147. Восстановление угольной промышленности Донецкого
бассейна.– М.: Углетехиздат, 1957. – Т.2. – 784 с.
148. Восьма сесія Верховної Ради УРСР 1-го скликання, 27-30 серпня
1946 р./ Стеногр.звіт. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 260 с.

149. Государственный бюджет СССР и бюджеты союзных республик/ Стат. сб. – М.: Госфиниздат, 1957. – 255 с.
150. Директивы КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам: в 4 т. – М.: Госполитиздат, 1957-1958. – Т.2. – 880 с.
151. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М. : Госполитиздат, 1958. – Т.3. – 888 с.
152. Донецкая область за 50 лет. Статистический сборник. – Донецк: Статистика, 1967. – 232 с.
153. Достижения Советской власти за 40 лет в цифрах. – М.: Госстатиздат, 1957. – 370 с.
154. Экономическая и социальная эффективность социалистического воспроизводства. – М.: Экономика, 1985. – С. 31–38.
155. Жилые дома – силами рабочих. Из опыта строительства жилья хозяйственным способом. – М.: Гостехиздат, 1951. – 124 с.
156. Забота партии и правительства о шахтерах. Сборник. – Донецк: Донецьке обласне видавництво, 1952. – 120 с.
157. Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946 – 1950 гг. – М.: Госполитиздат, 1946. – 45 с.
158. Закон про п`ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946-1950 рр.– К.: Укрполітвидав, 1946.–44 с.
159. Заседание Верховного Совета СССР. Первая сессия (12-18 марта 1946 г.): Стеногр.отчет. – М.: Верховный Совет СССР, 1946. – 456 с.
160. Известия Советов депутатов трудящихся СССР. – М.: Госполитиздат, 1976. – Т. 2. – 432 с.
161. Изменения численного состава рабочего класса./Сб. – М.: Госстатиздат, 1962. – 657 с.
162. Кодекс законів про працю Української РСР. З доданням постатейно-систематизованих матеріалів. - К.: Політвидав України. – 694 с.

163. Комментарии к законодательству о труде / Под общ. ред. А.Н.Мишунина. – М.: Юрид. Литература, 1967. – 855 с.
164. Комментарии к правилам безопасности в угольных и сланцевых шахтах / Разраб. И.Е.Болбой, А.Л.Зрелый, А.И.Козлов. – М., 1971. – 353 с.
165. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК/ Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.– М.: Политиздат, 1985-1987. – Т. 7–10. – 8-е изд.
166. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К.: Політвидав України, 1976-1977. – 974 с.
167. Контрольные цифры развития народного хозяйства СССР на 1959–1965 годы. – М.: Госполитиздат, 1959. – 112 с.
168. КПСС в резолюциях и решениях.– М.: Госполитиздат, 1974. – Т.9. - 812 с.
169. Косыгин А.Н. Об улучшении управления промышленностью, совершенствовании планирования и усилении экономического стимулирования промышленного производства. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 27 сентября 1965 г. – М.: Политиздат, 1965. – 64 с.
170. Луганская область за 50 лет. Сборник статистических материалов. – Донецк: Статистика, 1967. – 205 с.
171. Наградная система СССР/ Ред. Кузнецов Р.Д. – М.: Воениздат, 1975. – 205 с.
172. Народне господарство Української РСР в 1962 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1963. – 675 с.
173. Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1964. – 654 с.
174. Народне господарство Української РСР в 1964 році. Статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1965. – 694 с.

175. Народное хозяйство Ворошиловградской области: Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – 214 с.
176. Народное хозяйство Ворошиловградской области: Стат. сборник. – Донецк: Донбасс, 1976. – 171 с.
177. Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник. – Донецк: Статистика, 1966. – 196 с.
178. Народное хозяйство Луганской области. Статистический сборник. – Донецк: Госстатиздат, 1963. – 262 с.
179. Народное хозяйство СССР. Сборник 3. – М.: Госпланиздат, 1950. – 448 с.
180. Народное хозяйство СССР в годы Великой Отечественной войны. (июнь 1941– май 1945). – М.: Наука, 1971. – 460 с.
181. Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный статистический ежегодник. – К.: Техника, 1977. – 235 с.
182. Нюрнбергский процесс. Сборник материалов.– М.: Госюриздат, 1958. – Т.4. - 896 с.
183. Основные показатели восстановления народного хозяйства Донецкой области. – Донецкое облстатуправление, 1946. – С. 59–60.
184. Основные технические направления развития угольной промышленности СССР на 1959-1965 г. – М.: Б.м., 1965. – 64 с.
185. Охрана труда. Сборник постановлений правительства. Изб. 2-е изд, испр. и доп. - М.: Профиздат, 1954. – 395 с.
186. О преимуществах и льготах для подземных рабочих, горных мастеров, руководящих и инженерно-технических работников угольной промышленности и строительства угольных шахт. – Москва: Углетехиздат Западугля, 1947. – 32 с.
187. Первое республиканское совещание-семинар работников культурно-просветительных учреждений профсоюза рабочих угольной промышленности Украины. Стенографический отчет. – Сталино: Донбасс, 1957. – 162 с.

188. Положення про комісії з охорони фабричного, заводського, місцевого (цехового) Комітету. Затверджене Президією ВЦРПС 8 лютого 1951р. – К.: Держполітвидав, 1952. – 43 с.
189. Постановление III Пленума Центрального комитета профсоюза рабочих угольной промышленности. 29 ноября - 1 декабря 1949 г. – М.: Углетехиздат, 1949. – 25 с.
190. Постановления IV Пленума Центрального комитета профсоюза рабочих угольной промышленности. 16–18 мая 1950 г. – М.: Углетехиздат, 1950. – 28 с.
191. Постановление V Пленума Центрального комитета профсоюза рабочих угольной промышленности. – М.: Углетехиздат, 1957. – 14 с.
192. Правила безопасности в угольных и сланцевых шахтах. – М.: Углегазиздат, 1958. – 595 с.
193. Правила возмещения предприятиями, учреждениями и организациями ущерба, причиненного рабочим и служащим увечьем либо иным повреждением здоровья, связанным с их работой. – К.: Укрсельхозтехника, 1962. – 14 с.
194. Производительность труда и заработная плата на шахтах Донбасса. – Донецк: Донбасс, 1971. – 106 с.
195. Профсоюзы СССР: Документы и материалы. В 4 т. – М.: Профиздат, 1963. – Т. 3. – 745 с.
196. Профсоюзы СССР: Документы и материалы. В 4 т. – М.: Профиздат, 1963. – Т. 4. – 846 с.
197. 50 стахановских лет. - Донецк: Донбасс, 1986. – 405 с.
198. Работа профсоюзного актива по охране труда / Сборник статистики. – М.: Профиздат, 1962. – 207 с.
199. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т.3.(1941-1952). – М.: Госполитиздат, 1968. – 658 с.

200. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет. – М., 1968. – Т.8. – 789 с.
201. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.).– М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. – Т.2. – 578 с.
202. Сборник законов СССР и указов президиума Верховного Совета СССР, 1938-1976: в 4 т. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. – Т.3. – 591с.
203. Сборник законодательных актов о труде. - М.: Госюриздат, 1961. – 748 с.
204. Сборник материалов по вопросам охраны труда. – М.: Профиздат, 1962. – 96 с.
205. Сборник материалов по охране труда. – М.: Профиздат, 1962. – 140 с.
206. Совнархоз и жизнь. – Харьков: Статистика, 1959. – 307 с.
207. Сообщение Госплана СССР и ЦСУ СССР об итогах выполнения четвертого (первого послевоенного) пятилетнего плана СССР на 1946 – 1950 гг. – М., 1951. – 211 с.
208. Социальное обеспечение и страхование в СССР. Сборник официальных документов. – М.: Юрид. лит., 1964. – 462 с.
209. Справочник профсоюзного работника. – М.: Профиздат, 1962. – 524 с.
210. Сталин И.В. Сочинения.– М.: Госполитиздат, 1946-1951.– Т. 1-13.
211. Сталинская областная партийная организация в борьбе за выполнение плана пятой пятилетки в области промышленности и повышение материального и культурного уровня трудящихся. – Сталино: Дон. индустр. ин-т., 1959. – 125 с.
212. Страною возвеличенный Донбасс. – Донецк: Донбасс, 1967. – 271с.

213. Угольная промышленность СССР. Статистический справочник. – М.: Углетехиздат, 1957. – 368 с.
214. Угольная промышленность СССР за 50 лет. Статистический справочник. – М.: Углетехиздат, 1966. – 768 с.
215. Угольная промышленность Сталинского экономического административного района. – М.: Государственный научно-технический комитет Совета Министров СССР, 1959. – 678 с.
216. Унифицированные комплексные нормы выработки и расценки на горноподготовительные работы для действующих шахт Донецкого бассейна. – М.: Государственное научно-техническое издательство литературы по горному делу, 1963. – 56 с.
217. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: В 7 т. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963 – 1965. – Т. 4-7.

III. Преса

218. Большевик. – 1949. – № 6.
219. Ворошиловградская правда. – 1946. - №187. – 18 сентября.
220. Ворошиловградская правда. – 1946. - №237. – 29 ноября.
221. В помощь фабр.-завод. и местным комитетам. – 1944. – № 1–2.
222. На трудовой вахте. – 1957. – № 15.
223. Охрана труда и социальное страхование. - 1963. – №1.
224. Постанова Державного Комітету Ради Міністрів СРСР у питаннях праці і заробітної плати та Президії ВЦРПС від 12 липня 1963 р. // Труд. – 1963. - 14 липня.
225. Правда. – 1941. – № 172. – 23 июня.
226. Правда (Виїзна редакція у Донбасі). – 1944. - 2 січня.
227. Правда. – 1964. - 10 декабря.
228. Призыв шахтера. – 1960. – 14 сентября.

229. Профессиональные союзы. – 1946. - № 1 – 2.
230. Профессиональные союзы. – 1948. - № 5.
231. Профессионально-техническое образование. – 1956. – №2.
232. Радянська Україна. – 1953. - 30 серпня.
233. Советские профсоюзы. – 1960. – №21.
234. Социалистический Донбасс.- 1941. - №153. – 2 июля.
235. Социалистический Донбасс. – 1948. - № 2. – 3 января.
236. Социалистический Донбасс. – 1950. – 8 января.
237. Социалистический Донбасс. – 1952. - 8 февраля.
238. Социалистический Донбасс. – 1953. - 1 января.
239. Социалистический Донбасс. – 1953. - 7 января.
240. Социалистический Донбасс. – 1953. - 31 октября.
241. Социалистический Донбасс. – 1960. – 27 января.
242. Труд . - 1953. - 20 июня.
243. Труд. – 1953. - 9 декабря.
244. Уголь Украины. – 1957. - № 1.

IV. Мемуари

245. Дядик И.И. Год работы по-новому.– Донецк: Донбас, 1958.–245 с.
246. Кузьмич А. Чотири роки роботи раднаргоспів // Економіка Радянської України. – 1961. – №2. – С.65 – 71.
247. Мамай Н. Слово коммуниста. – М.: Госполитиздат, 1959. – 64 с.
248. Михайлов Т. Личный стахановский план. – М.: Углетехиздат, 1952. – 72 с.
249. Стаханов А.Г. Жизнь шахтерская. – К., Политиздат Украины, 1986. – 202 с.
250. Хрущев Н.С. Воспоминания: Избранные фрагменты. – М.: АСТ, 1997. – 340 с.

V. Монографії, брошури, статті

251. Авласенко Ю.Г., Ветров А.А. Модель заработной платы и производительности труда в угольной промышленности // Уголь Украины. – 1966. – № 11. – С.22 – 29.
252. Авласенко Ю.Г., Зотов Л.П., Радченко З.И. Научно планировать развитие сферы обслуживания шахтерских городов // Организация труда и быта шахтеров Донбасса в условиях пятидневки. (Тезисы докладов и выступлений на конференции, июль 1968 года). – Донецк: Донецкий областной совет профсоюзов, 1968. – С.35 – 45.
253. Аكوпова Е.М. Охрана трудовых прав рабочих и служащих фабзавместками профсоюзов.– Ростов-на-Дону, 1964. – 190 с.
254. Актуальные вопросы гигиены и эпидемиологии Донбасса. – К.: Государственное медицинское изд-во УССР, 1963. – 196 с.
255. Алышев Н.А., Малюга М.Ф., Трошкин К.С., Шак А.Ф. Сокровища Центрального Донбасса. Очерки. – Донецк: Изд-во «Укр НТЭК», 2002. – 254 с.
256. Алфьоров М.А. Соціально-економічний розвиток Донбасу і його вплив на зовнішні міграції до регіону в 1950-і роки. // Нові сторінки історії Донбасу. Зб. статей. – Кн. 12. - Донецьк, 2006. – С. 179–187.
257. Алфьоров М.А. Демографічний та економічний розвиток Донбасу в 1950-ті роки ХХ ст. // Нові сторінки історії Донбасу. Зб. статей. - Кн.13/14, 2007. – С. 251–260.
258. Амонова Е.М. Охрана трудовых прав рабочих и служащих в деятельности. – Ростов-на-Дону, 1954. – 190 с.
259. Амосов Н.К. Забота социалистического государства о нуждах народа. – М.: Профиздат, 1947. – 48 с.
260. Андреевский Г. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху. (30–40-е годы). – М., 2003. – 205 с.
261. Аракелян А.А. Основные задачи послевоенной пятилетки. – М.: Госполитиздат, 1946. – 120 с.

262. Аркадьев М. О жилищном строительстве в СССР. – М.: Госстатиздат, 1949. – 94 с.
263. Ачакран В.А. Обеспечение ветеранов труда в СССР. – М.: Юрид. лит., 1965. – 47 с.
264. Бабак Г.А. Современное состояние и пути развития шахтного вентиляторостроения в СССР // Вопросы горной механики. – К., 1969. – С.183 -190.
265. Бабочкина И.А. Социологические аспекты безопасности труда на горных предприятиях. - М.: Недра, 1979. – 400 с.
266. Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М.: Госполитиздат, 1955. – 672 с.
267. Бакулев Г.Д. Топливная промышленность СССР и экономический эффект капиталовложений в ее развитие. – М.: Изд-во АН СССР, 1968. – 507 с.
268. Баран В.К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'яневича НАН України, 1996. – 447 с.
269. Бару М.И. Регрессные обязательства в трудовом праве. - М.: Госюриздат, 1962. – 141 с.
270. Басамыгина Л.Я. Вибрационная болезнь рабочих различных промышленных предприятий Донбасса // Актуальные вопросы гигиены и эпидемиологии Донбасса. – К.: Государственное медицинское издательство УССР, 1963. – С.25.
271. Баюмов І.Н. Партійні організації Донбасу в боротьбі за технічний прогрес у вугільній промисловості (1956–1958 рр.) // Наук. пр. з іст КПРС. Між від. наук. зб. – 1967. – Вип. 18. – С. 137–138.
272. Безмертя. Книга Пам'яті України. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України». – К., 2000. – 934 с.
273. Белик Ю. Программа повышения жизненного уровня советского народа // Плановое хозяйство. – 1962. – № 1. – С.8 – 10.

274. Белкин В.Б. Современные требования к подготовке кадров в промышленности. – М.: Профиздат, 1959. – 239 с.
275. Белкин В.Б. Профессиональное разделение труда и подготовка рабочих кадров в СССР. – М.: Профиздат, 1966. – 390 с.
276. Белоносов И.И. Советские профсоюзы в годы войны. – М.: Профиздат, 1970 – 216 с.
277. Беляшов О.М. Комуністична партія - організатор боротьби комсомолу Донбасу за поповнення робітничого класу в 4-й п'ятирічці // Наук. зап. Луган. пед. ін-ту, 1952. – Т. 10. Серія іст. – філолог. – Вип.2 – С. 93–114.
278. Бесчеревный Ф.Г. От обушка к комбайну. – М.: Углетехиздат, 1950. – 47 с.
279. Близнюк В.Ф. Рост материального благосостояния трудящихся угольной промышленности Донбасса в годы 5-й пятилетки // Материалы науч. конф. кафедр исторических наук. – Харьков-Донецк. – 1968. – С. 100-108.
280. Блинчевский Ф.Л., Зеленко Г.И. Профессионально-техническое образование в СССР . – М.: Профиздат, 1957. – 160 с.
281. Бляхман А.С. Производительность и оплата труда в период развернутого строительства коммунизма. – Л.: Лениздат, 1964. – 188с.
282. Бодров И.В. 50 лет МакНИИ // Уголь Украины. – 1957. – Октябрь. – С. 7–14.
283. Бомбандьорова О.А. Відновлення мережі закладів трудових резервів на території Української РСР (1943-1945 рр.) //Український історичний журнал. – 1989. – №10. – С.74 – 82.
284. Большунов Г.А. Внедрение новой техники и передовой процесс производственного обучения. – М.: Трудрезервиздат, 1959. – 87 с.

285. Боровський А.С., Нікольський В.М. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: Монографія. – Донецьк: Норд-прес, 2008. – 245 с.
286. Боричев Н.И. Охрана труда на предприятиях угольной промышленности. - М.: Недра, 1978. – 204 с.
287. Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943–1950 гг.). – М.: Мысль, 1978. – 324 с.
288. Брагинский Б.И., Викентьев А.И. Неуклонный подъем уровня жизни советского народа. – М.: Госполитиздат, 1946. – 122 с.
289. Бриль М. Передовая шахта «Лидиевка». –М.: Углетехиздат. –95 с.
290. Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945 рр.) – Чернівці: ЧДУ ім. Ю. Федьковича, 1995. – 114 с.
291. Брыков М. В борьбе за восстановление шахты. – М.: Профиздат, 1949. – 106 с.
292. Бровар О.В. Вугільна промисловість Луганщини у початковий період відбудови (1943 – 1945 рр.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т.104. Вип.91. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С.91 – 95.
293. Бровар О.В. Стан вугільної промисловості Донбасу та її відбудова у 1943 – 1945 рр. // Культура народів Причорномор'я.– 2006. – № 95. – С.12 – 17.
294. Бровар О.В. Продуктивність праці робітників вугільної промисловості Донбасу в період відбудови народного господарства (1943 – 1950 рр.) // Державотворчі процеси і соціально-економічні моделі розвитку України на сучасному етапі: Збірник наукових статей: В 2-х т. – Том 2: Державотворчі процеси і соціально-економічні моделі розвитку України на сучасному етапі. – Донецьк: ТОВ „Юго-Восток, ЛТД”, 2007. – С.90 – 91.

295. Бровар О.В. Правове забезпечення відбудови вугільної промисловості Донбасу під час Великої Вітчизняної війни (1943 – 1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип.11. – С.331 – 339.
296. Бровар О.В. Охорона праці на вугільних шахтах Донбасу в 50 – 60-ті роки ХХ століття: правова регламентація та реальний стан // Українознавство. – К., 2009. – № 1. – С.114 – 117.
297. Бровар О.В. Рівень заробітної плати робітників вугільної промисловості Донбасу у період відбудови народного господарства (1943 – 1947 рр.) // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – № 1/2. – С.105 – 108.
298. Бровар О.В. Забезпечення житлом працівників вугільної промисловості Донбасу: 1943 – 1945 рр. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту Українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку „Рада”, 2008. – Т.ХХІ. – С.262 – 271.
299. Бровар Олександр. Житлове будівництво у вугільній промисловості Донбасу: 1945 – 1950-і рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип.1. – С.166 – 171.
300. Бровар О.В. Забезпечення житлом працівників вугільної промисловості Донбасу: 1943 – 1964 рр. // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – № 5/6. – С.168 – 176.
301. Бровар О.В. Медичне обслуговування працівників вугільної промисловості Донбасу в 1943 – 1950 рр. // Культура народів Причорномор'я. – № 95.– 2006. – С.126 – 129.
302. Бровар Олександр. Медичне обслуговування працівників вугільних шахт Донбасу впродовж 1951 – 1964 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету

- імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип.3. – С.185 – 189.
303. Бровар О.В. Соціальне забезпечення працівників вугільної промисловості Донбасу у 1943 – 1964 рр. // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – № 1/2. – С.112 – 119.
304. Бровар О.В. Проблеми забезпечення підприємств вугільної промисловості Донбасу професійними кадрами вищої кваліфікації: 1943 – 1964 рр. // Культура народів Причорномор'я. – № 152.– 2009. – С.78 – 81.
305. Вінюков І., Карпов М. Раднаргосп України в боротьбі за зниження собівартості продукції. – К.: Держполітвидав України, 1960. – 345 с.
306. Власова А.Г., Замятин В.И., Скрипко В.Р. Жилищное законодательство. – М.: Юридическая литература, 1970. – 97 с.
307. Вознесенский Л. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – М.: Госполитиздат, 1968. – 244 с.
308. Вопросы горной механики: Труды науч. конф. по горной механике, посвящ. 100-летию академика АН УССР Т.Т. Федорова. (Донецк, 4 – 6 апреля 1967 г.). – К.: Наук. думка, 1969. – 340 с.
309. Воробйов О.П. Боротьба Комуністичної партії України за завершення відбудови і подальший розвиток вугільно-металургійної бази Донбасу між XVI і XVII з'їздами КП(б)У (1949–1951 рр.). // Наук. праці з історії КПРС. Міжвід. наук. зб. – 1967. – Вип. 18. – С. 72 – 82.
310. Воробьева А.И., Ковалев А.М. Планирование труда и заработной платы на шахтах. – К.: УкрНИИИНТИ, 1970. – 200 с.
311. Вронська Т. В умовах війни. Життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – 83 с.

312. Вронська Т. Виживання міського населення України (1943–1945) // Друга світова війна і Україна: Матеріали наук. конф. 27–28 квітня 1995 р. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. – С. 177–182.
313. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. Колективна монографія / Під ред. З.Г. Лихолобової. – Донецьк: Вид-во ДНУ, 2001. – 339 с.
314. Гаевой А.И. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области. – М.: Госполитиздат, 1944. – 207 с.
315. Гастев А.К. Трудовые установки. – М.: Профиздат, 1973. – 303 с.
316. Герасимова М.С. Історичні умови формування та правила організації повсякденного життя в Донбасі в 1945–1953 рр. // Нові сторінки історії Донбасу. – Зб. статей. – Кн. 12. – Донецьк, 2006. – С. 116–128.
317. Герасимова М.С. Дозвілля в повсякденному житті населення Донбасу в 1945–1953 рр. // Нові сторінки історії Донбасу. – Зб. статей. – Кн. 13–14. – Донецьк, 2007. – С. 218–233.
318. Геращенко Б. Новый мощный подъем народного хозяйства СССР в первой послевоенной пятилетке. – М.: Госполитиздат, 1951. – 160с.
319. Гершберг С.Р. Стаханов и стахановцы. – М.: Политздат, 1981. – 209 с.
320. Гершезон А.А. Уголовное право и социология. – М.: Госюриздат, 1970. – 205 с.
321. Гирло В.Н. Развитие Западного Донбасса (1954–1980 гг.). Историко-социологическое исследование. – Киев, Донецк: Вища школа, 1984. – 116 с.
322. Годы героического труда. – Сталино: Донбасс, 1961. – 432 с.
323. Глотов В. Про деякі уроки історичного досвіду діяльності КПРС у другій половині 50-х – першій половині 80-х років // Сторінки

- історії КПРС. Факти, проблеми, уроки. – К.: Наукова думка, 1990. – С.230 – 245.
324. Головка М.Л., Лисенко О.Є. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Навчальний посібник. – К. Вид-во АПВ ФПУ, 2002. – 312 с.
325. Голубев А.В. Запад глазами советского общества: основные тенденции формирования внешнеполитических стереотипов в 30-х годах // Отечественная история. – 1996. – № 1. – С.234 – 244.
326. Гордон Л.А, Левин Б.М. Пятидневка: культура и быт. – М.: Профиздат, 1969. – 79 с.
327. Гордон Л. Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра. – М.: Профиздат, 1977. – 159 с.
328. Горешкин К.П. Кодификация законодательства о труде. – М.: Госюриздат, 1967. – 233 с.
329. Горобець Г. Народні свята сьогодні. – К.: Держполітвидав УРСР, 1964. – 97 с.
330. Грановський М. Шляхи піднесення матеріального і культурного рівня радянського народу. – К.: Держполітвидав УРСР, 1947. – 122 с.
331. Гринер А.С., Шаликов К.В., Чернявский А.П., Стасова Н.А. Опыт работы шахты «Черкасская-Северная» // Из опыта работы шахт по повышению производительности труда. Под общей редакцией А.А. Бойко. – М.: Центральный институт технической информации угольной промышленности, 1961. – С.125 – 131.
332. Грушин Б. Свободное время. Актуальные проблемы. – М.: Профиздат, 1967. – 175 с.
333. Гуревич С.М., Партигул С.П. Новый подъем народного хозяйства СССР в послевоенной пятилетке. – М.: Профиздат, 1945. – 121 с.

334. Данилин А.Н. Изменения численности и качественного состава работников угольной промышленности Донецкого экономического района (1957–1965 гг.). // Нові сторінки історії Донбасу. – 3б. статей. – Кн. 6. - Донецьк, 1995. – С. 218–229.
335. Данилин А.Н. Материальное положение шахтеров и их семей в 50-е – 1 пол. 60-х гг. // Нові сторінки історії Донбасу. – 3б. статей. – Кн. 7. - Донецьк, 1999. – С. 160–184.
336. Данилин А.Н. Проблемы технико-экономического развития угольной промышленности Донбасса (50-е – 1 пол. 60-х гг.) // Нові сторінки історії Донбасу. – 3б. статей. – Кн. 8. – Донецьк, 2000. – С. 216–227.
337. Дегтяр Д. Забота Советского государства об улучшении материального положения трудящихся. – М.: Госполитиздат, 1946. – 322 с.
338. Добров П.В., Есип И.М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – Донецк: Друк-Инфо, 2000. – 240 с.
339. Добров П.В., Багликова М.С. К вопросу о трудоустройстве немецких военнопленных, мобилизованных и интернированных на шахтах Донбасса // Історичні і політологічні дослідження. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - № 4 (8.) – С.125 – 126.
340. Добров П.В., Багликова М.С. К вопросу о медицинском обслуживании немецких военнопленных в 1943 – 1949 гг. (на материалах Украины) // Нові сторінки історії Донбасу. – 3б. статей. – Кн.9. - Донецьк, 2002. – С.112 – 113.
341. Довба А.С. Резервы роста производительности труда в угольной промышленности. – М.: Госгортехиздат, 1959. – 212 с.
342. Долинянська Т. Санітарні наслідки війни та їх вплив на загострення соціальної напруженості в радянському суспільстві // Пам'ять століть.– 2006. - № 2. – С.88 - 97.

343. Дуванов С.С. Работа комиссий и общественных инспекторов по охране труда. – М.: Профиздат, 1954. – 127 с.
344. Дулин В.С. Работа кафедры горной механики Донецкого политехнического института в области шахтных вентиляторов //Вопросы горной механики. – К.: ДПИ, 1969. – С.217-219.
345. Евстафьев Г. Всенародное соревнование за досрочное выполнение послевоенной пятилетки. – М.: Профиздат, 1948. – 324с.
346. Епископов Г.Л. Техника и социология. – М.: Профиздат, 1967. – 301 с.
347. Есип И.М. Трудовой подвиг женщин-горнячек в 1943–1945 гг. // Нові сторінки історії Донбасу. – Зб. статей. – Кн. 3. – Донецьк, 1994. – С. 74–79.
348. Есип И.М. Участие женщин в восстановлении легкой и пищевой промышленности Донбасса (1943–1945 гг.) / Нові сторінки історії Донбасу. – Зб. статей. – Кн. 5. – Донецьк, 1997. – С. 141–150.
349. Экономика Донбасса (Экономический очерк развития Донбасса) / Под общ. ред. чл.-кор. АН УССР А.И.Алымова. – М.: Экономика, 1971. – 458 с.
350. Экономика Советской Украины. 1945–1975 гг. – К.: Вища школа, 1975. – 407 с.
351. Экономика СССР в послевоенный период. – М.: Госэкономиздат, 1962. – 456 с.
352. Житнюк И.Н. Улучшению условий труда и отдыха шахтеров – постоянное внимание / Организация труда и быта шахтеров Донбасса в условиях пятидневки. (Тезисы докладов и выступлений на конференции, июль 1968 года). – Донецк: Донецкий областной совет профсоюзов, 1968. – С.88 – 92.
353. Жуковский Я.М. Повышение материального и культурного уровня жизни народа в новой пятилетке. – Воронеж: ОСПС, 1947. – 235 с.

354. Заблоцька К.В. Професійно-кваліфікаційні верстви робітників вугільної промисловості України у 1960–1985 рр. // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – № 4 (8). – С. 139–147.
355. Загорулькин В. Постоянно действующие производственные совещания. – М.: Профиздат, 1963. – 122 с.
356. Зазерский Е. Место массового праздника в духовной жизни социалистического общества. – Л.: Лениздат, 1981. – 167 с.
357. Зацепилина Л.И. Развитие основных регионов угледобычи Украинской ССР // Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964). Респуб. міжвід. наук. зб. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 40–48.
358. Защитная функция профсоюзов в механизме формирования условий жизнедеятельности. - Донецк.: ИЭП АН УССР, 1985. - Ч.1.
359. Звирбуль В.К. О социально-историческом аспекте исследований причин преступности // Вопросы борьбы с преступностью.– М., 1971. – Вып. 13. – С. 58 - 66.
360. Зворыкин А.А Социалистическое соревнование в промышленности СССР. – М.: Профиздат, 1951. – 120 с.
361. Зенин И. Хорошо живут шахтеры. – М., Профиздат, 1954. – 104 с.
362. Зинич М. Будни военного лихолетия 1941–1945. – М., 1994. – 124 с.
363. Зінич В.Т. Соціалістичні перетворення. Паростки нового комуністичного в культурі і побуті робітників Радянської України. – К.: Держполітвидав України, 1963. – 176 с.
364. Золотий вік МакНДІ: історія створення, розвитку, становлення (1907–2007)./ Під ред. О.Т. Брюханова. – Донецьк: ТОВ «ВПІ «Промінь», 2007. – 416 с.
365. Зубкова Е.Ю. Опыт и уроки незавершенных поворотов 1956 и 1965 годов // Вопросы истории КПСС. - 1988. - № 4 . – С.230 – 239.

366. Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953. – М.: АСТ, 2000. – 229 с.
367. Зуйкова Е.М. Удовлетворение бытовых потребностей городского населения. – М.: Профиздат, 1976. – 38 с.
368. Историки отвечают на вопросы. – М.: Моск. рабочий, 1988. – 239 с.
369. История профсоюзов СССР. – М.: Профиздат, 1969. – 415 с.
370. История рабочих Донбасса. В 2-х т. / Ю.Ю. Кондуфор (гл.ред.) и др. - К.: Наукова думка, 1981. – Т.2. – 431 с.
371. История России. XX век. / Под ред. В.П. Дмитренко. – М.: АСТ, 1997. – 608 с.
372. История технического развития угольной промышленности Донбасса. В 2 т. - К., Наукова думка, 1969. – Т. 1. – 865 с.
373. История технического развития угольной промышленности. В 2-х т. – М.: Институт истории АН СССР, 1969. – Т. 2. – 608 с.
374. Історіографія народного господарства Української РСР. - К.: Наукова думка, 1974. . – Т.3. – Кн. 1. – 340 с.
375. Історія народного господарства Української РСР. – К.: Політвидав, 1984. – Т. 3. – Кн. 1. – 568 с.
376. Історія народного господарства Української РСР. – К.: Політвидав, 1985. – Т. 3. – Кн.2. – 512 с.
377. Історія робітничого класу Української РСР. В 2-х т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 2. – 507 с.
378. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). - 535 с.
379. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн./ Гол. ред. кол.: Ю.Ю.Кондуфор та ін. – К., 1979. – Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). – 390 с.

380. Каминский И.Н., Ходос Г.И. Об измерении соотношения между ростом производительности труда и заработной платой в новых условиях // Уголь. - 1967. - № 10. – С.12 – 20.
381. Каминский И.Н. Заработная плата и материальное стимулирование на угольных шахтах. – М.: Недра, 1967. – 340 с.
382. Киселев Я.Л. Законодательство об охране труда и технике безопасности. – М.: Госгориздат, 1960. – 111 с.
383. Кічінько Р.І. Розквіт культури Донецького краю. – Сталіно: Донбас, 1960. – 120 с.
384. Книга о Донбассе. Природа. Люди. Дела. (Сос. С.П.Булкин, А.И. Лазоренко, М.Е. Миронов). Изд. 2-е, перераб. и доп. - Донецк: Донбасс, 1977. – 319 с.
385. Коваль М.В. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. – К.: Наукова думка, 1970.– 195 с.
386. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украины в период Великой Отечественной войны. – К.: Наукова думка, 1977.– 264 с.
387. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення. - К., 1994 – 58 с.
388. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.) – К., 2005. – 250 с.
389. Кожукало І.П. Компартія України в період відлиги// Український історичний журнал. – 1990. - № 11. – С.110 – 119.
390. Кокорев Н.П. Гигиена труда на производстве. – М., 1965. – С. 150 – 153.
391. Колбенков Н.Ф. Совершенствование руководства промышленностью СССР. 1956–1960. – М.: Соцэкгиз, 1961. – 235 с.

392. Кононов К.Г, Пяткин А.М. Технический прогресс на угольных шахтах Украинской ССР. – К.: Знання, 1966. – 230 с.
393. Конец рабочей истории (Под ред. Ван дер Линдена. – М.: Вече, 1996. – 345 с.
394. Корінні соціальні зміни. – К.: Держполітвидав України, 1967. – 123 с.
395. Коропецький Іван-Святослав. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К.: Либідь, 1995. – 273 с.
396. Костюк Є.С. Діяльність профспілок радянської України з підвищення рівня знань робітників у сфері техніки безпеки: 20 – 30-ті рр. ХХ ст. // Молодая наука Крыма – 2008. Материалы IV Всекрымской научной конференции. 24 октября 2008 г. – Симферополь, 2008. – С.68-71.
397. Костюк Є.С. Діяльність профспілок радянської України у сфері охорони праці упродовж 20-х – 30-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник „Гілея”. – Вип.20. – К., 2009. – С.80 – 88.
398. Костюк Є.С. Виробничі громадські об’єднання радянської України 20-х– 30-х рр. ХХ ст.: особливості організаційної структури та умов членства // Науковий вісник „Гілея”. – Вип.21. – К., 2009. – С.59 – 66.
399. Костюк Є.С. Участь Всеукраїнського товариства робітників-винахідників у модернізації промисловості: перша половина 1930-х рр. // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2009. – № 1. – С.154 – 158.
400. Котляр Э.С. Государственные трудовые резервы СССР в годы Великой Отечественной войны. – М.: Высшая школа, 1975. – 256 с.
401. Кочубей А.Д. Планування і господарське керівництво на сучасному етапі. – К.: Держпланвидав, 1963. – 134 с.
402. Кошелев В.П. Основные итоги выполнения первой послевоенной сталинской пятилетки. – М.: Профиздат, 1951. – 176 с.

403. Кравченко Г.С. Экономика СССР в годы В.О.В. 1941–1945 гг. – М.; Политиздат, 1970. – 358 с.
404. Кравченко Э.Л. Обеспечение рабочей силой угольных предприятий Донецкой области (1943–1945 гг.) // Нові сторінки історії Донбасу. – Зб. статей. – Кн. 4. – Донецьк, 1995. – С. 118–128.
405. Кравченко Э.Л. Проблема инженерно-технических кадров в промышленности Донецкой области (1943–1945). // Нові сторінки історії Донбасу. – Зб. статей. – Кн. 6. – Донецьк, 1998. – С. 198–205.
406. Кравченко Э.Л. Жилищные условия шахтеров Донбасса в 1943–1945 гг. // Нові сторінки історії Донбасу. – Зб. статей. – Кн. 5. – Донецьк, 1997. – С. 135–141.
407. Красниковский Г.В. Угольная промышленность Украины и перспективы её развития. – К.: Б.м., 1959. – 44 с.
408. Красовский В.З. Добрый след на земле. История Стахановского промышленно-экономического техникума. – Луганск: Світлиця, 2004. – 104 с.
409. Крымский С. Угольная промышленность Донбасса в послевоенной пятилетке. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 135 с.
410. Крымский С.Е., Стариченко Л.А. Совершенствовать материальное стимулирование на угольных шахтах // Уголь Украины. – 1968. - № 5. – С.19 - 26.
411. Кудлай О.С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. – К.: Наукова думка, 1965. – 296 с.
412. Кузнецов К.К., Лернер Б.И. Техничко-экономический обзор работы угольной промышленности СССР за 1959-1962гг. – М.: Профиздат, 1963. – 239 с.
413. Лаврик В.Г. Технический прогресс и экономика дегазационных установок угольных шахт // Вопросы горной механики. – К., 1969. – С.247-252.

414. Лаєвська Ю.В. Розвиток промисловості Донецької області у 1953–1954 рр.: історіографія проблеми. // Нові сторінки історії Донбасу. – Зб. статей. – Кн. 13–14. – Донецьк, 2007. – С. 392–405.
415. Лановенко И.П. Охрана трудовых прав. Теоретические проблемы развития угольного законодательства Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1975. – 317с.
416. Лапай О. Радянське законодавство про охорону праці. – К.: Видавництво політичної літератури, 1965. – 34 с.
417. Лапай А.П. Повысить роль трудового законодательства // Организация труда и быта шахтеров Донбасса в условиях пятидневки. (Тезисы докладов и выступлений на конференции, июль 1968 года). – Донецк: Донецкий областной совет профсоюзов, 1968. – С.126 – 129.
418. Латиш О.Ю. Розвиток охорони здоров`я на Донеччині в 1943 – 1945 роках // Історичні і політологічні дослідження. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - №4 (8). – С.115 - 119.
419. Лебедева В.В., Любомудров В.Е., Навакатилян А.О. Клиника и течение хронического бронхита у подземных рабочих угольных шахт Донбасса // Актуальные вопросы гигиены и эпидемиологии Донбасса. – К.: Государственное медицинское издательство УССР, 1963. – С.24 – 32.
420. Левицкий Ю.И. Донецкий бассейн за 40 лет Советской власти. – Сталино: Научно-техническое общество горняков, Сталинское областное правление, 1957. – 134 с.
421. Лельчук В.С. Научно-техническая революция и промышленное развитие СССР. – М.: Наука, 1987. – 286 с.
422. Лисенко О. «Війна» ідеологій, «війна» понять. // Народна армія. – 2005. – 24 лютого. – С.5 – 6.
423. Литвиненко А.С., Михайлов Г.М. За технический прогресс. – М.: Гостехиздат, 1958. – 199 с.

424. Лихолобова З.Г. Проблемы модернизации угольной промышленности в 1960-е годы // Нові сторінки історії Донбасу. – 36. статей. – Кн. 5. – Донецьк, 1997. – С.150–155.
425. Лихолобова З.Г. Проблемы технического развития угольной промышленности (середина 60-х годов – 1985 год). // Нові сторінки історії Донбасу. – 36. статей. – Кн. 6. – Донецьк, 1998. – С. 231–243.
426. Логвиненко В.И. Проблемы развития производства угольной продукции в условиях государственного управления// Старопромшленные регионы Западной и Восточной Европы в условиях интеграции. - Донецк.: ДГУ, 2003. – С.14 – 19.
427. Любимов А.В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. – М.: Госстатиздат, 1968. – 450 с.
428. Любутова В.Е., Чистякова А.М. Опыт работы санитарной организации Донецкой области по внедрению рационального питания населения// Актуальные вопросы гигиены и эпидемиологии Донбасса. – К.: Государственное медицинское издательство УССР, 1963. – С.79 - 81.
429. Лясников И. Подготовка специалистов промышленности СССР. – М.: Госполитиздат, 1954. – 112 с.
430. Мавроди В.И. Коммунисты Донбасса в борьбе за восстановление тяжелой промышленности в годы Великой Отечественной войны. – М.: Изд.-во Моск. ун-та, 1962. – 64 с.
431. Мазитова Л.З. Экономическое развитие угольной промышленности Донбасса в 50-е годы: проблемы, противоречия, итоги // Нові сторінки історії Донбасу. – 36. статей. – Кн. 6. – Донецьк, 1998. – С. 205–218.
432. Мазитова Л.З. Проблема социалистического соревнования в угольной промышленности Донбасса в 50-е годы // Нові сторінки історії Донбасу. Статті.– Донецьк: Донецький національний університет, 1999. Кн.7. – С.175 – 176.

433. Мазитова Л.З. К вопросу об истории социального развития шахтерских городков Донбасса в 50-е годы// Историчні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – № 4 (8). – С. 128–133.
434. Малявин П.М., Бочаров Ф.С., Лихобабич А.В. Шахтеры – гвардия труда. Страницы истории профсоюза рабочих угольной промышленности. – М.: Профиздат, 1986. – 167 с.
435. Маслова Н. Социалистическое соревнование – мощный рычаг строительства коммунизма. – М.: Профиздат, 1952. – 120 с.
436. Миронов В.В. Культура і побут гірників Радянської України. – К.: Наукова думка, 1964. – 256 с.
437. Митрофанова А.В. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1971. – 575 с.
438. Митюков А.Г. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956–1961 гг.) – К.: Наукова думка, 1965. – 199 с.
439. Михненко А.М. Історія Донбасу (1861–1945 рр.): Навч. Посіб. – Донецьк: Юго-Восток, 1999. – 464 с.
440. Михненко Анатолій Михайлович. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: Дис. ... д.і.н. за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Дніпропетровськ, 2002.
441. Михненко Анатолій Михайлович. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: Монографія. – Київ, Донецьк: ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2003. – 440 с.
442. Мысниченко В.П. Творчество масс и управление производством. – Харьков, 1965. – 45 с.
443. Мончадская К. Забота местных Советов о благосостоянии трудящихся. – М.: Госполитиздат, 1953. – 88 с.
444. Мормуль В.К., Дубоделов В.А. Материальное поощрение работников угольной промышленности в новых условиях

- планирования и экономического стимулирования. – К.: УкрНИИИНТИ, 1969. – 86 с.
445. Нариси історії профспілок України. – К.: ФПУ, 2002. – 732 с.
446. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944гг. В 2-х кн. /Гл. ред. кол. Кондуфор Ю.Ю. (пред). и др. – К.: Наукова думка., 1985. – Кн.2. – 431 с.
447. Нарчук И.Н. Борьба партии за восстановление и развитие социалистического народного хозяйства в послевоенный период (1945–1953). – М.: Госполитиздат, 1961. – 320 с.
448. Научная организация труда в промышленности Украинской ССР. – Донецк: ДГУ, 1969. – 180 с.
449. Невеженко Г.С. Совет новаторов. – Одеса: Б.м., 1961. – 34 с.
450. Носик Е.В. Кадры угольной промышленности // Уголь Украины. – 1957. - № 12. – С. 11–14.
451. Нырцев М.П Развитие угольной промышленности Донбасса. – М.: Недра, 1969. – 345 с.
452. Нырцев П.М. Угольная промышленность Украинской ССР. – М.: Недра, 1969. – 469 с.
453. Олдак П.Г. Экономические проблемы повышения уровня жизни. – М.: Экономиздат, 1963. – 112 с.
454. Опенкин Д.А. Были ли повороты в развитии советского общества в 50-е и в 60-е годы // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 8. – С.67 – 78.
455. Организация труда и быта шахтеров Донбасса в условиях пятидневки. (Тезисы докладов и выступлений на конференции, июль 1968 года). – Донецк: ДГУ, 1968. – 356 с.
456. Осикина Е.А. За фасадами «сталинского изобилия». Распределение и рынок снабжения в годы индустриализации. 1927 – 1941 гг. – М.: Вече, 1998. – 345 с.

457. Особенности правового регулирования в отдельных отраслях народного хозяйства СССР / Под ред. Н.Г.Александрова. – М., 1960. – 279 с.
458. От Никиты Изотова до Николая Мамаю. – Сталино: Донбасс, 1962. – 123 с.
459. Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. – Киев: Политиздат Украины, 1979. – 470 с.
460. Очерки истории Донецкой областной партийной организации. – Донецк: Донбасс, 1978. – 502 с.
461. Очерки истории профессиональных союзов УССР. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 663 с.
462. Павлик І.С. Розвиток міста Горлівки в 1951-1968 рр. //Український історичний журнал. – 1970. – №8. – С.97 – 104.
463. Пастушенко А.Й., Мониенко Б.Ф. Повышение благосостояния населения УССР. – К.: Держполітвидав України, 1968. – 211 с.
464. Патрушев В., Колпаков Б. Бюджет времени городского населения. – М.: Профиздат, 1971. – 248 с.
465. Пенькова О.Б. Формування нової офіційної весільної обрядовості в Донбасі у 1960–1985 рр. // Нові сторінки історії Донбасу. – Зб. статей. – Кн. 12. – Донецьк, 2006. – С. 167–179.
466. Перспективы развития угольной промышленности СССР /Под общ. ред. Б.Ф.Братченко. – М.: Госпланиздат, 1960. – 435 с.
467. Плющ М. Урбанізація і зростання міського населення у повоєнні роки // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник наук. статей. – Вип. 15. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 71–77.
468. Позднякова А.И. Полномочия советских профсоюзов в области правового регулирования труда и надзора за соблюдением трудового законодательства. – М.: Профиздат, 1959. – 36 с.
469. Поляков В.Ф. Славься, шахтеров племя! – М.: Б.м., 1976. – 78 с.

470. Приходько М.П. Житло робітників Донбасу. – К.: Наук. думка, 1964. – 108 с.
471. Приходько Ю.А. Восстановление индустрии. 1941–1950. – М.: Мысль, 1971. – 278 с.
472. Производительность труда и заработная плата на шахтах Донбасса. – Донецк: Донбасс, 1971. - 105 с.
473. Процай Ф.И., Миронова Т.Л. Социология шахтерского быта. – К.: Техніка, 1974. – 151 с.
474. Пясецкий А.П., Вермов Г.П. Пути повышения безопасности труда на шахтах и стройках угольной промышленности. // Уголь Украины. – 1958. – Сентябрь. – С. 28–30.
475. Развитие горной науки, 1927 – 1977 гг. / А.В.Докукин и др. – М.: Недра, 1972. – 343 с.
476. Развитие рабочего класса в национальных республиках СССР. – М.: Изд.-во ВПШ и АОН, 1962. – 311 с.
477. Робітничий клас УРСР і науково-технічний прогрес: історичний нарис. (Редкол.: В.П.Чугайов та ін.) – К.: Наук. думка, 1980. – 259 с.
478. Розвиток народного господарства Української РСР 1917 – 1967. В 2-х т.– К.: Наукова думка, 1967. – Т.2. Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. / Редкол.: К.К. Дубина та ін. – Кн. 1. – 456 с.
479. Романцов В.О. Рабочий класс Української РСР (1946–1970 рр.) – К.: Вид. Київ. Ун-ту, 1972. – 219 с.
480. Российская повседневность. 1921 - 1941 гг. Новые подходы. - СПб: Северо-Запад, 1995. – 236 с.
481. Савостенко И.А. Социалистическое соревнование в угольной промышленности Донбасса в годы пятой пятилетки (1951–1955 гг.) // Труды Донецкого индустрии. ин-та. – Сталино, 1958. – Т.30. – Вып.1. – С.134 – 141.

482. Санцевич А.В., Сарбей В.Г. Развитие повоенного Донбасу: друга половина 1940-х рр. //Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С.148 - 154.
483. Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.): Монография. – Донецк: Сталкер, 1998. – 298 с.
484. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945–1999 рр.) – Донецьк: Сталкер, 1999. – 435 с.
485. Саржан А.О. Развитие научно-технического потенциалу Донбасу в 40–80-ті роки ХХ ст. // Нові сторінки історії Донбасу. – Зб. статей. – Кн. 9. – Донецьк, 2002. – С. 70–79.
486. Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. - Донецьк: Лебедь, 2004. – 412 с.
487. Саржан А.О. Модернізація вугільної промисловості Донбасу у 50–60-і роки ХХ ст.: успіхи, прорахунки// Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 1. – С. 91–95.
488. Саржан А.О. Основні пріоритети промислової політики радянської влади у другій половині 40-х рр. ХХ ст. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 2. – С. 49–95.
489. Сенеш Геза. Укрепление социалистической законности и деятельность прокуратуры в Венгерской народной Республике. // Социалистическая законность. – 1963. – № 7. – С. 66 -74.
490. Сенявский С.Л., Тельпуховский В.Б. Рабочий класс СССР (1938–1965 гг.). – М.: Мысль, 1971. - 534 с.
491. Середа В.В. Улучшение условий труда и культурно-бытового обслуживания шахтеров – наша главная задача // Организация труда и быта шахтеров Донбасса в условиях пятидневки. (Тезисы докладов и выступлений на конференции, июль 1968 года). – Донецк: Донецкий областной совет профсоюзов, 1968. – С.77 – 80.

492. Середенко М.М. Відбудова промисловості України. – К., Укрдержвидав, 1945. – 44 с.
493. Сидоренко В.П. Шляхи великого почину. – К.: Держполітвидав, 1965. – 137 с.
494. Синицын В. Становление и развитие социалистического быта. – М.: Наука, 1970. – 45 с.
495. Скобелкин В.Н. Юридические гарантии трудовых прав рабочих и служащих. – М.: Госюриздат, 1969. – 201 с.
496. Скогорев В.А. Работа шахты «Октябрьская» после перехода на сокращенный рабочий день // Уголь Украины. – 1957. - № 3. – С.16 – 17.
497. Скогорев В.А., Богданов И.Н. Производительность труда и заработная плата на шахтах Донбасса. – Донецк: Донбасс, 1971. – 345 с.
498. Советская горная наука 1917 – 1957. – М.: Углетехиздат, 1957. – 641 с.
499. Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Наука, 1970. – 503 с.
500. Советская жизнь. 1945 – 1953 / Сост. Е.Ю. Зубкова, Л.П. Кошелева, Г.А. Кузнецова. – М.: АСТ, 2003. – 720 с.
501. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. - К.: Наукова думка, 1985.–Т.2. – 511с.
502. Советские профсоюзы в Великой Отечественной войне Советского Союза. – М.: Профиздат, 1975. – 239 с.
503. Соркисян Г.С. Народное благосостояние в СРСР. – М.: Экономика, 1983. – 279 с.
504. Социалистическое соревнование в промышленности СССР. – М.: Профиздат, 1973. – 349 с.
505. Социальная политика Советского государства. – М.: Мысль, 1985. – 412 с.

506. Социальный щит. Профсоюзы Донбасса. Этапы пройденного пути. Путь в будущее. – Донецк: Агенс. Мультипресс, 2000. – 348с.
507. Соціальні проблеми виробничого колективу. – К.: Держполітвидав України, 1972. – 144 с.
508. Сребный М.А., Шевалдин И.А. Стахановские традиции в угольной промышленности. – М.: Профиздат, 1985. – 214 с.
509. Стахановцы новой пятилетки в промышленности УССР. – К., Укрполитиздат, 1949. – 451 с.
510. Страною возвеличенный Донбасс: Очерки/ Редкол.: З.Г.Лихолобова (пред.) и др. – Донецк: Донбасс, 1987. – 271 с.
511. Стугарев А.С., Полесин Я.Л. Безопасность труда в угольных шахтах. - М.: Государственное научно-техническое издательство литературы по горному делу, 1959. - .. с.
512. Стуканова Ю.Р. Матеріально-технічне та кадрове забезпечення театрів Донбасу в 1953-1964 роках //Нові сторінки історії Донбасу. Кн. (13) 4. – Донецьк, 2007. – С.180 - 188.
513. Стяжкина Е.В. К вопросу о десталинизации культурной сферы в регионах Восточной Украины (на материалах Донбасса) // Нові сторінки історії Донбасу. – Зб. статей. – Кн. 6. – Донецьк, 1998. – С. 189–198.
514. Сургай Н.С. Тищенко С.П. Штабу угольной отрасли Украины – 50! - К.: МП „Леся”, 2004. – 128 с.
515. Сухопара Ф.Н., Удод В.И. Проблемы развития и размещения производительных сил Донецко-Приднепровского района. – М.: Мысль, 1976. – 125 с.
516. Тарасов М. Забота партии и правительства о подъеме материального благосостояния и культурного уровня трудящихся. – М.: Профиздат, 1950. – 187 с.

517. Терпигорев А., Судоплатов А. Некоторые вопросы восстановления угольной промышленности Донбасса // Плановое хозяйство. – 1945. – № 1. – С. 12–20.
518. Титенко М.П. Решающие условия. Из опыта работы партийных организаций Донбасса за повышение производительности труда и квалификации рабочих в 1953–1958 гг. – Донецк: Донбасс, 1962. – 115 с.
519. Ткаченко Г. Подвиг шахтеров Донбасса. Партийные организации Донбасса в борьбе за восстановление угольной промышленности в годы послевоенной пятилетки. – Луганск: Луганское обл. изд-во, 1960. – 69 с.
520. Тополов В.С., Грядущий Б.А., Петренко С.Я. Угольная отрасль Украины: энергоресурсы, ретроспектива, состояние, проблемы и стратегия развития. – Донецк: ООО «Алан», 2005. – 408 с.
521. Трудные вопросы истории. Поиски, размышления. Новый взгляд на события и факты. – М.: Наука, 1991. – 336 с.
522. Трудовое право. – М.: Госюриздат, 1966. – 440 с.
523. Угольная промышленность СРСР. К сорокалетию Великой Октябрьской социалистической революции. – М.: Гос. науч.-техн. изд-во лит. по угол. промыш., 1957. – 636 с.
524. Угольная промышленность Украинской ССР. – М.: Недра, 1969. – 496 с.
525. Украинская республиканская научно-техническая конференция молодых ученых. – К.: КГУ, 1959. – 356 с.
526. Улучшение условий труда рабочих и служащих. – М.: Профиздат, 1963. – 214 с.
527. Фигурнов С.П. Реальная заработная плата и подъем материального благосостояния трудящихся в СССР. – М.: Соэцгиз, 1960. – 199 с.

528. Харьковский институт горного машиностроения, автоматизации и вычислительной техники. – Х.: ХИГМАВТ, 1955. – 140 с.
529. Хорошайлов Н.Ф. Сталинская областная партийная организация в борьбе за выполнение плана пятой пятилетки в области и повышение материального и культурного уровня трудящихся. – Сталино: Донбасс, 1959. – 125 с.
530. Хорошайлов Н.Ф. На відбудові. – Донецьк: Донбасс, 1966.– 179 с.
531. Хорошайлов М.Ф. Комуністична партія України – організатор відбудови і розвитку промисловості Донбасу (1943 – 1945 рр.). – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1967. – 172 с.
532. Хорошайлов Н.Ф. Мужество Донбасса. – Донецк: Донец. гос. ун-т, 1968. – 190 с.
533. Хорошайлов Н.Ф. Возрождение Всесоюзной кочегарки. – Донецк: Донбасс, 1974. – 152 с.
534. Чадаев Я.Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Мысль, 1985. – 494 с.
535. Чангли И.И. Социалистическое соревнование и новые формы коммунистического труда. – М.: Профиздат, 1959. - 184 с.
536. Чебалин П. Полвека в шахте. – Сталино: Сталинское областное книжно-газетное издательство, 1947. – 88 с.
537. Чернега П.М. Профсоюзы УССР в годы Великой Отечественной войны. (1941–1945). – К.: Вища школа, 1987. – 175 с.
538. Чернега П.М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939–1945). Монографія. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2004. - 428 с.
539. Чернега П.М. Виробнича діяльність і матеріально-побутове становище робітників України у роки Другої світової війни. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. – 373 с.

540. Чернов И.В. Увеличение свободного времени – закономерность советского общества // Организация труда и быта шахтеров Донбасса в условиях пятидневки. (Тезисы докладов и выступлений на конференции, июль 1968 года). – Донецк: Донецкий областной совет профсоюзов, 1968. – С.57 - 59.
541. Чернявский У.Г. Война и продовольствие: снабжение городского населения в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. – М.: Наука, 1964. – 208 с.
542. Черняукас С. Охрана трудовых прав граждан – общее дело прокуратуры и профсоюзов // Социалистическая законность. – 1963. - № 2. – С. 40 - 45.
543. Шахтеры в авангарде социалистического соревнования. – М.: Профиздат, 1971. – 204 с.
544. Шевалдин И.А., Гребняк В.П., Черкасов Ф.М. Социально-психологические факторы безопасности труда горнорабочих. – М.: Недра, 1973. – 186 с.
545. Шевченко А.Ю. Резерви зростання продуктивності праці у вугільній промисловості Донбасу. – К.: Держполітвидав УРСР, 1957. – 48 с.
546. Шевченко Л.А. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40-50-х рр. //Український історичний журнал. – 1992. – №7-8. – С.38 – 49.
547. Шелест Д.С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959–1970 гг.). – Днепропетровск: ДГУ, 1971. – 167 с.
548. Шепета М.Т. Борьба робітничого класу України за розвиток промисловості. Навч. посібник. – Чернівці: Б.м., 1970. – 133 с.
549. Шинкарук С.А. Общественное мнение в Советской России в 30-е гг. (По материалам Северо-Запада). – Спб: Северо-Запад, 1995. – 340 с.

550. Шлеми А.М. Ответственность должностных лиц за незаконные увольнения. – М.: Госюриздат, 1966. – 235 с.
551. Щербань А.Н., Рутенко А.А. Страницы летописи Донецкой. – К.: АН УССР, 1963. – 287 с.
552. Юрчук В. Борьба КП Украины за відбудову і розвиток народного господарства 1945-1952. – К.: Держполітвидав УРСР, 1965. – 164 с.
553. Яковлева М.Н. Неуклонный подъем материального благосостояния и культуры народа-непреложный закон социализма. Памятка читателю. – М.: Госиздат, 1951. – 38 с
554. Ямкова З.І. Керівництво партійних організацій Донбасу впровадженням досягнень науки у виробництво (1959-1965 рр.) //Український історичний журнал. – 1968. – №5. – С.82 - 92.
555. Ямпольская Ц.А. О субъективных правах советских граждан и их гарантиях // Вопросы советского права. – М., 1959. – С. 204 – 244.
556. Ярмаль А. Победители подземного океана. – Сталино: Сталинское обласное книжно-газетное издательство, 1947. – 95 с.
557. Autorenkollektiv. Neue Beitrage der Arbeitshygiene, des Arbeitsschutzes und der WAO zur Gesunderhaltung der Werkstätigen. // Sozialistische Arbeitswissenschaft, 1973. – № 1. – S. 1 – 17/
558. Autorenkollektiv. Zur Auswirkungeiner optimalen Gestaltung des Arbeitszeitregimes auf die Belastuhg durch schwere körperliche Arbeit. // Sozialistische Arbeitswissenschaft. – 1973. – № 3. – S. 204 – 211.
559. Hascker Winfrid. Zum gegenwartigen Stand und zu Perspektiwen der Bestimmung psychisher Beanspuchund im Arbeitsprozeß. // Sozialistische Arbeitswissenschaft. 1974. – № 1. – S. 17;
560. Bond D.L. Multiregional Economic Devejopment in the Soviet Union. – Ph. D. Dissertation, University of North Carolina, 1979. – 450 p.
561. Hiebsch H., Vorweg M. Einfurung in die marxistische Sozialpsychologie. – Berlin, 1966. – 200 S.

562. Hinze L., Salzer A. Gesundheitszustand und Leistungsfähigkeit der berufstätigen Frau. // Sozialistische Arbeitswissenschaft. – 1971. – № 8. – S. 578–591.
563. Holubnychy V. Some Economic Aspects of Relations Among the Soviet Republics, New York, 1968. – 344 p.
564. Kononenko K. Ukraine and Powssia, Milwaukee, 1958. – 128 p.
565. Koropecykj I.S. The Ukrainian within the USSR: An Economic Balance Sheet. – New York, 1977. – 344 p.
566. Koropecykj I.S. Ukrainian Economic History: Lenterpretive Essays, Cambridg, 1991. – 200 p.
567. Kushnirsky F.I. Majir Indicators for Asiatic and European RSFSR, Falls Church, VA, 1983. – 378 p.
568. Lewitzkiy B. Die Sowjetukraine 1944–1963. – Köln; Berlin, 1964. – 309 p.
569. Magyar Kozlony. – 1966. – № 62
570. Mattews M. Privijege sn the soviet Union, London, 1978. – 678 p.
571. McAuiey A. Economic Welfare in the Sowet Union. - Madisow, 1979
572. Ohloblyn O.A. History of Ukrainian Lendusry. – Munich, 1971 – 600 p.
573. Radtke Xeirdrun. Wirksame Verbesserung der Arbeitsbedingunden. Setzt die Teilnahme der Werktatigen voraus. // Sozialistische Arbeitsweissenschaft. – 1974. – № 2.- S. 119 – 124.
574. Rudnytsky I.L. Rethinking Ukrainian History, Edmonton, 1981 – 567p.
575. Schiffer J.R. Soviet Regional Economic Development Policy, with Special Reference to East Siberia and Soviet far East. Ph D. Dissertation, University of Birimmingham, 1986. – 233 p.
576. Schroeder G.E. Regional Differences in Income fnd Levels of Living in the USSR, L, 1977. – 456 p.

577. Skala H. Die Aufgabe der Arbeitswissenschaften bei der Analyse und Gestaltung sozialistischer Arbeitsbedingungen und Wirkungen. // Sozialistische Arbeitswissenschaft. – 1973. – № 1. – S. 18–31.
578. Sullivant R.S. Soviet Politics and the Ukraine, 1917–1957// - New York. 1962. – 312 p.
579. Waldenbureder W. WAO fordert die Weiterbildung der Werktätigen im Arbeitsprozeß. // Sozialistische Arbeitswissenschaft. – 1973. – № 4. – S. 275–289.
580. Wienhold L. Arbeitsschutz und Wissenschaftliche Arbeitsorganisation. // Sozialversicherung Arbeitsschutz. – 1974. – № 5. – S. – 3–16
581. Wilczynski G. Technology in Comecon Acceleration of Technological Progress Through Economic Planning and the Market. – L., 1974. – p. 365. – 256 p.
582. Whitehose F.D. Demographic Aspects in Regional Economic Development in the USSR, L, 1973. – 324 p.

VI. Автореферати дисертацій

583. Багликова М.С. Німецькі військовополонені в Донбасі (1943–1954 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н. - Донецьк: ДонНУ, 2005. – 20 с.
584. Бачинський В.М. КПРС у боротьбі за підвищення добробуту трудящих. За матеріалами промислових підприємств України (1959–1966 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н. – К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 1972. – 23 с.
585. Бурносков В.Ф. Деятельность профсоюзов Донбасса в годы коммунистического строительства (1959–1970): Автореф. дис.... к.и.н. – Донецк: ДГУ, 1973. – 25 с.
586. Ворошилов О.В. Економічна реформа в Україні (1957 – 1965). Історико-політичний аналіз: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 1994. – 24 с.

587. Голощапов Г.А. Правовые проблемы охраны труда в СССР: Автореф. дис. ... док. юрид. наук. - М.: МГУ, 1983. – 35 с.
588. Гурбин А.Н. Количественные и качественные изменения в составе рабочих Донбасса (1959–1970 гг.): Автореф. дис. ... к.и.н. – Донецк: ДГУ, 1973. – 29 с.
589. Дубовиков И.К. Деятельность Компартии Украины по улучшению охраны здоровья трудящихся промышленных предприятий Донбасса в 1946–1950 г.: Автореф. дис. ... к.и.н. – Днепропетровск: ДГУ, 1970. – 19 с.
590. Заблоцька К.В. Соціальна структура робітників важкої промисловості України у 1960–1985 рр.: Автореф. дис. ... к.і.н. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 19 с.
591. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943–1953 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – К.: КНУім. Тараса Шевченка, 1995. – 219 с.
592. Кравцов С.Н. Деятельность КПСС по повышению материального блага трудящихся в годы четвертой пятилетки (1946–1950 гг.) (На материалах УССР): Автореф. дис. ... к.и.н. – Днепропетровск: ДГУ, 1976. – 17 с.
593. Ляшенко Г.П. Культурное строительство в Донбассе в 1943-1950 гг.: Автореф. ... дис. канд. ист. наук. – Донецк: ДГУ, 1971. – 27 с.
594. Мазитова Л.З. Социально-экономические проблемы угольной промышленности Украины в деятельности профсоюза горняков (1951-1959гг.): Автореферат дис. к.и.н. - Донецк.: ИЭП АН УССР, 1985. – 22 с.
595. Митюков А.Г. Рост творческой активности рабочего класса в промышленности Украины (1950–1961 гг.): Автореф. дис. ... к.и.н. – М.: АОН при ЦК КПСС, 1964. – 19 с.

596. Молодцов Л.М. Братское сотрудничество советских республик в восстановлении и развитии народного хозяйства в СССР. (1945-1950 гг.): Автореф. дис. ... к.и.н. – М.: АОН при ЦК КПСС, 1971.
597. Новгородська А.В. Жінки Донбасу у громадсько-політичному житті в середині 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст.: Автореф. дис. ... к.і.н. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – 19 с.
598. Панчук Г.М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н. – Донецьк: ДонНУ, 2000. – 17 с.
599. Петрович Н.Г. Дальнейшее улучшение условий труда рабочих каменноугольной промышленности Донбасса / (на материалах шахт Донбасса): Автореф. ... к.и.н. – К.: КГУ им. Т.Г.Шевченка, 1956. – 17 с.
600. Плющ Н.Р. Вклад рабочего класса Украинской ССР в ускорение научно-технического прогресса в промышленности. (50–70-е годы): Автореф. дис. ... д.и.н. – К.: АН УССР, Ин-т истории, 1983. – 48 с.
601. Подпригорщук Я.В. Рабочий класс Украины в период пятой пятилетки (1951 – 1955 гг.): Автореф. дис. ... к.и.н. – К.: Ин-т истории АН УССР, 1969. – 23 с.
602. Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... д.і.н. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 36 с.
603. Сидоренко Л.А. Забота об улучшении материального благосостояния и повышении культурно-технического уровня рабочего класса угольной промышленности (на материалах Донбасса): Автореф. дис. ... к.и.н./ Киевский ун-т им. Т. Шевченко. – К., 1955. – 23 с.
604. Стадник В.Ф. Повышение материального благосостояния и культурного уровня рабочего класса Украины (1953 – 1960): Автореф. дис. ... к.и.н. – М.: МГУ, 1962.

605. Стяжкіна О.В. Культурні процеси у Донбасі в 1960 – на початку 1990-х рр.: Автореф. ... дис. к.і.н. – Донецьк: ДДУ, 1996. – 18 с.
606. Сущенко Н.В. Рост культурно-технічного рівня робочого класу України в 1956–1961 роках: Автореф. дис.... к.и.н.–М., 1963.
607. Суюсанов Л.І. Вугільна промисловість і шахтарі України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – 18 с.
608. Ткачук Н.А. Виробнича діяльність робітників України в умовах лібералізації тоталітарного режиму (1953 – 1958 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н.– К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 1994. – 26 с.
609. Хмелевская В.С. Подъем культурно-технічного рівня робочого класу: Автореф. ... дис. к.и.н. – Харків: ХГУ, 1965.
610. Чернега П.М. Деятельность профсоюзов на освобожденной территории Украинской ССР (1943 – 1945 гг.): Автореф. дис. ... к.и.н. – К. : АН УССР, Ин-т истории, 1982. - 22 с.
611. Чернега П.М. Внесок робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни 1939 – 1945 рр. – Автореф. дис. ... д.і.н. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – 40 с.
612. Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореф. дис. ... к.і.н. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – 20 с.
613. Юрчук В.М. Борьба Коммунистической партии Украины за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства республики в послевоенный период (1945 – 1952 гг.): Автореф. дис. ... к.и.н. . – К., 1965. – 20 с.
614. Якушечкин И.Я. Коммунистическая партия (большевиков) Украины в борьбе за восстановление и развитие угольной промышленности в четвертой пятилетке: Автореф. ... к.и.н. – К.: КГУ, 1952. – 21 с.